Ayrımcılık
Çok Boyutlu Yaklaşımlar

Derleyenler Kenan Çayır - Müge Ayan Ceyhan

İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları

AYRIMCILIK
ÇOK BOYUTLU YAKLAŞIMLAR

İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI

İstanbul
Bilgi Üniversitesi
LAUREATE INTERNATIONAL UNIVERSITIES

AYRIMCILIK
ÇOK BOYUTLU YAKLAŞIMLAR
Derleyenler: Kenan Çayır, Müge Ayan Ceyhan

İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları 393
Sosyoloji 15 - Eğitim Çalışmaları 2

Bu kitapta yer alan görüşler makale yazarlarına aittir ve derleyenlerin ve yayımlayan ve yayımlanmasına katkıda bulunan kurumların görüşlerini yansıtmaz.

ISBN 978-605-399-249-3

1. Baskı İstanbul, Eylül 2012

© Bilgi İletişim Grubu Yayıncılık Müzik Yapım ve Haber Ajansı Ltd. Şti.
Yazışma Adresi: İnönü Caddesi, No: 43/A Kuştepe Şişli 34387 İstanbul
Telefon: 0212 311 52 59 - 311 52 62 / Faks: 0212 297 63 14 • Sertifika No: 11237

www.bilgiyay.com
E-posta yayin@bilgiyay.com
Dağıtım dagitim@bilgiyay.com

Tasarım Mehmet Ulusel
Dizgi ve Uygulama Maraton Dizgievi / maraton@dizgievi.com
Düzelti Remzi Abbas
Baskı ve Cilt Sena Ofset Ambalaj ve Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti.
Litros Yolu 2. Matbaacılar Sitesi B Blok Kat 6 No: 4 NB 7-9-11 Topkapı İstanbul
Telefon: 0212 613 03 21 - 613 38 46 / Faks: 0212 613 38 46 • Sertifika No: 12064

İstanbul Bilgi University Library Cataloging-in-Publication Data
A catalog record for this book is available from the Istanbul Bilgi University Library

Ayrımcılık: çok boyutlu yaklaşımlar
derleyenler Kenan Çayır, Müge Ayan Ceyhan.
312 p. 16x23 cm.
Includes bibliographical references and index.
ISBN 978-605-399-249-3

1.Discrimination. 2. Discrimination in education. 3. Race discrimination.
4. Discrimination - Law and legislation. 5. Prejudices. 6. Stereotypes (Social psychology)
7. Toleration - Study and teaching. I. Çayır, Kenan. II. Ceyhan, Müge Ayan.
HM1091.A97 2012

AYRIMCILIK
ÇOK BOYUTLU YAKLAŞIMLAR

İçindekiler

ix Yazarlar
xiii Teşekkür
xv Önsöz

1 Giriş

3 **BİRİNCİ KISIM Önyargıları ve Ayrımcılığı Anlamak**

5 *1* Gruplararası İlişkiler Bağlamında Ayrımcılık
Kenan Çayır

17 *2* Temel Kavramlar: Önyargı, Kalıpyargı ve Ayrımcılık
Melek Göregenli

29 *3* Temel Beklenti Etkisi: Kendini Gerçekleştiren Kehanet
H. Andaç Demirtaş Madran

41 *4* Psikolojik Açıdan Önyargı ve Ayrımcılık
Murat Paker

53 *5* Önyargı ve Ayrımcılığa İlişkisel Psikanalitik Bir Bakış
Murat Paker

61 *6* Ayrımcılığın Meşrulaştırılması
Melek Göregenli

73 *7* Sosyal Kimlik ve Ayrımcılık
H. Andaç Demirtaş Madran

87 **İKİNCİ KISIM Modernite, Ötekilik ve Ayrımcılık**

89 *8* Ötekiliği Bedenlere Kaydetmek
Arus Yumul

97 *9* Ayırarak Birleştirmek Mümkün müdür?
Bülent Somay

105 *10* Edebiyat ve Milliyetçi Kalıpyargılar
Herkül Millas

115 **ÜÇÜNCÜ KISIM Hukuksal Açıdan Ayrımcılık ve Eşitlik**

117 *11* Hukukta Ayrımcılık Yasağı
İDİL IŞIL GÜL

135 *12* Eşitlik İlkesi ve Ayrımcılık Yasağı: Hukuksal Çerçeve
ULAŞ KARAN

147 **DÖRDÜNCÜ KISIM Farklı Boyutlarıyla Ayrımcılık**

149 *13* Gerçekten Eşit miyiz? Acı(ma), Zayıf Gör(me) ve Yok Say(ma) Ekseninde Engelli Ayrımcılığı
SÜLEYMAN AKBULUT

163 *14* Yaşçılık / Yaşa Dayalı Ayrımcılık
KENAN ÇAYIR

175 *15* Toplumsal Cinsiyete Dayalı Ayrımcılık
AKSU BORA

189 *16* Ayrımcılık Bağlamında Yoksulluk ve Sosyal Dışlanma
PINAR UYAN SEMERCİ

199 *17* Irkların Olmadığı Bir Dünyada Irkçılık
SEMRA SOMERSAN

213 *18* Türkiye'nin Eğitim Sisteminde Azınlıklar ve Ayrımcılık: Kavramsal Çerçeve ve Temel Sorunlar
NURCAN KAYA

231 *19* Eğitimde Çokdillilik ve Ayrımcılık: Sosyolojik, Eğitimsel, Dilbilimsel Perspektifler
MÜGE AYAN CEYHAN

245 **BEŞİNCİ KISIM Ayrımcılıkla Mücadele ve Önyargıları Azaltmak**

247 *20* Önyargıyı ve Ayrımcılığı Azaltmak
MELEK GÖREGENLİ

255 *21* Toplumsal Temas: Önyargı ve Ayrımcılığı Önlemek İçin Bir Sosyal Değişim Aracı Olarak Kullanılabilir mi?
ESRA ÇUHADAR GÜRKAYNAK

267 *22* Ayrımcılığın Önlenmesi ve Eşitliğin Sağlanmasında Hukukun Rolü
İDİL IŞIL GÜL

277 *23* Ayrımcılıkla Mücadelede Sivil Toplum Örgütlerinin Rolü
AYŞE BEYAZOVA

YAZARLAR

SÜLEYMAN AKBULUT

Ekonometri ve kamu yönetimi dallarında eğitim aldı. Engelliler konusunda faaliyet gösteren çeşitli sivil toplum kuruluşlarının yönetim kurullarında görev alarak engelli yasal haklarının kazanılması için çalıştı. Doğan Kitap tarafından 2008 yılında *Sandalye*, 2012 yılında *Her Savaş Bir Tanrı Öldürür* isimli romanları yayınlandı. Hâlen Toplumsal Haklar ve Araştırmalar Derneği Başkanlığı ve Görme Özürlüler Derneği Danışmanlığı görevini sürdürmektedir.

MÜGE AYAN CEYHAN

Boğaziçi Üniversitesi Çeviribilim ve Oxford Üniversitesi Sosyal Antropoloji dallarında yüksek lisans derecelerini tamamladıktan sonra Oxford Üniversitesi Sosyal Antropoloji Bölümü'nden doktorasını aldı. Çalışma alanları arasında eğitim antropolojisi, değişen kişi anlayışları, okul etnografyası, okuryazarlık edinimi, eğitimde çokdillilik vardır. *Çiftdillilik ve Eğitim* (ERG, 2009) ve *Göç ve Çokdillilik Bağlamında Okullarda Okuryazarlık Edinimi* (İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2011) başlıklı raporların yazarlarındandır. İstanbul Bilgi Üniversitesi Sosyoloji ve Eğitim Çalışmaları Birimi'nde projeler koordinatörü olarak görev yapmaktadır.

AYŞE BEYAZOVA

İstanbul Bilgi Üniversitesi'nde İnsan Hakları Hukuku üzerine ve Marmara Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde yüksek lisans dereceleri almıştır. Toplum Gönüllüleri Vakfı'nda insan hakları, sosyal haklar ve sosyal sorumluluk eğitimi projelerinde ve çeşitli departmanlarda yönetici olarak rol almıştır. İstanbul Bilgi Üniversitesi Sivil Çalışmalar Merkezi koordinasyonunda Kamu Harcamalarını İzleme Platformu tarafından hazırlanan *Çocuğun Korunmasına İlişkin Kamu Harcamalarını İzleme Kılavuzu*'nun yazarlarındandır. Çocuk haklarına ilişkin eğitim materyalleri ve programları geliştiren ve yaygınlaştıran; aynı zamanda çocuk haklarına ilişkin araştırma ve savunu faaliyetleri yürüten İstanbul Bilgi Üniversitesi Çocuk Çalışmaları Birimi'nde koordinatör ve eğitimci olarak çalışmaktadır. İstanbul Bilgi Üniversitesi İletişim Fakültesi'nde 'Çocuk ve Medya' ve 'Sosyal Sorumluluk Projesi' başlıklı dersleri vermektedir ve çocuklara ilişkin çeşitli araştırma projelerine katılmaktadır.

AKSU BORA

Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi İktisat Bölümü'nü bitirdi. Yüksek lisans eğitimini *Türk Modernleşme Sürecinde Annelik Kimliğinin Kurulması* başlıklı teziyle Doktora eğitimini ise *Ücretli Ev Hizmetleri Bağlamında Kadın Öznelliğinin Yeniden İnşası* başlıklı teziyle tamamladı. Hacettepe Üniversitesi İletişim Fakültesi'nde öğretim üyeliği ve *Amargi* Dergisi ile Ayizi Yayınevi'nin editörlüğünü yapmaktadır.

KENAN ÇAYIR

Lisans ve yüksek lisans eğitimini Boğaziçi Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'nde tamamladı. Doktora derecesini Boğaziçi Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü'nden aldı. İngiltere'de Leeds Üniversitesi Vatandaşlık ve İnsan Hakları Eğitimi Merkezi'nde ve Almanya'da Georg-Eckert Uluslararası Ders Kitapları Enstitüsü'nde doktora sonrası çalışmalar yaptı. Ders kitapları, yurttaşlık, insan hakları eğitimi ve İslâmi hareketler üzerine çalışmakta ve yazılar yayınlamaktadır. İstanbul Bilgi Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'nde öğretim üyesi ve Sosyoloji ve Eğitim Çalışmaları Birimi'nin yöneticisidir.

ESRA ÇUHADAR GÜRKAYNAK

Lisans eğitimini Orta Doğu Teknik Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde tamamladı. Doktorasını 2004'te Syracuse Üniversitesi'nden aldı, aynı üniversitede öğretim üyeliği yaptı. Akademik çalışma alanları politik psikoloji, müzakere ve uzlaşma süreçleri, dış politikada karar alma süreçleridir. "Uyuşmazlıkların Mahkemeler Dışında Çözümüne ve Hukuk Sistemine Entegrasyonuna Karşılaştırmalı Bir Bakış", "Kimliğin Sosyal Psikolojisi ve Gruplararası Çatışma: Teoriden Pratiğe" adında çalışmaları bulunmaktadır.

ANDAÇ DEMİRTAŞ MADRAN

Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Eğitimde Psikolojik Hizmetler Bölümü mezunudur. Yüksek lisansını Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Eğitimin Psikolojik Temelleri anabilim dalında, doktorasını Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Psikoloji (Sosyal Psikoloji) anabilim dalında tamamladı. Önyargı ve ayrımcılık, sosyal kimlik, saldırganlık, ikna, cinsiyet rolü yönelimi ve yakın ilişkiler üzerine çalışmalar yürütmektedir. *Tutum, Tutum Değişimi ve İkna; Temel Kavram, Kuram ve Araştırmalar* başlıklı kitabın (Ankara: Nobel Yayınevi, basımda) yazarıdır. Başkent Üniversitesi İletişim Fakültesi'nde öğretim üyesidir.

MELEK GÖREGENLİ

Yüksek lisans çalışmalarını Ege Üniversitesi Çevre Psikolojisi alanında yaptı. Çevre psikolojisi, kültürlerarası psikoloji ve politik psikoloji alanlarında çalışmaları, ulusal ve uluslararası düzeyde yayınlanmış çok sayıda kitap ve makaleleri bulunmaktadır. Şiddet ve işkencenin meşrulaştırılmasının sosyal psikolojik arka planını anlamaya yönelik İzmir ve Diyarbakır'da yapılmış alan araştırmalarına dayanan çalışmalarını yayınladı. Son dönemde, muhafazakârlığın sosyal psikolojik dinamikleri üzerine özellikle Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne giriş sürecini temel alan çalışmalar sürdürmektedir. Ege Üniversitesi Psikoloji Bölümü Sosyal Psikoloji Anabilim dalında öğretim üyeliğini sürdürmektedir.

İDİL IŞIL GÜL

Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ni bitirdikten sonra, aynı üniversiteye bağlı Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde yüksek lisans yaptı. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Kamu Hukuku doktorası yaptı. Uluslararası hukuk ve insan hakları hukukunun çeşitli alanlarında lisans ve yüksek lisans düzeyinde ders vermekte, özellikle ayrımcılık yasağı ve engellilerin insan hakları alanlarında faaliyet gösteren sivil toplum örgütleriyle gönüllü ve profesyonel çalışmalar yürütmektedir. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları ta-

rafından yayınlanan *Sivil Toplum Kuruluşları İçin Adım Adım Rapor Hazırlama Kılavuzu: Birleşmiş Milletler Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Komitesi'ne Sunulacak Raporların Hazırlanması ve Sunumu* ve *İnsan Hakları Komitesi'nin Emsal Kararları* adlı eserleri yayına hazırlamıştır. Halen İstanbul Bilgi Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde öğretim üyesidir.

ULAŞ KARAN

Lisans eğitimini Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde, yüksek lisans eğitimini İnsan Hakları Hukuku alanında İstanbul Bilgi Üniversitesi'nde tamamladıktan sonra aynı üniversitede Kamu Hukuku alanında doktora çalışmasını yaptı. 2005 yılından bu yana İstanbul Bilgi Üniversitesi İnsan Hakları Hukuku Uygulama ve Araştırma Merkezi bünyesinde farklı konularda araştırmalar ile eğitimler ve insan hakları alanında çeşitli sivil toplum kuruluşlarıyla çalışmalar yürütmektedir. *Avrupa Birliği Ülkelerinde Ayrımcılık Yasağı ve Eşitlik Kurumları*, *Ayrımcılık Yasağı: Kavram, Hukuk, İzleme ve Belgeleme* (İdil Işıl Gül ile birlikte) ve *Ayrımcılık Yasağı Eğitim Rehberi* (İdil Işıl Gül ile birlikte) adlı üç kitabının yanı sıra insan ticareti, sosyal haklar, eğitim hakkı, çocuk hakları, ayrımcılık yasağı gibi konularda yayınlanmış makaleleri bulunmaktadır. İstanbul Bilgi Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde Anayasa Hukuku araştırma görevlisidir.

NURCAN KAYA

Essex Üniversitesi'nde Uluslararası İnsan Hakları Hukuku alanında yüksek lisans yapmıştır. İnsan hakları, özellikle uluslararası insan hakları ve Avrupa Birliği hukuku kapsamında azınlık hakları, eşitlik ve ayrımcılık yasağı alanlarında uzmanlaşmış bir hukukçudur. Türkiye'de azınlık hakları ve uluslararası hukuk konusunda yayınlanmış rapor ve makaleleri bulunmaktadır. "Unutmak mı Asimilasyon mu: Türkiye'nin Eğitim Sisteminde Azınlıklar" isimli raporun yazarıdır. İstanbul Bilgi Üniversitesi İnsan Hakları Hukuku Uygulama ve Araştırma Merkezi'nde araştırmacı olarak çalıştı. 2005 senesinden bu yana Uluslararası Azınlık Hakları Grubu'nda Türkiye Koordinatörü, Global Dialogue'da Türkiye Stratejik Fonu direktörlüğü görevini sürdürmektedir.

HERKÜL MİLLAS

Yüksek öğrenimini Robert Kolej'de tamamladı. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Çağdaş Yunan Edebiyatı Bölümü'nde öğretim üyeliği yaptı ve bu yıllarda Siyaset Bilimi alanında doktora derecesini aldı. Yunancadan Türkçeye Ritsos, Seferis, Elitis gibi şairlerin yapıtlarını çevirdi. Türk-Yunan ilişkisi ve karşılıklı algılamalar konusunda kitap ve makaleleri Türkçe, Yunanca ve İngilizce olarak çeşitli ülkelerde yayınlandı. *Zaman* gazetesinde köşe yazarlığı yapmaktadır.

MURAT PAKER

İstanbul Tıp Fakültesi'nden mezun oldu ve bir süre hekimlik yaptı. Bu sürede Boğaziçi Üniversitesi'nde Klinik Psikoloji yüksek lisans eğitimini tamamladı. Aynı alanda doktora yapmak üzere New York'a, New School for Social Research'e gitti. Bu üniversitede doktora ve doktora sonrası çalışmalarını tamamladı. Psikanaliz, travma, psikoterapi ve bunların politikayla kesişimi temel ilgi alanlarını oluşturmaktadır. Halen İstanbul Bilgi Üniversitesi Psi-

koloji Bölümü'nde öğretim üyesi olarak çalışmakta ve aynı bölümdeki Klinik Psikoloji yüksek lisans programının direktörlüğünü yürütmektedir.

BÜLENT SOMAY

Boğaziçi Üniversitesi İngiliz Edebiyatı dalında lisansüstü eğitimini tamamladı. 1982-1983 yıllarında Montreal McGill Üniversitesi'nde bilim kurgu alanında doktora çalışması yaptı; ancak doktora derecesini almadan İstanbul'a döndü. 1983'ten bu yana *Akıntıya Karşı*, *Zemin*, *Birikim*, *Demokrat* ve *Defter* dergilerinde deneme ve makaleleri yayınlanmaktadır.

SEMRA SOMERSAN

Boğaziçi Üniversitesi Ekonomi Bölümü'nü bitirdikten sonra ABD'de antropoloji alanında yüksek lisans ve doktora eğitimini tamamladı. *Nokta* dergisi ve *Cumhuriyet* gazetesinde araştırmacı gazeteci olarak çalıştı. İki ulusal gazetecilik ödülü aldı. Daha sonra bir süre öğretim görevliliği yaptı. Metis Yayınları tarafından 1993 yılında yayınlanmış *Türkiye'de Çevre ve Siyaset* kitabının yanı sıra pek çok dergi ve gazetede yayınlanmış makaleleri bulunmaktadır. *Taraf* gazetesinde köşe yazarlığı yapmaktadır.

PINAR UYAN SEMERCİ

Lisans eğitimini Boğaziçi Üniversitesi'nde Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde tamamladı. Yüksek lisans ve doktora derecesini Boğaziçi Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü'nden aldı. Akademik çalışma alanları siyaset felsefesi, sosyal politika ve sosyal bilimlerde metodolojidir. Evrensellik, adalet, pozitif özgürlük, sosyal haklar, insan, gelişim, yapabilirlik yaklaşımı, yoksulluk, göç ve kolektif kimlik oluşumu konularında çalışmakta ve bu konularda çeşitli yayınları bulunmaktadır. İstanbul Bilgi Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü öğretim üyesi ve Siyaset Bilimi program koordinatörlüğü görevini sürdürmektedir. Aynı zamanda 2007 yılından bu yana Göç Çalışmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi müdürlüğü görevini yürütmektedir.

ARUS YUMUL

Boğaziçi Üniversitesi'nde Siyaset Bilimi okuduktan sonra Oxford Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'nde doktorasını tamamladı. Türkiye'ye dönüşünün ardından İstanbul Bilgi Üniversitesi'ne katılarak Sosyoloji Bölümü'nün kuruluşunda yer aldı. Makaleleri, yabancı dergilerin yanı sıra, *Toplum ve Bilim*, *Birikim*, *Toplumsal Tarih*, *Varlık* gibi dergilerde yayınlanmaktadır. Halen İstanbul Bilgi Üniversitesi'nde Metodoloji, Dinler Tarihi, Türk Düşünce Tarihi derslerini vermektedir.

Teşekkür

Elinizdeki kitap tam anlamıyla bir işbirliğinin, pek çok kurum ve kişinin birlikte çalışmasının ürünü. Global Dialogue, Açık Toplum Vakfı ve İstanbul Bilgi Üniversitesi projeye kaynak sağlayarak bu kitabın ortaya çıkmasına olanak tanıdı. İpek Gürkaynak ve Melike Türkan Bağlı danışmanlıklarıyla bize destek verdi. Yorucu eğitim günlerinin sonunda İstanbul'un zorlayıcı koşullarında düzenli olarak İstanbul Bilgi Üniversitesi'nin Santral Kampüsü'ne gelerek gecenin ilerleyen saatlerine kadar uzmanlarla çalışan öğretmen arkadaşlarımız Erhan Ağbaba, Altay Aktürk, Ayşe Alan, Yıldız Ayyıldız, Ayşe Beyazova, Melisa Çakmak, Engin Kahyaoğlu, İlkem Kayıcan, Beyhan Köksal, Sevil Kuvan, Hasan Tahsin Özkaya, Mutlu Öztürk ve Çiğdem Şimşek'in bu metinlerin ortaya çıkmasında büyük emekleri oldu. Çalışmalarımıza katılan uzmanlar Süleyman Akbulut, Abdülaziz Bayındır, Aksu Bora, Sevinç Eryılmaz Dilek, İdil Işıl Gül, Melek Göregenli, Ulaş Karan, Meryem Koray, Herkül Millas, Murat Paker, Bülent Somay, Semra Somersan, Burcu Yeşiladalı, Arus Yumul bilgi birikimlerini paylaşarak bizleri besledi. Gönüllü öğretmen arkadaşlarımız Ramazan Akyol, Efe Baysal, Hakan Düzgün, Yeşim Er, Yasemin Erdinç, Volkan Gönen, Gamze Kanımdan, Leyla Karagül, Bora Özen, Serkan Parlak, Özgür Şensoy, Gizem Gül Taşçı, Günay Üstüner, Bünyamin Yeral ve Engin Yetkin metinleri okuyup, eleştirilerini yazarak bize yol gösterdi. Metinlerin son düzeltilerinin yapıldığı aşamada aramıza katılan Birim asistanımız Melike Ergün bu sürecin tamamlanmasına büyük destek verdi. Birim'in kurulması ve projenin başlamasından bu yana Birim'in asistanlığını üstlenen Gülşah Görücü bu süreçte büyük başarı ve beceriyle çalıştı. Hepsine gönülden teşekkür ederiz.

Kenan Çayır, Müge Ayan Ceyhan
İstanbul, Ağustos 2012

Önsöz

Bu kitapta yer alan metinler İstanbul Bilgi Üniversitesi Sosyoloji ve Eğitim Çalışmaları Birimi'nin (SEÇBİR) yürüttüğü kapsamlı bir çalışmanın ürünü. SEÇBİR'i, Kasım 2010 yılında akademi ve ilk-orta öğrenim arasında köprü olması ve bu iki alan arasında işbirliğini artırma amacıyla kurduk. Elinizdeki kitap, bu işbirliğinin ilk ürünlerinden biri. Çünkü metinler, öğretmenler ve uzmanlar arasındaki uzun süreli ortak çalışmanın sonucunda ortaya çıktı.

Çalışmanın öyküsünü baştan alırsak... Kasım 2010 yılında şöyle bir tespitten yola çıktık (ki bu tespit bugün için de geçerli): Türkiye son yıllarda önemli bir toplumsal dönüşüm geçiriyor. Dilleri, dinleri, mezhepleri ya da cinsiyetleri hâkim normlardan ya da hâkim Türklük anlayışından farklı olan gruplar ayrımcılığa uğradığını gittikçe daha sık dile getiriyor ve eşit yurttaşlık talep ediyor. Bu taleplere paralel olarak geçmişte tabu olan konular hem toplumsal hem de siyasal düzeyde açıkça tartışılmaya başlandı.

Bize göre bu süreç iki olasılığı barındırıyor: Farklı etnik ya da dinsel grupların kamusal alanda görünür olması, bir yandan gruplararası gerginliği artırma potansiyeli taşıyor. Zira eşitlik talep eden gruplar, hâkim normları ve toplumsal hafızayı sorguluyorlar. Bu çerçevede yerleşik normların ve kimlik sınırlarının tehdit altında olduğunu düşünen hâkim gruplar ile eşitsizliği sorgulayan gruplar arasındaki gerilimler artabiliyor. Nitekim son yıllarda bazı illerde yaşanan linç girişimleri ya da medyada farklı gruplara yönelik artan nefret söylemi bu sürecin bir parçası olarak okunabilir.

Öte yandan bu süreç çatışma kadar barış potansiyeli de barındırıyor. Çünkü Türkiye'de ilk defa tabu olarak kabul edilen konuların adını koyabilmeye, bunları tartışabilmeye başladık. Uzun yıllar süren inkâr politikasından sonra etnik grupların ya da diğer madun grupların sorunları kamusal alana taşınıyor. Dolayısıyla bu süreç iyi yönetilebilirse, ileride çoğulcu, demokratik ve barış içinde yaşayan bir toplumsal ve siyasal yapı kurabilmek de mümkün.

Yukarıda çerçevesi çizilen sürece paralel olarak eğitim de hem toplumsal çatışmaları artırabilme hem de çoğulcu değerleri yerleştirebilme potansiyeli barındıran bir alan. Dolayısıyla eğitimin Türkiye'nin içinden geçmekte olduğu sürece olumlu etki yapabilecek bir alan olduğu saptamasından yola çıktık. Sonuç olarak yaşanan bu süreçte ortaya çıkan hassas meseleleri, eğitim ortamlarında eleştirel ve çok perspektifli bir şekilde ele alabilecek dersler ve materyaller geliştirebilmek için çalışmaya başladık. Öncelikle gruplararası ilişkilerin nasıl kurulduğunu, önyargıların neden kaynaklandığını, ayrımcı davranışların nasıl azaltılabileceğini anlamamız gerekiyordu. Ancak Türkiye'de bu konuları ele alan literatür yeterli değildi. Farklı disiplinlerde bu konularda çalışan uzmanlar vardı, ancak bu konuları eğitimle ilişkili olarak ve disiplinlerarası bir yaklaşımla ele alan bir perspektiften söz etmek zordu.

Bu tespitler doğrultusunda, Açık Toplum Vakfı, Global Dialogue ve İstanbul Bilgi Üniversitesi'nin desteğiyle yürütülen '*Önyargılar, Kalıpyargılar ve Ayrımcılık: Eğitimsel ve Sosyolojik Perspektifler*' başlıklı proje çerçevesinde on üç öğretmen arkadaşımızla bir araya geldik (grubun üyeleri için bkz. www.secbir.org). Önümüze iki hedef koyduk. Bunlardan biri, Türkiye'de ayrımcılıkla ilişkili hassas meselelerin nasıl ele alınabileceğine dair dersler üretmekti (bu dersler *Ayrımcılık: Örnek Ders Uygulamaları* başlıklı kitapta yayımlandı). Ancak bu dersleri üretebilmek için önyargılar, kalıpyargılar ve ayrımcılık üzerine çalışan uzmanlarla bir araya gelmek, bu konularda okumalar yapmak ve bunları tartışmak gerekiyordu. Bu bir araya gelmelerin sonucunda da ikinci hedefimize, elinizdeki metinlere ulaştık.

Süreç şöyle işledi: On sekiz ay boyunca öğretmen arkadaşlarımızla bu derlemedeki metinleri yazan uzmanlar iki haftada bir akşamları ve bazen cumartesi günleri daha uzun süreli atölyelerde bir araya geldiler. Bu seminerlerin sonunda uzmanlar, öğretmenlerin belirlediği formatta metinler yazdılar. Bu format, öğretmenlerin bir akşamüzeri okuyabilecekleri uzunlukta, hem dünyadan hem Türkiye'den mümkün olduğu kadar çok örnek içeren, gerektiğinde metnin sonunda 'Çerçeveden Taşanlar' bölümüyle okuyucuya yol gösteren metinler olarak şekillendi. Uzmanların yazdığı metinleri öğretmenler

okudu ve bu metinlere geri bildirim verdi. Bu geri bildirimler ışığında uzmanlar metinlerini tekrar gözden geçirdi. Sonra metinleri yine öğretmenlerden oluşan ve web üzerinden bize destek veren gönüllü bir kontrol grubuna gönderdik. Böylece uzmanlarla bir araya gelen öğretmenlerin dışındaki eğiticiler açısından metinlerin anlaşılırlığını test etme ve eleştirilerini alma imkânı bulduk. Son olarak kitabı derleyenler olarak biz, metinleri bu eleştiriler doğrultusunda tekrar elden geçirdik. Dolayısıyla başta da söylediğimiz gibi metinler gerçek bir işbirliğinin sonucu olarak ortaya çıktı.

Bu çalışmada bazı konular dışarıda kaldı, dolayısıyla şüphesiz yazılması gereken daha çok konu başlığı var. Biz daha çok Türkçe literatürde yeteri kadar yer bulmayan konuları ön plana çıkarmak, Türkiye'deki ve dünyadaki gelişmeleri ortaya koyan metinlerin oluşmasına ön ayak olmak istedik. Sonuçta sadece eğitim alanında çalışan insanlara değil, sivil toplum kuruluşlarından akademiye kadar önyargı, kalıpyargı ve ayrımcılık konularına kafa yoran herkese yol gösterecek temel metinlerin ortaya çıktığına inanıyoruz.

Önyargıların ve ayrımcılığın azaldığı, daha eşit ve özgür bir toplum oluşturabilme umuduyla...

Giriş

Kitapta yer alan yazıların konu başlıkları ve içerikleri, önsözde belirtildiği gibi uzun bir süreç içerisinde öğretmenlerle uzmanların ortaklaşa çalışması sonucunda şekillendi. Ortaya çıkan metinleri beş bölüm halinde sunmaya karar verdik. Birinci bölümdeki yazılar, ayrımcılık konusunu toplumsal bir bağlama oturtmaya çalışan ilk yazıdan sonra, önyargı ve ayrımcılıkla ilgili temel kavramlara ve kuramlara odaklanıyor. Yazıların bir kısmı, sosyal ve klinik psikolojinin konuyla ilgili literatürünü aktarıyor, bir kısmı ise 'kendini gerçekleştiren kehanet' örneğindeki gibi tek bir kavramı biraz daha derinlemesine ele alıyor. Bu bölümdeki yazılar, önyargı, kalıpyargı ve ayrımcılık kavramlarını, birbiriyle ilişkili olarak anlamlandırabilmek için önemli bir temel sağlıyor.

Ayrımcılığı, modernleşme sürecinden ve bu süreçte ortaya çıkan ideolojilerden bağımsız olarak anlamak zor. İkinci bölümdeki yazılar aydınlanmanın, modernitenin, milliyetçiliğin, liberal ve çokkültürcü bakış açılarının ne tür ayrımcı pratiklere yol açabileceğine dair önemli ipuçları veriyor. Bu yazılar ayrımcılığı belirli bir felsefi ve tarihsel bağlama oturtuyor. Üçüncü bölümdeki yazılar ise hukuksal kavramlara odaklanıyor. Hem Türkiye'deki hem de dünyadaki gelişmelere değinen, hukuksal alandaki gelişmelere paralel olarak ortaya çıkan temel kavramları aktaran bu iki yazı, ayrımcılık konusunda önemli bir hukuksal çerçeve sağlıyor.

Ayrımcılık çok farklı temelde ortaya çıkabilen bir olgu. Bu çerçevede dördüncü bölümdeki yazılar, engellilik, yaş, dil, 'ırk', toplumsal cinsiyet,

azınlık olmak ve sosyo-ekonomik statü temelinde ortaya çıkan ayrımcılıkları ele alıyor. Yazarlar, bu alanlarda yaşanan sorunlara, temel kavramlara, *çözüm* ve mücadele yollarına ışık tutmaya çalışıyorlar. Beşinci ve son bölüm ise ayrımcılıkla mücadele yollarının farklı açılardan tartışıldığı yazılara ayırdık. Ayrımcılık karmaşık ve çok boyutlu bir olgu olduğu için, mücadele yolları da çok boyutlu ele alınmak durumunda. Bu bölümdeki yazılar da psikoloji, sosyal psikoloji ve hukuk gibi alanlardaki çalışmaların yanı sıra sivil toplum kuruluşlarının ayrımcılıkla mücadeledeki rolüne değiniyor.

BİRİNCİ KISIM

Önyargıları ve Ayrımcılığı Anlamak

1

Gruplararası İlişkiler Bağlamında Ayrımcılık

Kenan Çayır

Özet
Giriş
Gruplararası Gerilimlere ve Ayrımcılığa Yol Açan Tarihsel-Sosyolojik Süreçler
Ayrımcılığın Teorik Sosyolojik Boyutu
Ayrımcılıkla Mücadelede Sosyolojinin Rolü
Çerçeveden Taşanlar
İlgili Kaynakça

Özet

Bilimsel çalışmalar, bazı ayrımcı tutum ve davranışların toplumsal süreçlere bağlı olarak ortaya çıktığını, ayrımcılığın belirli toplumsal koşullara göre artan ya da azalan bir olgu olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla ayrımcılığı anlamak için bu olgunun sosyolojik boyutunun da incelenmesi gerekir. Bu yazı Türkiye'yi odağa alarak ayrımcılığın sosyolojisini incelemektedir. Yazıda gruplararası ilişkilerin nasıl işlediğine dair teorik bilgiler verilmekte ve günümüzde gruplar arasında gerilime ve ayrımcılığa yol açan süreçlerin analizi yapılmaktadır.

Giriş

Kültürel özellikleri, toplumsal yapıları ve tarihsel arka planları itibarıyla her ülkenin ayrımcılık konusundaki duruşu farklıdır. Örneğin Amerika Birleşik Devletleri'nde ayrımcılık, hukukun, siyasetin, eğitimin ve gündelik dilin bir parçasıdır. Sivil Haklar Hareketi gibi siyahlara karşı ayrımcılıkla mücadele eden toplumsal hareketlerin de etkisiyle bu ülkede gelişmiş bir ayrımcılık hukuku, geniş bir akademik literatür ve etkin sivil toplum kuruluşları vardır. Gene İngiltere'de, izlenen çokkültürcülük politikası sonucu etnik grupların sorunları açıkça konuşulur. Bu ülkede ayrımcılığı önlemek amacıyla 1960 ve 1970'lerde iç hukukta birçok düzenleme yapılmıştır. Bu tespitler, ABD'de ve İngiltere'de ayrımcılık sorununun çözülmüş olduğu anlamına gelmez, ancak tarihsel arka planları ve toplumsal yapıları itibariyle konunun kamuoyunun gündeminde olduğunu gösterir.

Türkiye'de ise ayrımcılık konusunda gerek sosyal bilim literatüründe, gerekse hukuksal alanda derin bir boşluk vardır. Bunun sebeplerinden biri, Türk modernleşmesinin birlik-beraberlik ideolojisi altında homojen bir nüfus yaratma idealidir. Bu ideal sonucu, dili Türkçeden, dini İslam'dan farklı grupların yaşadığı sorunların kamusal alanda konuşulması yakın zamanlara kadar pek mümkün olmamıştır. Okullarda okutulan resmî tarih anlayışı da tarihte ve günümüzde yaşanan ayrımcılık uygulamalarının üstünü örter niteliktedir.

Ayrımcılığın kamusal bir problem olamamasının yarattığı sonuçlardan biri, toplumda yaygın olarak benimsenen "Bizde, Türkiye'de ya da tarihimizde ayrımcılık yoktur" algısıdır. Ancak bu yazının yazıldığı 2011 Temmuz ayının gazetelerini taramak bile bu iddiayı çürütmek için yeterlidir: Konya'da sevgilisinin dört gün boyunca işkence yaptığı M.T. bir durakta baygın halde bulundu (*Hürriyet*, 20 Temmuz); soyadlarını 'Bartuna' ve 'Hadodo' yapmak isteyen Süryani vatandaşların talepleri 1934 tarihli Soyadı Kanunu gerekçesiyle reddedildi (*Star*, 13 Temmuz); Hatay'da eşi tarafından terk edilen 21 yaşındaki Ceylan Soysal aile meclisi kararıyla öldürüldü (*Radikal*, 21 Temmuz); Açık Hava Tiyatrosu'ndaki Caz festivalinde Kürtçe şarkı söyleyen Aynur yuhalandı (*Radikal*, 16 Temmuz).

"Bizde ayrımcılık yoktur" iddiasını oluşturan temel tez ise, Türkiye'deki hâkim 'hoşgörü' söylemidir. Türkiye'de 'Türklerin hoşgörülü ve misafirperver olduğu', 'tarihimizde Batı'daki gibi ırkçılığın olmadığı', 'Osmanlı Devleti'nde diğer milletlere karşı hoşgörülü davranıldığı' şeklinde güçlü kalıpyargılar vardır. Ders kitapları da bu hâkim yargıyı destekleyen cümlelerle doludur: "Hiçbir millet, milletimizden çok yabancı unsurların inanış ve âdet-

lerine saygı göstermemiştir. Hatta denilebilir ki diğer din sahiplerinin dinine ve milletine saygılı olan tek millet bizim milletimizdir" (Genç ve diğ. 2006a: 105; Kızıler ve diğ. 2006: 87). Her kalıpyargıda olduğu gibi bunlarda da doğruluk payı vardır. Batı tarihiyle karşılaştırıldığında Osmanlı İmparatorluğu'ndaki millet sistemi, kendi çağına göre gerçekten de daha özgürlükçüdür, daha hoşgörülüdür. Buna İspanya'dan kaçan Yahudilerin Osmanlı'ya sığınmaları örnek verilebilir.

Ancak günümüzün ayrımcılık ve eşitlik kavramları modern sanayi toplumu öncesinin, bireyi değil, dinî grupları temel alan anlayışından tamamen farklıdır. Modernlik öncesinin hoşgörü anlayışı hiyerarşi üzerine kuruludur: Buna göre bir daha güçlü olan ve hoşgören, bir de hoşgörülen grup vardır. Hâlbuki modern toplumlar hoşgörü değil, ayrımcılık yasağı ve eşitlik ilkesi üzerine kurulur. Modern toplumda bireylerin dinlerine, dillerine, cinsiyetine bakılmaksızın eşit oldukları kabul edilir. Başka bir şekilde söylersek ideal anlamda modern toplum bir kimsenin dini, dili, cinsiyeti vb. ne olursa olsun eşit kabul edildiği bir toplumdur.

Modernleşen toplumlarda da ister istemez ayrımcılık ve eşitlik konusu gündeme gelir. Son yıllarda Türkiye'de yaşanan da böyle bir süreç aslında. Hızla kentleşen, eğitimli nüfusu artan, ekonomik olarak gelişen, kısaca modernleşen Türkiye'de de farklı kesimler ayrımcılığa uğradıklarını dile getiriyor ve eşitlik talep ediyorlar. Somut olarak bakarsak örneğin Aleviler, çocuklarının zorunlu din dersinden muaf tutulmasını istiyorlar. Kürtler, Çerkesler anadillerinde eğitim talep ediyorlar. Türkiye'de çok ciddi bir kadına karşı şiddet ve ayrımcılık sorunu olduğunun örneklerini her gün yazılı-görsel basında görüyoruz. Yine engellilerin eğitime ve kamusal hayata katılımının önünde birçok sorun var. Engellilerle ilgili önyargılar onların iş yaşamına katılımını da etkiliyor. Başörtülü kadınlar iş yaşamında ve siyasal alanda uğradıkları ayrımcılığı dile getiriyorlar. Cinsel yönelim gruplarına ise hemen tüm toplumsal kesimlerin ayrımcı bir tutum ve davranış içinde olduğunu görüyoruz.

Dolayısıyla sorun, tüm farklı grupların, ayrımcılığa uğramadan eşit ve barış içinde yaşayabileceği bir toplumsal ve siyasal sistem oluşturabilmektir. Hatta bugünün modern toplumunda farklılıklara eşit muamele de yeterli değildir; hedef, farklı grupları maddi anlamda da eşitleyecek (bu derlemede İdil Işıl Gül'ün bahsettiği) özel önlemler (engellilere istihdam kotası gibi) almaktır. Bu anlamda sadece Türkiye'de değil, tüm ülkelerde kat edilecek daha çok yolun olduğunu söylemek yanlış olmaz. İnsanlığın tarihi ilerledikçe azalmasını beklediğimiz ayrımcılığın, bugün gittikçe artan bir sorun olduğunu ortaya

koyan birçok veri ve gelişme var. Bu sorunu anlamak için hem dünyada hem Türkiye'de yaşanan dönüşümün sosyolojik arka planını analiz etmek gerekir.

Gruplararası Gerilimlere ve
Ayrımcılığa Yol Açan Tarihsel-Sosyolojik Süreçler

İnsanlığın uzun süreli eşitlik ve özgürlük arayışına rağmen bugün hemen bütün toplumlarda bazı gruplar diğerlerine oranla daha ayrıcalıklı, avantajlı ve baskındır. Aslında bu hiyerarşik yapının sorgulanmadığı, azınlıktaki ya da alt konumda bulunan grupların kendilerine biçilen role uygun davrandıkları toplumlarda ayrımcılık bir toplumsal sorun olarak ortaya çıkmaz. Ancak bugün artık hemen her toplumda bu hiyerarşinin sorgulanmaya başladığını görüyoruz. Buna yol açan makro süreçler ise modernitenin aldığı yeni şekil, teknolojik gelişmeler ve küreselleşme olgusudur.

Ulus-devletleşme, kentleşme, akılcılığın yükselişi gibi süreçleri barındıran modernleşme projesinin hedeflerinden biri eşit ve özgür bireylerin yaşadığı bir toplum oluşturmaktı. Ancak ulus-devlet ve ulusal eğitim gibi yapılar, bazı kimlikleri hâkim kılan, azınlık gruplarını ise dışlayıcı, asimile edici ve baskılayıcı bir işlev gördü. Ulusal kimlikleri inşa sürecinde (Türkiye'de Kürtler örneğinde olduğu gibi) bazı grupların varlığı uzun süre inkâr edildi, bazı iç ve dış gruplar hakkında da güçlü kalıpyargılar (o grubu etiketleyici genellemeler) üretildi. Ancak neticede sosyolojik olarak hiçbir devlet homojen bir 'ulus'a sahip olamadı. Bugün gelinen noktada ulus-devlet yapısının ve vatandaşlık anlayışının tüm farklılıkları eşit bir şekilde barındırmak için yeterli olmadığı görülüyor. Bu açıdan sadece Türkiye'yle sınırlı olmayan çok daha küresel bir sorunla karşı karşıya olduğumuzun altını çizmek gerekir.

Avrupa'daki bu süreci tetikleyen temel unsur ulusaşırı göç oldu. Çünkü Avrupa'daki devletler son otuz, kırk yılda milyonlarca göç aldı ve nüfus açısından heterojen hale geldi. Örneğin bugün Almanya'nın yüzde 6'sı (5 milyonu) göçmenlerden oluşmaktadır. Önceleri geçici olarak düşünülen bu nüfusun artık kalıcı olduğu görülüyor. İkinci ve üçüncü kuşakta daha eğitimli hale gelen, statülü meslekler edinen göçmenler her alanda eşitlik talep ediyorlar. Hem farklı olmak hem de eşit olma talebi ise yerleşik kavramların sorgulanmasını gerektiriyor. Örneğin bu göçmenlerin çocuklarına okullarda kendilerini nasıl 'Alman' hissedeceklerini öğretmek mümkün değil. Dolayısıyla en başta 'Almanlık' kavramının yeniden tanımlanması gerekiyor. Bu durum 11 Eylül sonrası yaygınlaşan İslamofobi'yle birleştiğinde birçok Alman vatandaşın göçmen karşıtı, hatta ırkçı bir söyleme kaymasına sebep oluyor.

Alman Sosyal Demokrat Parti üyesi ve eski Maliye Bakanı Michael Sarrazin 2010 yılında yayımladığı *Deutschland schaft sich ab (Almanya Kendi Sonunu Hazırlıyor)* başlıklı kitabında Alman nüfusunun doğurganlığının düşmesi ve dışarıdan gelen göçler nedeniyle "eğitimsiz, zekâ düzeyi düşük ve topluma entegre olamayan bir alt sınıfın gittikçe büyüdüğünü ve bunun da Almanya'nın sonunu getireceğini" dile getirdi. Kitap kısa sürede çok satanlar listesine girdi. Ancak Sarrazin'in tezlerini eleştiren Humboldt Üniversitesi akademisyenlerine göre "Türkiyelilerin Almanca öğrenmek istemedikleri doğru değil. İlk kuşak Türkiye kökenliler, kadınlarda yüzde 35, erkeklerde yüzde 58 oranında iyi veya çok iyi Almanca bilgisine sahipken, ikinci kuşakta bu oran sırasıyla yüzde 70'e ve yüzde 84'e çıkıyor. Başörtüsü ile ilgili istatistiklerde de Müslüman kadınlar arasında her zaman başörtüsü takanların oranının ilk kuşakta yüzde 25 iken, ikinci kuşakta yüzde 18'e düştüğü görülüyor. Yüzme derslerine katılma oranı Müslüman ailelerin kız çocuklarında yüzde 93, erkek çocuklarında ise yüzde 97 gibi çok yüksek oranda seyrediyor" (Şanlı, 2011).

Yine son zamanlarda Finlandiya'da göçmen karşıtı Gerçek Finliler'in, Hollanda'da ise Özgürlük Partisi'nin seçimlerde başarı elde etmeleri, İsveç'te milliyetçi/göçmen karşıtı bir partinin meclise ilk kez girmesi ayrımcılık olgusunun demokratik standartları yüksek Avrupa ülkeleri için de sorun olduğunu gözler önüne seriyor.

Farklı kültürlere ve gruplara karşı olumsuz tutumların artışını tetikleyen bir başka etken ise teknolojik gelişmeler eşliğindeki küreselleşmedir. Bugün gelişen iletişim teknolojisi sonucu ülkelerin gündemleri de iç içe geçmeye başladı. Örneğin Danimarka'da bir gazetede yayımlanan karikatürler hızla Müslüman ülkelerde tepkiye yol açmakta; burka, peçe, başörtüsü gibi giyim şekilleri de Batılı ülkelerin kamuoyunu meşgul etmektedir. Dolayısıyla artık İslam'dan bağımsız bir Batı kamuoyundan, Batı'dan bağımsız bir Müslüman kamuoyundan bahsetmek imkânsızdır. Ancak bu 'yakınlaşma' geleneksel sınırların konforunu bozmakta, karşılıklı nefret söylemlerinin artmasına sebep olmaktadır. Başka bir deyişle küreselleşme sonucu ülkeler arasındaki sınırlar belki belirsizleşmektedir, ancak kafalardaki kimlik sınırları daha da keskinleşmektedir. Bunun somut göstergeleri de artan İslamofobi, yabancı düşmanlığı ve İslami radikal terördür.

Bu geniş küresel çerçeve içinde Türkiye'de de mevcut ulus-devlet anlayışı ve vatandaşlığının ülke içindeki farklılıkları bir arada tutmaya yetmediği

ortaya çıkıyor. Hâkim Türk kimliği karşısında alt konumlu olan gruplar, yani dili farklı olanlarla (örneğin Kürtler, Çerkesler, Araplar), dini farklı olanlar (örneğin Ermeniler, Yahudiler, Rumlar, Süryaniler) yerleşik anlayışları sorguluyor ve eğitimden, kamu hizmetlerine ve siyasete kadar eşit haklar talep ediyorlar. Üstelik sorun Kürt meselesiyle sınırlı değil. Son olarak Çerkesler anadili eğitimi ve televizyon hakkı için yürüyüş yaptılar. Mardinli Mıhellemiler ise köylerinin eski isimlerini istiyorlar. Örgütlülükleri artan Roman vatandaşlar her alanda uğradıkları ayrımcılığı dile getiriyorlar.

Türkiye'de yaşanan dönüşüm sürecinde, madun ya da alt konumdaki gruplar ile güçlü ve baskın grupların teması da arttı. Örneğin son yirmi yılda dindar gruplar hem ekonomide hem de siyasette önemli başarılar elde ettiler ve kamusal alanda görünürlük kazandılar. Bunun sonucunda da daha varlıklı, eğitimli ve laik gruplarla yakınlaştılar. Bu gruplar artık Meclis'i, üniversiteleri, büyük kentlerin statülü semtlerini paylaşmak zorundalar. Benzer şekilde son yıllarda, özellikle 1990'larda yaşanan zorunlu göç sonucu Kürtlerle Türkler arasında hem fiziksel hem de sembolik anlamda yakınlaşma yaşandı. Bu çerçevede alt konumlu grupların konumlarına itiraz etmeye başlamaları, ayrımcılığa uğradıklarını dile getirmeleri ve farklı rollere talip olmaları alışılagelen anlayışların sorgulanmasına sebep oluyor. Dolayısıyla Almanya'daki göçmenlerin 'Almanlık' kavramını sorgulatması gibi Türkiye'de de 'Türklük' kavramının sınırlarını tartışmaya başlıyoruz. Bu toplumsal süreçler tarihle yüzleşmeyi, ulus-devlet, laiklik ve anayasa gibi birçok kavramı yeniden ele almayı gerektiriyor.

Türkiye'de farklı kesimler arasında yaşanan bu yakınlaşma ve artan hak talepleri, hâkim ve madun gruplar arasında gerginliklere ve çatışmalara sebep olabiliyor. Hâkim gruplar kentsel mekânlarını, işlerini kaybedeceklerini düşünüp, kendilerini güvensiz hissediyorlar. Bu da alt konumlu gruplara karşı ayrımcı tutum ve davranışların ortaya çıkmasına neden oluyor. Örneğin iyi okullardan mezun, kentli, eğitimli laik kesimler üzerine yapılan "Seçkinler ve Sosyal Mesafe" başlıklı bir çalışma, bu insanların Avrupa Birliği, Kürtler ve AKP konusunda ciddi bir nefret söylemi ürettiklerini ortaya koyuyor (Üstel ve Caymaz 2009). Son yıllarda Batı bölgelerindeki kentlerde zaman zaman Kürtlere yönelik linç girişimleri de ayrımcılığın kitlesel şiddet eylemine kolaylıkla dönüşebileceğini gösteriyor.

Türkiye'de yaşanan ayrımcılıklar etnik kimlikle sınırlı değil. Yapılan çalışmalar cinsel yönelim gruplarına, kadınlara, engellilere ve yaş gruplarına karşı da ayrımcılığa yol açacak düzeyde yaygın kalıpyargıların olduğunu gösteriyor. Örneğin 2011 Türkiye Değerler Araştırması'na göre halkın yüzde

84'ü eşcinselleri komşu olarak istemiyor. Eşcinseller 1990'lardan beri yapılan bu araştırmalarda en istenmeyen grup olarak çıkıyor.

Türkiye'de çok etkin ve güçlü olan kadın sivil toplum kuruluşları da gittikçe artan oranda kadına karşı şiddet ve ayrımcılığı dillendiriyorlar. Çalışmalar muhafazakâr, sol, liberal vb. çevrelerin tümünde kadınlara karşı ortak kalıpyargıların mevcut olduğunu gösteriyor (Bora ve Üstün 2005). Kadınları duygusallıkla, zayıflıkla ve özel alanla özdeşleştiren bu kalıpyargıların, iş hayatından siyasete kadar kadınların kamusal yaşama katılımını olumsuz yönde etkilediği görülüyor. Bu örnekler engellileri veya yaş gruplarını kapsayacak şekilde çoğaltılabilir.

Şurası açık ki, tüm dünyada olduğu gibi Türkiye'de de ayrımcılığa uğrayan grupların sivil toplumsal örgütlenmesi ve eylemleri arttıkça hâkim grupların ve normların sınırları sorgulanmaya devam edecek. Bu sürecin çatışmaya değil de barışçıl bir ortama yol açması ise, ayrımcılık konusunda yapılan hukuksal, toplumsal ve eğitimsel çalışmalara bağlıdır. Toplumsal gruplararası ilişkilerin işleyişine dair bazı teorik çıkarımlar bu tür çalışmaların derinleştirilmesi için yararlı olabilir.

Ayrımcılığın Teorik Sosyolojik Boyutu

Genel olarak toplumsal gruplararası ilişkileri çözümleyebilmek ve Türkiye'deki ayrımcılığın sosyolojisini yorumlayabilmek için kullanılabilecek teorik çıkarımlardan bazıları şöyledir:

I. Gruplararası eşitsizliğin hüküm sürdüğü modern toplumlarda, bazı gruplar diğerlerine oranla daha baskındır, hâkimdir, güçlüdür. Bu baskın gruplar azınlık, madun, alt konumlu olarak adlandırılabilecek zayıf grupları damgalayabilir, tanımlayabilir ve etiketlendirebilir. Örneğin, başını örten kadınların kendileri, örtüleri için 'türban' kelimesini kullanmasalar da 'türbanlılar' olarak tanımlanabilirler. Karşı cinsten birçok kadınla birlikte olan bir erkek toplumda 'çapkın' olarak tanımlanırken, aynı eylemde bulunan kadınlar için birçok dışlayıcı, aşağılayıcı sıfat üretilir. Zaten sosyolojik olarak gruplar arasındaki güç dengesizliği bu damgalayabilme sürecinde anlaşılır. Damgalayabilme toplumsal gücü gösterir. Alt konumlu gruplar, ancak güçlendikçe kendilerini tanımlayabilirler. Eskiden 'dinci', 'mürteci' vb. olarak nitelendirilen grupların, son yıllarda güçlenmesiyle birlikte kendilerini 'muhafazakâr' olarak nitelendirmeleri buna örnek verilebilir.

II. Damgalamayla birlikte baskın grup madun gruplarla ilgili kalıpyargılar üretir. 'Kürtler', 'Sarışınlar', 'Ermeniler', 'Araplar' ile başlayan her cüm-

le o grupla ilgili bir kalıpyargı içerir. Örneğin Türkiye'de sokağa çıkıp "Araplar..." diye başlayan bir cümleyi tamamlamalarını istesek, insanların birçoğu hemen "pistir" der. Başka güçlü kalıpyargılara göre ise "Çingeneler hırsızdır", "sarışınlar aptaldır" vb.

III. Kalıpyargılarla uğraşmanın zor bir yanı vardır. Zira kalıpyargılar bir kısım 'doğruluk payı' taşıyabilirler. Örneğin Roman/Çingeneler arasında gerçekten de hırsızlar vardır. Ancak kalıpyargılar bir grubun tüm üyelerini aynılaştırır, insanları bireysel niteliklerinden soyutlayarak damgalanmış bir grubun üyesi haline getirir. Bu da birçok alanda ayrımcılığa neden olur. Örneğin bir Roman/Çingene iseniz iş bulmanız zordur. Dünyanın en dürüst Romanı/Çingenesi olsanız da insanlar sizi kafalarındaki kalıpyargılarla değerlendirirler.

IV. Aslında ne baskın grup ne de alt konumlu gruplar homojendir. Her grup içinde, olumsuz özelliklere sahip insanlar olabilir. Ancak baskın grup, alt konumlu grubu, o grubun en kötü üyesiyle tanımlar ve homojenleştirir; öte yandan kendini, en iyi üyelerinin özellikleriyle tanımlar. Örneğin Manisa Selendi'de Roman vatandaşlara yönelik linç girişiminde, iddialardan biri Romanların tefecilik yaptığı idi. Selendi'de gerçekten de Romanlar arasında tefecilik yapanlar olabilir, ancak sorun, bunun grubun tümüne yönelik bir nitelik gibi sunulması ve insanların lince yönelmesidir.

V. Damgalanmış gruplar, kendileriyle ilgili kalıpyargılara uygun davrandığında ayrımcılık gibi sorunlar toplumsal bir mesele haline gelmez. Örneğin bir Romanın sokakta çiçek satması ya da müzisyenlik yapması sorun değildir. Türkiye'de bir eşcinsel, şarkıcı ya da modacı olabilir. Ancak bir eşcinsel, siyasetçi olmak istediğinde, yani toplumdaki kalıpyargılara uygun olmayan bir role talip olduğunda sorun çıkar.

VI. Baskın grupların kaynaklar üzerindeki hâkimiyetini ve konumlarını meşrulaştıran birçok 'meşrulaştırıcı ideoloji' mevcuttur. Örneğin cinsiyetçilik, erkeği ve kadını bir hiyerarşi içinde belirli rollerle tanımlar. Heteroseksizm eşcinselliğin sapkınlık olduğunu ileri sürer. Fitizm, 'fit' olmayan insanların sağlıksız, iradesiz ve alt statülü olduklarına dair kalıpyargılar üretir. Bu ideolojiler ders kitapları, medya, gündelik oyunlar, öyküler vb. aracılığıyla sürekli yeniden üretilir. Hatta madun gruplar da bu ideolojilerin ürettiği tezlere inanıyor olabilirler. Örneğin araştırmalara göre, kadının 'gerektiğinde' dövülebileceğine inanan kadınlar bulunmaktadır.

VII. İnsanların birden fazla gruba aidiyeti vardır. Bu açıdan baskın ve alt konumlu gruplararası ilişkiler tek boyutlu değildir. Yani bir grup karşısın-

da baskın olan biri, başka bir grup karşısında alt konumda olabilir. Örneğin kadınlar karşısında hâkim grupta olduğu düşünülebilecek bir Alevi erkek, Sünniler karşısında madun durumda olabilir.

VIII. Alt konumlu grupların da damgalanma sürecine karşı yürüttüğü bazı stratejiler vardır. Bu stratejiler damganın görünür olmasına ya da olmamasına göre değişebilir. Damganın görünür olmadığı durumlarda (eşcinsel olma, Alevi olma vb.), azınlıktaki gruplar kendilerini gizleyip, ikili bir hayat yaşamak zorunda kalabilirler. Ancak bazen damga görünürdür; başörtülü, siyah ya da kadın olmak durumlarında olduğu gibi. Bu durumda da bazen gruplar damgaya sahip çıkıp, ona statü kazandırma mücadelesi verebilir. Örneğin Siyah Hareketi'nin sloganlarından biri, "siyah güzeldir" idi. Bunların dışında madun gruplar, konumlarına itiraz eden ve eşitlik talep eden bir toplumsal ve siyasal hareket de yürütebilirler.

Ayrımcılıkla Mücadelede Sosyolojinin Rolü

Tarihsel tecrübe, ayrımcılığın ya da ayrımcılığa yol açan ideolojilerin çeşitli müdahalelerle gerileyebileceğini göstermektedir. Örneğin 1960'larda ABD'de yapılan bir çalışmada iki gruba aynı metin verilerek, gruplardan birine metnin yazarının erkek, diğerine ise kadın olduğu söylenmiş ve her iki gruptan da bu metni değerlendiren bir not vermeleri istenmiştir. Yazarın kadın olduğunu düşünenler metne daha düşük not vermiştir. 1980'lerde bu deney tekrarlandığında ise gruplar arasında bir fark bulunamamıştır. Bu da cinsiyetçiliğin ABD'de düşüşte olduğunu göstermektedir (Hogg ve Vaughan 2007: 392). ABD toplumunda bu sonucu doğuran birçok etken sayılabilir: Yıllar içinde kadınların iş yaşamına dâhil olması, kadın yazarların kamuoyunda görünürlük kazanması, eğitim anlayışının cinsiyetçiliğe dikkat çekmesi vb. Bu örneğin aksine toplumsal gelişmelerin niteliğine göre ayrımcılık artabilir de. Batı ülkelerinde göçmenlere karşı artan ayrımcı tutumlar buna örnek gösterilebilir.

Bu örnekler ayrımcılığın toplumsal süreçlere bağlı bir olgu olduğunu ortaya koymaktadır. Dolayısıyla ayrımcılıkla mücadelede atılabilecek adımlardan biri, insanların, toplumsal yapıların değişim dinamiklerini kavramalarını sağlamaktır. Başka bir deyişle insanların içinde bulundukları toplumun, kültürün, kimliklerin mutlak ve değişmez bir öze sahip olmadığını görebilmeleri önemlidir. Böylece ayrımcılıkla mücadele için literatürde önerilen toplumsal kimlikleri yeniden gruplama (örneğin üst grupta aidiyet yaratılması) gibi süreçleri yaşama geçirmek mümkün olabilir (Taylor ve diğ. 2007: 208).

Sosyoloji, bireylere kendi kimlikleri (bireysel hikâyeleri) ile büyük toplumsal ve siyasal gelişmeler arasındaki bağı görebilmeleri yetisini kazandırmaya çalışır. Sosyolojik muhayyile denilen bu yeti, insanların içinde bulundukları konumu tarihselleştirebilmeleri, anlayabilmeleri ve eyleyebilen bir toplumsal aktör olabilmelerini sağlar. 'Anlamak', şüphesiz, ayrımcılığın yegâne panzehiri değildir. Ancak toplumsal süreçleri anlamak, ayrımcılık konusunda geliştirilmesi gereken eğitimsel, hukuksal, mimari vb. çözümlerin başlangıcıdır. Toplumsal gruplar arasındaki ayrımcılığı azaltmak, eşit ve barışçıl bir toplum kurmak ise çok daha uzun ve karmaşık bir süreç gerektirir. Ayrımcılık konusunda klasikleşmiş çalışmalar yapmış Allport, bunun için dört koşulun birarada bulunması gerektiğini söyler: Gruplar arasında ortak bir amaç ve işbirliğine dayalı bağımlılık; gruplar arasında eşit statü; temasın yakın ve uzun süreli olması; otoritenin gruplara eşit muamelesi ve desteği (Taylor ve diğ. 2007: 207). Bu koşullar bir yandan ayrımcılıkla mücadelenin ne kadar zorlu bir mücadele olduğuna işaret ederken, öte yandan bunun imkânsız olmadığına da dikkat çeker.

Çerçeveden Taşanlar

Ayrımcılık, bu yazıda ele alabildiğimizden çok daha geniş bir sosyolojik perspektiften değerlendirilebilecek bir olgudur. Teorik açından burada bahsedilmeyen birçok yaklaşımdan yararlanmak mümkündür. Örneğin Marksist teoriler kapitalizmin eşitsizliğe yol açan süreçlerini, Morca ve Pareto'nun 'elit teorileri' ise toplumlarda örgütlü bir azınlığın diğerleri üzerinde hâkimiyet kurması sürecini ele alır. Her teorik yaklaşım, ayrımcılık olgusunun farklı boyutlarına ışık tutabilir.

Sahada ise, Türkiye'de ayrımcılık konusunda son yıllarda artan bir sivil toplum hareketliliği mevcuttur. Birçok sivil toplum örgütü bu alanda önemli çalışmalar yapmaktalar. Bu açıdan Sosyal Değişim Derneği'nin, Uluslararası Hrant Dink Vakfı'nın ve İnsan Hakları Ortak Platformu'nun nefret söylemi ve ırkçılık konusunda yaptığı çalışmalar dikkat çekicidir. İstanbul Bilgi Üniversitesi İnsan Hakları Hukuku Uygulama ve Araştırma Merkezi'nin ayrımcılık yasağına ve ayrımcılığın izlenmesine yönelik raporları önemli bir boşluğu doldurmaktadır. Son yıllarda bu konuda artan hassasiyete Milli Eğitim Bakanlığı'nın bir genelge yayınlayıp 2009-2010 öğretim yılının ilk dersinin ayrımcılığa ayrılmasını istemesi de önemlidir. Hukuksal alanda ise oluşturulmaya çalışılan Ayrımcılıkla Mücadele ve Eşitlik Kurulu ise bu konuda atılacak en önemli adımlardan biri olacaktır.

İlgili Kaynakça

İstanbul Bilgi Üniversitesi İnsan Hakları Hukuku Uygulama ve Araştırma Merkezi (2011) *Belgeleme ve Raporlama Yoluyla Türkiye'de Ayrımcılıkla Mücadele Projesi* raporları http://insanhaklarimerkezi.bilgi.edu.tr/source/221_sub5.asp (12 Temmuz 2012).

Bora, A. ve İ. Üstün, (2005) *Sıcak Aile Ortamı: Demokratikleşme Sürecinde Kadın ve Erkekler*, TESEV Yayınları, İstanbul.

Cindoğlu, D., (2010) *Başörtüsü Yasağı ve Ayrımcılık: İş Hayatında Meslek Sahibi Başörtülü Kadınlar*, TESEV Yayınları, İstanbul.

Çayır, K., (2010) "Nefret Söylemi ve Nefret Suçlarının Sosyolojik Arka Planı", *Güncel Hukuk*, no. 6, Haziran, s. 36-37.

Genç, E. ve diğ., (2006) *Sosyal Bilgiler 6*, MEB, Ankara.

Gül, İ. I. ve U. Karan, (2011) *Ayrımcılık Yasağı: Kavram, Hukuk, İzleme ve Belgeleme*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

—, (2011) *Ayrımcılık Yasağı, Eğitim Rehberi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

Hogg, M. ve G. Vaughan, (2007) *Sosyal Psikoloji*, İ. Yıldız ve A. Gelmez (çev.), Ütopya Yayınları, Ankara.

Kızıler, H. ve diğ., (2006) *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 9*, Tutku Yayıncılık, Ankara.

Şanlı, E. Ö., (2011) "Humboldt Üniversitesi: Sarrazin Gerçeği Çarpıtıyor", *Radikal*, 16 Temmuz 2011.

Taylor, S. E. ve diğ., (2007) *Sosyal Psikoloji*, A. Dönmez, (çev.) İmge, Ankara.

Uluslararası Hrant Dink Vakfı, (2010) *Nefret Suçları ve Nefret Söylemi*, A. Çavdar, A. Yıldırım (der.), Hrant Dink Vakfı Yayınları, İstanbul.

Üstel, F. ve B. Caymaz, (2009) *Seçkinler ve Sosyal Mesafe*, Açık Toplum Vakfı, İstanbul.

2

Temel Kavramlar: Önyargı, Kalıpyargı ve Ayrımcılık

Melek Göregenli

Özet
Giriş
Ayrımcılığın Zihinsel Arka Planı
Önyargılar
Kalıpyargılar
Özcülük ve önyargılı kişilik
Kaynakça

Özet

Ayrımcılık, hukukla, adaletle, eşitlikle ve sosyal bilimlerle, ama en çok da günlük yaşamlarımızla ilgili bir kavramdır. Bir adalet sorunu olarak ayrımcılıkla mücadele, toplumun örgütlenmesi, hukuk sisteminin işleyişi vb. unsurları kapsayan çok boyutlu bir süreçtir. Ayrımcılık, ister bir hukuk sorunu ister adalet sorunu olarak tanımlansın, son çözümlemede, insanlar arasındaki ilişkilerde ortaya çıkan ve her birimizle ilgili zihinsel kaynakları ve nedenleri olan insani bir sorundur. Bu yazıda, ayrımcılık konusu sosyal psikolojik bir yaklaşımla ele alınarak, ayrımcılığın önyargı, kalıpyargı, özcülük, otoriter kişilik vb. kavramlarla ilişkisi tartışılacaktır.

Giriş

Ayrımcılık kavramı, esas ve yaygın olarak, insanlar arasındaki eşitlik fikri ve ilkesinden kaynaklanır. Gerek hukuksal gerek insani olarak üzerinde bir söz birliği bulunduğu varsayılan bu ilke, her insanın doğuştan eşit olduğudur. İnsanlar, dünyanın neresinde, hangi ten rengiyle, hangi cinsiyet ya da cinsel yönelimle, hangi etnik kökene, dine, mezhebe ait olarak doğarlarsa doğsunlar, insan olmak bakımından eşittirler. İnsanlık tarihinin belirli bir döneminde dinsel ve vicdani temelleri olan bu ilke, hukuk terimleriyle tanımlanmış ve 'ayrımcılık yasağı'nın, bu ilkenin ihlalini önlemek üzere hukuk alanına girmesi sağlanmıştır. Modern toplumun ortaya koyduğu modern hukuk, eşitlik ilkesi temelinde temel insan hakları kavramına dayanarak, tüm bireyleri eşit niteliklere sahip varlıklar olarak tanımlamıştır, bir teorik hukuksal sisteme yerleştirmiştir. Tek tek bireylerin ve grupların arasında yapısal hiçbir bağ bulunmazken hukuk tarafından tesis edilen bir bağın söz konusu olduğu bu sistemin temel kavramı eşitliktir.

Eşitlik ilkesi, dışlanma ve ayrımcılık ilişkisini teorik olarak çözebilirmiş gibi görünmesine rağmen, insanlık tarihine genel olarak bakıldığında bu varsayımın gerçekleşmediği açıktır. Bu hukuksal ilke beyazların, siyahları; erkeklerin, kadınları; Batılıların, Doğuluları vb. kendileriyle eşit algılamalarını ve ayrımcılık yasağına uymalarını sağlamıştır. Modern hukuk sistemi, birbirini hiç tanımayan, soyut bir 'toplum' kavramı içinde bir arada duran, farklı bireysel ve tarihsel özellikleri olan insanları, kendilerinin dışında bir kurallar sistemiyle birbirine bağlayan bir yapıdır. Bir başka deyişle modern hukuk, aralarında somut olarak hiçbir bağ olmayan insanlar arasında, soyut bir genel bağlantı varsayımına dayanır. Hukuksal ilkelerin farklı insan grupları tarafından içselleştirilme düzeyinin farklılaşması, her toplum ve kültürde hâkim olan hukuk dışı norm ve geleneklerin hukuk sistemiyle uyumu vb. pek çok faktör, hukuksal ilkelerin hem her toplumda farklı anlamlara gelmesine, hem de uygulamada farklılıklar olmasına yol açmaktadır. Örneğin, kadına yönelik fiziksel şiddet ve cinsel şiddet, aynı cinsiyetten iki insan arasındaki şiddete benzer biçimde uzun zamandır yasal sistemimiz açısından bir suç olarak tanımlanır. Ancak, gerek hukuk sisteminde yer verilen bazı yan yollar (hafifletici nedenler, haksız tahrik indirimi vb.) gerekse yasaların uygulayıcısı olan savcı ve hâkimlerin kanaati, yasaların esnek yorumlanmasında ya da cezaların alt ve üst sınırlarının belirlenmesinde etkili ve caydırıcı bir rol üstlenmekte yetersiz kalmaktadır. Bu konudaki çeşitli kararların gerekçelerine ve içtihatlara bakıldığında, kadınların, eşlerinin isteklerini yerine getirmemeleri-

nin erkeğin şiddetini haklı gösterdiği, töre vb. nedenlerle erkeğin kadına yönelik şiddetinin haklılaştırıldığı, meşrulaştırıldığı görülebilir. Ayrıca yasa ve yönetmeliklerin herkese eşit uygulanmadığı da günlük yaşantımızda çok sık gözlemlediğimiz olgulardandır. Örneğin eğitimciler, sınıflarındaki öğrenci davranışlarının disiplin yönetmeliğine aykırı olup olmadığını aynı ölçütlerden hareketle mi belirlemektedirler? Sınıfta küçük bir hırsızlık olayı gerçekleştiğinde ilk akla gelen, ilk şüphelenilen öğrenciler, sınıfta göreceli olarak daha yoksul ya da statüsü daha düşük ailelerden gelen çocuklar olabilmektedir. Bu algımız, 'farklı' gruplara ait olan öğrencilerle ilişkimize ne ölçüde yansımakta, onlarla ilgili başarı beklentimizi nasıl etkilemektedir? Eğitim pratikleri içinden verdiğimiz bu örnek, ayrımcılığın çoğu zaman gündelik hayatın bir parçasıymışçasına yaşandığını göstermektedir. *Kendini gerçekleştiren kehanet* konusunda yapılan araştırmalar, öğrenci davranış ve başarısıyla ilgili öğretmen beklentilerinin, hem öğretmen-öğrenci ilişkisine hem de öğrenci davranışına doğrudan yansıdığını ortaya koymaktadır.

Özetle, modern hukuk, 'diğeri'nin *moral bakımından değersizleştirilme*sini engelleyememiştir. Haklara sadece soyut olarak sahip olmanın insanların eşitlenmesi için yeterli olmadığı, bireylerin aynı zamanda bu hakları kullanabilecek güce sahip olması gerektiği, ikinci kuşak insan hakları tarafından tanımlanmıştır. Hem 'ben' ve 'diğeri' arasındaki hiyerarşik, tahakküm ilişkisi hem de ayrımcılık, insan gruplarının güç bakımından eşit olmamasından kaynaklanmaktadır. İkinci kuşak insan haklarının insanların güçlerini denkleştirmeye dayalı anlayışı, aynı insanlık tanımından hareketle, herkesin aynı tür niteliklere sahip olduğu tezine dayanmaktadır. Ancak bugün biliyoruz ki, dünyada insan diye soyut bir varlık yok; 'insanlar' var: Siyah, Beyaz, kadın, erkek; cinsel yönelimleri, ırkları, dinleri, fiziksel görünüşleri, sağlık düzeyleri vb. her türden özellikleri bakımından farklı insanlar. Ayrımcılık da bu eşitliksiz tanımlama sisteminin sonucu olarak, insanlararası ilişkide dışlayıcı bir yapı oluşmasına hizmet etmektedir. Tarihsel arka planı çok daha erken dönemlere gitse de, modern toplumda bu tanımlama son derece hiyerarşik kalıplar kuracak şekilde yeniden yapılanmıştır. Hiyerarşikmiş gibi görünmeyen bu hiyerarşik kalıplar içinde 'ben', kendini 'diğeri'nden ayırır, sadece kendini tanımlar; 'diğer'iniyse 'ben olmayan' olarak kurgulayarak tanımsız bırakır. 'Ben'in kurgulanışında doğrudan bir olumlama söz konusuyken, 'ben olmayan'ı tanımsız bırakmada olumsuzlama vardır.

Ayrımcılık, dünyanın kimi coğrafyalarında sıradanlaşmış, dolayısıyla normalleşmiş, kimsenin doğrudan sorumluluğunu paylaşmaya yanaşmadığı,

belki 'kötü' olarak değerlendirilen, ama her birimizin uzağında olup biten, 'başkalarının', 'başkaları' hakkındaki düşünceleri ya da davranışlarından mı ibarettir? Ülkemizde ayrımcılıktan söz edildiğinde akla gelen olgular, kişiler, gruplar, iddialar ve hatta isyanlar üzerine düşündüğümüzde, nüfusun büyük bölümünün ayrımcılıkla doğrudan, tümünün ise dolaylı ilişkisi olduğunu görebiliriz. Kime sorsanız, bu ülkede kimlerin ayrımcılıktan yakındığını söyleyebilir; ayrımcılığın mağdurlarıyla ilgili çok az konuda olduğu kadar büyük bir söz birliği vardır. Bu istatistiksel gerçeklik, sadece bizim içinde yaşadığımız coğrafya için geçerli değildir. Dünya nüfusunun ortalama yarısını oluşturan kadınlar; dünyanın farklı coğrafyalarında, içinde yaşadıkları toplumların önemli bölümünü oluşturan, çoğunluktan farklı etnik kökene, dini inanca, mezhebe mensup olan insanlar; farklı ten renklerine, heteroseksüellikten farklı cinsel yönelimlere sahip kimseler; yüzyılın, hatta giderek on yılların belirlediği makbul fiziksel özelliklere sahip olmayan insanlar; fiziksel özellikleri nedeniyle engellenenler, muhalifler ayrımcılığa uğramaktadır. Ayrımcılık, çoğunlukla, bu grupları oluşturan insanların, temel insan haklarının ihlal edildiğini fark edemeyecekleri kadar normalleşmiş durumdadır; hatta bazen bir kader gibi algılanabilmektedir.

Bu denli evrensel, yaygın ve sıradanlaşmış sosyal bir olgu olarak ayrımcılık, kuşkusuz, insanlığın kaderi değildir. Ayrımcılığın, kavramsal kökeninde tanımlama olan, önyargılardan beslenen bir dışlama, tahakküm ve yerleştirme mekanizması olarak anlaşılması gerekir. O halde farkına varılması gereken ve insan hakları açısından da, ayrımcılığın önlenmesi açısından da önemli olan, insan ilişkilerinin hangi dışlama-dışlanma biçimleriyle kurulduğu ve ayrımcılığın ne tür sistematik tanımlamalarla oluşturulduğudur. Ayrımcılık bir hak sorunu mudur, hak mücadelesi midir, yoksa politikanın merkezi kaygısı olan bir adalet sorunu mudur? Adalet sorunu olarak tanımlandığında ayrımcılığın aşılması politik bir sorunken, hak sorunu olarak tanımlandığında politik temelleri olsa bile bir hukuk mücadelesi haline gelmektedir: Bu mücadele normatif, yani kural koyucu yapıların değiştirilmesini içerir. Bir adalet sorunu olarak ayrımcılıkla mücadele, toplumun örgütlenmesi, hukuk sisteminin işleyişi vb. unsurları kapsayan çok boyutlu bir süreçtir. Ayrımcılık ister bir hukuk sorunu ister adalet sorunu olarak tanımlansın, son çözümlemede, insanlar arasındaki ilişkilerde ortaya çıkan, zihinsel kaynakları ve nedenleri olan *insani* bir sorundur. Ayrımcılığın insanlararası ilişkilerde inşa edilen düşünsel kaynakları ve davranışsal sonuçları olduğu göz önüne alındığında, tek tek hepimiz açısından bir zihinsel dönüşüm mümkündür. Bu zihinsel dönüşümün gerçekleşebilmesi için ayrımcılığın hangi zihinsel yapılar yoluyla oluştuğu üzerinde durmak gerekiyor.

Ayrımcılığın Zihinsel Arka Planı

Ayrımcılık, bir gruba veya grubun üyelerine karşı *önyargılardan* beslenen olumsuz tutum ve davranışların tümüyle ilgili bir süreçtir. Önyargılar ve dolayısıyla ayrımcılık, bir gruba ya da grup üyelerine yönelik olumsuz düşüncelerin yanı sıra hoşlanmama, hor görme, kaçınma ve nefret etmeye kadar uzanan olumsuz duyguları içeren tutumlara da yol açarlar. Önyargılar, diğer insanları, bireysel varoluşlarından değil, grup aidiyetlerinden hareketle değerlendiren bir tutumu ve olumsuz, dogmatik kanaatleri ifade eder. Önyargılar sonucunda oluşan ayrımcı davranışlar tek tek bireylere yöneltilmiş olsa da, ayrımcılığı, insanlararası ilişkilerdeki hoşlanmama, uzak durma gibi 'ters' ve 'kötü' davranışlardan ayıran şudur: Ayrımcılığın yöneldiği kişiler, kişisel özellikleri değil, ait oldukları grubun özellikleri nedeniyle bu davranışın hedefi olmaktadır. Örneğin, üst katımızda oturan komşumuzdan, çocuklarının, gece geç saatlerde gürültü yapmalarından rahatsız olmamız nedeniyle hoşlanmayabiliriz, hatta onunla tartışabiliriz. Bu hoşlanmama ve belki de uzak durma hali 'gürültü sorunu' kapsamında tutulduğu zaman, kişilerarası ilişkilerdeki sıradan bir çatışma olarak düşünülebilecekken, komşunuzun Kürt olması ve Kürtlerin genelde çok çocuklu olması biçiminde algılanıp yorumlandığında, sıradan bir uzlaşmazlık durumu, önyargılardan beslenen ayrımcı davranışlara yol açabilir. Sıradan bir kişilerarası ilişki sorunu, 'gürültü sorunu' olmaktan çıkıp, komşumuzun etnik grup aidiyetine atfettiğimiz önyargılarımızın yönlendirdiği bir ayrımcılık örneğine dönüşmüştür. Bu düşünce ve kanaatler, olgunlaşmamış, kanıtı olmayan peşin kararlara dayanır. Belli bir gruba atfedilen ve ayrımcılığın konusu olan özellikler bazı zaman ve durumlarda gerçeği de yansıtabilir. Örneğin, kadınların teknik konularda erkeklerden daha az becerikli, hatta yetenekli oldukları nesnel bir gerçeklik olabilir. Peki bu yeteneklerini geliştirmeleri için kadınlara sağlanan imkânlar erkeklere sağlananla eşit midir? Bu yetenek normatif olarak erkeklerden mi kadınlardan mı beklenir? Bu soruların işaret ettiği pek çok faktörü dikkate alarak söz konusu nesnel gerçekliği değerlendirmemiz gerektiği genellikle gözümüzden kaçar. Kadınlara atfedilen ve cinsiyetlerarası eşitsizliğin kolayca meşrulaştırılmasına yol açan pek çok nitelik (yumuşak, pasif, güçsüz gibi), kadın ve erkek olmanın doğasından değil, toplumsal cinsiyetçi rol beklentilerinden kaynaklanmaktadır. Kaldı ki, bir gruba atfedilen özelliklerin algısal ya da toplumsal olarak inşa edilmiş olmaması ve bütünüyle gerçeği yansıtması da ayrımcılığı meşrulaştıramaz. Örneğin yaşlılar yavaş hareket ederler; algılama yetileri ve hızları yavaşlamıştır. Bu özellikleri, onları yaşlı olmayanlardan gerçek anlam-

da farklı kılmaktadır. Toplu taşıma aracı kullanan bir kamu görevlisinin, 'yaşlılar işimi yavaşlatıyor' düşüncesiyle 'yaşlılar'dan hoşlanmaması ve 'yaşlı' yolculara diğer yolculara davrandığından daha tahammülsüz davranması ayrımcılıktır.

Önyargılar

Günlük yaşamda önyargı kavramını sıradan, iyi ya da kötü bir yargı içermeyen, kanıta ya da hiç değilse herhangi bir bilgi ya da deneyime dayanmayan her türlü 'ön fikir' anlamında kullanırız. Oysa ayrımcılık literatüründe 'olumlu' önyargıdan söz edilmez. Önyargılar, önyargıyla yaklaştığımız kişi ya da gruplarla aramıza, en hafifinden fiziksel ya da sosyal mesafe koymamıza yol açan ve ayrımcılıkla yakından ilişkili tutumlardır. Önyargıların davranışa dönüştüğü durumlarda ise ayrımcılık söz konusu olur. Ayrımcılık, esasta sosyal farklılaşmayı inşa etmeye yönelik bir eğilimdir ve şu şekilde özetlenebilir: Dış gruba önyargıyla yaklaşılması nedeniyle iç grup-dış grup ilişkisi zorlaşır ya da imkânsızlaşır, bunun sonucunda dış grup sosyal ya da fiziksel olarak uzakta tutulur ve bu durum kalıcı bir şekilde devam ettirilir. Toplumsal grup ve katmanların, çeşitli özellikleri açısından bir *hiyerarşi* içinde örgütlenmesine bağlı olarak önyargı ve ayrımcılık ortaya çıkar; bu hiyerarşi algısının en azından zihinsel düzeyde gerçekleşmesi söz konusudur. Eşit ve adil bir toplumsal örgütlenmenin bulunduğu durumlarda önyargıdan söz etmek belki yine mümkün olabilir; fakat ayrımcılık ve buna bağlı olarak ortaya çıkan çeşitli şiddet davranışları azalabilir, hatta hiç gerçekleşmeyebilir. Bir toplumda hiyerarşik örgütlenme, adaletsizlik, gücün inşası, güçle ilgili söylemsel yapı ne kadar baskınsa, dezavantajlı gruplara yönelik önyargı ve ayrımcılık o ölçüde ortaya çıkacaktır. Yukarıda sözünü ettiğimiz, insanlar arasındaki kaçınılmaz 'farklar' önyargı ve ayrımcılığın nedeni değildir. Ayrımcılığı doğuran, farklı özellikleri olan grupların toplumsal hiyerarşi içinde 'aşağıda' ve 'dezavantajlı' olarak konumlandırılmalarıdır. Ayrımcılığı yaygınlaştıransa, farklılıkların algılanma biçimleri, bazı özelliklerin diğerlerinden üstün olduğuna dair inançlar, her düzeyde iktidarın 'fark'a ve 'farklı olan'a yaklaşımı, 'azınlık' gibi çoğunluğa ait olmayana ilişkin dışlayıcı, ayrımcı ideolojik söylemsel yapıdır.

Pek çok bilimsel araştırmanın da ortaya koyduğu gibi, önyargı ve ayrımcılık sadece belli bir konudaki tutumumuzla sınırlı değildir; belli bir grupla da sınırlı değildir. Bu zihinsel yapı, dünyaya ilişkin bütünlüklü bir düşünme alışkanlığını yansıtır. Hiyerarşik bir biçimde örgütlenen toplumlarda, iktidarlar gerek sistemi, gerekse insanlararası ilişkileri güç sahibi olma temelin-

de tanımlar ve hayata geçirirler. Bu bir kez gerçekleştiğinde, kimin yukarıda kimin aşağıda olduğu konusunda bir tür söz birliği oluşur ve günlük hayatta bu hiyerarşik yapı bireylerin zihninde normalleşir. Dolayısıyla, zihin dünyamız *otoriter, tek biçimli* ve bu hiyerarşinin doğal olduğu fikrinden hareketle oluşur; böylelikle 'aşağıdaki', 'dezavantajlı' ve iktidar sahibi olmayan gruplara karşı önyargı geliştirilmesi ve ayrımcılık yapılması yaygınlaşır ve adeta sıradanlaşır.

Kalıpyargılar

Önyargı, sıklıkla *kalıpyargıyla* (stereotipler) karıştırılır. Önyargı ve kalıpyargı birbirinden farklı, ama birbirini tamamlayan iki kavramdır. Her ikisi de sosyal gerçekliği kabaca şematize etmeye yarayan sürecin birer öğesidir. Kalıpyargı da önyargı da, insanın gerçekliğe ilişkin sosyal ve zihinsel temsillerini biçimlendirme işlevi görür. Kalıpyargılar, belirli bir objeye ya da gruba ilişkin bilgi boşluklarını dolduran, böylece onlar hakkında karar vermeyi kolaylaştıran, önceden oluşturulmuş birtakım izlenimler, atıflar bütünü olarak zihnimizde oluşturduğumuz imgelerdir. Bu imgeler tıpkı dış dünyadaki objelerin gerçek özellikleri gibi rol oynarlar. Özellikle yeni olgu, obje ya da grup ile karşılaştığımızda, onlarla ilgili bilgimiz bu tür imgeler ışığında biçimlenir. Böylece kalıpyargılarımız yoluyla, yeni olguyu/grubu gerçekte olduğu gibi ya da gerçek özellikleriyle değil, düşünce eğilimlerimize göre algılarız. Örneğin, her 'sarışın' yabancı turistin Alman olduğunu, bütün Japonların 'çalışkan' olduğunu, Arapların 'temiz' olmadığını düşünmemize neden olan, bu gruplarla ilgili kalıpyargılardır. Örneklerden de anlaşıldığı gibi, kalıpyargılar her zaman olumsuz olmayabilir. Olumsuz kalıpyargılar önyargıların oluşumunda etkilidirler.

İnsanlar, dünyayı anlayabilmek, dünya üzerine düşünebilmek için öngörülerde bulunma ihtiyacı duyarlar. Bu nedenle, her yeni uyaranı ayrı ayrı değil de bir sınıflama çerçevesinde değerlendirirler. İşte bu gruplama işlemi sınıflandırma olarak adlandırılır. Sosyal dünyayı algılamamızı ve yorumlamamızı etkileyen *sosyal sınıflandırma*, kalıpyargıların ve önyargıların oluşumunda temel bir bilişsel süreç olarak ortaya çıkar. İnsanlar, diğer insanlarla ilgili bilgiyi ayırt etmek veya gruplamak için ırk, cinsiyet, dini inanç, etnik köken gibi fiziksel ve sosyal ayırt ediciler kullanırlar. Bütün bu aşamalardan sonra, çoğu zaman önyargıların oluşumu kaçınılmazdır. Sınıflandırma süreci, kişinin kendi grubu ve diğer gruplar hakkında edindiği bilgileri düzenler. Kalıpyargı oluşturma süreci ise, sosyal düzeyde, çeşitli sosyal eylemleri açıklayan ve meşrulaştıran grup ideolojilerinin yaratılması ve devam ettirilmesine

katkıda bulunur. Kalıpyargıların, bir grubu diğer gruplardan (olumlu ya da olumsuz bir biçimde) ayırma, değerlendirme ve farklılaştırma gibi işlevleri vardır. Bu işlevler, dünyayı bir anlamda basitleştirerek sosyal çevreyi tanınır hale getirir; ama bunu yaparken önyargıların oluşumuna da zemin hazırlamış olur. Dış grubu, kalıpyargılar yoluyla değerlendirmenin neden önyargı oluşumuna önayak olduğunu kısaca şu şekilde özetleyebiliriz: Kalıpyargı oluşturma süreci iç grup sempatizanlığını ve dış grup ayrımcılığını belirgin biçimde artırır. İç ve dış grup ayrımlaştırmasının süreçlerini inceleyen *Sosyal Kimlik Kuramı*'na göre, iç grup taraftarlığı sadece dış grup üyelerini tektipleştirmez; ayrıca iç grup üyelerinin birbirlerinin özelliklerini, hatta inançlarını benzer algılamalarına yol açar. Kalıpyargı oluşturma sürecinde, dış grup üyelerinin inançları da tektipleştirilir; böylelikle dış grubun görüşlerinin iç grubun görüşlerine benzemediği inancı güçlenir. Bilişsel düzeyde herhangi bir biçimde yaratılan 'biz ve onlar' farklılaşması, iç grubun lehine davranmak için yeterli bir koşul gibi görülür. Bunun sonucunda iç ve dış grup arasındaki sınırlar güçlenir ve ayrımcılığı oluşturan mesafe, kendini gerçekleştiren bir kehanet gibi kendiliğinden oluşur.

Özcülük ve Önyargılı Kişilik

Önyargı ve ayrımcılığın anlaşılmasında başvurulan kuramlar arasında sosyal, kültürel ve politik ortamın belirleyiciliğini öne çıkaran yaklaşımlar bulunmaktadır. Bunun yanı sıra ayrımcılığa eşlik eden kişilik yapısının ve bireysel yaşantının önemini vurgulayan kuramlar da vardır. Kuşkusuz bu kişilik yapılarının oluşmasına ve yaygınlaşmasına neden olan da buna uygun sosyal ve politik iklimlerdir. Ayrımcılığın anlaşılmasında, günümüzde yeniden yaygın olarak kullanılmaya başlanan yaklaşımlardan biri, sosyal psikolog Gordon Allport tarafından İkinci Dünya Savaşı sonrasında, 1950'lerin başında ortaya atılmıştır. Allport, önyargılı kişiliğin canlı bir portresini çizer: Önyargılı kişiler, insan gruplarını katı bir tutum içinde algılamaya eğilimlidir; grupları oluşturan bireylerin özelliklerini çift kutuplu (dikotomik) ve hoşgörüsüz olarak, değişime karşı duran bir tavırla değerlendirirler. Önyargılı zihnin bu bileşenleri genel bir bilişsel stil oluşturur ve *özcü inançlar*dan beslenirler. Dünyada, her şey siyah ya da beyaz, iyi ya da kötüdür. 'Latinler tutkulu', 'eşcinseller neşeli', 'kadınlar duygusal', 'erkekler katı', 'İtalyanlar yakışıklı', 'Çingeneler eğlencelidir'. Bazıları çok masum ve hatta olumlu gibi görünen bu kalıpyargılara bakıldığında, söz konusu grupların 'öz'üne dair bir ya da birkaç özelliğin, bu gruplara ait olan ya da olduğu varsayılan bireyleri, grup aidiyet-

leri üzerinden algılamamıza ve kolayca sınıflandırmamıza sebep olduğunu görürüz; bu süreçte bireylerin kişisel özellikleri tamamen göz ardı edilir.

Özcülük, insanların, kendilerinden farklı birey ve grupları 'bir türün üyesi' gibi algıladığı örtük yaklaşımları ifade eder ve sosyal dünyanın sabit, değişmez bir şekilde anlaşılıp algılanmasına yol açar. Özcülüğü tartışan yazarlar, insanların, sosyal kategorileri doğal türlermiş gibi ele alma eğiliminde olduklarını savunurlar. Bu sosyal kategoriler (gruplar, ırklar, cinsiyetler, cinsel yönelimler vb.) altında belli bir özün *(essence)* yattığını düşünmek, bir kategorinin üyeleri hakkında çıkarsama yapabilmek için sonuca hızlıca götüren zengin bir çerçeve sağlamaktadır. Birçok sosyal bilimci, özcü yaklaşımların ırkçılığa kaynak oluşturduğu konusunda hemfikirdir.

Grupları özcüleştirme, insanların düşündüğü ya da anladığı bir şey değil, insanların yaptığı bir şey olarak görülebilir. Özcü inançlar, sadece önyargıların oluşmasına ve insanların grup aidiyetlerinden hareketle kategorize edilmelerine yol açmakla kalmaz; aynı zamanda farklı ideolojik koşullarda belirli sosyal işlevleri olan söylemsel hareketlerin, edimlerin ortaya çıkmasına da hizmet ederler. Son yıllarda yapılan çalışmalarda özcülük, ayrımcılığı ve özellikle ırkçılığı besleyen bir kişilik eğilimi olmanın yanı sıra olası özgürleştirici yanlarıyla da ele alınmaktadır. Bir etnik, kültürel, cinsel vb. grubun 'öz'ünün vurgulanması, yani bir grubu belirleyen kolektif özelliğe işaret edilmesi her zaman ayrımcılığa hizmet eden, zulmedici, ezici bir yaklaşım olarak tanımlanamaz; anti-özcülük de her zaman özgürlükçülüğe götürmez. Örneğin, ırkçılık karşıtı olan bir kişi, insanların ırksal kimliklerine saygı duyulması gerektiğini düşünen kişidir. Söz konusu kişi, baskın gruplara karşı, ırkçılığa karşı mücadele ederken ve bu mücadelenin politik söylemini oluştururken, 'Beyazlar', 'Siyahlar' gibi terimleri 'eşitliğe' hizmet edecek şekilde seferber edecektir. Örneğin, "Bu ülkede Siyahlar, Beyazlarla eşit fırsatlara sahip değildir" cümlesi, özcü ifadeler taşımaktadır; ama buradaki özcülük, ırkçılığa karşı mücadeleye hizmet etmektedir. Etnik halkı kültürle eşit tutan ve fark edilip, saygı duyulması gereken otantik kültürel farkları vurgulayan *çok kültürlü yaklaşımlar*da da özcülüğün benzer bir tipine rastlanabilir. Bu yaklaşım, ırkçı zulmü, etnik dışlamayı tanımlayabilmekte ve kültürel hakları savunmada yararlı olabilmektedir. Bu gruplar, kendi etnik kimlik ve kültürlerini meşrulaştırmak amacıyla özcü tartışmalar yürütmekte ve bu grupların iddialarını görmezlikten gelmek gitgide zorlaşmaktadır. Sonuç olarak özcülük, özcü temsiller çeşitli yollarla ve çeşitli ideolojik etkilerle kullanılabilir. Bu yönüyle özcülük ayrımcılığa yol açabileceği gibi, hakları ay-

rımcılık yoluyla elinden alınmış grupların kolektif haklarını savunmalarına da hizmet edebilmektedir.

Allport, önyargının sadece belirli bir konudaki tutumla sınırlı olmadığını söyler; aynı şekilde sadece belirli bir gruba yönelmesi de olası değildir. Ona göre önyargı, muhtemelen dünyaya ilişkin bütünlüklü bir düşünme alışkanlığını yansıtır. Bununla tutarlı olarak sosyal psikologlar ve kişilik psikologları önyargıyla birlikte gelişen, bilişsel nitelikli kişilik özelliklerini araştırmışlardır. Otoriterlik, katılık, belirsizliğe tolerans gösterememe, bilişsel olarak kapanma ihtiyacı gibi özellikler genellikle önyargıyla birlikte ortaya çıkmaktadır. İkinci Dünya Savaşı'nı takip eden yıllarda ise Frankfurt Sosyal Araştırmalar Enstitüsü'nün üyeleri Horkheimer, Marcuse, Adorno ve Fromm, Nazizmi bir kişilik özelliği olarak kavramsallaştırmışlardır. Theodor Adorno ve meslektaşları, yürüttükleri çalışmalarda bireyin, diktatörlerin ilkelerine olan itaatini bir kişilik özelliği olarak betimlemişlerdir. *Otoriter Kişilik Kuramı*'nı yapılandırırken öncelikle Yahudi karşıtı kişileri incelemişlerdir. Araştırmacılar, kalıplaşmış düşünce tarzının etnik merkezci (*etnosantrisizm)* yaklaşımları da içerdiğini ve saldırganlığa temel oluşturduğunu vurgulamışlardır. Önyargının sadece belirli bir grupla kurulan ilişkiden değil, genel bir zihinsel yapıdan kaynaklandığını ileri sürmüşler ve bunu 'etnosantrizm' olarak adlandırmışlardır. Etnosantrizm, 'kendi grubunu merkezde görüp, diğer bütün şeylerin ona bakılarak ölçülüp biçildiğini düşünen' bir bakış açısı olarak tanımlanabilir. Etnosantrik yaklaşım, kendini beğenmişlik ve gururla beslenip, kendini, kendi dışındaki her şeyden olumlu anlamda farklı ve üstün görmektir.

Adorno'nun faşist propagandanın klasikleri olarak saydığı ve günümüzde tipik bir milliyetçilik söylemini tanımlayan dil, önyargı ve ayrımcılığın en önemli araçlarındandır: Yalnız kurt, yorulmazlık fikri, zulmedilen masumiyet, küçük dev adam, her zaman pusuda bekleyen içerideki ve dışarıdaki düşmanlar, sürekli olarak ima edilen, işaret edilen sinsi fikir ve tehlikeler, içimizdeki yabancılar, "Ya sev ya terket"...

Sonuç olarak, Adorno ve arkadaşlarının geliştirdiği 'Otoriter Kişilik Kuramı', bireyin bilinçaltı süreçlerini, onun çevreye zarar verme motivasyonunun bir kaynağı olarak görmektedir. Bu süreç, dış grupların 'günah keçisi' olarak algılanmasıyla sonuçlanır. Adorno'nun kuramına göre, bireyin kişilik oluşumunda, kişinin içinde yaşadığı sosyal bağlamın birey üzerindeki etkisi göz ardı edilmese de, asıl belirleyici kişisel yaşantılardır. Otoriter Kişilik Kuramı'na göre, bireyin kişilik oluşumunda, ailenin ekonomik durumu, sosyal, etnik, dini aidiyeti, ailede kabul edilen ideolojinin baskınlığı gibi sosyal faktör-

lerin de etkisi bulunmakta, sosyal koşulların ve geleneklerin değişmesi bireyin kişiliğini de kuşkusuz etkilemektedir. Fakat bu değişikliklerden etkilenme, var olan kişiliğin değişmesi anlamına gelmemektedir. Uzun dönem, bu yapıya sağ, faşist ideolojilerin eşlik ettiği düşünülmüş, fakat daha sonraları yapılan pek çok çalışma, otoriter kişiliğin ya da önyargı ve ayrımcılığa eşlik eden normatif, tek biçimli zihniyet yapısının ideolojilerin sözüyle değil, dünyayı kavrayış biçimiyle ve hayata geçiriliş pratikleriyle oluştuğunu göstermiştir. Solcular da en az sağcılar kadar otoriter zihniyet ve kişiliğe sahip olabilirler; önyargı ve ayrımcılığı besleyen koşulları ortaya çıkarabilir ya da besleyebilirler.

Sonuç Yerine

Önyargıları ve ayrımcı davranışları, sadece kişilik özelliklerinden hareketle anlamaya çalışmak, ayrımcılıktan kaynaklanan şiddeti açıklamakta yetersizdir. Bazı toplumlarda ve tarihin belirli dönemlerinde toplumun neredeyse tümüne yayılan bir ayrımcılıktan söz etmek mümkündür. Eğer önyargı ve ayrımcılık bireysel farklılıklarla açıklanabilseydi, o zaman toplumun tümünde ya da büyük bir bölümünde eş zamanlı olarak görülüyor olmazdı. Sonsöz olarak ayrımcılığı bütünlüklü bir sosyal olgu olarak görmek gerektiği söylenebilir: Ayrımcılığın kişisel, sosyal, hukuksal yönlerini birbirini tamamlayan yapılar olarak değerlendirmek önemlidir. Ayrıca, bir ideoloji olarak ayrımcılığın bu yazıda değindiğimiz bütün yönlerinin, ancak belli bir hiyerarşik sosyal sistem içinde anlamlı bir bütün oluşturduğunun ve ayrımcı davranışlara dönüştüğünün farkına varmak gerekir.

Kaynakça

Adorno, T. W., (2011) *Otoritaryen Kişilik Üstüne*, Say Yayınları, İstanbul.

Allport, G. W., (1954) *The Nature of Prejudice*, Addison-Wesley, Cambridge, MA.

Arendt, H., (1951) *Totalitarizmin Kaynakları/Antisemitizm* (çev. B. S. Şener), İletişim Yayınları, İstanbul.

Fromm, E., (1965) *Özgürlükten Kaçış* (çev. Ş. Yeğin), Payel Yayınevi, İstanbul.

Göregenli, M., (1965) *Ayrımcılığın Şiddeti: Nefret Suçları. Uluslararası Homofobi Karşıtı Buluşma, Anti-Homofobi Kitabı*, Kaos GL Yayınları, Ankara, s. 49-55.

Harlak, H., (2000) *Önyargılar*, Sistem Yayınları, İstanbul.

Jost, J. T., Glaser, J., Kruglanski, A. W., Sulloway, F., (2003) "Political conservatism as a motivated social cognition", *Psychological Bulletin*, no. 129, s. 339-375.

Jost, J. T., Hunyady, O., (2002) "The psychology of system justification and the palliative function of ideology", *European Review of Social Psychology*, no. 13, s. 111-153.

Staub, E., (2000) *The Roots of Evil, The Origins of Genoside and Other Group Violence*, Cambridge University Press, Cambridge UK.

3

Temel Beklenti Etkisi: Kendini Gerçekleştiren Kehanet

H. Andaç Demirtaş Madran

Özet
Giriş
Sınıflandırma Nedir?
Sosyal Sınıflandırma Nedir?
Sosyal Sınıflandırma Sürecinin Sonuçları Nelerdir?
Kalıpyargılar
Beklentiler
Beklenti ve Davranış Arasında Nasıl Bir İlişki Vardır?
Temel Beklenti Etkisi: Kendini Gerçekleştiren Kehanet
Sonuç ve Yorum
Çerçeveden Taşanlar
Kaynakça

Özet

İnsan 'zeki', 'düşünen' ve 'sosyal' bir varlık olma nitelikleriyle diğer canlılardan ayrılır. Ancak insanı insan yapan bu üç temel özellik, aynı zamanda onu 'önyargı', 'kalıpyargı' ve 'ayrımcılık' gibi kavram ve süreçlerle tanıştırmaktadır. Bu metin, bu ikilemi açıklamak ve adı geçen kavramlarla yakından ilişkili olan 'kendini gerçekleştiren kehanet' sürecini irdelemek amacını gütmektedir.

Giriş

Adeta bir bilgisayar gibi işleyen insan beyni, elbette ilham kaynağı olduğu ve ürettiği bu teknoloji harikalarından da öte, çok daha karmaşık bir bilgi işlem mekanizmasına sahiptir. Çok çeşitli kaynaklardan gelen, sınırsız ve baş edilmesi güç bir bilgi yüküyle karşı karşıya kalan insan beyni, işini kolaylaştıracak çözüm yolları üretmektedir. Çünkü her ne kadar kusursuz görünse de, bu yükü kaldırmaya yetecek kapasiteye sahip değildir. Karşı karşıya kaldığı bilgi seliyle baş etmek ve tek tek her bir uyarıcıya dikkat yöneltip onları algılamak, çözümlemek, yorumlamak, saklamak, güncellemek, gerektiğinde bellekten çağırıp tekrar kullanmak için yeterince zamanı da yoktur.

Sözü edilen bu yükün altından kalkmanın tek yolu 'bilişsel cimrilik', yani zihinsel enerji tasarrufu yapmaktır. Diğer bir ifadeyle, uyarıcıları gerektiği kadar çok zaman ve emek ayırmadan bilgi işleme tabi tutmak; en kestirme, en az zaman ve çaba gerektiren bilgi işleme yolunu seçmektir. Bu yol da öncelikle 'sınıflandırma' (*categorization*) sürecinden geçer.

Sınıflandırma Nedir?

İnsanoğlu gördüğü her bir nesneyi tek tek değerlendirmeye almak yerine, daha önce gördüğü, tanıdığı nesneleri belirli ölçütler çerçevesinde sınıflandırarak algılama yolunu seçer. Uyarıcıları belirli ortak özellikleri çerçevesinde aynı grup ya da sınıf içinde değerlendirmek, yukarıda da sözü edildiği gibi, bilgi işlem yükünü azaltır (Tajfel ve Forgas 1981).

Kalemleri, renklerini temel aldığımızda 'renkli kalem' ve 'siyah kalem', materyallerini temel aldığımızda 'kurşun kalem', 'tükenmez kalem', 'dolma kalem' şeklinde sınıflandırabiliriz. Gördüğümüz bir tükenmez kalemin, diğer kalemlerden belirli özellikleri açısından farklı olduğunu ve daha önce görmüş olduğumuz tükenmez kalemlere benzer olduğunu biliriz. Böylece kalem satın alacağımız zaman kırtasiyedeki görevliye tüm kalemleri tek tek sergilemek yerine, sadece bir grup kalemi bize seçenek olarak sunma işi düşer ve her ikimiz de karşılıklı olarak zaman kazanırız.

Benzer şekilde yolları, şehirleri, binaları, mutfak eşyalarını, taşıtları, yiyecekleri, içecekleri, bitkileri ve daha birçok şeyi sınıflandırarak algılarız. Tüm bunların yanında, aynı işlemi insanları algılarken de gerçekleştiririz. Bu süreç 'sosyal sınıflandırma' (*social categorization*) olarak adlandırılmaktadır.

Sosyal Sınıflandırma Nedir?

Bilindiği gibi, insanı diğer canlılardan ayıran en temel niteliklerden biri de 'sosyal' yönüdür. Dolayısıyla insanın algı dünyası sadece nesnelerle sınırlı değildir. Diğer insanlarla kesintisiz bir etkileşim içinde olan insan, bir yandan da 'sosyal algı' sürecinin getirdiği bilgi yüküyle karşı karşıyadır. Onlardan gelen mesajları değerlendirmek, anlamlandırmak, yorumlamak ve ilişkilerini bu yönde düzenlemek zorundadır.

Sosyal algının getirdiği bilgi yükünü hafifletmenin, bu yönde bir bilişsel tasarruf yapmanın yolu da sosyal sınıflandırmadan geçmektedir. Sosyal sınıflandırma, iki ya da daha fazla bireyi ortak özellikleri çerçevesinde, her birini benzer şekilde algılayıp, her birine bu algı doğrultusunda benzer tepkiler vermek için sınıflandırmak/gruplandırmaktır (Smith ve Mackie 1995).

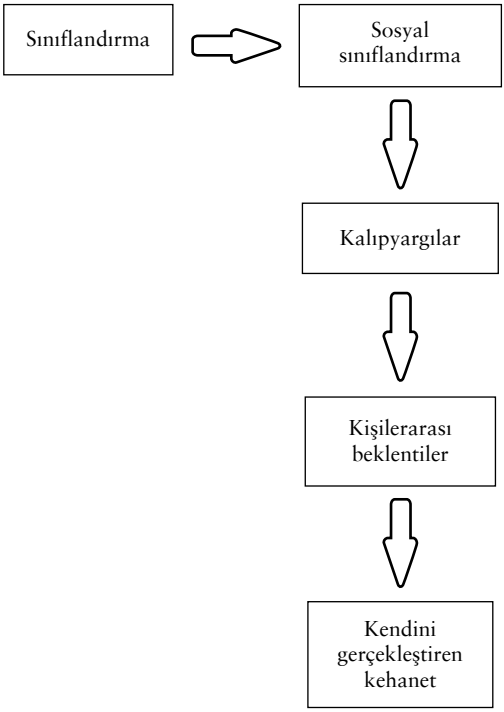
Bu süreç insanların kendi başlarına birer birey olarak değil de bir toplumsal sınıfın (kategori) üyesi olarak algılanmalarıyla sonuçlanır. Böylece bireyler, 'insanlar' olarak değil de 'erkekler', 'kadınlar', 'Aleviler', 'Budistler', 'yaşlılar' diye adlandırılırlar. *Cinsiyet, etnik köken* ve *yaş,* sosyal sınıflandırmanın temelleridir.

Sosyal sınıflandırmanın belirgin bilişsel sonuçları vardır. Öncelikle, aynı sınıfta yer alan bireyler arasındaki benzerlikleri ve ayrı sınıflardan gelen bireyler arasındaki farklılıkları abartma eğilimindeyizdir (Hogg ve Abrams 1988). Diğer bir ifadeyle, aynı sosyal sınıfta yer alan bireyler aşırı genelleme yoluyla tümüyle birbirine benzer, diğer sınıfların bireyleriyle de son derece zıt özelliklere sahip olarak algılanmaya başlanır. Sınıflandırma eylemi, bireyi koyduğumuz sınıfa uygun olmadığı düşünülen niteliklerle karşılaştığımızda, bu yeni bilginin reddedilmesine, görmezden gelinmesine ya da istisna olarak değerlendirilmesine yol açar.

Bize bilişsel tasarruf sağlayan bu süreç, bu olumlu katkısının yanında, bize çok büyük toplumsal bedeller de ödetmektedir. Kişilerarası çatışmalara, iç ve dış savaşlara, fırsat eşitsizliklerine zemin hazırlayan ayrımcılığın tohumları tam da bu süreçle atılmaktadır (Demirtaş 2004).

Sosyal sınıflandırma, kalıpyargı temelli bir sosyal algıyı beraberinde getirmektedir. Kişilerarası iletişim sürecinde kalıpyargılar bireylerin birbirlerine ilişkin beklentilerine rehberlik etmekte, oluşan kalıpyargı temelli beklentiler de zamanla kendini gerçekleştirmektedir. İzleyen alt bölümlerde, **Şekil 3.1**'de belirtilen kavramlar ve bu kavramlar arasındaki ilişkiler ele alınmaktadır.

ŞEKİL 3.1
Sosyal Sınıflandırma Sürecinin Sonuçları

Sosyal Sınıflandırma Sürecinin Sonuçları Nelerdir?

Kalıpyargılar

Sosyal sınıflandırma sonucunda insanların gruplara ayrılarak algılandıklarını belirtmiştik. Bu süreç sonrasında bireyler sosyal gruplara ilişkin bilgi, inanç ve beklentilerini içeren bilişsel bir yapı geliştirirler. Bu bilişsel yapıya 'kalıpyargı' adı verilir.

Kavramı ilk kez kullanan Lipmann'a (1922) göre kalıpyargılar, sosyal sınıfları betimleyen 'beyindeki resimler'dir. Belirli bir grubu sevmediğini dile getirmek bir önyargıyken, o grubu sevmeme gerekçesi olarak dillendirilen, grup üyelerine yüklenmiş özellikler birer kalıpyargıdır. Kalıpyargılar bir grubun üyelerine atfedilen, aşırı genellenmiş inançlardır. "Kadınlar matematik-

ten anlamaz", "Sarışınlar aptaldır", "Soğuk ülkenin insanı soğuk olur" gibi ifadeler kalıpyargıya örnek olarak verilebilir.

Düşünen ve sosyal bir varlık olan insan, sosyal davranış örüntülerini anlama yönünden doyumsuz bir istek ve merak içindedir. Sosyal psikologlara göre insanlar amatör birer psikologdur ve diğer insanların kişilikleri, içinde bulundukları koşullar ve ait oldukları gruplar ışığında onların neden davrandıkları gibi davrandıklarını araştırır, gelecekteki davranışlarına ilişkin tahminlerde bulunurlar (Hamilton, Sherman ve Ruvolo 1990). Bu araştırma merakı onları kalıpyargılarının rehberlik ettiği bir 'beklenti oluşturma' sürecine iter. Kalıpyargılar, belli bir grubun ve üyelerinin hangi niteliklere sahip olması ve nasıl davranması gerektiğine ilişkin 'beklenti'lerin temel kaynağıdır.

Kalıpyargılar, belirli bir kültürün içinde her grubun üyeleri için 'beklenen davranış' kalıplarını belirler. Sosyal normlar ve yaptırımlar bu beklentileri hayata geçirir. Geleneksel cinsiyet rollerini ele alalım. Kadınlar ve erkekler, bu yöndeki sosyal normlara karşı gelmenin yaptırımıyla yüzleşmek yerine beklentiler doğrultusunda hareket etmeyi yeğlemektedirler. Grup üyeleri 'isteyerek ya da istemeyerek' beklentilere uygun davrandığında, davranışları kalıpyargıyı haklı çıkarır ve böylece kalıpyargı daha da kalıcılaşır.

Beklentiler

Kimin, ne zaman, nerede, nasıl davranacağına ilişkin beklentilerimiz vardır. Bu beklentiler büyük oranda karşımızdaki bireyin grup üyelikleri ve bu üyelikleri doğrultusunda onlara yüklediğimiz kalıpyargılar tarafından şekillendirilir.

Beklentiler, kimi zaman 'davranışsal eğilim'e ilişkin olabilir. Aynı gruba, sosyal sınıfa mensup bireylerin benzer davranışlar sergilemesini bekleriz. Örneğin, "Müslüman kadınların başı kapalıdır", "Hemşireler yardımseverdir", "Erkekler matematikten anlar" gibi.

Beklentiler kimi zaman sosyal normlar tarafından belirlenir. Her toplumda, kimin hangi koşullar altında nasıl davranmasının ve nasıl olmasının bekleneceği yönünde kurallar vardır. İnsanların belli bazı koşullarda bazı davranışları sergilemesini bekleriz; çünkü beklendiği gibi davranmazlarsa kendilerini yerilme, kovuşturulma ya da bir başka sosyal yaptırımla karşı karşıya bırakmış olurlar. Örneğin, "Büyüklerin karşısında bacak bacak üstüne atılmaz", "Çocuklar her söze karışmaz", "Kadınlar elinin hamuruyla erkek işine karışmaz".

Beklentiler bazen de belirli bir bireye ilişkin oluşturulurlar. Belli bir ko-

şulda saldırganlık gösteren bir bireyin, ileride, benzer bir koşulda yine benzer bir davranış sergilemesini bekleriz. Bu tür beklentilerimizin altında, gelecekteki davranışın, tüm koşullar benzer olduğunda, geçmişteki davranışın tekrarı olacağına ilişkin öğrenmelerimiz yatar (Demirtaş 2004).

Yapılan yüzlerce araştırmadan yola çıkarak, kişilerarası beklentilerin, çevremizdeki bireylere ilişkin algı ve davranışlarımız ve aynı zamanda karşı tarafın davranışları üzerinde önemli bir etkisi olduğunu söyleyebiliriz.

Beklenti ve Davranış Arasında Nasıl Bir İlişki Vardır?

Beklentiler birçok araştırmaya konu olmuştur; çünkü bu konu kişilerarası çatışma ve tartışma, kalıpyargı ve önyargı, eğitimde fırsat eşitsizliği, sağlık hizmetlerinin yeterliliği, uluslararası ilişkiler, siyasal davranış ve oy verme, cinsiyet rolleri gibi birçok konuyla iç içedir.

Beklentiler, aynı zamanda 'sonuçları' nedeniyle de araştırmaya değerdir. Daha önce de değinildiği gibi, beklentilerin davranışa (hem algılayıcının kendi davranışlarına hem de hedef kişinin davranışlarına) yön verme gücü vardır.

Beklentiler davranışa iki şekilde yön verebilir:

a. Beklentiler *algısal uyuma* ya da *algısal yanlılığa* yol açar. Algılayıcılar, bazı durumlarda sosyal olayları beklentileriyle tutarlı olacak şekilde algılar, yorumlar ve hatırlarlar. Beklentiye uyumun bu türü, kendini gerçekleştiren kehanetteki gibi hedef kişinin davranışlarında değil, algılayıcının zihninde yer alır. Kız öğrencilerin sayısal becerilerinin düşük olduğu kalıpyargısına sahip olan bir birey, seçici algılama yoluyla beklentisine uygun davranan bireylere dikkat yöneltecek, başarılı olanları 'istisna' olarak değerlendirecek ya da bu durumu şans faktörüyle ilişkilendirecektir. Böylece beklentisine uygun olan bireylere dikkat yönelttiği ve beklentisine uygun olmayanları istisna saydığı için, kalıpyargısı ve bu yöndeki beklentisi pekiştirilip daha da kalıcı hale gelecektir.
b. Beklentiler *davranışsal uyuma* da yol açabilir. Hedef kişi ya da kişilerin, algılayıcının kalıpyargı ve beklentilerine uyum sağlayacak şekilde davranmasıyla sonuçlanan bu davranışsal uyum sürecine 'kendini gerçekleştiren kehanet' adı verilmektedir. Temel beklenti etkisi olarak değerlendirilen bu süreç çok sayıda araştırmaya konu olmuş ve bu süreci açıklamak üzere çeşitli modeller geliştirilmiştir (Demirtaş 2004).

Temel Beklenti Etkisi: Kendini Gerçekleştiren Kehanet

Pek çok çalışma, insanların başka insanlara 'beklentilerine uygun davranmalarını sağlayacak şekilde' davrandıklarına ilişkin kanıtlar ortaya koymaktadır. Bireylerin, diğer insanları sosyal sınıflara ayırarak algıladıklarına, ait oldukları sosyal sınıfı temel alarak onlar hakkında çeşitli kalıpyargılar oluşturduklarına ve bu kalıpyargıların da hedef grup üyelerine ilişkin birçok beklentiyi içerdiğine değinmiştik. İşte sözü edilen bu beklentiler de, hem algılayıcının kendi davranışını, hem de davranışsal uyum yoluyla hedef kişi ya da kişilerin davranışını etkilemektedir.

Temel beklenti etkisini, ilk olarak toplum bilimci Robert Merton (1948) ele almış, bu sürece '*kendini gerçekleştiren kehanet*' adını vermiştir. Ona göre (Merton 1948, s. 194); belli bir duruma ilişkin tanımlamalar (kehanetler ya da beklentiler), bir süre sonra bu durumun ayrılmaz bir parçası haline gelirler ve bu da daha sonraki gelişmeleri etkiler. Kendini gerçekleştiren kehanet, başlangıçta, durumun yeni bir davranışa yol açan yanlış bir tanımlamasından ibaretken, sonunda, temelde yanlış olan bir durumu gerçeğe dönüştürür.

Kendini gerçekleştiren kehanet oldukça yaygın biçimde işleyen bir süreçtir ve kalıpyargıların kalıcı hale gelmesi ve yaygınlaşmasında oldukça etkilidir. Belli bir grubun üyelerinin nasıl olmaları ve nasıl davranmaları gerektiğine ilişkin beklentiler geliştirdiğimizde, bu süreç devreye girer. Yeni tanıştığımız bir grup insana samimi davranma olasılığımız, onların mesafeli ve içten pazarlıklı olduklarına inandığımızda, sıcak ve dost canlısı olduklarını düşündüğümüzde olduğundan çok daha azdır. Büyük olasılıkla, samimi bulmadığımız bir grubun üyelerine, beklentilerimiz doğrultusunda mesafeli davranırız. Sonuç olarak, onlar da bizim soğukluğumuza gücenir ve bize bu doğrultuda karşılık verirler. Böylece, onlara ilişkin beklentimiz, aslında temelde bizim kendi davranışımızla biçimlenmiş olsa da, kendini doğrulamış olur.

Bu sürece klasik bir araştırmayla örnek verilebilir. Rubovits ve Maehr (1973) birçok beyaz tenli orta sınıf öğretmenin, alt sınıftan gelen siyah tenli öğrencilerden çok düşük akademik başarı beklediğini ortaya koymuşlardır. Bu beklentinin etkisini incelemek için 66 öğretmenden dörder kişilik öğrenci gruplarına ders vermeleri istenmiştir. Her grupta iki beyaz tenli ve iki siyah tenli öğrenci bulunmaktadır. Dersler sırasında, gözlemci, öğrencilerin yanına oturmuş ve öğretmenin davranışlarını; dikkat yöneltme, yüreklendirme, düzeltme, reddetme, övme ve eleştirme oranları açısından kaydetmiştir. Sonuçta, beyaz tenli öğrencilere daha fazla dikkat yöneltildiği, siyah tenli öğrencile-

rinse daha az övülüp yüreklendirildiği, daha çok eleştirildiği ve yanıtlarının daha çok reddedildiği gözlenmiştir.

Kendini gerçekleştiren kehanet birçok kalıpyargının gerçeğe dönüşmesinde ve ayrımcılığın hayata geçmesinde etkili bir süreçtir. Cinsiyet, ırk ve etnik kökene dayalı ayrımcılığın sürmesinde, fiziksel çekiciliğin kişilerarası algıdaki yerinin belirlenmesinde, eğitimde fırsat eşitsizliklerinin yaşanmasında ve daha birçok toplumsal olayda kendini göstermektedir.

Bu konuya duyulan ilgi, Merton'un çalışmalarının ardından Rosenthal'ın 1960'lı yıllarda araştırmacı beklentisine odaklanan çalışmalarıyla daha da artmıştır. Rosenthal ve arkadaşlarının araştırmaları, araştırmacıların, deneklerini (insan ya da hayvan) bilinçli ya da bilinçsiz olarak, kendi beklentilerini doğrulayacak davranışlara itecek şekilde etkileyebildiklerini göstermiştir (Rosenthal 1993). Rosenthal'ın 1966'da yayımlanan *Davranış Bilimlerinde Araştırmacı Etkisi* adlı kitabı, yıllardır az çok bilinmesine karşın, titizlikle ele alınmamış olan 'araştırmacı beklentisinin etkileri' konusunu daha kapsamlı ve açık bir şekilde gözler önüne sermiştir. Son yıllarda araştırmacı beklentisinin etkilerini, araştırmada ortaya çıkabilecek yanlılıkları engelleyebilmek ya da en azından olabildiğince azaltabilmek için gösterilen çabalar (araştırmacıları eğitme, kontrol grupları kullanma, araştırmacı-denek etkileşimini mümkün olduğunca sınırlandırma gibi), Rosenthal'ın çalışmalarından elde edilen sonuçların ne kadar önemli doğurguları olduğunu göstermektedir.

Rosenthal ve Jacobson'un 1968'de yürütmüş oldukları, öğretmen-öğrenci etkileşimini ele alan *Sınıftaki Pygmalion* adını verdikleri çalışma çok ses getirmiştir. Araştırmacılar, bir ilkokulda öğrencilere yaygın olarak kullanılan bir zekâ testi uygulamışlar (akt. Rosenthal 1993). Öğretmenlere, rastlantısal olarak seçilen ve aslında sınıf arkadaşlarından herhangi bir farkı olmayan bir grup öğrencinin test sonuçlarına göre 8 ay içinde çok büyük bir 'zihinsel gelişim' gösterecekleri belirtilmiştir. Dönem sonunda aynı test aynı öğrencilere tekrar uygulanmış ve zihinsel gelişim göstereceği söylenen çocukların, gerçekten dikkate değer bir zihinsel gelişme gösterdikleri ortaya konmuştur. Rosenthal ve Jacobson'a (1968) göre, bu fark tümüyle öğretmenlerin kafasında oluşturulmuş olan beklentilerden kaynaklanmaktadır. Öğretmenler daha iyi gelişim göstereceği söylenmiş olan öğrencilere, geliştirmiş oldukları olumlu beklentiler doğrultusunda daha sabırlı ve yüreklendirici davranmış, beklentilerini onlara ses tonu, yüz ifadesi ve benzeri yollarla iletmişlerdir. Bu durum da öğrencilerin kendilerine ilişkin algılarını olumlu yönde etkileyerek onları daha fazla çalışmaya güdülemiştir.

Bu çalışmanın sonuçları doğrultusunda Rosenthal ve arkadaşları 1982'de 'Dört Etmen Modeli'ni geliştirmişlerdir (akt. Rosenthal 1993). Öğretmen-öğrenci etkileşimi üzerine kurulmuş olan modelde öğretmenlerin (aynı zamanda doktor, anne-baba, işveren gibi diğer otorite figürlerinin) bazı öğrencilerden (ya da hasta, çocuk ve çalışanlarından) daha üstün bir başarı beklemeleri sağlandığında, bu 'özel' kişilere dört boyutta daha farklı davrandıkları belirtilmektedir. Bu boyutlar;

1) *Ortam:* Öğretmenler, özel olduğunu düşündükleri öğrenciler için çok daha sıcak bir sosyo-duygusal ortam yaratmışlardır. Bu durum, daha sık göz teması kurma ve gülümseme gibi sözsüz iletişim yollarıyla kendini göstermiştir.
2) *Geri bildirim:* Öğretmenler, bu öğrencilere, davranışları hakkında çok daha ayrıntılı geri bildirimler vermişlerdir.
3) *Girdi:* Öğretmenler bu özel öğrencileri eğitmek için daha çok çaba harcamışlar, onlara daha fazla miktarda ve içeriği daha karmaşık bilgiler yüklemişlerdir.
4) *Çıktı:* Bu öğrencilere, diğerlerine kıyasla sorulara yanıt vermeleri için daha fazla izin verilmiş ve daha uzun bir zaman dilimi sunulmuştur.

Dört Etmen Modeli 1989'da biraz değişime uğramış ve 'Duyuş-Çaba Modeli' olarak yeniden adlandırılmıştır.

Kuşkusuz bu iki model dışında bu konuya ilişkin pek çok yeni model önerilmiştir. Tüm bu modellerin önemle değindiği önemli bazı ortak aşamalar vardır. Bunları aşağıdaki gibi özetlemek mümkündür:

1. Algılayıcının hedefe/hedef kitleye ilişkin, kalıpyargılara dayalı, çoğunlukla asılsız olan beklentiler oluşturması,
2. Algılayıcının bu beklentilerinin, onun hedefe/hedef kitleye yönelik davranışını etkilemesi,
3. Hedefin/hedef kitlenin, bu davranışa, algılayıcının beklentilerine uyum sağlayacak şekilde tepki vermesi.

Kendini gerçekleştiren kehanet sürecinin varlığını doğrulayan pek çok bilimsel çalışma vardır.

Snyder, Berscheid ve Tanke (1977) araştırmalarında, erkek deneklere

telefonda bir kadınla konuşturulacaklarını (eşleştirileceklerini) söylemişler ve her bir deneğe, bu kişiye ait olduğunu belirterek 'çekici' ya da 'çekici olmayan' bir kadın fotoğrafı göstermişlerdir. Araştırmacıların beklentisi, erkek deneklerin, kadınların çekiciliğine ilişkin kalıpyargılı inançlarının, onları, araştırmadaki eşlerinin nitelikleri yönünde bazı beklentilere yönelteceği yönündedir. Araştırma sonucunda, beklendiği gibi, erkek denekler bu beklentileri doğrultusunda hareket etmiş ve onların bu davranışları da araştırmadaki eşlerinin davranışını etkilemiştir. Çekici olduğu düşünülen ve bu doğrultuda davranılan kadınların araştırmadaki eşlerine, çekici olmadığı düşünülen kadınlardan daha sıcak ve girişken davrandıkları görülmüştür.

Skrypnek ve Snyder (1982), erkek deneklerden yüz yüze iletişim olmadan, bir başka bireyle bir dizi görevin paylaşımı konusunda tartışmalarını istemişlerdir. Deneyde üç koşul yaratılmıştır. Aslında bir kadın olan partner koşullardan birinde erkek olarak, diğerinde kadın olarak tanıtılmış, üçüncü bir koşulda da cinsiyeti hakkında herhangi bir bilgi verilmemiştir. Görevler, araştırmacı tarafından toplumda en çok 'kadınsı' ve 'erkeksi' olarak etiketlenen görevler arasından seçilmiştir. Deneklerin partnerlerinin kadın olarak tanıtıldığı koşulda, karşı tarafı kadınsı görevleri üstlenmeye ikna etme yönünde diğer iki koşulda olduğundan çok daha büyük bir emek harcadıkları gözlenmiştir.

Sonuç ve Yorum

Bu metinde anlatılanlar, insanların zihinsel yüklerini azaltmak için seçtikleri sosyal sınıflandırma sürecinin ne denli büyük bir bedeli olabileceğini gözler önüne sermektedir.

İnsanlar diğer insanları sosyal sınıflandırma süreci sonunda sosyal sınıflara ayırarak algılamaktadırlar. Ardından, sosyal sınıflara ilişkin kalıpyargılar ışığında, onların sahip oldukları nitelikler ve davranışsal eğilimler hakkında birtakım beklentiler oluşturmaktadırlar. Kişilerarası iletişim sürecinde (özellikle algılayıcı bir otorite figürü konumunda ise) bu beklentiler, algılayıcının davranışlarını şekillendirmekte ve hedefe/hedef kitleye bu beklentilerin etkisiyle farklı davranmasına yol açmaktadır. Hedef/hedef kitle de, zamanla, maruz kaldığı bu davranışların temelinde yatan beklentilere uygun tepkiler vermeye başlamaktadır.

Örneğin, matematik dersinde çok başarılı olan bir kız öğrencinin, anne-babasının kendisi hakkında sahip olduğu olumsuz beklentiler nedeniyle, onlardan defalarca sözlü ya da sözsüz mesajlar yoluyla "Matematikten anlamaz, başaramaz" geribildirimini aldığını düşünelim. Bu geribildirimlerin, bu

kız öğrencinin bu yönde bir güdülenme kaybı yaşamasına yol açması ve anne-babasının 'kızlar' için uygun gördüğü alanda daha başarılı olacağı yönünde bir inanç geliştirmesine neden olma olasılığı yüksektir. Diğer yandan, yaşadığı güdülenme kaybı nedeniyle, zamanla matematik dersindeki başarısının düşmesi ve öğrencinin de bu durumu "Aslında gerçekten matematikten anlamıyorum" yorumuyla karşılaması da şaşırtıcı bir sonuç değildir.

Bunun yanında beklentilerin her zaman kendini gerçekleştirmediği, aynı zamanda 'kendini gerçekleştirmeyen kehanet'in de var olduğu durumlardan söz edilmektedir. Diğer bir ifadeyle, kehanetin aksinin söz konusu olduğu durumların da olduğunu gösteren araştırmalar vardır. Ancak, yapılmış olan meta-analiz çalışmaları, kendini gerçekleştiren kehanetin kural, kendini gerçekleştirmeyen kehanetin ise istisna olduğu görüşünü destekler niteliktedir.

Sonuç olarak, varlığı tartışma götürmeyen bu beklenti etkisinin sosyal ve bireysel boyutlardaki bedeli; otorite figürleri (öğretmenler, işverenler, devlet adamları ve anne-babalar), cinsiyet, ırk ve sosyal sınıf gibi etmenler ışığında belirli bir bireye ya da gruba ilişkin gerçek dışı düşük beklentiler geliştirdiklerinde oldukça ağır olmaktadır. Özellikle anne-baba, öğretmen gibi 'önemli diğerleri' adı altında topladığımız bireylerin, genel olarak, bireysel ve toplumsal gelişim üzerinde ne gibi bir güdüleme ve yüreklendirme gücüne sahip oldukları herkes tarafından bilinen bir gerçektir. Sahip olduğu potansiyeli açığa çıkaramayan, yeteneklerini keşfetmesini sağlayacak uygun/yeterli eğitim olanaklarına ulaşamayan ve sergileyebileceğinin çok daha altında bir edim sergileyen belirli sosyal sınıf üyelerinin (kadınlar, siyah tenliler, sosyo-ekonomik düzeyi düşük öğrenciler, belirli bir etnik gruptan gelenler...) yaşadıkları engellenmenin altında, büyük oranda bu beklenti etkisi yatmaktadır. Böylece, aslında gerçek olmayan birtakım bireysel farklılıklar (örneğin, kadınlarla erkekler, Siyahlarla Beyazlar arasında doğuştan var olmayan, sonradan oluşturulmuş farklılıklar) hayata geçmekte, toplumsal gruplar arasında gerçek olmayan farklılıklar yaratılmakta, önyargı ve ayrımcılık pekişerek güçlenmektedir.

Çerçeveden Taşanlar

Bu metinde, sosyal sınıflandırmadan kendini gerçekleştiren kehanete giden yolda kalıpyargıların nasıl kemikleştiği, bu sürecin önyargı ve ayrımcılığı nasıl pekiştirdiği vurgulanmaktadır. Ancak bunun yanında, temel beklenti etkisi olan kendini gerçekleştiren kehanet sürecinin 'olumlu etkileri' de göz ardı edilmemelidir. Bir eğitmen ya da bir anne-baba, kalıpyargı temelli olumsuz beklentilerinin kendini gerçekleştirmesi yoluyla bir öğrencinin başarısını

olumsuz yönde etkileyebiliyorsa, aynı etkinin bir de öteki ucu olduğu unutulmamalıdır. Diğer bir deyişle, otorite figürleri, hedefe/hedef kitleye ilişkin gerçek ya da gerçek dışı 'olumlu' beklentiler geliştirerek bu sürecin olumlu sonuçlarını gözleyebilirler.

Bu noktada, özellikle de anne-baba ve eğitmenlere düşen, tüm kalıpyargılardan arınarak, sosyal algılarını 'bireyselleştirmek', sosyal sınıflandırma sürecinin yarattığı etkiyi olabildiğince bertaraf edebilmektir. Bunu başarabilmek için, her bir öğrenciyi, belirli sosyal sınıfların üyeleri olarak değil de, ayrı birer 'birey' olarak değerlendirmek son derece önemlidir. Ayrıca, onların var olan becerilerini/eğilimlerini iyi gözlemlemek, onlara olabildiğince olumlu ve yüksek beklentilerle yaklaşmak 'beklenti etkisi'nin güzel yüzünün ortaya çıkmasını sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

Demirtaş, H. A., (2004) "Sosyal Sınıflandırma, Kişilerarası Beklentiler ve Kendini Doğrulayan Kehanet", *İletişim Araştırmaları*, *2*(2), s. 33-53.

Hamilton, D. L., Sherman, S. J. ve Ruvolo, C. M., (1990) "Stereotype-based expectancies; Effects on information processing and social behavior", *Journal of Social Issues*, *46*(2), s. 35-60.

Hogg, M. A., ve Abrams, D., (1990) Social motivation, self-esteem and social identity. *Social identity theory: Constructive and critical advances*. D. Abrams ve M. A. Hogg (der.), Harvester Wheat Sheaf, Londra, s. 28-47.

Lippmann, W., (1922) *Public opinion*, Harcourt Brace, New York.

Mackie, D. M., Hamilton, D. L., Susskind, J., Rosselli, F., (1996) "Social psychological foundations of stereotype formation", C. N. Macrae, C. Stangor, M. Hewstone (der.), *Stereotype and stereotyping*, s. 41-47.

Merton, R. K., (1948) "The self-fulfilling prophecy", *Antioch Review, 8*, s. 193-210.

Rosenthal, R., (1993) "Interpersonal expectations: Some antecedents and some consequences", P. D. Blanck (der.), *Interpersonal expectations: Theory, research, and applications*, Cambridge University Press ve Editions de la Maison des Sciences de l'Homme, Paris, s. 3-25.

Rubovits, P., Maehr, M., (1973) "Pygmalion black and white", *Journal of Personality and Social Psychology, 25*, s. 210-218.

Skrypnek, B. J., Snyder, M., (1973) "On the self-perpetuating nature of stereotypes about women and men", *Journal of Experimental Social Psychology*, *18*, s. 277-291.

Smith, E. R., Mackie, D. M., (1995) "Social psychology", Taylor & Francis.

Tajfel, H., Forgas, J. P. (1981), "Social categorization: Cognitions, values and groups", J. P. Forgas (der.), *Social cognition: Perspectives on everyday understanding*, Academic Press, Londra, s. 113-41.

4

Psikolojik Açıdan Önyargı ve Ayrımcılık

Murat Paker

Özet
Giriş
Rasyonellik - İrrasyonellik
Bireysel Düzeyde Önyargı
Sosyal Düzeyde Önyargı
***Sınıflandırma* (Categorization)**
***Özdeğer* (Self-Esteem)**
Önyargı ve Ayrımcılığın Kurmaca Doğası: Göz Rengi Üzerinden Sosyal Kimlik Kurma
Sonuç
Kaynakça

Özet

Bu makalede önyargı ve ayrımcılık konuları psikolojik açıdan ele alınmaktadır. Önyargı, kalıpyargı ve ayrımcılık, literatüre göre ve örnekler eşliğinde tanımlandıktan sonra, insan zihninin rasyonellik-irrasyonellik kapasitesine değinilmektedir. Önyargı oluşumuna bireysel düzeyde katkı sağlayan faktörler psikanaliz literatürü ışığında, sosyal düzeyde katkı sağlayan faktörler de sosyal psikoloji literatürü ışığında değerlendirilmektedir.

Giriş

Önyargılar, gündelik hayatımızda ve ilişkilerimizde olduğu gibi sosyo-politik dinamiklerde de sık sık karşımıza çıkan ve çeşitli ayrımcılıklara neden olabilen tutumlardır. İnsan bilimlerinden psikoloji de uzun zamandır önyargı üzerine ayrıntılı çalışmalar yürütmüştür. Bu makalede sosyal psikoloji ve psikanalizden yararlanarak önyargı ve ayrımcılık konularına psikolojik açıdan yaklaşılacaktır. Psikolojik açıdan önyargı ve ayrımcılık nedir, nasıl oluşur, hangi faktörlerle ilişkilidir?

Önce, adet olduğu üzere tanımlardan başlayalım: Önyargının iki temel bileşeni olduğu konusunda genel bir fikir birliği vardır: 1) Bir insan grubuna karşı temelsiz bir inanç ya da fikir olarak tanımlanabilecek bir kalıpyargı ve 2) buna eşlik eden güçlü bir duygulanım (Quillian, 2006). Kalıpyargı, önyargının bilişsel (*cognitive*) parçasıdır ve insan gruplarına dair genelgeçer, şablonvari inançları içerir. Bir kalıpyargıya güçlü bir duygulanım da eşlik ederse, bir tutum olarak önyargı oluşmuş olur.[1] Önyargıdaki duygulanım genellikle olumsuzdur (antipatik), ama olumlu (sempatik) duygular eşliğinde seyreden önyargılar da mevcuttur. Önyargı psikolojisine dair ilk kapsamlı açılımı yapan Allport (1954), önyargıyı "hatalı ya da esnek olmayan bir genellemeye dayalı antipati" olarak tanımlamıştır. Allport'un zamanından beri önyargı psikolojisine dair teorileri çok daha incelikli bir hal almışlarsa da tanımın temel eksenleri değişmemiştir. Önyargı, eksik/hatalı bir yargılama süreci sonucunda oluşmuş, bir insan grubuna veya o grubun tekil üyelerine yönelik, genellikle olumsuz bir tutum olarak tanımlanır (Fiske 1998; Jones 1997; Nelson 2002).

Ayrımcılık ise, zihinsel bir olgu olan tutumdan farklı olarak gözlemlenebilir davranışlar düzeyinde tanımlanır. Bir insana ya da insan grubuna, belli bir özelliği nedeniyle eşitsiz/farklı muamele yapılması ayrımcılıktır (National Research Council 2004). Ayrımcılık, genellikle olumsuz (ayrımcılığa uğratılanı dezavantajlı kılacak) biçimde uygulanmasına rağmen, tam tersi, ayrımcılığa uğratılanı avantajlı kılacak ayrımcılık (örneğin kayırmacılık ya da eşitsizlikleri gidermek için uygulanabilen pozitif ayrımcılık) örnekleri de söz konusudur. Ayrımcılık, kişilerarası ilişkilerde ortaya çıkabileceği gibi, sıklıkla kurumsal/yapısal düzeyde de görülebilir.

Bunu şu şekilde şematize edebiliriz:

---

1 Bu makalede kullandığım temel kavramların uluslararası İngilizce literatürdeki karşılıklarını vermek isterim. Önyargı = *prejudice*; kalıpyargı = *stereotype*; bilişsel = *cognitive*; duygulanım = *affect*; ayrımcılık = *discrimination*.

Kalıpyargı + güçlü duygu = Önyargı → Ayrımcılık

Örneklersek:

Bir insan grubu (örneğin Türkler, Kürtler, Almanlar, Kayserililer, kadınlar vb.) bir sıfatla (örneğin ilkel, vahşi, iğrenç, pis, aptal, kurnaz, zeki, akıllı vb.) tanımlanır. Bu, aşırı genellemeye dayanan, temelsiz bir kalıpyargıdır. Bu kalıpyargıya, duruma göre olumsuz (korku, kaygı, iğrenti, hoşlanmama, antipati, nefret vb.) veya olumlu (beğeni, sempati, hoşnutluk vb.) duygular eşlik ettiğinde, örneğin "Kürtler ilkeldir ve onlardan nefret ediyorum" veya "Türkler akıllıdır ve onları seviyorum" gibi önyargılarımız olabilir. Önyargısal tutumlarımız kimi zaman açık, ama çoğu zaman örtük (yarı-bilinçli ya da bilinçdışı) durumdadır.

Örnekten devam edersek, "Kürtler ilkelse ve onlardan nefret ediyorsam, bir insana sırf Kürt olduğu için çeşitli derecelerde ayrımcılık uygulayabilirim. Örneğin, Kürtlerle arkadaş/sevgili/eş/komşu olmak istemem, Kürtleri işe almam, onları aşağılarım, uzak durmalarını isterim, kendimle eşit görmem, hakları olduğunu düşünmem, vb." Tehdit algısının iyice yükseldiği durumlarda ise bu ayrımcılık Kürtlere, sırf Kürt oldukları için şiddet uygulamaya kadar gidebilir (Paker 2006). Ayrımcılığa dayalı şiddet türleri basit tacizlerden başlayıp, katliamlara kadar uzanabilir. Önyargıya dayalı ayrımcılığın doruk noktası soykırımdır.

Diğer örnekten devam edersek, "Türkler akıllıysa ve onları seviyorsam, bir insana sırf Türk olduğu için değişik derecelerde bu sefer pozitif ayrımcılık uygulayabilirim."

İnsan grubunun ismi, tanımlama sıfatı, eşlik eden duygu ve bütün bunların yol açtığı ayrımcı davranışın tipi değişkenlik gösterebilir; ama önyargı-ayrımcılık eksenindeki denklem kaba hatlarıyla böyledir. Günümüz dünyasının makro düzeydeki en yaygın önyargı havuzları milliyetçilik, ırkçılık, cinsiyetçilik ve homofobidir.

Görülebileceği gibi, önyargı ve ayrımcılık, kişilerarası ve toplumsal çatışma ve barış dinamikleri açısından merkezi önemde olan fenomenlerdir.

Rasyonellik - İrrasyonellik

Nasıl bir zihin yapımız var ki, bol miktarda önyargı üretebiliyor? Önyargılı olmanın iyi bir şey olmadığına ve önyargılardan kurtulmamız gerektiğine dair genel bir kanımız vardır, ancak kötü haber şu ki, insan önyargılardan tamamen kurtulması mümkün olmayan bir canlıdır. Örneğin, herhangi bir olay

yaşadığımızda olayı inceler, değerlendirme yapar ve bir yargıya/karara varırız. Bunu da mecburen çeşitli kısa yollar, kestirimler (*heuristic*) kullanarak yaparız. Çünkü insan zihni bir bilgisayar gibi algoritmik çalışamaz. Bilgisayar, kapasitesindeki bütün bilgileri, bütün ihtimalleri elden geçirip değerlendirdikten sonra bir sonuca varır. İnsan zihni ise bunu yapma kapasitesine sahip değildir. İnsan zihni, kestirme yollar kullanarak çalışır (Kahneman, Slovic, Tversky 1984). Kestirimci süreçler hız sağlar; ama hata yapmaya açıktırlar. Bu yapısal kısıtlılık yüzünden insan rasyonelliği sınırlı bir rasyonelliktir (Simon 1982) ya da başka bir deyişle, insan kısmen irrasyoneldir de. Buna ek olarak güçlü ham duyguların, muhakeme süreçlerini etkileyip rasyonellik dozunu azalttığını da belirtmek gerekir (Wright ve Bower, 1994). Örneğin, kızgınlığın sosyal algıda daha çok kalıpyargı ve dolayısıyla önyargı üretimine yol açtığı gösterilmiştir (Bodenhausen, Sheppard ve Kramer, 1994). Öte yandan, farkındalık alanımızın dışında işleyen bilinçdışı süreçlerin muhakemeyi ve davranışları etkilediği ve yine rasyonelliği kısıtladığını eklemek gerekir (Westen 1999).

Bütün bunları bir araya getirdiğimizde, insanın ontolojik olarak yabana atılamayacak derecede irrasyonellik potansiyeline sahip olduğu görülür. İrrasyonellik, önyargı üretimi ve ayrımcılık için gerekli zemini sunar.

Eğer insan önemli derecede irrasyonel bir canlıysa, önyargı ve ayrımcılık bir kader midir? Kaderse, bu konuları çalışmayı, önyargı ve ayrımcılığa karşı mücadele etmeyi bırakalım mı? Bu bir ontolojik zaaf ise, o zaman neden önyargı ve ayrımcılığa yatkınlık konusunda insanlar arasında çok geniş bir çeşitlilik söz konusu?

Önyargıyı, ontolojik bir zaaf olarak tanımlamak, onun insan zihni ve kültüründen *tamamen* yok edilmesinin imkânsızlığına işaret eder. Ancak her insan ve sosyal grubun önyargı ve ayrımcılığa yatkınlık dereceleri farklıdır. Herkes aynı derecede önyargılı değildir, aynı derecede ayrımcı davranmaz; burada oldukça geniş bir spektrum vardır. Dolayısıyla, nedenleri anlaşılıp uygun müdahalelerde bulunulabilirse, önyargı ve ayrımcılık tamamen yok edilemese bile çok ciddi derecede azaltılabilir.

Ne tür psiko-sosyal faktörler/süreçler önyargı üretimine katkı sağlıyor? İnsan gibi çok-katmanlı, karmaşık bir canlının önyargı gibi karmaşık bir tutumuna dair bu sorunun cevabının da oldukça karmaşık olması kaçınılmazdır. Bu soruya klasik psikanaliz, bilinçdışı fanteziler, çatışmalar ve karakter yapısı gibi birey-içi, dinamik ve motivasyonel faktörler üzerinden; sosyal psikoloji ise grup özdeşimleri, iç-grup/dış-grup dinamikleri gibi daha çok bi-

lişsel faktörler üzerinden cevap aramıştır (Fiske 2000). Aşağıda birbirleriyle pek etkileşmeden yaklaşık 60 yıldır kendi mecralarında gelişimlerini sürdürmüş bu iki temel yaklaşımın önyargı konusundaki bulguları kısaca özetlenecektir.

Bireysel Düzeyde Önyargı

Önyargı konusunda doğrudan klasik psikanalizden oldukça etkilenmiş ilk yaklaşım, İkinci Dünya Savaşı sonrasında Nazi ideolojisinin nasıl kitleselleşebilmiş olduğunu araştıran Adorno ve ekibinden gelmiştir (Adorno, Frenkel-Brunswik, Levinson, Sanford 1950). Adorno ve arkadaşları, *otoriter kişilik yapısı*nın önyargı üretiminde çok etkili olduğunu savunmuşlardır. Otoriter kişilik boyutları olarak, öteki sosyal gruplara ve azınlıklara yönelik önyargı, kendi sosyal grubunu yüceltme, politik-ekonomik muhafazakarlık ve anti-demokratik tutumlar tanımlanmıştır. Bu yaklaşımda altta yatan psikanalitik varsayım, çocukluk dönemlerinde ebeveynleri tarafından baskılanmış/cezalandırılmış kişilerin, cinsellik ve/veya saldırganlık dürtüleriyle ilgili psişe-içi[2] çatışmalarını dengeleyebilmek için otoriter bir kişilik geliştirdikleri ve bu kişilik üzerinden kendi geçmiş baskılanmışlıklarını başkalarına yansıttıkları şeklinde özetlenebilir. Bu yaklaşım, orijinal haliyle bir süre popüler olmuşsa da 1960'lardan itibaren, klasik psikanalizin iniş trendine geçmesine paralel olarak pek sözü edilmez hale gelmiştir. Temel neden, orijinal çalışmanın taşıdığı metodolojik sorunlardır.

Yıllar sonra otoriter kişilik yaklaşımından kökenlenen, ama bu sefer çok daha incelikli metodoloji kullanan iki araştırma çizgisi ortaya çıkmıştır: 1) Altemeyer (1981), gelenekselcilik, otoriter saldırganlık ve otoriter itaatkarlık gibi boyutları olan *sağ-kanat otoriterliğin*, önyargı oluşumuna katkıda bulunan önemli bir kişilik boyutu olduğunu göstermiştir. 2) Sidanius ve Pratto (1999) ise kendi sosyal grubunun diğer gruplara hâkim/üstün olmasını tercih etmek şeklinde tanımlanan *sosyal hâkimiyet yöneliminin* önyargı oluşumuna katkıda bulunan ayrı bir önemli kişilik boyutu olduğunu göstermiştir.

Bu ve benzeri araştırmalar sonrasında, bu iki kişilik boyutunun birbirinden özerk olduğu ve iki farklı tip otoriter kişilik örgütlenmesine işaret ettiği düşünülmüştür: Sırasıyla *boyun eğen* ve *baskın*. (Altemeyer, 1998; Duckitt, 2001). Her iki tip de önyargı oluşturmaya katkıda bulunur.

Karakterolojik psikanalitik bir yaklaşımla, Young-Bruehl (1996) üç

---

2 Psişe-içi (intrapsychic): ruhsal aygıt içinde ve içsel psikolojik süreçler.

değişik karakter/kişilik örgütlenmesinin üç farklı tarzda önyargı oluşumuna neden olacağını savunmuştur. Obsesif/paranoid tarz, katı kişilik yapısı nedeniyle ötekiyle rahat, esnek ve eşit ilişki kuramayan, ötekinden kolayca kuşkulanan bir kişilik tarzıdır.[3] Bu tarzın ürettiği önyargılar, daha katı ve istikrarlı, değişime oldukça dirençli önyargılardır. Histerik tarz ise, obsesif tarzın tersine oldukça izlenimsel, değişken ve duygu kabarmalarıyla seyrettiği için bu tarzın oluşturduğu önyargılar da istikrarsız ve değişkendir. Narsisistik kişilik tarzının oluşturduğu önyargılar ise, kendisi ve başkaları için değersizleştirme-yüceltme ekseninde salınır, gerçekçi/makul orta yol çok mümkün değildir. Young-Bruehl'in yaklaşımında, önyargının anlaşılabilmesi için ben-öteki ya da biz-öteki konumlanmalarına ek olarak değişik kişilik tarzları şeklinde örgütlenmiş bilinçdışı arzu ve fantezilerin de incelenmesi önerilmektedir.

Klasik psikanalitik yaklaşımlar genel olarak önyargının çatışma ya da tehdide uyum sağlamada kullanılan bir psikolojik araç olduğunu kabul ederler. Önyargı, istenmeyen cinsel veya saldırgan itkileri, yer değiştirme,[4] yansıtma ya da yansıtmalı özdeşim[5] gibi savunma mekanizmalarını kullanarak dışa atar, bu sayede ilişkili psişe-içi kaygıyı yatıştırır, duygulanımı düzenler. Örneğin, katı süperego taleplerinden türeyen kendini suçlama eğilimlerinin yarattığı kaygı, suçlamanın günah keçisi haline getirilmiş bir bireye ya da gruba yansıtılmasıyla yumuşatılır. Suçlama ve buna bağlı saldırganlık içten dışa atılmış olur.

Önyargının, gündelik hayattaki sıradan tercihler ve hatalar şeklinde olan daha selim görünümlerinden ve nefret/hiddet dolu bir yıkıcılıkla giden

---

3 Kişilik tarzı ile kişilik bozukluğunu ayırt etmek gerekir. Kişilik bozuklukları, toplumun görece dar bir kesiminde görülen, uç düzeyde kişilik ve ilişki problemleriyle seyreden psikopatolojik tanı kategorileridir. Kişilik tarzı ise, hepimizin sahip olduğu, belli kişilik özellikleri ve örüntülerinin bir araya gelmesiyle oluşmuş, patolojik olması gerekmeyen, kendimizle ve başkalarıyla ilişkilenme üslubumuzdur. Karakter/kişilik yapısının/tarzının nasıl olduğunu ön plana alan yaklaşımlara 'karakterolojik' yaklaşımlar denir.

4 *Yer değiştirme*, psikanaliz içinde tanımlanmış, bilinçdışı bir savunma mekanizmasıdır. Bu mekanizmada, cinsel ya da saldırgan itkiler daha kabul edilebilir ya da daha az tehdit edici hedeflere dönüştürülür. Örneğin, patronuna kızan ama bu öfkeyi ifade edemeyen işçinin eve gelip karısını ya da çocuğunu dövmesi veya yoksulluğun yarattığı gerilimin yoksulluğun kaynaklarıyla hiçbir ilgisi olmayan bir azınlık gruba yönelik saldırganlığa dönüşmesi.

5 *Yansıtma*, psikanaliz içinde tanımlanmış bilinçdışı bir savunma mekanizmasıdır. Bu mekanizmayı kullanan kişi, kendi içindeki kabul edilemez arzu ve itkileri başkasına atfeder. Bir kişiden ya da bir insan grubundan aslında nefret ediyorsam ve bu duygumla yüzleşmek şu ya da bu yüzden çok tehdit ediciyse, bilinçdışı olarak nefretimi o kişiye ya da gruba yansıtırım; onların benden nefret ettiğini sanmaya başlarım. *Yansıtmalı özdeşim* savunma mekanizmasında ise, yansıtmaya ek olarak, yansıtmayı yaptığım kişi ya da grup yansıttığım duyguyla özdeşim içine girer ve mesela benden nefret ediyormuş gibi hisseder ve davranır.

daha habis formlarından bahsetmek mümkündür (Parens, Mahfouz, Twemlow ve Scharff 2007). Klasik psikanalitik yaklaşımlar, önyargı konusunda bize önemli içgörüler kazandırsalar bile, meseleyi temel olarak birey-içi ve dürtü-temelli görmeyi aşamadıkları ve sosyal grup süreçlerine dair kapsamlı bir açıklama getiremedikleri için ciddi sınırlılıklar içerir. Ancak, bilinçdışı dinamikler, kişilik tarzı, narsisizm ve savunma mekanizmaları gibi psikanalitik kavramlar kapsamlı bir önyargı teorisi için vazgeçilmezdir.

Sosyal Düzeyde Önyargı

Sosyal grup dinamikleri üzerinden önyargı konusuna baktığımızda, en önemli katkıyı sosyal kimlik teorisinin çerçevesinde gerçekleştirilmiş araştırmaların yapmış olduğu görülür (Tajfel, Flament, Billig ve Bundy, 1971; Tajfel ve Turner 1986). Bu teoriye göre, insanlar kendi gruplarıyla (iç-grup) özdeşim kurarlar, onu daha değerli bulurlar; diğer grupları (dış-grup) daha değersiz bulurlar. Bu dinamikte iki temel kurucu faktör ön plana çıkar: Sınıflandırma ve özdeğer.

Sınıflandırma (Categorization)

İnsan canlısının, dünyayı, çevresini ve kendini anlayabilmek ve konumlandırabilmek için bilişsel olarak sınıflandırma yapmaya (kategorileştirmeye) ihtiyacı vardır. Sosyal ilişkileri de çeşitli özellikler üzerinden sınıflandırırız ve kendimize benzediğini düşündüklerimizle bir sosyal grup oluştururuz ya da verili kimi sosyal grupların içine doğar ve onlarla değişik derecelerde özdeşim kurarız. Sorun şu ki; insan canlısı kategoriler-arası farklılıkları abartmaya ve kategori-içi farklılıkları küçümsemeye eğilimlidir (Capozza ve Nanni 1986). Bu sayede iç-grup kendi içinde, dış-grup da kendi içinde tektipleştirilir (homojenizasyon) ve iç ve dış gruplar arasındaki farklar büyütülerek, iki grup arasındaki mesafe açılır. Ek olarak, insanlar diğer insanları öncelikle cinsiyet, yaş, deri rengi, anadili gibi görünür özellikleri üzerinden etiketlemeye ve sınıflandırmaya eğilimlidirler (Arcuri 1982). Böylece bu özellikler kolayca sosyal grupların/kimliklerin kurucu özellikleri olabilirler ve bu özellikler üzerinden iç-dış gruplar arasında katı ayrım çizgileri çizilebilir.

Özdeğer (Self-Esteem)

Kendimizi iyi hissedebilmek (özdeğerimizi [*self-esteem*] yüksek tutabilmek) için iç-grubumuzu dış-gruplara göre daha fazla kayırırız. İç-grup (biz), dış-gruplardan (onlardan/ötekilerden) daha iyidir/üstündür/değerlidir; dola-

yısıyla grubumla özdeşim içinde olan ben de iyi/üstün/değerli hissedebilirim. Bu çerçevede iç-grubuma pozitif önyargı geliştirip kayırmacı davranırken, dış-gruplara negatif önyargı geliştirip ayrımcı davranabilirim.

İç-grupla özdeşim düzeyi ne denli artarsa, dış-gruplara karşı geliştirilen önyargı ve ayrımcılıkların dozu da o denli artar (Brewer 1999). Sosyal psikoloji alanında yapılmış araştırmalara dayanarak, gruplararası ilişkilerdeki önyargı ve ayrımcılık üreten bu katı iç-dış ayrımının, belirli koşullara sahip gruplararası temas ile yumuşatılabileceği gösterilmiştir. Bu koşullar, eşit statüde olmak, ortak amaçlara sahip olmak, bir eylem üzerinden işbirliği yapmak ve gruplararası çatışma durumunda bir otoritenin yaptırım gücünü elinde bulundurması şeklinde tanımlanmıştır (Fiske 2000).

Evrim psikolojisi açısından bakıldığında, insan canlısının onbinlerce yıl süren evrim serüveninde sosyal grup aidiyeti, hayatta kalma ihtimalini arttıran çok önemli bir faktör olarak görünmektedir (Caporael, 1997; Fiske 2000). İnsanlık tarihinin çok büyük bölümünde grup dışına atılmak ölümle eşdeğerdir. Dolayısıyla sosyal grup aidiyeti ihtiyacının biyo-psiko-sosyal bir ihtiyaç olduğu söylenebilir. Evrimsel açıdan, hayatta kalmak için iç-grup ahengini/dayanışmasını arttırmak ve dış-gruplara karşı dikkatli/kuşkucu davranmak önemlidir. Böylesi bir evrimsel temele dayanarak, Fiske (1998, 2000), sosyal grup ilişkileri açısından insanların beş ana motivasyon kaynağı olduğunu belirtir. Önem sırasına göre: Grup aidiyeti, ortak sosyal anlayış, etkili sosyal ilişkilerin denetimi, kendini geliştirme ve diğer iç-grup üyelerine güven. Bu motivasyon kaynaklarından beslenerek kurulan ve idame ettirilen sosyal grupların (ve sosyal kimliklerin) zaman içinde bir sosyal kurgu (*construction*) oldukları unutulur (çoğunlukla unutturulur) ve sanki ezeli ve ebedi belli bir özleri olan kendinde-varlık niteliği kazanırlar. Bu bakış açısına özcülük (*essentialism*) denir. Özcülük, iç veya dış-sosyal grupları kalıpyargılar üzerinden homojenleştirmiş bir şekilde algılar; iç-grupların iyi, dış-grupların kötü özlere sahip olduğunu iddia eder; gruplararası geçişkenlikleri ya inkar eder ya da iyi gözle bakmaz. Bu bakış açısına göre, örneğin kadınlığın, erkekliğin, Türklüğün, Kürtlüğün, Müslümanlığın, Hristiyanlığın, vb. değişmez ezeli-ebedi özleri vardır ve bu sosyal gruplara mensup insanlar bu öz üzerinden tanımlanıp değerlendirilebilir.

Kalıpyargı, önyargı ve ayrımcılığın, nasıl da kolayca üretilebileceği deneysel olarak da gösterilmiştir. Bu deneylerin en ilginçlerinden biri, meslekten sosyal psikolog olmayan bir öğretmen tarafından 1970 yılında ABD'de ilkokul 3. sınıf öğrencileri üzerine gerçekleştirilmiştir (Peters 1971). Aşağıda öze-

tini verdiğim bu deney bize göz rengi gibi tamamen uydurma bir değişken üzerinden bile çok kısa sürede iç ve dış-grupların oluşturulabildiğini ve çok ciddi derecede önyargı ve ayrımcılığın üretilebildiğini göstermektedir.

ÖNYARGI VE AYRIMCILIĞIN KURMACA DOĞASI: GÖZ RENGİ ÜZERİNDEN SOSYAL KİMLİK KURMA

ABD'de 1969'da Martin Luther King'in bir suikastle öldürülmesinden sonra, Iowa eyaleti Riceville kentinde kendi öğrencilerine (3. sınıf) ırksal ayrımcılık konusunu deneyimsel olarak öğretmek ve onları ayrımcılığa karşı duyarlı bir hale getirmek isteyen ilkokul öğretmeni Jane Elliot, bir gün sınıfa gelip öğrencilerini göz renkleri üzerinden iki gruba ayırır: Mavi gözlüler ve kahverengi gözlüler.

Elliot, mavi gözlülere bazı özel ayrıcalıklar tanır: Daha fazla öğle yemeği yiyebilme, daha uzun teneffüsler, öğle yemeğine daha önce gidebilme vb. "Çünkü", der "mavi gözlü insanlar kahverengi gözlülerden daha iyi, daha üstün, daha akıllıdırlar. Benim de diğer zeki insanlar gibi mavi gözlerim var." Dahası kahverengi gözlüler, daha "akıllı" olan mavi gözlülerden kolayca ayırt edilebilsinler diye daha geniş yakalar takacaklar ve sınıfın en arka sıralarında oturacaklardır. Elliot, mavi gözlülerin daha akıllı, diğerlerinin daha unutkan ve tembel oldukları yönündeki cümleleri sık sık tekrarlar.

Dakikalar içinde, mavi gözlüler kahverengi gözlülere aşağılayıcı sıfatlar takmaya, alay etmeye, onlar aptalmış gibi davranmaya başlarlar; kurallara uymadıklarını düşündüklerinde kahverengi gözlüleri cezalandırmak için çok hevesli olurlar.

Deneyin ikinci gününde, Elliot sınıfa gelip, önceki gün yanlış yapmış olduğunu, aslında kahverengi gözlülerin mavi gözlülerden daha akıllı ve üstün olduklarını söyler ve ayrıcalıkları bu sefer kahverengi gözlülere verir. Geniş yakaları da bu sefer mavi gözlüler takmak zorundadır. Yine dakikalar içinde bu sefer "üstün" olan kahverengi gözlüler mavi gözlülere aynı aşağılayıcı/ayrımcı muameleleri yapmaya başlarlar.

Bu deneyin sonuçları genel olarak şöyle özetlenebilir:

- Her iki durumda da "üstün" olarak etiketlenen çocuklar daha güvenli, daha buyurgan davranmaya başlamışlar ve ödevlerde/sınavlarda daha başarılı olmuşlardır.
- Her iki durumda da "aşağıda" olarak etiketlenen çocuklar yaklaşık 15 dakika içinde özgüven erozyonuna uğramışlardır. Bu çocukların hal

ve tavırlarında depresif işaretler gözlenmiştir. Kimi çocuklar "aşağıda" oldukları için ağlamışlardır. Bu genel mutsuzluk, derslerine de yansımış ve "aşağıdaki" grup, derslerine odaklanamamış ve daha başarısız olmuştur.

- "Aşağıdaki" grup üyeleri arasında saldırganlık artmıştır. Kavgalar, alay etme, vurma, kindarlık, suçlama ve çeşitli anti-sosyal davranışlar gözlenmiştir.
- Her iki durumda da "üstün" diye nitelenen çocuklar hiyerarşik sınıflandırmayı sevmişlerdir. Sonradan "üstün" olanlar intikam peşinde koşmuşlardır.
- Sonuç olarak, birbirleriyle arkadaş olan ve deney gününe kadar göz rengi üzerinden bir gruplaşma yaşamamış 9 yaşındaki 3. sınıf öğrencileri, otorite olarak gördükleri öğretmenlerinin yönergesi sonucu, dakikalar içinde göz rengi üzerinden saflaşabilmiş ve bu saflaşma üzerinde ciddi derecede önyargı ve ayrımcılık üretebilmiştir. Bu deney, her tür ayrımcılığın kristalleşmiş bir prototipini gösterir.

Kaynak: Peters, W., *A Class Divided*, Graden City, Doubleday, New York, 1971. Orijinal deney üzerine 20 yıl sonra yapılan belgesel için bkz. Elliot, J., "Discovering psychology", Program 20, (PBS Video Services), Annenberg, CPB Program, Washington, DC, 1990.

Sonuç

Önyargı ve ayrımcılık olgularını kapsamlı bir şekilde anlamak için psikanaliz ve sosyal psikoloji literatürüne başvurmak kaçınılmazdır. Ancak katkılarının yanı sıra bu iki yaklaşımın bazı sınırlılıkları da vardır. Örneğin klasik psikanalitik yaklaşımlar konuyu temelde birey-içi ve dürtü temelli görürler ve sosyal grup süreçlerine dair kapsamlı bir açıklama getiremezler. Öte yandan sosyal grup dinamikleri de birey-içi yaklaşımları dikkate almadan anlaşılamaz. Ne var ki bu iki yaklaşım pek etkileşmeden yaklaşık altmış yıldır kendi mecralarında gelişimlerini sürdürmüştür. Peki, psikanaliz ve sosyal psikolojinin önyargı konusunda uzun yıllar birbirlerine değmeden yaptıkları katkılar, yaratıcı ve verimli bir şekilde bir araya getirilebilir mi? Bu zor ve ilginç sorunun cevap denemesini bu derlemedeki "Önyargı ve Ayrımcılığa İlişkisel Psikanalitik Açıdan Bir Bakış" başlıklı makalede yapmaya çalışacağım.

Kaynakça

Adorno, T. W., Frenkel-Brunswik, E., Levinson, D. J., ve Sanford, R. N., (1950) *The authoritarian personality*, Harper, New York.

Allport, G. W., (1954) *The nature of prejudice*, Addison-Wesley, Reading, MA.

Altemeyer, B., (1981) *Right-Wing Authoritarianism*, University of Manitoba Press, Winnipeg, Canada.

Altemeyer, B., (1998) "The other 'authoritarian personality", M. P. Zanna (der.), *Advances in experimental social psychology*, Cilt 30, Academic Press, New York, s. 47-92.

Arcuri, L., (1982) "Three patterns of social categorization in attribution memory", *European Journal of Social Psychology, 12*, s. 271-282.

Bodenhausen, G.V., Sheppard, L.A., Kramer, G.P., (1994) "Negative affect and social judgment: The differential impact of anger and sadness", *European Journal of Social Psychology*, *Special Issue: Affect in Social Judgments and Cognition, 24:1*, s. 45-62.

Brewer, M.B., (1999) "The psychology of prejudice: ingroup love or outgroup hate?", *Journal of Social Issues, 55*, s. 429-444.

Caporael, L.R., (1997) "The evolution of truly social cognition: The core configurations model", *Personality and Social Psychology Review, 1*, s. 276-298.

Capozza, D. ve Nanni, R., (1986) "Diffrentiation processes for social stimuli with different degrees of category representativeness", *European Journal of Social Psychology, 16*, s. 399-412.

Duckitt, J., (2001) "A dual-process cognitive-motivational theory of ideology and prejudice", M. P. Zanna (der.), *Advances in experimental social psychology* Cilt 33, Academic Press, New York, s. 41-113.

Fiske, S. T., (1998) "Prejudice, stereotyping, and discrimination", D. T. Gilbert, S. T. Fiske, ve G. Lindzey (der.), *The handbook of social psychology*, 4. baskı, McGraw-Hill, New York, s. 357-411.

—, (2000) "Stereotyping, prejudice, and discrimination at the seam between the centuries: evolution, culture, mind, and brain", *European Journal of Social Psychology, 30*, s. 299-322.

Jones, J. M., (1997) *Prejudice and racism*, 2. baskı, McGraw-Hill, New York.

Kahneman, D. T., Slovic, P., ve Tversky, A., (1984) *Judgment under uncertainty: Heuristics and biases*, Cambridge University Press, New York.

National Research Council, (2004) *Measuring Racial Discrimination, Panel on Methods for Assessing Discrimination,* der. R.M. Blank, M. Dabady, C.F. Citro, Natl. Acad. Press, Washington, DC.

Nelson, T. D., (2002) *The psychology of prejudice*, Allyn and Bacon, Boston, MA.

Quillian, L., (2006) "New approaches to understanding racial prejudice and discrimination", *Annual Review of Sociology, 32*, s. 299-328.

Paker, M., (2006) "Lincin Psiko-politiği", *Birikim*, *211*.

Parens, H., Mahfouz, A., Twemlow, S. ve Scharff, D. (der.), (2007) *The Future of Prejudice Psychoanalysis and the Prevention of Prejudice*, Guilford Press, New York.

Peters, W., (1971) *A Class Divided*, Doubleday, Graden City, NY.

Sidanius, J., ve Pratto, F., (1999) *Social dominance: An intergroup theory of social hierarchy and oppression*, Cambridge University Press, Cambridge, UK.

Simon, H. A., (1982) *Models of bounded rationality*, MIT Press, Cambridge, MA.

Tajfel, H., Flament, C., Billig, M., ve Bundy, R., "Social categorization and intergroup behavior", *European Journal of Social Psychology, 1,* 1971, s. 149-177.

Tajfel, H. ve Turner, J. C., (1971) "The social identity theory of intergroup behavior", S. Worchel ve W. G. Austin (der.), *Psychology ofIntergroup Relations*, NelsonHall, Chicago, s. 6-13.

Westen, D., (1999) "The scientific status of unconscious processes: Is Freud really dead?", *Journal of the American Psychoanalytic Association, 47,* s. 1061-1106.

Wright ve Bower, (1994) "Mood effects on subjective probability assessment", *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 52:2, s. 276-291.

Young-Bruehl, E., (1996) *The Anatomy of Prejudice*, Harvard University Press, Cambridge.

5

Önyargı ve Ayrımcılığa İlişkisel Psikanalitik Bir Bakış

Murat Paker

Özet
İlişkisel Psikanalitik Açıdan Önyargı
Ruhsal Aygıtın Gelişimi: Bölünmüşlükten Bütünleşmeye
Yansıtma (*Projection*) ve Yansıtmalı Özdeşim (*Projective Identification*)
Ben-Narsisizminden Biz-Narsisizmine
Sonuç: Umut Var mı?
Kaynakça

Özet

Bu makalede önyargı ve ayrımcılık konularında şimdiye kadar pek etkileşmeden ayrı iki mecrada yoluna devam etmiş olan psikanaliz ve sosyal psikoloji yaklaşımlarını sentezlemeye çalışan ilişkisel psikanalitik bir çerçeve özetlendikten sonra, önyargı ve ayrımcılığın azaltılması yolunda yapılması gerekenlere başlıklar düzeyinde kısaca yer verilmektedir.

İlişkisel Psikanalitik Açıdan Önyargı

Aviram'a (2009) göre, önyargı konusunda kapsamlı bir teorik bakış geliştirebilmemiz için, bebek/çocuk gelişimindeki özelliklere, insanın ruhsal aygıtının/kişilik örgütlenmesinin özelliklerine, kişilerarası ilişkiler dünyasına ve sosyal koşullara bir arada bakmak gerekir.

Ruhsal Aygıtın Gelişimi: Bölünmüşlükten Bütünleşmeye

İnsanın kişilik örgütlenmesinin doğumdan itibaren nasıl geliştiğine psikanalitik açıdan bakarsak, ilk söylenmesi gereken yaşamın ilk bir-iki yılında bu örgütlenmenin çok parçalı ve dağınık olduğu, zaman içinde bütünleşme eğilimi gösterdiğidir.

Bebek doğduğunda bir yetişkin kadar olmasa da geniş bir zihin kapasitesine sahiptir; ancak ne başka birini ne de kendisini bütünlüklü bir varlık olarak algılayamaz. Örneğin; bebeğin açlık, susuzluk, ısı, temizlik gibi bazı temel biyolojik ihtiyaçları vardır ve bu ihtiyaçları karşılandığı zaman rahattır. Bedensel rahatsızlık veren şeylere karşı ise tepki verir. Karnı acıktığı zaman midesinde spazm olur; ağlamaya başlar. Doyurulduğu zaman rahatlar, sakinleşir. Refleksler düzeyinde onu rahatlatan şeyleri 'mutlak iyi', ona rahatsızlık veren şeyleri 'mutlak kötü' olarak algılar. Örneğin, doyuran meme mutlak iyidir, doyurmayan meme mutlak kötüdür; bebek, bu durumları aynı memenin değişik halleri olarak algılayamaz. Bebeğin çok erken günlerden, haftalardan itibaren annesinin yüzünü ve sesini ayırt edebilme kapasitesi vardır ve ona daha fazla ilgi gösterir. Ancak bebek annesinin yüzü ve sesiyle, karnını doyuran meme arasında uzunca bir süre net bir bağlantı kuramaz. Bunları, ayrı nesnelermiş gibi algılar. Her ne kadar çocuktan çocuğa bireysel farklılıklar gözükebilse de bebekte ilk beş-altı ay 'zihinsel temsil kapasitesi' (*mental representation*) oldukça kısıtlıdır. Annesini görüyorsa onun için vardır, görmüyorsa, sesini duymuyorsa yoktur. Acıkmışsa ya da üşüyorsa, o sırada bu ihtiyaçları giderilmek zorundaysa ve anne yoksa, bunu bir mutlak kötülük gibi algılar.

Bebeğin bilişsel kapasitesi yavaş yavaş geliştikçe annenin (ve tabii ki diğer insanların ve kendisinin) yüzüyle memesi, bedeni gibi değişik parçalarını bütünleştirebilir hale gelir. Bebek için ihtiyaçlarını karşıladığı zamanlarda anne, mutlak iyidir. Ortada olmadığı ya da geç geldiği zamanlarda ise mutlak kötü bir anne vardır. Kısacası, bebek annesini (ve annesi vasıtasıyla kendisini) mutlak iyi ve mutlak kötü arasında ikiye böler (bölme = *splitting*). Bebeklik dönemindeki ham ve sert duyguların 'yeterince iyi bir anne' (ya da anne-

lik işlevini üstlenmiş bakım veren kişiler) tarafından yumuşatılması/düzenlenmesi gerekir ki, bölünmüş benlik ve öteki temsilleri giderek bütünleşebilsin. Optimal koşullarda çocuk, annesinin aslında tek bir insan olduğunu, olumlu ve olumsuz özellikleriyle bir bütün olduğunu ancak bir-iki yaşından itibaren anlamaya başlar ve bütünleşmenin yeterince iyi bir şekilde tamamlanması optimal koşullarda 4-6 yılı alabilir (Kernberg 1976; Westen 1990).

Bu noktada konumuz açısından iki durum kritiktir. İlk olarak, her bebeğin/çocuğun gelişimsel koşulları (bakım/bakıcı kalitesi, aile dinamikleri, sosyal bağlam) yeterince iyi değildir ve benlik/öteki temsillerinin bütünleşme süreci ciddi aksamalar gösterebilir. Örneğin, psikanalizde 'sınır (*borderline*) kişilik örgütlenmesi' denilen durumda bu bütünleştirme çok sorunlu ve pek yapılamamış olduğu için kendisini ve başkalarını hep 'mutlak iyi'-'mutlak kötü' zıtlıkları ve zıtlıkların yer değiştirmesi üzerinden yaşantılar. Kendisi, ötekiler ve genel olarak dünya, siyah-beyaz kutupları üzerinden algılanır; gri tonlara, geçişkenliklere, melezliklere, kısacası duygusal olgunluğa yer yoktur.

İkincisi, söz konusu bütünleştirme çocukluk döneminde yeterince iyi bir şekilde yapılmış olsa bile, insanın içinde kendini ve ötekini 'mutlak iyi'-'mutlak kötü' (örneğin dost-düşman ikilikleri) olarak ikiye bölme (*splitting*) potansiyeli vardır. Normal koşullarda duygusal olarak gayet olgun davranabilen insanlar, fiziksel ve/veya psikolojik güvenliklerine yönelik tehdit algılarının arttığı durumlarda, kendi bebeklik/çocukluk dönemlerinin arkaik/ilksel hafızasında taşınan bilinçdışı süreçleri, tehdidi savuşturmak uğruna, tekrar etkinleştirebilir ve mutlak iyi-mutlak kötü şablonlarını tekrar devreye sokabilirler. Tehdit algısı, dışarıdan, sosyal dünyadaki kimi olaylardan/durumlardan kaynaklanabileceği gibi, kişinin kendi içsel süreçlerinden de (örneğin, kendi hayallerinden, rüyalarından, anılarından vb.) kaynaklanabilir.

Bu iki nokta şunu gösterir: İnsan canlısının ruhsal aygıtı (genel olarak kişilik örgütlenmesi), en temel mekanizmaları açısından, yeterince tehdit hissettiğinde bütünlüğünü/olgunluğunu koruyamama ve mutlak iyi-kötü zıtlıklarına gerileme potansiyeline sahiptir. Bu potansiyel bütün insanlar için geçerlidir; ancak her insanın duygusal olgunluk düzeyi ve içinde yaşadığı sosyal bağlam farklı olduğu için, tehdit algısının ne dozda ve ne hızda devreye gireceği ve dolayısıyla mutlak iyi-mutlak kötü şablonuna geçiş eşiği kişiler, sosyal gruplar/kimlikler ve sosyal bağlamlar arasında çok büyük farklılıklar gösterebilir.

Mutlak iyi-mutlak kötü algısının, diğer deyişle kendimizi ve dünyayı siyah-beyaz şekilde algılamanın, tüm fanatizm çeşitlerinin ve önyargı-ayrım-

cılık mekanizmalarının bireysel düzeyde temel yapı taşı olduğu söylenebilir. Bölmeye ek olarak, konumuz açısından önemli iki savunma mekanizmasından daha bahsetmemiz gerekir.

Yansıtma (*Projection*) ve Yansıtmalı Özdeşim (*Projective İdentification*)
Zihnimizde bilinçdışı olarak taşıdığımız benlik temsillerimiz yeterince iyi düzeyde bütünleşmiş durumda değilse, kendimizi kimi iyi ve kimi kötü özellikleri olan, karmaşık ve gri tonlarda biri gibi yaşantılayamayız. Benlik temsillerimiz ikiye bölünmüş durumdadır: Mutlak iyi ve mutlak kötü. Mutlak iyi ve kötünün bütünleşip gri olamadan bir arada bulunması ruhsal aygıt için çok ciddi bir kaygı durumu yaratır. Kendimizi mutlak kötü olarak yaşantılamak özdeğeri çok düşürür ve psikolojik ızdırabı arttırır. Bu ızdıraptan hiç olmazsa geçici bir şekilde kurtulabilmek için oldukça yaratıcı ve incelikli bilinçdışı mekanizmalar kullanabilen insan zihni, mutlak kötüyü dışarıya (başka birine, 'ötekine') yansıtır. Böylece "ben kötüyüm" hissinden kurtulur, kendisinde sadece "ben iyiyim" hissi kalır. "Ben kötüyüm" hissini başka birine yansıtarak, "o kişi kötü" hissine geçiş yapar. Böylece kendini iyi hisseder; kötülük, nefret, düşmanlık dışarıda, ötekilerdedir. Örneğin, bilinçdışı olarak Kürtlerden nefret eden bir Türk, bu nefretini kendisine itiraf etmesi şu ya da bu nedenle çok kaygı yaratıcı bir durumsa, nefretini (mutlak kötüyü) Kürtlere yansıtabilir ve durumu "Kürtler Türklerden (benden) nefret ediyor" biçimine çevirebilir.

Yansıtılarak dışarıya atılan bu istenmeyen mutlak kötü parçalar, kimi durumlarda yansıtma yapılan ötekiler tarafından özdeşim kurularak alınır ve yansıtmayı yapana kötülük olarak geri döndürülür. İnsan ilişkilerinin en incelikli savunma mekanizması olan yansıtmalı özdeşimde, kişi kendisinde olmasına tahammül edemediği mutlak kötü malzemeyi başka birine öyle bir şekilde yansıtır ki, yansıtılan kişi bilinçdışı olarak kendisine yansıtılan, maledilmeye çalışılan kötülükle özdeşim kurar ve yansıtana kötü davranmaya başlar. Bu sayede 'kendini doğrulayan kehanet' misali, yansıtmayı yapan, kötülüğün kendisinden değil de kötü olarak gördüğü kişiden geldiğine daha da ikna olur. Aynı örnekten devam edersek, nefretini Kürtlere yansıtan bir Türk, tam da farkında olmadan Kürtlere öyle davranabilir ki, Kürtlerden yine bilinçdışı yollarla kendisine yönelik nefret dolu, hiddetli tepkiler doğmasına neden olabilir; ve sonra dönüp "Gördünüz mü; benden/bizden nefret ettiklerini söylemiştim, haklıymışım" diyebilir.

Ben-Narsisizminden Biz-Narsisizmine

Şimdiye kadar anlatılan bölme, yansıtma ve yansıtmalı özdeşim gibi savunma mekanizmaları, özdeğeri oldukça düşük, dolayısıyla benliği oldukça kırılgan, dağılmaya/parçalanmaya müsait birinin, bu riski/tehdidi bertaraf edebilmek için bilinçdışı olarak oluşturmuş olduğu narsisistik bir varoluşa işaret eder. Bu varoluş/kişilik tarzında, derindeki düşük özdeğeri telafi edebilmek için yoğun kendini yüceltme (mutlak kötünün dışarı yansıtılmasıyla, içerinin mutlak iyi olarak kalması ve benliğin idealizasyonu, büyüklenmeci fantaziler), ötekileri değersizleştirme (mutlak kötünün dışarı yansıtılması), empatisizlik ve benmerkezcilik, kendiyle meşguliyet gibi temel özellikler vardır. Narsisistik eğilimleri güçlü olanlar, bu sayılan özellikler çerçevesinde önyargı ve ayrımcılık üretmeye oldukça yatkındırlar.

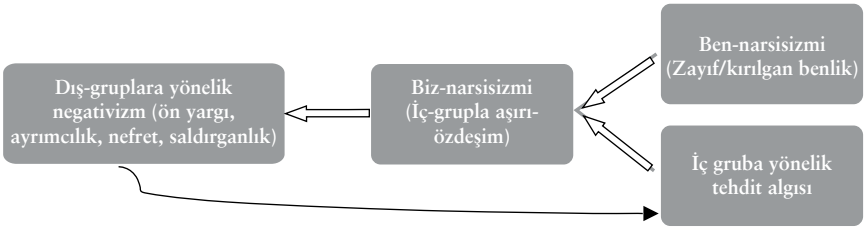
Bireysel ve kişilerarası düzlemlerde işleyen bu mekanizmaların benzerleri sosyal grup ve sosyal kimlik düzeylerinde de işliyor olabilir mi? Diğer deyişle ben-narsisizminden biz-narsisizmine bir geçiş söz konusu olabilir mi?

Aviram (2005, 2007, 2009), Fairbairn'e (1952) dayanarak, ben-biz geçişine dair önemli bir açılım yapmıştır. Bu açılımın ögelerini özetlersek:

1. İç-grupla özdeşim düzeyi ne denli yüksekse, dış-gruplara yönelik negativizm (nefret, düşmanlık, önyargı, ayrımcılık) o denli artmaktadır.
2. Kişinin birincil özdeşimleri çocukluk döneminde ebeveynlerine yöneliktir. Bu birincil özdeşimler optimal bir şekilde çözülememiş ve kişi ebeveynlerinden özerkleşememiş ise, bağımlılık ihtiyaçları gençlik ve yetişkinlik dönemlerinde de devam edecek; kişi bu ihtiyacını içinde yer aldığı sosyal grupla aşırı özdeşleşerek telafi etmeye çalışacaktır. Böylece kendisi ile grup arasında pek bir mesafe kalmaz, kişi ile grup büyük ölçüde örtüşür hale gelir; kişi eleştirel mesafe alabilme yeteneğini törpülemiş olur.
3. Ben ve grup (biz) aynıysa, 'ben'in kendini iyi hissedebilmesi 'biz'in iyi hissedebilmesine bağlanır. Madalyonun diğer tarafı, öteki grupların ('onlar'ın) değersizleştirilmesini (ve duruma göre düşmanlaştırılmasını) gerektirir. Türklükle aşırı-özdeşim içinde biri, Türklüğün yüceltilmesi karşısında, bireysel özdeğerinde de (yanılsamalı ve geçici de olsa) sanki bir artış olduğunu hisseder ve bu ona iyi gelir. Türklük yüceltilirken, dış-gruplar açık ya da örtük olarak aşağılanır ve bu da ona iyi gelir.

4. Savaş ve şiddet gibi tehdit algısını ciddi derecede arttıran sosyal koşullar altında iç-grupla aşırı-özdeşim ihtimali artar.
5. Kişinin karakter yapısıyla sosyal bağlam bu konuda karmaşık bir etkileşim içinde çalışırlar. Kişisel kimliğin ya da benlik yapısının zayıflığı/kırılganlığı (narsisistik ağırlığı) ve de iç-gruba yönelik tehdit algısı, iç-grupla aşırı-özdeşim riskini arttıran faktörler olarak öne çıkarlar. İç-grupla aşırı-özdeşim, dış-gruplara yönelik nefret, önyargı ve ayrımcılık olarak geri döner. Yansıtmalı özdeşim mekanizması kanalıyla da dış-grupların olumsuz tutumları iç-gruba yönelik tehdit algısının artmasına neden olarak (kendini doğrulayan kehanet) bir kısır döngünün oluşumunu sağlar (bkz. **Şekil 5.1**).

ŞEKİL 5.1

Literatürde "kolektif narsisizm" olarak da geçen biz-narsisizmini, kişinin özdeşim içinde olduğu iç-grubun üstün/iyi özelliklerine dair gerçekçi olmayan bir inanca ciddi duygusal yatırım yapması şeklinde tanımlayabiliriz (Golec de Zavala ve diğ. 2009). Kolektif narsisizmin muhtemel etkileri üzerine yapılmış az sayıda ampirik çalışma olmasına rağmen, mevcut veriler kolektif narsisizmin dış-gruplara yönelik saldırgan tutum geliştirmede önemli rol oynadığını göstermektedir. Kolektif narsisizmi yüksek bireylerin, dış-grupları daha çok tehdit olarak algıladıkları, dış-grupları bağışlamaktan kaçındıkları, askeri saldırganlığı, sosyal hâkimiyet kurmayı, sağ-kanat otoriterliği ve de kör yurtseverliği (ne olursa olsun veya her şeye rağmen ülkesini sevmek, eleştirel bir konum alamamak) tercih ettikleri gösterilmiştir (Golec de Zavala ve diğ. 2009). Kolektif narsisistlerin, iç-gruplarına dair sürekli bir onay ve hatta hayranlık beklentisi içinde oldukları belirtilmelidir (Golec de Zavala 2011). Aşırı-özdeşim kurdukları iç-grubun değerine dair derinden

akan kuşkular taşıdıkları için, kendilerini geçici olarak rahatlatabilmenin yolu başkalarından iç-gruplarına dair onay ve övgü almaktır. Kolektif narsisizmi yüksek bir Türk, açık ya da örtük bir Türk milliyetçiliği çerçevesi içinde, Türklük dışında gördüğü birilerinden Türklüğün yüceltilmesini, övgüyle söz edilmesini ister, bu tür haberlere karşı özellikle hassastır. Bu onay/övgünün yeterince alınamadığı durumlarda, mümtaz bir telafi mekanizması olarak örneğin Türkiye basını, "Türk doktor ABD'de büyük başarılara imza attı" veya "Genç Türk öğrenci Harvard'dan kabul aldı" tarzı haberlerin üretimi ve parlatılması konularında uzmanlık geliştirmiştir.

Önyargı-ayrımcılık konularından biz-narsisizmi üzerinden getirilen yeni açılımlar oldukça değerlidir; ancak literatürde hâlâ birey düzeyinde bir analizle yetinildiğini belirtmek gerekir. Halbuki bireylerin biz-narsisizmlerinden bahsedilebileceği gibi, sosyal kimlik kurgularının biz-narsisizminden bahsetmek de mümkündür. Örneğin, milliyetçilik, ırkçılık, cinsiyetçilik, homofobi gibi konumların bizatihi kendileri bir yapı olarak biz-narsisizmi üretirler ve bundan beslenirler.

Sonuç: Umut Var mı?

Önyargı ve ayrımcılık konusunda bunca bilgi biriktirmiş ve bunca sosyo-politik mücadele yürütmüş bir insanlıktan tabii ki umudumuzu kesemeyiz. Önyargı ve ayrımcılığın, tam olarak bitirilemese de, çok ciddi derecelerde azaltılması mümkündür. Bu konuda neler yapılabileceği, ayrıntılı olarak başka bir makalede ele alınmayı hak ediyor; burada sadece başlıklar düzeyinde bahsetmekle yetinelim:

1. Bebek/çocuk gelişiminde, yeterince iyi, optimal bir bakım ortamının sağlanarak, erken yaşlardan itibaren zaman içinde *duygusal olgunluğa* erişebilecek sağlam bir zeminin atılması. Özdeğeri yüksek ve empati kapasitesi gelişkin bebekler/çocuklar yetiştirmek.
2. Aile içinde ve eğitim sisteminde çocuğa/gence *eleştirel düşünme* becerilerinin kazandırılması. Mutlakçı düşüncenin reddi.
3. Aile ve toplumun *sosyal değerler* yelpazesinde eşitlik, eşdeğerlilik, dayanışma, adalet, barış gibi değerlerin ön plana çıkarılması, desteklenmesi.
4. Birincil derecede özdeşim kurulacak sosyal grubu/kimliği, mikro kimliklerden en makro kimliğe, *İnsanlık*'a çekmek. Ortak insanlık zeminini, her tür alt-kimliğin üzerine güçlü bir şekilde yerleştirmek.

5. Farklı alt-kimlik konumlarını, özcülükten kaçınarak, mutlaklaştırmadan, meşruiyetlerini tanıyarak, gruplararası temasları özendirerek *merak* etmek/ettirmek.
6. Sosyal gruplar ve kimliklerarası geçişkenlikleri/*melezleşme*leri özendirmek.
7. Kendini tanıma, kendi üzerine düşünebilme, kendiyle yüzleşebilme becerilerini sağlayan *özdüşünümsellik*.
8. Yaygın önyargılara dair daha açık ve doğrudan toplumu *eğitmek*.
9. Ayrımcı davranışları her düzeyde *yaptırım*a tabi tutmak.

KAYNAKÇA

Aviram, R. B., (2005) "The social object and the pathology of prejudice", J. S. Scharff ve D. E. Scharff (der.), *The Legacy of Fairbairn and Sutherland*, Routledge, New York, s. 227-236.

Aviram, R. B., (2007) "Object Relations and Prejudice: From In-group Favoritism to Outgroup Hatred", *International Journal of Applied Psychoanalytic Studies, 4(1)*, s. 4-14.

—, (2007) *The Relational Origins of Prejudice - A Convergence of Psychoanalytic and Social Cognitive Perspectives*, Jason Aronson, Lanham, MD.

Fairbairn, W. R. D., (1952) *Psychoanalytic Studies of the Personality*, Routledge, New York.

Golec de Zavala, A., Cichocka, A. K., Eidelson, R., ve Jayawickreme, N., (2009) "Collective narcissism as and itssocial consequences", *Journal of Personality and Social Psychology, 97*, s. 1074-1096.

Golec de Zavala, A., (2011) "Collective Narcissism and Intergroup Hostility: The Dark Side of 'In-Group Love'", *Social and Personality Psychology Compass, 5/6*, s. 309-320.

Kernberg, O., (1976) *Object Relations and Clinical Psychoanalysis*, Aronson, New York.

Westen, D., (1990) "Towards a Revised Theory of Borderline Object Relations: Contributions of Empirical Research", *Int. J. Psycho-Anal.*, 71, s. 661-693.

6

Ayrımcılığın Meşrulaştırılması

Melek Göregenli

Özet
Giriş
Adil Dünya İnancı ve Kurbanın Değersizleştirilmesi
Ahlaki Dışlama
Sistemin Meşrulaştırılması Kuramı
Sonuç Yerine
Kaynakça

Özet

Bu bölümde, failleri ve mağdurları, biçimleri ve yoğunlukları değişse de, dünyanın her yerinde yaygınlığını koruyan ayrımcılığın nasıl meşrulaştırıldığına bakılacak ve bu meşrulaştırma sürecinin sosyal psikolojik arka planı üzerinde durulacaktır. İlk olarak 'adil dünya inancı' ve 'mağdurun değersizleştirilmesi' süreci tartışılacak; daha sonra, bu süreçte mağdurun değersizleştirilmesinin bir yöntemi olarak 'ahlaki dışlama' kavramı tanıtılacaktır. Son olarak, ayrımcılığın genel olarak yol açtığı bir sosyal olgu olarak 'sistemin meşrulaştırılması' kavramı ele alınacaktır.

Giriş

Yaygın önyargı ve kalıpyargılardan beslenen bir tutum ve davranış olarak ayrımcılığın, gerek ülkemizde gerekse dünyanın farklı coğrafyalarında oldukça yerleşik olması, ayrımcılıkla mücadelenin ne denli zor olduğunun en önemli göstergesidir. Ayrımcılığın bir yandan bu kadar sıradan karşılanırken diğer yandan hem hukuksal olarak yasa dışı kabul edilip, hem vicdani olarak 'kötü' diye değerlendirilirken, yaygınlığını nasıl olup da sürdürebildiği, sosyal bilimciler için son yirmi yılın cevap arayan en önemli sorularından biridir. Bu sorunun cevabını ararken bazı temel zihinsel süreçlere ve sosyal olgulara dikkat çekmek gerekiyor. Öncelikle, 'ayrımcı' diye sınıflandırılabilecek tutum ve davranışlara sahip kişilerin, bu tutum ve davranışlarını 'ayrımcılık' olarak değerlendirmedikleri söylenebilir. Aksi takdirde, toplumları oluşturan insanların önemli bir bölümünün, kendi algı ve davranışları yüzünden başka insanları mağdur ettikleri sonucuyla yüzleşebildiklerini ve bu olumsuz sonuçla başa çıkabildiklerini kabul etmek gerekir.

Ayrımcılığın, toplumsal hiyerarşiyi oluşturmak ve sürdürmek için hâkim sınıfların çıkarlarını korumaya hizmet eden politik bir boyutu vardır; bununla birlikte iktidar sahiplerinin, kendi konumlarını sürdürmek için ayrımcılığa ihtiyaçları olduğu açıktır. Fakat hiçbir toplumda iktidar sahipleri çoğunluklardan oluşmaz; dolayısıyla ayrımcılığın asıl aktörleri, aynı zamanda ayrımcılığın mağdurları da olan çoğunluklardır. Cinsiyetçi ve erkek egemen ideolojiyle zihinleri biçimlenmiş erkeklerin ayrımcı davranışlarıyla, bir kadın günlük hayatında sıklıkla karşılaşır; kapitalist sistemin sömürü mekanizmalarından 'kadın' olduğu için iki kat etkilenir: Örneğin tarlada çalışırken erkeklerden daha az ücret alır; kurumsal ayrımcılığın bir uygulaması olarak, belirli mesleklere öncelikli kabul edilir/edilmez; mesleki faaliyetleri sırasında farklı biçimlerde ayrımcılığa uğrar. Hukuk aracılığıyla kadına yöneltilen ayrımcı şiddet, yasa uygulayıcılarının, yasaları cinsiyetçi yorumlamaları sonucunda meşrulaştırılır. Şiddet uygulayan erkeğe farklı nedenlerle ceza indirimleri uygulanması buna örnek gösterilebilir. Bu örnekler çoğaltılabilir: Ayrımcılığa uğrayan 'kadın' mağdurun yerine, dini inancı, mezhebi, cinsel yönelimi, etnik kökeni vb. grup kimlikleri nedeniyle ayrımcılığın mağduru olan başka kimliklere sahip insanlar koyulabilir. Yine de sonuç değişmeyecektir. Hatta bazen birden fazla özelliğimiz nedeniyle ayrımcılığın mağduru olabiliriz. Bir kadın, aynı zamanda Kürt, yoksul, dul, engelli olduğu için ayrımcılığın mağduru olabilir. Burada dikkat çekilmesi gereken ve ayrımcılığın bu denli yaygın olmasını açıklayabilmemizi sağlayan değişken, örneğimizdeki ayrımcılık

mağduru 'kadın'ın yaşadığı bütün bu ayrımcılık deneyimlerinin, onun bir 'Çingene' kadına, 'eşcinsel' bir erkeğe ya da 'Alevi' bir kişiye ayrımcılık yapmasını engellememesidir. Bir kişinin herhangi bir grup aidiyeti nedeniyle ayrımcılığa uğruyor olması, onun, yukarıda özetlediğimiz gibi, ayrımcılığa yol açan zihniyet yapılarından etkilenmeyeceği anlamına gelmez; insanlar pekala kendi ait oldukları gruplardan farklı gördükleri 'ötekiler'i kendi aşağısında bir yere yerleştirebiliyor ve ayrımcılık yapabiliyor. Çünkü genel olarak içinde yaşadığımız toplumsal yapı ve özel olarak sahip olduğumuz sosyal ve sınıfsal konum hepimizi etkiler. Böylelikle ayrımcılık olgusu, 'sıradan' insanlar arasında kar topu gibi büyür.

Hiçbir kültür ya da toplumun, başka toplum ya da coğrafyalardan daha fazla ya da az önyargı ve ayrımcılık potansiyeline sahip olması söz konusu değildir. Bir toplum ya da kültürde, önyargı ve ayrımcılığın, 'öteki-onlar' olarak tektipleştirilen dış gruplara yöneltilmesinin, adeta genetik bir özellik gibi yaygın olmasının sosyal ve politik altyapısı üzerinde durmak gerekir. Çünkü bu yapı, toplumun yapısal örgütlenmesinin ve yukarıda söz ettiğimiz sosyal psikolojik süreçlerin değişmesiyle farklılaşabilir, hatta bütünüyle değişebilir. Ayrımcılık, ayrımcılığın mağdurları tarafından da yaygın olarak meşrulaştırılarak, adı koyulmadan yaşanan bir gruplararası ilişki ideolojisidir. Bu ideolojinin ve dolayısıyla toplumsal değişimin gerçekleşebilmesi için öncelikle ayrımcılığın meşrulaştırılması sürecinin tersine çevrilmesi gerekir. Ayrımcılıkla ilgili yapılan pek çok çalışmanın da gösterdiği gibi ayrımcılık, linç ya da cinayet gibi olaylara neden olduğunda ya da insanın en doğal haklarından olan yaşama hakkını elinden almaya yönelik şiddetle sonuçlandığında bile, çoğunlukla mağdurun bu durumu, kendi davranışları ya da tercihleri sonucu 'hak ettiği'ne dair inançlar yaratılarak, meşrulaştırılmaktadır. Mağdur, farklı biçimlerde değersizleştirilmekte ve böylece ayrımcılığa uğrayan grupların hak taleplerinin haklı ya da meşru karşılanması güçleşmektedir. Önyargı oluşturma ve ayrımcılık yapma, iktidarların kendi konumlarını sürdürmek amacıyla hiyerarşik toplum örgütlenmesinin sürekliliği açısından gereklidir. Bu anlamda ayrımcılığın asıl aktörü, hiyerarşik toplum örgütlenmesinde 'üstte' olan konumlarını korumak ihtiyacında olan güç sahipleridir; ne var ki ayrımcılığın bu denli yaygın olabilmesi, onu normalleştirip meşrulaştıran çoğunluğun seyirci kalmasıyla ya da aktif uygulayıcılar olarak ayrımcılığı onaylamasıyla mümkündür. Ayrımcılığa uğrayan grupların birbirlerine ve kendi iç grup üyelerine yönelik önyargıları ve ayrımcı tutumları, ayrımcılığın zihinsel olarak içselleştirilmiş olmasından kaynaklanmaktadır. Kendi iç grubumuza

yönelik ayrımcılık, kendimizi benzerlerimizden bile ayırıp farklı görerek yaptığımız ayrımcılıktır. Örneğin bir Türk'ün, "Biz Türkler çok tembeliz, bizden adam olmaz" dediğini varsayalım; bu kişi, kendini 'diğer' Türklerden ayırıp, kendi iç grubunu değersizleştirmektedir.

Aşağıda, ayrımcılığın meşrulaştırılmasıyla ilgili temel kavramları tanıtacağız. İlk olarak, ayrımcılığa uğrayan kurbanın yaşadığı mağduriyeti hak ettiğine yönelik inançları besleyen, mağduru değersizleştirip, faili gizleyen ve son çözümlemede 'dünyanın adil bir yer olduğuna ve herkesin başına geleni hak ettiğine' dair inançlar olarak kısaca tarif edebileceğimiz 'adil dünya inancı'ndan söz edeceğiz.

Adil Dünya İnancı ve Kurbanın Değersizleştirilmesi

Adil dünya inancıyla (*belief in a just world*) ilgili yapılan ilk çalışmalar, insanların, yaptıkları şeyler (davranışları) ile başlarına gelenler (sonuçlar) arasında bir uygunluk olduğuna inanma eğiliminde olduklarını göstermiştir. Eğer insanlar, belirli eylemleri yerine getirerek, istediklerini elde edebileceklerine ya da olumsuz durumlardan kaçınabileceklerine ilişkin inançlarını yitirirlerse, güçsüz duruma düştüklerini hissedeceklerdir. Dolayısıyla, insanların, bu yanılsamalarını sürdürmek için gösterdikleri çabalar ve ulaştıkları sonuçlar arasında uygun bir ilişkinin olduğuna inanmaları gerekmektedir. Adil bir dünyada yaşadıklarına inanma ihtiyacının bir sonucu olarak, insanlar, görünürdeki tesadüfi ödül ve cezaların bile, aslında belirli bir ahlaki düzenin işleyişini yansıttığına inanmaktadırlar.

Yaptığı pek çok deneysel çalışma sonucunda Lerner (1977), insanların, belirli biçimlerde davranırlarsa istediklerini elde edebileceklerine ya da olumsuz durumlardan kaçınabileceklerine ilişkin bir yanılsamaya sahip olduklarını ve bu yanılsamayı sürdürmek için dünyanın adil bir yer olduğunu düşünmeye ihtiyaç duyduklarını ortaya koymuştur. Bu ihtiyacın bir yansıması olarak, olumsuz olayların kurbanı konumunda olan kişiler, içinde bulundukları kötü durum nedeniyle suçlanır; güzellik, zekâ bir 'ödül' olarak görülür; buna karşılık çirkinlik, özürlülük, akıl hastalığı bir 'ceza' olarak değerlendirilir; sonuç olarak dünyanın adil bir yer olduğuna ve herkesin başına geleni hak ettiğine inanılır.

Dünyanın, özünde adil ve rasyonel bir yer olarak algılanmasının altında psikolojik bir yapının bulunduğu düşünülmektedir. Buna göre adil dünya inancı, yaşamın katı gerçeklerine karşı psikolojik bir tampon işlevi görerek, kişinin günlük eylemleri ve uzun vadeli yatırımları için çaba göstermesini sağ-

lamaktadır. Bu mekanizma olmaksızın dünya, adaletsiz, öngörülemez, düzensiz bir yere dönüşecek ve kaotik bir dünyada kişilerin, grupların ve toplumların göstermiş olduğu çabaların sonuçları öngörülemeyecektir. Çaba ve sonuç arasında neden-sonuç ilişkisinin kurulamadığı, bütün eylemlerin sonuçlarının tesadüfi ödül ve cezalara bağlı olduğu bu dünyada, herhangi bir etkinlikte bulunmak anlamsız ve yararsız olarak algılanabilir. Lerner, adil dünya inancını 'temel bir yanılsama' olarak görmektedir. Lerner'a göre bu inanç 'temel'dir; çünkü insanların yaşamlarını sürdürebilmek için güven duygusuna ve ne yaptığını bilmeye ihtiyacı vardır. Bu bir 'yanılsama'dır, çünkü olayların gerçekte adil olarak cereyan edip etmemesinden bağımsız olarak var olan bu inanç, sosyal gerçekliğin anlamlandırılmasında ve açıklanmasında bireyler ve toplumlar tarafından paylaşılan değerler, normlar, temsiller aracılığıyla inşa edilir. Bu inşa süreci, kişinin kendi yaşamını sürdürmesine ve ona belli bir anlam atfedebilmesine aracılık eden önemli bir güdüleyicidir.

Adil dünya inancı iki biçimde ortaya çıkmaktadır: İlk biçimi 'bilinçli'dir; geleneksel kurallarla, ahlakla ve sosyal yargılarla ilişkilidir. Eğer bir toplumda masum kurbanlara yönelik sempati ve acıma duygularına ilişkin normlar ve inanışlar bulunuyorsa, bu durum insanların kurbana karşı olumsuz duygular beslemesini önleyebilmekte ya da azaltabilmektedir. Adil dünya inancının diğer biçimi ise, 'bilinç öncesi' olup, suçlamanın ilkel kurallarını ve otomatik duygusal tepkileri içermektedir. Bu savunucu süreç, var olan normlara ve değerlere karşıt bir nitelik taşıyan eylemlerle sonuçlanmaktadır. Bir başka deyişle, toplumda masum kurbana karşı sempati duymaya yönelik normlar kabul görse dahi, kişinin adil dünya inancını sürdürmek amacıyla masum kurbanı suçlaması ve değersizleştirmesi söz konusu olabilmektedir. Lerner (1980), adaletsizlik durumu karşısında insanların, olayın sonucundan ziyade, bu olumsuzluğa yol açan *'nedeni'* tekrar yorumlayabildiklerinden söz eder. Bu süreçte, olumsuzlukların kurbanı olan kişi, başına gelenleri davranışları yüzünden hak etmiş olarak görülmekte, başka bir deyişle kurban, 'kötü' eylemleri nedeniyle, başına gelenlere layık olarak algılanmaktadır. Örneğin, tecavüz kurbanı bir kadının yaşadığı olumsuz olayların kaynağı, gece yalnız yürümesi ya da saldırganın evine gitmesi şeklinde görülebilmektedir. Böylece olumsuz sonucun ortaya çıkmasını etkileyen durumsal faktörler gölgelenmiş olur ve kişinin davranışları bu olumsuzlukların açıklanmasında merkezi bir hale getirilir. Adaletsizliği açıklamanın bir diğer yolu ise, gözlemcilerin, kurbanın *'karakteri'*ni yeniden yorumlamasına dayanmaktadır. Gözlemciler, kurbanın, başına gelenleri kişisel özellikleri nedeniyle hak etmiş ol-

duğuna inanmaktadır. Masum kurbanın yaşadıklarını meşrulaştırabilecek bir eylem bulunamadığında, kurbanın kişisel özelliklerini değersizleştirilmekte ve bu yolla adil dünya inancı bir şekilde inşa edilmektedir. Böylece masum kurban 'kötü' ya da gelişmemiş karakteriyle yaşadığı olumsuzluklara layık olarak değerlendirilmektedir. Kadına yönelik şiddeti açıklarken, şiddetin mağduru olan kadının şiddetin sorumlusu olarak görülmesi ve "Akıllı kadın dayak yemez", "Bir kadın kocasını idare edip dayak yememeyi başarabilir" gibi ifadelerin yaygın olarak kullanılması bu duruma örnek gösterilebilir.

Lerner, ayrıca, bir nihai adalet arayışı tarif etmektedir: Adaletsizliklerin gözlemcisi durumunda olan kişi, sahip olduğu adil dünya inancını, günlük olayların gerçekliğinden ayırarak korumakta ve adaletsizliklerin er ya da geç giderileceğini varsaymaktadır. Ayrıca bu strateji, sadece kurban olan diğeri için değil, kişinin kendisinin bizatihi kurban olduğu durumlarda da kullanılmaktadır. Diğer bir koruyucu strateji olarak Lerner (1980), insanların, farklı dünyaların varlığına inandıklarını ve kendi dünyalarını bunların arasındaki en adil dünya olarak gördüklerini belirtmiştir. Lerner'a göre insanlar, en azından iki farklı dünyanın olduğunu düşünür. Bunlardan biri kendi dünyalarıdır; bu dünyada insanların er ya da geç hak ettiklerini aldığına inanılır. Bir başka deyişle "Biz yoksul değilsek bunu hak ettiğimiz içindir". Diğer dünya ise, 'kurbanların', toplumdaki 'kaybedenlerin', 'yoksulların', 'ötekilerin' dünyasıdır; onlar bu dünyada sürekli ıstırap ve yoksunluk içinde yaşamaya devam eder, çünkü bu durumdan kurtulmak için gereken çabayı göstermezler. Bu varsayımı destekleyen pek çok araştırma bulgusu bulunmaktadır. Bu bulgular, insanların, 'başlarına gelene layık oldukları ve layık olduklarını elde ettikleri' inancını korumak ve sürdürmek için kendi düşünsel süreçlerini buna göre düzenlediklerini göstermektedir.

Adil dünya inancı bazı psikolojik eğilimler ve tutumlarla ilişkilidir. Yapılan çalışmalar, güçlü bir adil dünya inancına sahip olan kişilerin daha otoriter, daha dindar olduğunu, kişilere ve kurumlara daha fazla güvendiğini, Protestan etik değerleri onayladığını (örneğin, bireycilik, rekabet vb.) ve hayatın kontrolünün kendi ellerinde olduğuna inandığını göstermiştir.

Batı dinleri –İslamiyetle ilgili yapılmış kapsamlı bir çalışma olmasa da benzer bir yapı varsayılabilir– adil dünya inancı düşüncesini önemli ölçüde onayladığından, bu konuyla ilgili yapılan çalışmalar, görece dindar kişilerin daha güçlü bir adil dünya inancına sahip oldukları kabulüne dayanır. Ayrıca adil dünya inancının, kadınlarda, yaşlılarda ve dezavantajlı gruplarda daha zayıf olduğu varsayılmıştır.

Kurbanı değersizleştirme ya da kurbanın acı çektiğini yadsıma eğilimleri, insanların adil dünya inancını sürdürmek ve korumak için izledikleri stratejilerdir. Bu konuda yapılan deneysel araştırmalar, kurbanlara içinde bulundukları kötü durumu (acısını) sona erdirme imkânı verildiğinde, deneklerin genelde bu alternatifi seçtiklerini ortaya koymaktadır. Bu sonuçlar, güçlü adil dünya inancına sahip olan kişilerin de bazı koşullarda yardım etme davranışı gösterebileceği anlamına gelir. Yüksek adil dünya inancına sahip olan kişiler, kurbana şu koşullarda yardım etmektedirler: a) Yardım sağlamak göreceli olarak kolaysa b) Kurbana yardım etmek yerleşmiş sosyal tutumlara ters değilse (örneğin, bir kadına yardım etmek bir travestiye yardım etmekten daha mümkün olabilir) c) Yardım etme davranışı otorite tarafından onaylanıyorsa.

Adil dünya inancı kuramcılarına göre, bireyin sahip olduğu bu inancın gücünü etkileyen en önemli faktörlerden biri, kişinin adaletsizliği doğrudan yaşamasıdır. Toplumdaki adaletsizliğe ilişkin deneyimler, genellikle belli sosyal grupların üyesi olmakla bağlantılıdır ve buradan hareketle, dezavantajlı grup üyelerinin düşük adil dünya inancı puanlarına sahip olacağı varsayılabilir.

Ahlaki Dışlama

Ahlaki dışlamayla ilgili çalışmalar toplumca damgalanmış insanlara yönelik vahşi ve zalim davranışların meşrulaştırılması süreçlerini araştırır. Bu konuda Opotow, "Ahlakça dışlanmış olanlar, önemsiz kişiler, gözden çıkarılabilir yahut hak etmeyenler olarak algılanmıştır. Sonuç olarak onlara zarar vermek kabul edilebilir, uygun ya da yerinde/adil görünmektedir" (1990:1) demiştir.

Bar-Tal, (1988) 'gayrimeşrulaştırma' kavramını öne sürmüş ve toplum tarafından dışlanan grupların, bu grubun insanlığını reddetmeyi amaçlayan kişilerce son derece olumsuz biçimde nitelendirilerek gayrimeşrulaştırıldığına işaret etmiştir. İnsanlıktan çıkarma, toplumdan atma, olumsuz karakter özellikleriyle nitelendirme, siyasi etiketlerle damgalama ve grup karşılaştırması, gayrimeşrulaştırmanın en yaygın kullanılan biçimleridir. Aşağıda farklı ahlaki dışlama biçimleri özetlenmiştir:

a) *İnsanlıktan çıkarma*, bir grubu aşağı ırklar, hayvanlar gibi insanaltı yaratık kategorileri, şeytanlar, canavarlar ya da satanistler gibi olumsuz değerlendirilen insanüstü yaratık kategorileri kullanarak insan olmayan biçimde sınıflandırmak anlamına gelir. Her iki kategori de

gayrimeşrulaştırılan grup üyelerini insan dışı özelliklere sahip olarak nitelendirmeyi içerir. Politik tartışmalarda, karşı görüşü savunan insanları, 'sürüngenler', 'omurgasızlar' olarak nitelendirme, güncel tartışmalarda 'terörist' ifadesiyle, "insan bile olamazlar" ifadesinin sıklıkla birlikte kullanılması bunun en çarpıcı örnekleridir.

b) *Karakter özellikleri tanımlama*, belirli bir toplum tarafından kabul edilemez görülen ve aşırı derecede olumsuz olarak değerlendirilen karakter özelliklerinin kullanımı aracılığıyla yapılır. 'Saldırgan', 'aptal' ya da 'parazit' gibi etiketlerin kullanımı bu tür gayrimeşrulaştırmayı örnekler.

c) *Toplumun dışına atma*, bir insanı nitelerken, onu, önemli toplumsal normları ihlal ettikleri düşünülen gruplar içine dâhil ederek tanımlamak anlamına gelir. Örneğin, 'katiller', 'hırsızlar', 'psikopatlar' ya da 'deliler' gibi gruplar oluşturulur ve ayrımcılığa uğrayan insanlar bu gruplar içinde tanımlanır. Toplum genellikle bu ihlalcileri kendi sisteminden dışlar ve sık sık onları tam gözetim kurumlarına yerleştirir.

d) *Siyasi etiketlerin kullanılması*, bir insanı nitelerken, onu, 'Naziler', 'faşistler', 'komünistler' ya da 'emperyalistler' gibi gayrimeşrulaştırılan, toplum tarafından tümüyle kabul edilemez olduğu düşünülen siyasi grupların içinde sınıflandırmayı içerir. Bu grupların, toplumun var olan temel değerlerini tehdit ettikleri, dolayısıyla toplum düzenine yönelik bir tehdit oldukları düşünülür.

e) *Grup karşılaştırması yoluyla gayrimeşrulaştırma*, gayrimeşrulaştırılan grubun, toplumda bir olumsuzluk örneği oluşturan bir başka grubun adıyla etiketlenmesi anlamına gelir. 'Ermeni tohumu' ya da 'Yahudiler' gibi kategorilerin kullanımı bu tür gayrimeşrulaştırmanın bir örneğidir. Her toplumun kendi kültürel repertuarında hainlik, kötülük ve günahkarlığın sembolü olan başka grupları ya da toplumları içeren örnekler vardır.

Ahlaki dışlama çeşitli biçimler alabilir. Dışlanan grupların bazı bakımlardan 'daha az insan' ya da 'insan niteliğinden yoksun' kabul edilir; böylece ayrımcılık yapmak daha kolay, makul ve hatta gerekli görülür. İnsanlar diğerlerini insanlıktan çıkardığında, onlarla empati kurmaları mümkün değildir. Bu nedenle, diğer insanları insandışılaştıranların, sempati ve merhamet gibi insana özgü olduğu kabul edilen değerlere ters düşecek bir biçimde dav-

ranmaları daha kolaydır. Örneğin işkencecilerin, işkence mağdurlarını, 'insan olmayan hainler' ve 'topluma zararlı, yok edilmesi gereken varlıklar' olarak gördükleri ve böylece onlara bir insana uygulanamayacak şiddet yöntemlerini rahatlıkla uygulayabildikleri bilinmektedir.

Sistemin Meşrulaştırılması Kuramı

Araştırmalar, dezavantajlı grupların yoksunlukları ve olumsuz koşulları nedeniyle insanlar tarafından genellikle hor görüldüğünü ortaya koymuştur. Bu bağlamda, maruz kaldıkları ayrımcılıklar ve adaletsizlikler o grupların kendi davranış ya da varoluş biçimlerinin bir sonucudur; başlarına gelenleri hak ettikleri düşünülür (Jost ve Hunyady 2005). Üstelik, bizzat dezavantajlı grupların üyelerinin, sistemi meşrulaştırmaya ve gruplararası hiyerarşiyi sürdürmeye hizmet eden ideolojileri, mitleri, inançları bilinçli ya da bilinçli olmayan bir şekilde onayladıkları görülmüştür (Jost ve Hunyady 2005; Sidanius ve Pratto 1999). Örneğin, kadınlar erkek egemen ideolojinin cinsiyetçi kalıpyargılarını içselleştirebilmektedir: "Kadınlar daha az akıllıdır", "başıboş bırakılmaya gelmezler", "kadın dayak yiyorsa bir sebebi vardır." Dezavantajlı gruplar, yaşadıkları hayatın olumlu bir yönü olduğuna ilişkin yaygın inançlara sahiptir: "Paran çoksa derdin çok", "azıcık aşım kaygısız başım", "fakirim ama namusluyum". Bu durum şuna işaret etmektedir: Sosyal ve ekonomik hiyerarşinin üretilmesi ve sürdürülmesi büyük ölçüde, yüksek ve düşük statülü gruplar arasındaki ortaklığa ve işbirliğine dayalıdır. Bir başka deyişle, hiyerarşi farklı sosyo-ekonomik kesimlerce söz birliğine dayalı olarak paylaşılmakta ve yeniden üretilmektedir.

Bu noktadan hareketle sosyal psikologlar, gruplar arasındaki hiyerarşik ilişkilerin ve sosyo-ekonomik sistemin meşrulaştırılmasında hangi sosyal ve psikolojik süreçlerin rol oynadığına açıklık getirmek için çeşitli kuramsal yaklaşımlar ileri sürmüştür. Özellikle de, 1990'ların ilk yarısında geliştirilen ve giderek daha çok araştırmaya konu olan *sistemin meşrulaştırılması kuramı* ve *sosyal baskınlık kuramı*, sahip oldukları dinamik, çok yönlü ve etkileşimci yaklaşımlarıyla oldukça ilgi çekmiştir.

Gerek 'sosyal kimlik' kuramının, ayrımcılığa uğrayan dezavantajlı gruplarla ilgili yaklaşımları, gerekse 'sistemin meşrulaştırılması' ve 'sosyal baskınlık' kuramları, toplumdaki statü farklılıklarının, 'yüksek ve düşük statülü grupların üyeleri tarafından nasıl sürdürüldüğü' sorusunu yanıtlamaya çalışmışlardır. 'Sistemin meşrulaştırılması' kuramının temelleri Jost ve Banaji (1994) tarafından atılmıştır. Yazarlar 'sistem' teriminin oldukça geniş içerik-

li olduğunu söylerler. Bu terimle ailelerde, kurumlarda, organizasyonlarda, sosyal gruplarda, hükümetlerde ve doğada var olan sosyal düzenlemeleri kast etmektedirler. 'Sistemin meşrulaştırılması', yaygın sosyal, politik, ekonomik, cinsel ya da legal koşulların sadece var olduklarından dolayı kabul edildiği, açıklandığı ve meşrulaştırıldığı psikolojik süreçlere tekabül eder (Jost ve Banaji 1994). Bir başka deyişle yazarlar, sistemin meşrulaştırılmasını psikolojik bir süreç olarak kavramsallaştırmıştır: Bu süreçte bireyler mevcut durumlarını ve var olan düzenlemeleri sürdürür ve pekiştirirler.

Kuramcılara göre, sistemin meşrulaştırılması, belirsizlik ve tehdidin üstesinden gelmeyi sağlayan çeşitli epistemik, varoluşsal, ideolojik ihtiyaçları karşılamaktadır. Bu yaklaşıma göre, durumsal ya da bireysel olarak bu ihtiyaçları daha yüksek düzeyde olanlar sistemi daha fazla meşrulaştıracaklardır. Bu çerçevede belirsizlikten kaçınma; yapı, düzen ve kapanma ihtiyacı; tehlikeli dünya algısı; ölüm korkusu gibi muhafazakârlıkla ilişkili eğilimlerin, sistemi meşrulaştırıcı ideolojilerin onaylanmasıyla pozitif ilişkili olduğu gösterilmiştir; bilişsel karmaşıklık ve deneyime açıklık gibi değişkenler ise sistemi meşrulaştırıcı ideolojilerin onaylanmasıyla negatif ilişkilidir. Kuramcılar, çeşitli meşrulaştırma süreçlerine ve tiplerine dikkat çekmiştir. Eşitsizliklerin içselleştirilmesi, kurbanın suçlanması ve hatta yüceltilmesi, sosyal grupların sistemin meşrulaştırılmasına yol açacak biçimde kalıpyargılanması, 'ekşi üzümler ve tatlı limonlar' rasyonalizasyonu, mevcut düzenin ve otoritelerin doğrudan desteklenmesi gibi olgular bu meşrulaştırma biçimlerinden bazılarıdır. Bu süreçlerden bir kısmı bilinç düzeyinde, bir kısmı ise bilinçli olmayan, örtük bir düzeyde işlemektedir.

İnsanların, değiştiremeyecekleri durumlarla baş edebilmek için sistemi meşrulaştırdıkları ileri sürülmüştür. Türkiye'de sistemin meşrulaştırılması ölçümlerinin yapıldığı kimi çalışmalarda, sistemin meşrulaştırılması eğilimlerinin etnik kökene, cinsiyete ve siyasal görüşe göre anlamlı olarak farklılaştığı ortaya çıkmıştır. Türk kökenli katılımcılar Kürt kökenli katılımcılardan, erkekler kadınlardan, sağ ideolojileri benimseyenler sol ideolojileri benimseyenlerden daha yüksek oranlarda sistemi ve işkenceyi meşrulaştırmaktadır (Göregenli 2004; 2005). Türkiye'de AB üyeliğine ilişkin tutumlar konusunda daha yakın zamanda yapılmış geniş örneklemli bir çalışmada, ekonomik sistemi meşrulaştırma eğilimlerinin benzer değişkenler tarafından etkilendiği görülmüştür. Dünyanın değişebilir olduğuna inanmak, işkencenin engellenebilir olduğunu düşünmek, sistemin meşrulaştırılması eğilimini azaltmaktadır (Göregenli 2010).

Sonuç Yerine

Bu makalede ayrımcılığın neden ve nasıl meşrulaştırıldığını tartışmaya çalıştık. Ayrımcılığın meşrulaştırılması sürecinin 'neden'leri önemlidir; çünkü ayrımcılığın neden bu kadar yaygın bir şekilde uygulandığını ve adeta kendiliğinden ortaya çıkan, doğal davranışlarımız haline nasıl geldiğini anlamamıza yardımcı olur. Ayrıca ayrımcılığın, 'başkaları'nın sorunu olmadığını, hepimizin bir parçası olduğu genel bir toplumsal sorun olduğunu fark etmemizi sağlar. Ayrımcılığın 'nasıl' meşrulaştırıldığını, yani meşrulaştırma sürecinin hayata geçiriliş biçimlerini anlamamız da önemlidir; çünkü ayrımcılığın ortadan kaldırılmasının en önemli merhalesini oluşturan, bu meşrulaştırma süreçleri konusunda farkındalık kazanmamızdır. Öncelikle kendi ayrımcı tutum ve davranışlarımız konusunda farkındalık geliştirebilirsek, başkalarının ayrımcı tutum ve davranışlarını da ayırt edebiliriz. Böylece ayrımcılığı meşrulaştıran zihinsel ve davranışsal süreçler, meşrulaştırma işlevlerini yerine getiremez olur. Ayrımcılık, genel toplumsal sistemle kuşkusuz yakından ilgilidir ve radikal sistem değişiklikleri olmaksızın bütünüyle ortadan kaldırılamaz; fakat toplumu oluşturan tüm grupların daha eşit ve adil bir hayat yaşaması için ayrımcılıkla mücadele etmenin mümkün ve anlamlı olduğunu düşünmemizi sağlayacak pek çok neden vardır.

Kaynakça

Bar-Tal, D., (1988) "Delegitimizing relations between Israeli Jews and Palestinians: A social psychological analysis", J. Hofman (der.), *Arab-Jewish relations in Israel: A quest in human understanding*, Wyndham Hall Press, Bristol, Indiana, s. 217-248.

Göregenli, M., (2004) *Şiddet ve İşkenceye Yönelik Tutum, Yaşantı ve Algılar*, İzmir Barosu Yayınları (İzmir Araştırması).

—, (2005) *Şiddet ve İşkenceye Yönelik Tutum, Yaşantı ve Algılar*, Diyarbakır Barosu Yayınları (Diyarbakır Araştırması).

—, (2010) "Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne Girişine Yönelik Tutumlar" - TUBİTAK Projesi.

Jost, J. T. ve Hunyady, O., (2002) "The psychology of system justification and the palliative function of ideology", *European Review of Social Psychology*, 13, s. 111-153.

—, (2005) "Antecedents and consequences of system-justifying ideologies", *Current Directions in Psychological Science, 14,* s. 260-265.

Jost, John T. ve Banaji, Mahzarin R., (1994) "The role of stereotyping in system-justification and the production of false consciousness", *British Journal of Social Psychology* 33, s. 1-27.

Lerner M. J., (1977) "The Justice Motive: Some Hypotheses as to its Origins and Forms", J Pers., 45, s. 1-52.

—, (1980) *The Belief in a Just World: A Fundamental Delusion*, Plenum Press, New York.

Opotow, S., (1990) "Moral exclusion and injustice: An introduction", *Journal of Social Issues, 46(1)*, s. 1-20.

Sidanius, J. ve Pratto, F., (1999) *Social dominance: An Intergroup Theory of Social Hierarchy and Oppression*, Cambridge University Press, Cambridge.

7

Sosyal Kimlik ve Ayrımcılık

H. Andaç Demirtaş Madran

Özet
Sosyal Kimlik Kuramı: 'Biz' ve 'Diğerleri' Ayrımına Farklı Bir Bakış
Tarihçe
İlgili Kavramlar ve Kuramın Temel Varsayımları
Kuramın Temel Varsayımları
İlgili Kavramlar
Sosyal Kimlik
Sosyal Sınıflandırma
Sosyal Karşılaştırma
Sosyal Yapı
Sonuç
Çerçeveden Taşanlar
Kaynakça

Özet

Tajfel ve Turner tarafından 1970'li yıllarda geliştirilmiş olan Sosyal Kimlik Kuramı, grup içi ve gruplararası ilişkileri ayrıntıyla ele alan bir kuramdır. Sözü edilen süreçleri sosyal psikolojik bir pencereden ele alan kuram, grup üyeliğinin algısal ve bilişsel boyutlarına odaklanmış, bireyin bu üyeliğe yüklediği anlamı aidiyet ve birliktelik duyguları temeline oturtmuştur. Kuram, 'kendi-

ni sınıflandırma' yoluyla bir gruba üyeliğine anlam yükleyen bireyin, benlik saygısını korumak ve yüceltmek için, üyesi olduğu grubu nasıl kayırarak algıladığı ve aynı amaca hizmet etmesi için, 'diğer' grupları ve diğer grupların üyelerini nasıl ötekileştirdiği üzerinde durmaktadır. Dolayısıyla bu kuram önyargı, kalıpyargı ve ayrımcılık olgularını anlamak için kullanılan önemli kuramlardan biridir. Bu metinde, Sosyal Kimlik Kuramı'nın temel varsayımlarından, başlıca kavramlarından ve ele aldığı süreçlerden söz edilmektedir. Metinde bir yandan sosyal kimlik olgusunun bireye sunduğu kazançlar, öte yandan 'öteki'ne ilişkin algı ve tutumlara yansıyan olumsuz etkiler (bir başka deyişle, ayrımcılığı tetikleyen yüzü) irdelenmektedir.

Sosyal Kimlik Kuramı: 'Biz' ve 'Diğerleri' Ayrımına Farklı Bir Bakış

İnsan, doğasında var olan sosyal bir varlık olma niteliğinin bir uzantısı olarak 'gruplaşma' ve 'kendini bir gruba ait hissetme' eğilimi içindedir. Bu eğilimin altında ise, toplumsal bir kazançtan öte, bireysel bir çıkar gözetimi yatmaktadır: Olumlu bir öz değerlendirme ve benlik saygısını yüceltme gereksinimi. Kimlik duygusunun önemli bir boyutu olan 'sosyal kimlik' kavramı da bu noktada karşımıza çıkmaktadır. Birçok ulusal ve uluslararası başarıya imza atmış bir basketbol takımının taraftarı olan bir birey, kendisini o takıma ait hissederek takımın başarılarından kendine pay çıkarmakta ve böylece benlik saygısını güçlendirme ya da onarma çabası içine girmektedir. Kendisini o takıma ait hissetmesi, genel olarak topluma ya da o takıma sağlamayı hedeflediği bir yarara değil, açıkça, kendi çıkarına hizmet etmektedir.

Sosyal kimlik kavramı, siyaset biliminden sosyolojiye, felsefeden edebiyata kadar birçok farklı alanda uzun yıllardır üzerinde önemle durulan bir kavramdır. Kavrama ilişkin bilgi birikimi birçok farklı disiplinden gelmekle beraber, hem toplumsal hem de bireysel boyutlar içeren dokusuyla, en çok sosyal psikologlara çalışma konusu olmuştur. Sosyal Kimlik Kuramı da, kavramın psikolojik boyutuna odaklanmakla beraber, toplumsal doğurgularını da irdeleyerek, birçok alanda gereksinim duyulan bilgi açığını doyurma görevini üstlenmiş, çağdaş bir kuramdır.

Kuram, yalnızca grup içi değil, aynı zamanda gruplararası algı ve davranışları, güdüsel ve bilişsel yönleriyle ele alır ve birbirine bir zincirin halkaları gibi bağlı, iç içe geçmiş dört temel kavram üzerine kuruludur (Demirtaş 2003); *Sosyal kimlik*, *sosyal sınıflandırma*, *sosyal karşılaştırma* ve *sosyal yapı*.

Aşağıda, öncelikle kuramın kısa bir tarihçesi ele alınacak, ardından,

yukarıda sözü edilen temel kavramlar aracılığıyla kuramın varsayım ve açıklamalarına yer verilecektir.

Tarihçe

Henri Tajfel'i sosyal kimlikle ilgili çalışmaya iten deneyim, İkinci Dünya Savaşı'nda Fransa ve Almanya'da esir kamplarında yaşamış olmasıdır (Wetherell 1996: 5). Din ve ırk temelli gruplarda ayrımcılık ve çatışma üzerine kapsamlı çalışmalar yürütmüş olan Tajfel, azınlık etkisi üzerine yaptığı çalışmalarla bilim tarihine geçmiş olan Moscovici'den büyük destek almış, ardından, John Turner'la ortak araştırmalar yapmaya başlamıştır. Tajfel ve Turner, elde ettikleri bilimsel deneyimleri bütünleştirerek, 1970'li yılların ortalarında Sosyal Kimlik Kuramı'nı geliştirmişlerdir. Kuramcılar, Muzaffer Şerif'in izinden giderek, 'grupları anlamak için gruplar arasındaki ilişkilerin kavranması gerektiği' üzerinde durmuşlardır.

Bir gruba üye olmanın birey üzerindeki etkileri, Tajfel ve Turner'ın yaklaşımlarının temel çatısını oluşturmaktadır. Bu üyeliğin, bireyin kişisel kimliğine, güdülerine ve hem kendilerine hem de başkalarına ilişkin algılarına nasıl yansıdığını belirlemeyi hedef edinmişlerdir. Çalışmaları, bu yansımanın, öncelikle bireyin benlik algısını etkilediğine işaret etmiştir. Öyle ki, bireyin önem verdiği bir 'grup üyeliği', kişisel kimliğin yerini sosyal kimliğe bırakmasına yol açmaktadır. Kuramcılara göre insanlar, çoğu zaman birey olarak değil, belirli sosyal grupların/sınıfların üyeleri olarak hareket etmekte ve kendilerine ilişkin tanımlamalarını önemli sosyal sınıflara üyeliklerinin bilinciyle türetmektedirler (Mlicki ve Ellemers 1996). Hastane dışında kurduğu, hasta-doktor ilişkisi dışındaki ilişkilerde de kendisini adının önüne 'doktor' ekleyerek tanıtan bir doktoru; okul dışında katıldığı sosyal ortamlarda 'öğretmen' olduğunu sürekli hatırlatma gereksinimi duyan bir eğitmeni; Müslüman olmayı hayatının merkezine koyan ve hem dış görünüşü, hem kullandığı sözcükler, hem de açtığı sohbetlerle bunu vurgulayan dindar bir bireyi ele alalım. Bu örneklerde yer alan bireyler, kendilerini dış çevreye kişisel kimliklerinden yola çıkarak değil, belirli bir grubun üyesi olarak sosyal kimlikleri yoluyla tanıtmaktadırlar.

İlgili Kavramlar ve Kuramın Temel Varsayımları

Kuramı daha anlaşılır kılmak için, öncelikle kuramın temel varsayımlarını ele almak, ardından da bu varsayımların özünü oluşturan ana kavramları (sosyal kimlik, sosyal sınıflandırma, sosyal karşılaştırma, sosyal yapı) ele almak yerinde olacaktır.

Kuramın Temel Varsayımları

Sosyal Kimlik Kuramı dört temel varsayım üzerine kuruludur. Bu varsayımları aşağıdaki gibi maddelemek mümkündür (Demirtaş 2003):

1. Bireyler, kendilerini üyesi oldukları sosyal grubu temel alarak tanımlar ve değerlendirirler. Diğer bir ifadeyle, kendilerini sınıflandırırlar. Bu sınıflandırma, üyesi olarak algıladıkları grupla kendilerini özdeşleştirmelerini beraberinde getirir ve söz konusu özdeşleşme sonunda *sosyal kimlik*leri oluşur. Örneğin, kendisini 'Galatasaray' takımına ait hisseden bir futbol taraftarı kendisini 'Galatasaraylı' olarak kimlikler ve diğer Galatasaraylılarla bir anlamda özdeşleşir.
2. Diğer gruplar, bireyin üyesi olduğu grubu değerlendirmesi ve tanımlaması için bir temel oluşturur. Üyesi olunan grubun konumu diğer gruplarla yapılan *sosyal karşılaştırma* (iç grup-dış grup karşılaştırması) sonucu belirlenir. Bir önceki maddede verilen örnek üzerinden gidecek olursak, bu birey, Galatasaray (iç grup) ile diğer takımlar (dış grup) arasında birçok farklı boyutta karşılaştırma yapma yoluna gidecek, bu yolla grubunun konumunu belirlemeye çalışacaktır.
3. Birey, olumlu bir sosyal kimlik edinmek ve benlik saygısını yükseltmek için, bu sosyal karşılaştırmayı gerçekleştirirken kendi grubunu kayırıp diğer grubu küçümseyerek yanlı bir algılama içine girer. Bu sürece *iç grup kayırmacılığı* adı verilmektedir. Galatasaray ile diğer takımlar arasında karşılaştırma yapan bir Galatasaraylı, bu karşılaştırmayı gerçekleştirirken büyük olasılıkla yansız davranmayacak, kendi takımını kayırma yoluna gidecektir.
4. Bireyin sosyal kimliğinin olumlu olup olmaması büyük oranda üyesi olduğu *grubun* öznel konumuna, *yapısı*na bağlıdır. İlk üç varsayımda ele alınan süreçler sayesinde, grubun toplumsal konumu çok iyi olmasa da, çoğunlukla sosyal kimlik olumlu olacaktır. Takımı, varsayalım ki üst üste başarısızlıklar elde etse de, Galatasaraylı kimliğini benimsemiş olan bir birey, herşeye rağmen yukarıda değinilen stratejiler yoluyla bu başarısızlıklarla başetmeyi becerecektir. Ancak, kimi zaman sosyal karşılaştırma sonucunda, grubun konumunun görmezden gelinemeyecek kadar düşük olması söz konusu olabilir. Bu durumda birey, olumsuz sosyal kimliğe sahip olmanın yarattığı hasarı ortadan kaldırmak için çeşitli stratejiler geliştirir.

İlgili Kavramlar

Sosyal Kimlik

Sosyal kimlik, "bireyin, kendisi için duygusal ve anlamlı olan bir sosyal gruba üyeliğine ilişkin bilgisidir" (Turner 1982: 7). Burada sözü edilen sosyal grup kavramı da, sosyal kimlik kavramından hareketle tanımlanır: "Kendilerini aynı sosyal sınıfın üyeleri olarak algılayan ya da aynı sosyal kimliği paylaşan iki ya da daha fazla kişi" (Turner 1982: 15). Kuram, grup üyeliğini kurumsal ya da biçimsel bir kavram olarak değil; 'biz'liği, ait olmayı içeren psikolojik bir kavram olarak ele almaktadır. Nüfus cüzdanında 'Müslüman' yazan bir birey, eğer kendisini gerçekten Müslüman olarak değerlendiriyor ve bunu önemsiyor, bu kimliğe değer veriyorsa o gruba aittir ve ancak bu durumda bu yönde bir sosyal kimliğe sahip olduğundan söz edilebilir. Benzer şekilde kimliğinde 'erkek' yazan bir birey, kendisini gerçekten bir erkek olarak değerlendiriyor ve aynı zamanda kendisini 'erkekler' grubuna ait hissediyorsa erkek olmak onun sosyal kimliğinin bir parçası olarak ele alınabilir.

Sosyal kimliği tanımlamanın en yaygın yollarından biri de, sosyal kimlik-kişisel kimlik ayrımını yapmaktan geçmektedir. Kendimizi, genel davranışsal eğilimlerimizi, kişiliğimizi, düşüncelerimizi, beğenilerimizi ve becerilerimizi temel alarak, bizi diğerlerinden ayıran niteliklerimizle tanımladığımızda kişisel kimliğimiz devrededir. "Ben hoşgörülü bir insanım", "İçe kapanık biriyim" gibi ifadelerle kişisel kimliğimizi ortaya koyabiliriz. Ancak, grup ortamında, bir başka kimlik seçeneği daha vardır. Kendimizi bir toplumsal grubun üyesi olarak, o grubun üyelerine özgü niteliklerle tanımladığımız durumlar da söz konusu olmaktadır. "Ben bir kadınım", "Ben bir Türküm", "Ben bir Aleviyim" gibi ifadelerle de sosyal kimliğimizi dile getiririz.

Ancak unutulmamalıdır ki, birey her grup üyeliğinden bir sosyal kimlik çıkarmamaktadır. Tajfel'in (1982) tanımında da vurgulandığı gibi, bireyin önemsediği, kendini gerçekten ait hissettiği grup üyelikleri bu duyguyu doğurmaktadır. Nitekim, nüfus cüzdanlarında yer alan kimi kimlik bilgileri (örneğin din, cinsiyet, uyruk), bireyin kendini hiçbir şekilde ait hissetmediği bir üyeliğe de işaret ediyor olabilir. Sosyal kimliği belirleyen, bireyin ait göründüğü değil, kendisini ait hissettiği gruba/sınıfa ilişkin üyeliktir. Sosyal kimlik o denli başattır ki, insanlardan kendilerini 'akıllarına gelen ilk 10 kelimeyle' tanımlamaları istendiğinde, tanımlamaların çoğunun bireysel niteliklerle ilişkili değil de, bir gruba üyelikle ilişkili olduğu görülür.

Turner'a göre sosyal kimlik, benlik kavramının, grup üyeliğinden doğan parçasıdır. Öyle ki, "bir bireyin benlik kavramı ve dolayısıyla da benlik saygısı, onun sosyal sınıf üyeliğine, yani algıladığı sosyal kimliğine demirlenmiştir" (Turner 1978: 105). Temel insan güdülerinden biri olan 'olumlu bir benlik saygısına sahip olma gereksinimi'ni doyurmak (Turner 1982: 33), kimi zaman sosyal kimliğe düşer. Benlik saygısı eksikliği bireyi sosyal kimliğine sımsıkı sarılmaya, işte bu nedenle iter. Kendisini birçok açıdan yetersiz olarak değerlendiren, özgüven sorunu yaşayan bir birey ait olduğu grubun/grupların başarıları yoluyla, dolaylı olarak bu soruna geçici çözümler üretebilir. Akademik başarısı çok düşük olan ve sosyal ilişkilerinde de başarılı olamayan bir gencin, sosyal kimliklerinden bir ya da birkaçına (futbol takımı taraftarlığı, siyasi parti üyeliği, dini yönelimler, örgüt üyelikleri gibi) fanatiklik boyutunda sıkı sıkıya bağlanması büyük olasılıkla başarısızlıklarından kaçarak benlik saygısını yükseltme yönünde gösterdiği çabanın bir sonucudur.

Turner (1982), Sosyal Kimlik Yaklaşımı'nda yeni bir soluk olarak ele alınan 'Kendini Sınıflandırma Kuramı'nı yukarıda ele alınan açıklamalar ışığında geliştirmiştir. Ona göre, insanlar kendilerini de, diğerlerini olduğu gibi sınıflandırır ve kalıpyargılar. Bir kadını 'kadınlar' grubuna sokarak sınıflandıran, kadınlara ilişkin kalıpyargılarını karşısındaki bireye yükleyen bir erkek, aynı yaklaşımla kendisini de 'erkek' olarak sınıflandırmakta ve 'erkekler' grubuna ait olduğunu düşündüğü özellikleri de kendisine yüklemektedir.

Kendini sınıflandırma, 'kendini kalıpyargılama'ya yol açar. Turner (1987: 25), kendimizi de diğer insanları olduğu gibi kalıpyargıladığımızı söyler. Bireyler, yeni bir sosyal gruba girdiklerinde o grubun kimliğine adeta 'yapışırlar' (Wetherell 1996: 65). İş arkadaşlarına, kişisel kimliğiyle hareket ettiğinde 'arkadaşça' davranan bir birey, grup üyeliğini hatırlatan bir tartışma anında, kendini kalıpyargılayıp sosyal kimliğini devreye sokar. Bu durumda, kendi için önemli olan sosyal gruplar (din, dil, ırk, cinsiyet) çerçevesinde ilişkilerini tekrar düzenlemeye başlayacaktır. Arkadaşlarıyla 'Ahmet' olarak iletişim kuran aynı birey, Karadenizlileri ilgilendiren bir tartışma anında, bir 'Karadenizli' olduğunu hatırlayıp bir Karadenizli nasıl davranırsa öyle davranmaya başlayacaktır.

Kendini ve diğerlerini bir sosyal gruba üyelik boyutunda sınıflandırmak, 'kişiliksizleşme (*depersonalization*)' boyutuna uzanabilmektedir. Bu durumda birey tipik bir grup üyesi olur ve sosyal kimlik belirginleşerek kişisel kimliği gölgede bırakır (Turner 1991: 65). Birey, kimi koşullar altında (örneğin, gruplararası çatışma, ayrımcılık) grup üyeliğinden, diğer koşullarda ol-

duğundan daha çok etkilenir ve 'birey' olarak davranmayı bir yana bırakıp, 'bir grup üyesi' olarak davranmaya başlar. Örneğin, spor karşılaşmalarında taraftarların çoğu davranışını bu süreçle açıklamak mümkündür.

Sosyal Sınıflandırma

Sosyal Kimlik Kuramı'nın önemle üzerinde durduğu bir diğer süreç de 'sosyal sınıflandırmadır[1] (*social categorization*). Sosyal sınıflandırma yapan birey, diğer insanları 'birey' olarak değil de, bir toplumsal 'grubun üyesi' olarak algılamaktadır. Bireyler, 'insanlar' olarak değil 'erkekler', 'Müslümanlar', 'yaşlılar', 'Ermeniler' diye adlandırılırlar. Sosyal sınıflandırmanın en çok cinsiyet, etnik özellikler ve yaş temelinde gerçekleştiği görülmektedir. Sosyal sınıflandırma yoluyla, iki ya da daha fazla sayıda insan bir grup olarak ele alınmaya başlandığında, bu grup artık diğerlerinden ayrı tutulur ve 'farklı' olarak değerlendirilir (Bilgin 1995).

Sosyal sınıflandırma, kalıpyargıların tohumunu atan süreçtir. *Kalıpyargı*, bireylerin toplumsal gruplara ilişkin bilgi, inanç ve beklentilerini içeren bilişsel bir yapıdır. 'Kısa boylu insanların kompleksli', 'sarışınların aklı kıt', 'Kayserililerin cimri' olduğuna ilişkin inançlar birer kalıpyargı örneğidir.

İnsanları sosyal sınıflandırma yoluyla algılamanın altında aslında son derece masum bir neden yatmaktadır. Bu süreç, 'aşırı bilgi yükünden kurtulmanın bir yolu'dur. Sosyal sınıflandırmanın en önemli işlevi sosyal dünyayı yalınlaştırmak; algılama, hatırlama, düşünme ve tepki verme süreçlerini hızlandırmaktır (Spears ve Haslam 1997).

Sosyal Kimlik Kuramı'nın sosyal sınıflandırma vurgusu, bu sürecin sonuçlarına verdiği önemden kaynaklanmaktadır. Turner'a göre sosyal sınıflandırma sürecinin iki temel sonucu vardır (Demirtaş 2003: 15):

1. Sosyal sınıflandırma, bireylerin, kendi grupları içindeki bireyler arasındaki benzerlikleri ve kendi gruplarıyla diğer gruplar arasındaki farklılıkları, olduğundan daha fazlaymış gibi algılamalarına, abartmalarına yol açar. *Abartma etkisi* adı verilen bu süreç, sosyal sınıflandırmanın, grup içi benzerliklerin ve gruplararası farklılıkların abartılmasına yol açtığına işaret etmektedir. Türk kimliğine sı-

---

1 Kuramla ilgili çalışmalarda '*social categorization*' kavramı ile '*social classification*' kavramlarının eş anlamlı kullanıldığı görülmektedir. Bu nedenle, bir anlam farklılığına yol açmayacağı düşünülerek, kavramın tam karşılığı olan 'sosyal kategorizasyon' yerine 'sosyal sınıflandırma'nın kullanılması uygun görülmüştür.

kı sıkıya bağlı olan bir bireyin, bütün Türklerin birbirine çok benzer olduğuna (aslında var olan çeşitlilikleri göz ardı ederek) ve başka kültürlerden gelen tüm insanların Türklerden ne denli farklı olduğuna inanması abartma etkisine bir örnek olarak verilebilir.

2. Bireyler, sosyal sınıflandırma yoluyla, kendi gruplarıyla diğer gruplar arasında sosyal karşılaştırma yaparlar. Bu karşılaştırma yoluyla olumlu bir sosyal kimlik ve benlik algısı çıkarmak isteyen bireyler, bu karşılaştırmayı gerçekleştirirken kendi gruplarını kayırır, diğer grupları küçümserler. *İç grup kayırmacılığı* adı verilen bu süreç, sosyal karşılaştırmanın iç grup lehine bir yanlılık içerdiğini anlatır. Yukarıdaki maddede verilen örnek üzerinden gidilecek olursa, aynı bireyin Türkleri diğer kültürlerden gelen bireylerden daha üstün olarak algılaması (zeki, misafirperver ve dürüst), dış grup üyesi olanları (başka kültürlerden gelen, yabancı olarak değerlendirdiği bireyleri) birçok boyutta küçümsemesi iç grup kayırmacılığına örnek olarak verilebilir.

Yukarıda ele alınan iki süreç, özünde, William G. Sumner'ın, gerçekleştirdiği antropolojik gözlemler sonucunda öne sürdüğü 'etnik merkezcilik (*ethnocentrism*)' kavramına dayanmaktadır.

Sumner'a göre, üyesi olduğumuz grup ile geriye kalan gruplar arasında bir ayrım yaparız. 'Ötekileştirme' kavramının, düşmanlık duygusunun ve gruplararası çatışmaların kökenini oluşturduğunu ileri sürebileceğimiz etnik merkezcilik, "bireyin kendi grubunun merkezde oluşunu ve tüm diğer grupların, bu iç grup temel alınarak değerlendirildiğini anlatan" bir kavramdır (Aktaran: Brewer ve Miller 1996: 23). **Tablo 7.1**, iç grup ve dış gruba ilişkin etnik merkezci yaklaşımlara ilişkin bir özet sunmaktadır. Milliyetçi siyasi yönelimi tüm diğer siyasi eğilimlerden üstün ve merkezde gören, diğer siyasi eğilimleri tümüyle reddeden bir politikacının yaklaşımını buna örnek olarak verebiliriz (Bu örnek **Tablo 7.1**'de milliyetçi siyasi yönelimi benimseyenleri iç grup, diğer siyasi yönelimleri benimseyenleri dış grup olarak değerlendirerek incelenebilir).

Sosyal Kimlik Kuramı'na göre, kalıpyargılı bir iç-grup/dış-grup ayrımı ve bu ayrımın düzeyi tümüyle bireyin grubuyla kurduğu özdeşleşme düzeyine bağlıdır. Özdeşleşmenin çok güçlü olmadığı durumlarda daha nesnel bir yaklaşım gözlenebilmektedir (Brewer ve Miller 1996: 202). Birey kendi kimliğini gölgede bırakacak kadar sıkı sıkıya bir sosyal kimliğe bağlanmadığında (kendisini o gruba adamadığında), diğer bir ifadeyle grupla yüksek düzeyde öz-

TABLO 7.1
İç Gruba ve Dış Gruba Etnik Merkezci Yaklaşımlar

Üyelerin iç gruba (bize) yaklaşımları	Üyelerin dış gruba (diğerlerine) yaklaşımları
Kendilerini uzman ve kusursuz görmek	Diğerlerini ikinci sınıf, ahlaki değerleri zayıf ve yetersiz görmek
Kendi değerlerini tümüyle doğru ve evrensel bulmak	Diğerlerinin değerlerini reddetmek
Kendilerini güçlü görmek	Diğerlerini zayıf görmek
Diğer iç grup üyeleriyle işbirlikçi ilişkiler kurmak	Dış grupla işbirliğini reddetmek
Grup içindeki otoritelere boyun eğmek	Dış gruptaki otoritelere karşı gelmek
Grup üyeliğini sürdürme yönündeki istekliliğini sergilemek	Dış grup üyeliğini reddetmek
İç grup üyelerine güven duymak	Dış grup üyelerine güvenmemek
Diğer iç grup üyelerine ilişkin olumlu tutumlar geliştirmek	Dış grup üyelerine olumsuz duygularını ve nefretini sezdirmek
İç grubun başarılarından kendine pay çıkarmak	Grup içindeki tatsızlıklardan ve iç grubun başarısızlıklarından dış grubu sorumlu tutmak

H. A. Michener, J. D. DeLamater ve S. H. Schwartz, 1990, *Social Psychology*, s. 433'ten uyarlanmıştır.

deşleşmediğinde ayrımcılık ve düşmanlık duyguları da anlatıldığı kadar güçlü ve ürkütücü olmamaktadır. Müslüman olmayı seçmiş bir birey, bu dine körü körüne bağlı değilse ve bir birey olarak kişisel kimliğiyle ve diğer sosyal kimlikleriyle de toplum içinde var olabiliyorsa, etnik merkezci bir yaklaşımı benimsemek yerine diğer dinlere ve bu dinleri benimsemiş olan insanlara daha nesnel bir bakış açısıyla yaklaşabilecektir.

Sosyal Karşılaştırma

Sosyal psikolojinin önemli kuramlarından biri olan Festinger'in Sosyal Karşılaştırma Kuramı'nın varsayımları, Sosyal Kimlik Kuramı oluşturulurken oldukça belirleyici olmuştur. Festinger, insanda kendini değerlendirme yönünde bir eğilim olduğunu öne sürer. Bu eğilim içindeki birey, birçok açıdan kendini başkalarıyla karşılaştırır; ne kadar zeki, ne kadar güzel, ne kadar başarılı olduğunu bu yolla belirler.

Üyesi olduğu grubun konumundan kendine pay çıkaran ve benlik saygısını bu yolla besleyen birey, aynı karşılaştırmayı, gruplararası boyuta da ta-

şımaktadır. Olumlu bir sosyal kimlik edinme eğiliminin etkisiyle gerçekleştirilen bu iç grup-dış grup karşılaştırması, bireyin üyesi olduğu grupla eşit düzeyde olan ya da o gruptan biraz daha üstün olan bir *kıyaslama grubu*yla yapılır. Bu karşılaştırmada da, kendi grubunu *kayırma* söz konusudur (Hortaçsu 1998: 276). Taraftar, takımını değerlendirirken futbol liginde kendi tuttuğu takımla hemen hemen eşit düzeyde sayı elde etmiş olan bir takımı kıyaslama grubu olarak seçecek ve gerçekleştireceği karşılaştırmada her iki takımın başarı düzeyi eşit olsa da kendi takımını daha üstün algılama ve diğer takımın başarısını şansa ya da diğer etmenlere (şike, hakem hatası, sakat sporcuların çokluğu gibi) yorma yoluna gidecektir.

Bu yaklaşım, Festinger'in sosyal karşılaştırma yaklaşımından esinlenmekle beraber, bazı farklılıklar içermektedir. Festinger'in yaklaşımı kişiler arası boyutu temel almaktadır. Sosyal Kimlik Kuramı ise, 'biz' ve 'diğerleri (öteki)' arasındaki karşılaştırmayı ele almakta, yani gruplararası bir bakış açısı benimsemektedir.

Hogg ve Abrams'a göre (1988: 24) grup davranışı, sınıflandırma süreci ile sosyal karşılaştırma sürecinin işbirliği sonucunda doğan özgül bir davranış şeklidir. Grup davranışını ve sosyal kimlik oluşumunu açıklamada, bu iki kavram birlikte görev alır. Ancak, hangisinin hangi sonuca yol açtığını, hangisinin diğerinden önce geldiğini açıklamak oldukça güçtür. *Sınıflandırma süreci*, bireyin kendisini, üyesi olduğu grubu, dış grupları kalıpyargılamasına ve gruplararası farklılıkların abartılmasına neden olur. *Sosyal karşılaştırma* ise, bu abartma etkisinin seçiciliğini ortaya çıkarır. Bu seçicilik, abartmanın, kendini yüceltme yönünde gelişmesi için gerçekleştirilir. Diğer bir deyişle, bireyler kendi grupları ile diğer gruplar arasında bir karşılaştırma yaptıklarında, kendi benlik saygılarına katkı sağlamak ve kendilerini daha üstün algılamak için kendi grupları lehine yanlı davranırlar. Böylece, grup içi benzerliklerle gruplararası farklılıkların abartılışı daha da belirginleşir (Hogg ve Abrams 1988: 30).

Sosyal Yapı

Sosyal Kimlik Kuramı'nın sosyal yapıya ilişkin açıklamaları, sosyal süreçler ile insan davranışı arasındaki ilişkiye dikkat çektiği için çok ses getirmiştir. Kurama göre sosyal kimlik *toplumla birey arasındaki karşılıklı ilişkinin arabulucusu*dur (Demirtaş 2003: 24).

Toplumda, aralarında güç, konum ve saygınlık ilişkileri olan büyük örneklemli sosyal sınıflar (ırk, cinsiyet, dil, ekonomik durum, meslek vb.)

bulunmaktadır. Bu gruplar, güç yoluyla toplum içindeki saygınlıklarını artırabilir ve böylelikle üyelerinin sosyal kimliğinin olumlu olmasını sağlayabilir. Ancak, grubun toplum içindeki başarısızlıkları, grup üyelerinde doyumsuzluğa ve olumsuz bir sosyal kimliğe yol açar. Bu doyumsuzluk, iç grup kayırmacılığı yoluyla alt edilebilir. Takımı ligden düşen bir futbol taraftarı, takımının, yenilgilerine rağmen birçok açıdan diğerlerinden üstün yanları olduğuna inanarak (sporcular, yöneticiler, tarih, maddi güç kaynakları gibi) iç grup kayırmacılığı yapabilir ve bu başarısızlıkla baş edebilir. Kimi zaman grubun başarısı ve gücü, diğer gruplarla kıyaslanınca görmezden gelinemeyecek kadar düşük olabilir ve o grup üyeleri bu doyumsuzlukla baş edemez konuma gelir. Birey, olumsuz sosyal kimlik oluşumuna yol açan bu tür karşılaştırmalarla baş etmenin yollarını arar. Bu durumdaki birey, kendi grubuyla karşılaştırıldığında daha yüksek bir konuma sahip olan başka bir gruba üye olmayı yeğleyecek, daha yüksek konuma sahip olan bir gruba üye olma arayışa girecek, üyesi olduğu grupla özdeşleşmekten kaçınacaktır. Yıllardır savunduğu siyasi parti üst üste başarısızlıklar elde eden ve bu nedenle benlik saygısı kaçınılmaz bir şekilde yara alan bir politikacı, yaşadığı zararı bir süre sonra görmezden gelemeyecek, o partiyle özdeşleşmekten vazgeçip ya politikayla bağlarını koparma yoluna gidecek ya da siyasi görüşüne en yakın siyasi partiye göz kırpmaya başlayacaktır. Dolayısıyla, sosyal kimlik 'kaçınılmaz' değildir, bireylerin, üyesi oldukları grupla özdeşleşme yönündeki güdülenme düzeylerini belirleyen bir 'tercih' öğesi de içermektedir (Demirtaş, 2003). Bir bireyin, üyesi olduğu grupla özdeşleşme yönündeki güdülenme düzeyinin temel belirleyicisiyse, grubun toplumsal konumu, saygınlığı ve güç düzeyidir.

Sonuç

Sosyal Kimlik Kuramı, grup içi ve gruplararası süreçleri çok yakından ilgilendiren 'sosyal kimlik' kavramını bireyin 'benlik kavramı'nın bir parçası olarak değerlendirerek benzeri konuları ele alan çalışmalar için bir çığır açmıştır. Bu denli sosyal yönü ağır basan bir konunun, aslında ne denli 'psikolojik' bir dokusu olduğunu vurgulayan kuram, 'sosyal karşılaştırma' ve 'kendini sınıflandırma' süreçleriyle 'sosyal kimlik' arasındaki ilişkilere odaklanarak açıklamalarını derinleştirmiştir.

Sosyal Kimlik Kuramı, insanların birlik olma, birbirlerine benzeme, ait olma, grubunu önemseme ve kayırma gibi birçok olumlu eğilimine dikkat çeken bir kuramdır. Bir sosyal gruba üyeliği önemseme, hatta o grubun üyesi

olmayı kimi zaman 'kendi' olmanın önüne koyma eğiliminin hem bireysel hem de toplumsal boyutta önemli getirileri vardır. Ait olma duygusu ve grup üyeliğini bireysel kimliğin de önünde tutma eğilimi, birçok kültürde toplumsallaşma sürecinin temel yapı taşını oluşturmaktadır. Toplumun bir parçası olmak, en büyüğünden en küçüğüne kadar (aile, iş, din, ırk, meslek, arkadaş vb.) iç içe geçmiş birçok gruba üye olmayı gerektirmektedir. Tüm bu grupları var eden ve ayakta tutan da üyelerinin bu üyeliği benimsemeleri, bu üyelikten bir soysal kimlik çıkarmalarıdır.

Bu denli masum görünen ve insanın sosyal bir varlık olduğu gerçeğini hatırlatan sosyal kimlik olgusunun, bir de karanlık yüzü vardır. Sosyal Kimlik Kuramı, hem bireysel hem de toplumsal boyutta irdelediği sosyal kimlik kavramını, aydınlık ve karanlık yüzlerini gün yüzüne çıkararak işlemektedir. Kuram, bu niteliğiyle, farklı bir pencereden bakarak 'ayrımcılık', 'gruplararası çatışmalar', 'önyargı' kavramlarının anlaşılmasına ışık tutmaktadır.

Tüm bu bilgilerin yarattığı farkındalıkla, sosyal kimlik duygusunun gücünü kavramak, kimi zaman bireysel kimliği nasıl gölgelediğinin farkına varmak, diğerleriyle ilişkilerimizi biraz daha 'sosyal kimliklerimizden' sıyrılarak kurmak ve sürdürmek, belki de kişilerarası ve gruplararası çatışmaları azaltmak için bir ön adım olarak değerlendirilebilir.

Grubun 'sosyal yapı' içindeki konumunun bireyin grupla özdeşleşme düzeyini belirleyeceğini öne süren kuram, bu özdeşleşme düzeyinin etnik merkezci eğilimlere, fanatik yönelimlere kadar uzanan güçlü sonuçlarının altını çizmektedir.

Kuram, bir yandan bireyin kendine ilişkin algısının, kişilerarası ve gruplararası algılama ve iletişim süreçlerine etkileri; öte yandan üyesi olduğu gruba ve diğer gruplara ilişkin algısının benlik algısı üzerindeki belirleyici rolü üzerinde durmaktadır. Diğer bir ifadeyle, sosyal kimlik, bireysel kimlik ve benlik algısı kavramları arasındaki karşılıklı alışverişi konu edinmektedir.

Çerçeveden Taşanlar

Sosyal kimliğin yarattığı 'kayırma' ve 'küçümseme' eğilimi, özellikle toplumsallaşma sürecinde, otorite figürlerinin avucunda güç kazanmaktadır. Ait olma duygusunu çocuğuna aşılarken kendi grubunu, sosyal sınıfını (din, mezhep, ırk, cinsiyet) üstün tutarak diğer grupları küçümsemeyi seçen anne-baba, öğrencilerinden bu sosyal sınıflar ışığında yüksek ya da düşük başarı bekleyen bir öğretmen, ait olduğu sosyal sınıfı temel alarak insanları işe yerleştiren bir işveren, sosyal kimliğin aydınlık yüzünü karartma gücüne sahiptir.

Sosyal kimliği, Sosyal Kimlik Kuramı'nın sözünü ettiği eğilimlerin bilincinde olup tutsağı olmadan sahiplenmek, kuşkusuz, toplumlara uyum ve verimlilik, bireylere de yüksek bir benlik saygısı kazandıracaktır.

KAYNAKÇA

Brewer, M. B. ve Miller, N., (1999) *Intergroup Relations*, Open University Press, Buckingham.

Bilgin, N., (1996) *İnsan İlişkileri ve Kimlik,* Sistem, İstanbul.

Demirtaş, H. A., (2003) "Sosyal Kimlik Kuramı: Temel Kavram ve Varsayımlar", İletişim Araştırmaları, *1*(1), s. 123-144.

Hinkle, S. ve Brown, R., (1990) "Intergroup Comparisons and Social İdentity: Some Links and Lacunae", *Social Identity Theory: Constructive and Critical Advances*, D. Abrams ve M. A. Hogg (der.), Harvester Wheat Sheaf, Londra, s. 48-72.

Hogg, M. A. ve Abrams, D., (1990) "Social Motivation, self-esteem and social identity". *Social Identity Theory: Constructive and Critical Advances*. D. Abrams ve M. A. Hogg (der.), Harvester Wheat Sheaf, Londra, s. 28-47.

Hortaçsu, N., (1998) *Grup İçi ve Gruplar Arası Süreçler*, İmge, Ankara.

Michener, H.A., DeLamater, J.D., ve Schwartz, S. H., (1990) *Social Psychology*, 2. baskı, Harcourt Brace Jovanovich, Orlando.

Mlicki, P. P. ve Ellemers, N., (1996) "Being Different or Being Better? National Stereotypes and Identifications of Polish and Dutch Students", *European Journal of Social Psychology*, *26*, s. 97-114.

Spears, R. ve Haslam, S. A., (1997) "Stereotyping and the Burden of Cognitive Load", *The Social Psychology of Stereotyping and Group Life*, R. Spears, P. H. Oakes, N. Ellemers ve S. A. Haslam (der.), Blackwell, Oxford, s. 171-207.

Tajfel, H., (1997) "Social Psychology of Intergroup Relations", *Annual Review of Psychology*, *33*, s. 1-39.

Turner, J. C., (1975) "Social Comparison and Social İdentity: Some Prospects for Intergroup Behaviour", *European Journal of Social Psychology*, *5*, s. 5-34.

—, (1978) "Social Categorization and Social Discrimination in the Minimal Group Paradigm", *Differentiation Between Social Groups: Studies in the Social Psychology of Intergroup Relations*. H. Tajfel (der.), Academic Press, Londra, s. 101-140.

—, (1982) "Towards a Cognitive Redefinition of the Social Group", *Social Identity and Intergroup Relations*. H. Tajfel (der.), Harvester Wheat Sheaf, Londra, s. 2-48.

—, (1987) *Rediscovering the Social Group: A Self Categorization Theory*, Basil Blackwell, Oxford.

—, (1991) *Social Influence*, Open University Press, Buckingham.

Turner, J. ve Brown, R., (1978) "Social Status, Cognitive Alternatives and Intergroup Relations", *Differentiation Between Social Groups: Studies in the Social Psychology of Intergroup Relations*, H. Tajfel (der.), Academic Press, Londra, s. 201-300.

Wetherell, M. (der.), (1996) *Identities, Groups and Social Issues*, Sage, Londra.

İKİNCİ KISIM

Modernite, Ötekilik ve Ayrımcılık

8

Ötekiliği Bedenlere Kaydetmek

Arus Yumul

Özet
Bilim, Modernite, Ötekilik
Toplumsal/Siyasal Bir Proje Olarak Beden
Bireysel Bir Proje Olarak Beden
Kaynakça

Özet

Fiziksel olduğu kadar toplumsal bir olgu olan beden yüzyıllarca, toplumsal cinsiyet, etnik/ırksal kimlik, sosyoekonomik statü açısından daha 'üstün' olanlar tarafından bu 'üstünlüklerini' sağlamlaştırmak için bir araç olarak kullanılmış, Ötekilik beden üzerinden kurgulanmıştır. Bu metinde tarihsel bir perspektiften bedenin nasıl araçsallaştırıldığı irdelenecektir.

Bedenlerimizi tıp veya biyoloji bilimlerinin bize öğrettiği gibi –toplumdan bağımsız– salt biyolojik olgular olarak algılayamayız. Zira bedenlerimiz fiziksel olduğu kadar toplumsal olgular. Doğanın olduğu kadar toplumun da bir ürünü. Doğal olduğu kadar yapay olgular. Tarihi ve toplumsal etmenlerin izlerini taşıyor. Bedenlerimiz sınıflandırılıyor, disipline maruz bırakılıyor, tabularla susturuluyor, tabuları ifşa ediyor, onlara değer veya değersizlik atfediliyor. Bedenlerimiz toplumsal hiyerarşideki yerimizi belirlemekle kalmıyor, aynı zamanda konumlandırıldığımız yeri yansıtıyor. Çeşitli araştırmalar gösteriyor ki sınıf, toplumsal cinsiyet veya etnik/ırksal kimlik açısından 'üstün' durumda olanlar bedenlerini, toplumun kendilerine atfettiği üstünlüğü yansıtacak şekilde kullanıyorlar. Duruşları, yüz ifadeleri, mimikleri, jestleri yoluyla üstünlüklerini söze dökmeden karşıdakine iletiyorlar. Örneğin kişisel alan mesafesini onlar belirliyor, daha alt statüde olanlara dokunabiliyorlar. Oysa tersi pek mümkün olmuyor. Velhasıl alt-üst karşılaşmaları bedensel karşılaşmalara dönüşüyor.

Bedenlerimiz tüm insanlıkla paylaştığımız belki de tek şey. Ancak tarih boyunca Ötekilik bedenler üzerinden kurgulanmış, farklılık Ötekiliğe tercüme edilip, bedenler Ötekiliğin kaydedildiği alanlara dönüştürülmüş. Örneğin, M.Ö. 7. veya 8. yüzyılda yazıldığı düşünülen Homeros'un Truva Savaşını anlattığı *İlyada*'da tek gözlü, insan yiyen garip yaratıklardan bahsedilir. Çin'de M.S. 300 yıllarında barbarlar hakkında "bunlar soylarından geldikleri maymunlara benzerler" gibi tasvirlere rastlanır. Gerçek veya hayalî beden farklılıkları etrafında oluşan popüler inançlar, ilerleyen dönemlerde dini, kültürel veya siyasi inançların etkisinde şekillendi. Ancak fiziksel özellikler ile kişilik, zekâ, ahlaki ve kültürel özellikler arasında nedensel bağlantı kurup, bedenleri dolayısıyla birtakım grupların doğal üstünlüğünü savunan determinist[1] görüşler temel olarak 18. yüzyılda ortaya çıkıp yaygınlaştı.

Bilim, Modernite, Ötekilik

Modernite felsefi temelini Aydınlanma Düşüncesi'nden, siyasi temelini Fransız Devrimi'nden, ekonomik temelini ise Sanayi Devrimi'nden alır. İnsan aklına ve ilerlemeye verdiği önemle Aydınlanma, gelenek ve dinle şekillenen eski dünya görüşü yerine, insan müdahalesiyle dönüştürülebilecek yeni bir dünya görüşü önerir. Modern aydınlanmacı düşünceye göre, akıl ve bilim aracı-

1 Determinizm: Olay ve olguların kendilerinden önce gelen ve onların öyle olmalarını kaçınılmaz kılan birtakım faktörlerin etkisiyle meydana geldiğini, dolayısıyla önceden belirlenmiş olduğunu öne süren görüş.

lığıyla nesnel bilgiye ulaşılacak ve bu bilgiyle dünyayı değiştirmek mümkün olacaktı. Sekülerleşme, sanayileşme, şehirleşme ve ulus-devletleşme modernitenin temel unsurlarını oluşturur.

Aydınlanmacı düşüncenin eşitlik ve evrensellik idealleri ile gerçek hayattaki eşitsizlikleri bağdaştırmak için bedenleri özcü[2] bir yaklaşımla yorumlayan 'biyolojik kıyaslanamazlık' ilkesine başvuruldu. Biyolojik özelliklere bireylerin ve grupların konumunu belirleyecek çeşitli vasıflar atfedildi. Bu yolla kadın erkek eşitsizliği gibi ırkçılık ve sömürgecilik de doğallaştırılıp meşru kılınmakla kalınmadı, var olan güç ve eşitsizlik örüntüleri 'gönül rahatlığıyla' yeniden üretildi. 18. yüzyılın sonuna kadar beyaz ve diğer ırklar arasında bir fark olduğu ve beyaz ırkın üstünlüğü büyük ölçüde kabul ediliyor idiyse de bu farklılık hâlâ söz konusu ırkların özsel niteliklerine indirgenip doğallaştırılmamıştı. Bundan böyle farklılıklar biyolojik ve doğal, dolayısıyla sabit ve bu bedenlerin sahiplerine içkin farklılıklar olarak yeniden kurgulandı.

Bu sürece bilimin önemli katkıları oldu. 18. yüzyıldan itibaren deneyim ve gözlemleri sınıflandırmak bilimsel metodolojinin olmazsa olmazı sayıldı. Sınıflandırma iştiyakı evrensel ilerleme fikriyle birleşince toplumlar gelişmişlik skalasında –en 'ilkel'den en 'medeni'ye– derecelendirildi. 19. yüzyılda antropoloji, etnoloji gibi bilimler insan ve toplum tipolojisine bilimsel bir temel sağladı. Taksonomik açıklamalar yerini biyolojik açıklamalara bıraktı. Charles Darwin'in görüşlerinin bağlamından kopartılarak toplumsal alana uygulanmasıyla, evrim teorisi ırkçı bir ideolojiye evrildi. Bu kuram beyaz ırkın diğerlerine üstün, dolayısıyla onları hükmetmeye mukadder olduğu fikrini yaygınlaştırmak için kullanıldı. Irklar daha belirgin bir şekilde hiyerarşik olarak sınıflandırıldı. Bu şekilde ırkçılığa bilimsel bir kılıf bulundu. Daha önceleri mitlerin, dini inançların diliyle ifade edilen Ötekilik 18. yüzyıldan itibaren bilimin diliyle ifade edilmeye başlandı. Sosyal Darwinci görüşlerin bir tezahürü sakat ve hasta insanların, zekâ seviyesi düşük kişilerin zorunlu kısırlaştırma ya da izole etme yoluyla ayıklanması ve sağlıklı bireylerin çoğaltılması yoluyla bir insan ırkını 'ıslah etme'yi, genetik niteliğini iyileştirmeyi öngören öjeni akımıydı. Öjenizmin modern kurucusu Francis Galton'a göre kalıtım, insanların hem bedensel hem de zihinsel özelliklerini belirleyen en önemli faktördü. Yirminci yüzyılın başında öjenizm ABD'den Kanada'ya, Japonya'dan Brezilya'ya birçok ülkede taraftar topladı, devlet politikalarını etkiledi. Hitler de bu görüşü benimseyip uygulamaya koydu. Alman ırkının ev-

2 Özcülük: Belli bir kategoriye ait her varlığın o kategoriye atfedilen değişmez niteliklere sahip olduğunu iddia eden görüş.

rimsel ilerleyişine zarar veren parazitler olarak kurgulanan akıl hastaları, sakatlar, doğuştan körler ve kalıtsal hastalıklara sahip olanlar, özel sterilizasyon merkezlerinde toplanıp kısırlaştırıldılar veya öldürüldüler. Alman ırkının saflığını koruma adına Çingeneleri ve Yahudileri yok ettiler. Ne de olsa Alman ırkı kalıtsal olarak üstün bir ırktı ve üstün gen havuzunun aşağı gen havuzuyla karışmasına izin verilmemeliydi. Nazilerin bu uygulamalarını sözde bilimsel görüşlerle meşrulaştıran bilim insanları hiç eksik olmadı. Öjeni düşüncesi özellikle otuzlu yıllarda Türkiye'de de taraftar buldu. 'Sağlıklı ve gürbüz' nesiller yetiştirmek için çeşitli tedbirler alınmakla yetinilmedi; devletin, seçkinlerin, bilim insanlarının öjeni söyleminde millet zihinsel, fiziksel ve ahlaki özellikler açısından sınıflandırıldı, en alta konumlandırılanların fazla çocuk yaparak topluma yük oldukları ifade edilip, cemaatin ve ırkın yararı için toplumun bu unsurlarının evlenmelerine, ama özellikle de çocuk doğurmalarına engel olunmasını için tedbir alınması önerildi.

Sınıflandırma kadar hesaplama da modern bilimde merkezi bir yere sahiptir. Doğrudan deney ve gözlem kadar, matematiksel hesap ve istatistiğin 'meşru' bilginin temelini oluşturduğu kabul edildi. Bu anlayış 19. ve 20. yüzyıllarda bedenler hakkında üretilen bilgiyi de etkiledi: Kafatası ölçümleri, IQ testleri, ideal yüz oranları ve vücut ölçüleri bunlara örnektir. Türk ırkının üstünlüğünü 'kusursuz' ölçüm yöntem ve araçlarına sahip olduğu iddia edilen ve pozitif bilimler arasında sayılan frenoloji (kişinin kafasının şeklinden kişiliğinin anlaşılabileceğini iddia eden sözde bilim) ve antropometri (insan bedeninin boyutlarıyla ilgilenen bilim dalı) metotlarına dayanarak kanıtlama çabası 1920'lerde ve 1930'larda Türkiye'de de tartışıldı.

Toplumsal/Siyasal Bir Proje Olarak Beden

Büyük değişimler, devrimler, siyasi hareketler sırasında bedenler öykünülen yeni sistemin, onun değer ve pratiklerinin taşıyıcısı olarak kurgulanır, bu değerlerin kaydedildiği metinlere, siyasi mücadelelerin verildiği yüzeylere dönüşür. Cumhuriyeti kuranlar 'hasta adam' tabiriyle damgalanan yaşlı ve zayıf Türk imajına duydukları tepkiyle 'Güçlü Türk'ü yaratma misyonunu da üstlenmişlerdi. Cumhuriyet, Mustafa Kemal'in sözleriyle 'gürbüz ve yavuz evlatlara' ihtiyaç duymaktaydı. Güçlü bedenler güçlü cumhuriyetin temeli olacaktı. Ancak aynı zamanda bedenler 'Türkiye Cumhuriyeti'ni tesis eden Türk halkının' medeni/Batılı olduğunu gösterecek bir göstergeye dönüşecekti. Bedenler üzerinden yürütülen politikalar arzulanan değişimin aracı, toplumsal ve siyasi hayatı yeniden yapılandırmanın yolu olacaktı. Fesin yasaklanmasın-

dan Batılı giyim tarzının teşvik edilmesine, bıyıkların kesilmesinden salon danslarına verilen öneme kadar bedenleri yeniden şekillendirmeyi amaçlayan birçok uygulama 'medenilik', 'asrilik', 'çağdaşlık' adına yapılıyordu.

Devlet, dini ve etnik kimlikleri ve bu kimliklerin bedensel tezahürlerini modernist projenin evrensellik iddialarına meydan okuyan taşralılık, yerellik ve cemaatçiliğin göstergeleri olarak algıladı. Zira kamusal alan başlangıçtan itibaren 'medenileşmiş', 'Batılılaşmış' olarak kurgulanan, güya kimliksiz bedenleri imtiyazlayan bir soyutlama mantığıyla şekillenmişti. Bu standartlara uymayan bedenler, kamusal alana ancak somut bedenselliklerinden arındıkları takdirde girebilirlerdi. 1950'lerden itibaren görünmez kılınanın özellikle iç göç yoluyla şehirlerde tedricen görünürlük kazanması, göç edenlerin şehrin çeperine kısılıp kalmayı reddetmesi ve kamusal alanı dönüştürme çabaları siyasi ve ekonomik değişimlerle birleşince bir proje olarak kurgulanan toplum ideali sarsıntıya uğradı. 1990'larda Kemalistlerin tasavvur ettiği toplum büyük ölçüde değişmiş, dönüşmüştü. Homojenlik üzerine kurgulanan kamusal alan İslami, Kürt ve yerel kimliklerin, yani bastırılmışın geri dönüşüyle esaslı bir değişime uğradı. Beden, egemen ve karşıt güçlerin, itaat ile meydan okumanın, iktidar ile iktidar karşıtlığının, nostaljik bir muhafazakarlıkla demokratik açılımların kavşağında yeniden önem kazandı. Devletin bedenlere olan ilgisi özellikle resmî kamusal alan söz konusu olduğunda yeniden canlandı. Beden, başörtüsü tartışmalarında görüldüğü gibi, içselleştirilen cumhuriyetçi erdemlerin dışsal ifadesi olarak kurgulanıp siyasi mücadelenin merkezine oturdu.

Beden sadece kamusal ile özel arasında bir sınır çizmekle kalmadı, aynı zamanda birlik, beraberlik söylemi üzerinde yükselen milleti de kalın çizgilerle birbirinden ayırdı. 1990'larda 'SiyahTürkler' ile 'Beyaz Türkler' arasında yapılan ayrım gerçek bir bedenselliğe, biyolojik kıyaslanmazlık ilkesine tekabül ediyor; bu iki tür Türk'ün doğasını özcü bir yaklaşımla doğallaştırıp, sabitliyordu. Esmerlik, bıyık, ter, koku, kıl, kalın ve kısa bacaklar ile özdeşleştirilen 'Siyah Türkler'in bedenleri, Bakhtin'in 'biçimsiz', 'hayvani' beden kavramsallaştırmasını çağrıştıracak şekilde kokan, kanayan, kaba, kirli, çığlıklar atıp, geviş getiren, uygunsuz zamanda çiftleşen, kontrolsüz bedenler olarak kurgulandı. 'Beyaz Türk' kategorisine dâhil olmak için ekonomik sermaye tek başına yeterli değildi, beyazlaşmak, aklaşmak, aklanmak için beden sermayesi –yapısı, biçimi ve görünümüyle birlikte bedenin dış yüzeyinin simgesel değeri– de gerekiyordu. Makbul beden kurgusunda, beyaz ten, güzellik/yakışıklılık, gençlik, sarışınlık ve erkeklerde bıyıksızlık ön plana çıkıyordu.

Bireysel Bir Proje Olarak Beden

Antik Yunan'dan Çin'e birçok medeniyette kabul gören insan karakteri ya da kişiliğini dış görünüşünden ama özellikle yüz yapısından yola çıkarak değerlendirmek, yani fizyonomi, 18. ve 19. yüzyıllarda yeniden popülerlik kazanıyordu. Aydınlanma düşüncesinin görme duyusuna atfettiği önem ve estetik kuramındaki önemli gelişmeler de burada rol oynuyordu. 18. yüzyıl fizyonomisi, fiziksel güzelliğin ahlaki iyiliğin göstergesi olduğu yolundaki Platonik görüşü yeniden üretiyordu. O dönem ciddi akademik tartışmaların konusu olan fizyonomi bugün artık bir bilim dalı olarak kabul edilmese de fizyonomik mantık ve varsayımlar gündelik hayatta hâlâ önemini koruyor. Görüntümüzle yargılandığımız günümüz dünyasında kimlik ve görünüm arasındaki ilişki, benlikle ilgili konuların alt metnini oluşturuyor. Estetik girişimlerin yaygınlığını konunun bu yönünü dikkate almadan kavramak zor.

Rönesans'ta bireyin değiştirilebilirliği fikri ön plana çıkmış, değişim/dönüşüm fikri Aydınlanmanın siyasi zeminini oluşturmuştur. Değişim kavramı modernitenin mantrasıdır. Bu anlayış kimliğimiz kadar bedenlerimizi de etkiledi. Bedenlerimiz artık bize verildiği şekliyle kabul ettiğimiz veya yaşlanma gibi kaçınılmaz süreçler sonunda değişimine çaresizce teslim olduğumuz doğal varlıklar değil, tam tersine yeniden yarattığımız, doğal süreçlerine müdahale ettiğimiz varlıklar. Bedenimizi değiştirerek yeni biri olabileceğimiz vaadi önce etnik/ırksal 'kusurları' düzeltmenin bir aracı Ötekilikten kurtulmanın bir yolu olarak görüldü. Estetik ameliyatla kimliği ele veren fiziksel özelliklerden arınmak mümkün olabilirdi. Estetik ve karakteri burun şekline bağlayan yaygın görüş Yahudilerden Siyahlara birçok grubun burunlarını Batılı normlara göre değiştirmesine yol açtı. Siyahlar arasında yaygın olan cilt beyazlatma ve saç düzleştirme uygulamaları da yine bedensel özelliklere atfedilen olumsuz özelliklerden kurtulmak için başvurulan bir yol oldu. 2005 yılında Mersinli bir estetik cerrah "En çirkin burun Kürtler ile Lazların. Soğuk iklimde akan burnu silmek, uzatıp çirkinleştiriyor. Allah'tan ki, Türk burnu güzel olmasa da sadece uzun. Laz burnu, çıkıntılı ve uzun. Kürt burnu, Lazlarla mukayese edilmeyecek kadar kalın kemikli ve etli. Bu nedenle Kürt burnu çok uğraştırıyor. (...) Kürtler, bütün ırksal kabalıklarını burunlarında taşıyorlar"[3] derken 'burun ırkçılığı'nın tüm birleşenlerini bir iki cümleye sığdırıyordu. Hem Kürtlerin burunları çirkindi, hem de 'kalın' burunları, onlara has 'ırksal kabalığın' göstergesiydi. Ancak burada asıl altı çizilmesi gereken

3 www.habervitrini.com/.../iste-kurt-kizlarini-duzelten-adam-199478

bu sözleri söyleyen estetik cerrahın da Kürt olduğudur. Kendi burnunun da estetikli olduğunu belirten cerrah "'Biz Kürtler, en çirkin burunlu ırklardanız" demektedir. Kendini başkasının gözüyle değerlendirmek, kendi hakkında üretilen önyargıları içselleştirmek, onlardan utanmak 'kendinden nefret'e yol açar. Uzun yıllar özellikle Batılıların "Hiç Türk'e benzemiyorsunuz" sözünden Türklerin duyduğu haz hatta gurur da aynı tavrın farklı bir tezahürüdür. Aynı şekilde 1990'lardaki bıyıkları kesme kampanyası da 'kara bıyıklı Türk' imajından kurtulma iştiyakının bir tezahürüydü.

Ancak bugün bedenlerimiz toplumsal/siyasal projelerin taşıyıcısı olmaktan ziyade bireysel projeler. Bu bedenler sıkı bir denetime tabi tutulmuş, bilinçli bir şekilde şekillendirilmiş, hem kişinin kendisi hem de başkaları tarafından gözetim altında tutulan bedenler. Günümüzün narsizmle şekillenen tüketim kültürü sürekli başkalarının takdir ve tasdikine ihtiyaç duyan ve bu yolda bedenini yeniden yapılandırmak ve korumak için zaman ve para harcamaktan çekinmeyen bireyler yarattı. Tüketim toplumuyla birlikte tüketmeyen/tüketemeyenleri dışlayan yeni dışlama biçimleri ortaya çıktı. Bedenler de bu süreçten payını aldı beden temelli yeni dışlanma kriterleri oluştu.

Bedenler artık toplumsal normlar ışığında kişinin şekillendireceği, aynı zamanda kişinin karakter ve kişiliğini dışa vuran birer proje. 'Makbul' hatta 'normal' bedenin –genç, güzel, zayıf ve sağlıklı– dışında kalan bedenler, bu bedenlerin sahiplerinin kusur ve eksikliği olarak kabul ediliyor. Örneğin kilolu olmak, kendine bakma irade ve öz disiplininden yoksun olmanın göstergesi olarak algılanıyor. Kozmetik etrafında ortaya çıkan moda, fitness, spor, eğlence, hijyen veya diyet sektörleri de bu anlayışla besleniyor: Normallik ve toplumsal onay belirli bir beden imajına dayanıyor. Bu beden imajına ulaşamayanların sadece bedenleri değil, karakterleri de kusurlu görülüyor. Bu sektörler için güzellik ve zayıflık vaadi belki sürekli gençlik ve sağlık vaadi kadar sorun yaratmıyor. Diğer yöntemler işe yaramazsa son kertede ilk ikisine ameliyatla ulaşmak mümkün görünüyor.

Oysa yaşlı veya hasta bedenler makbul beden anlayışını ihlal edip kısıtlarımızı yüzümüze vurarak rahatsızlık yaratıyor. Yaşlanmanın kaçınılmazlığı karşısında 'gerçek yaş' ile 'görünen yaş' arasında bir müzakereye gidiliyor. İnsanların yaşlarını göstermek zorunda olmadıkları sürekli tekrar ediliyor; yaşlılıktan kurtulmak için çeşitli yöntemler öneriliyor. "Yaşınızı hiç göstermiyorsunuz" en fazla mutluluk veren iltifatlardan biri oluyor.

Sağlıklı olmak ise kişinin sorumluluğuna emanet ediliyor. Genetik miras, sosyal sınıf, çevre kirliliği gibi faktörlerden bağımsız bireysel çabamızla eri-

şebileceğimiz bir durum gibi sunulup, algılanıyor. Bizi kendimizden başka hiç kimse/hiçbir şey sağlıklı ya da hasta yapamaz fikri sürekli işleniyor. Bugün birçok kişi, gerekli önlemleri alıp, dürtülerini kontrol altında tutar ve disiplinli yaşarsa sağlıklı yaşamasının önünde pek fazla engelin olmadığını düşünüyor.

İnsanlığın çare bulamadığı en önemli sorun ölüm ise özellikle Batılı toplumlarda görünmez kılındı. Ölüm ya tecrit edildi, ya da hastalıklar gibi, bireysel bir hataya dönüştürüldü. Şehrin merkezindeki bir mezarlığın kapısında yazılı olan "Her canlı ölümü tadacaktır" sözleri belki bu yüzden insanları rahatsız ediyor.

Rekonstrüktif cerrahinin tarihi çok eskilere dayanmakla birlikte, estetik cerrahi ile rekonstrüktif cerrahi arasındaki ayrımın kökenleri belki de insanın yeniden yaratılabileceğine dair inançla birlikte Rönesans'a dayanır. Michelangelo ünlü Musa heykelini tamamladığında, heykel o kadar gerçekçi ve kusursuz olmuştur ki, ona "konuş" dediği rivayet edilir. Rönesans'tan bugüne bedenlerimizi yeniden yaratmak yolunda büyük adımlar atıldı. Sağlıklı, fit, güzel, genç bedenler yaratıp korumak gittikçe daha fazla insan tarafından paylaşılan bir proje haline geldi/getirildi. Bu süreçte herkesin istediği bedeni yaratma özgürlük veya olanağına sahip olmadığı ise göz ardı edildi.

KAYNAKÇA

Akın, Yiğit (2004), *Gürbüz ve Yavuz Evlatlar : Erken Cumhuriyet'te Beden Terbiyesi ve Spor,* İletişim, İstanbul.

Alemdaroğlu, Ayça (2002), "Öjeni Düşüncesi", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce - Milliyetçilik* (der.) Tanıl Bora, İletişim, İstanbul, s. 414-421.

Bauman, Zygmunt (2000), *Ölümlülük, Ölümsüzlük ve Diğer Hayat Stratejileri*, Ayrıntı, İstanbul.

Çabuklu, Yaşar (2004), *Toplumsalın Sınırında Beden*, Kanat, İstanbul.

Canatan, Kadir (2011), *Beden Sosyolojisi*, Açılım Kitap, İstanbul.

Işık, Emre (1998), *Beden ve Toplum Kuramı: Öznenin Sosyolojisinden Bedenin Sosyolojisine*, Bağlam, İstanbul.

İnceoğlu, Yasemin (2010), *Kadın ve Bedeni*, Ayrıntı, İstanbul.

Maksudyan, Nazan (2005), *Türklüğü Ölçmek: Bilimkurgusal Antropoloji ve Türk Milliyetçiliğinin Irkçı Çehresi, 1925-1939*, Metis, İstanbul.

Miles , Roberts (2000), *Irkçılık*, Sarmal, İstanbul.

Yumul, Arus (2008), "Bir Adam Yaratmak", *Aydınlanma, Türkiye ve Vatandaşlık*, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul, s. 96-104.

— (2006), "Sınıfsal Bedensel Karşılaşmalar", Gülten Kazgan (der.), *İstanbul Gençliği ve Değerleri Araştırması*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, s. 243-48.

— (2000), "Bitmemiş bir Proje Olarak Beden", *Toplum ve Bilim*, 84, s. 37-50.

9

Ayırarak Birleştirmek Mümkün müdür?

Bülent Somay

Özet
Giriş
Dışlayıcı Muhafazakarlık ve İçermeci Liberalizm
Ayrımcılık ve Çokkültürcülük
Sonuç Olarak
Kaynakça

Özet

Gerek etnik gerekse cinsiyet ya da cinsel yönelim ve tercihlere dayalı ayrımcılık temel olarak iki biçim alabilir: Birincisi dışlayıcı, 'öteki'yi öteki olarak bırakan, tecrit eden ve belirli tarihsel anlarda imha etmeye yönelen ayrımcılık; diğeri ise içermeci, 'öteki'nin bağımsız varoluşunu reddederek onu kendisiyle özdeş kılmayı hedefleyen ayrımcılık. Aralarında etik bir fark varmış gibi görünse de bu ayrımcılık türleri ortak bir çıkış noktasını paylaşırlar: 'Öteki'yi öteki olarak kabullenememek, kendisinden başka bir varoluş biçimini kavramsal ve pratik olarak olanaksız kılmak. Bu yüzden de ikisi de tarih içinde sürekli olarak birbirlerine dönüşmek, benzer politika ve stratejiler benimsemek zorunda kalırlar.

Giriş

'Ayrımcılık' kelimesini kullandığımızda, daha baştan bir açmazla karşılaşırız: 'Fark' zaten var olan, aslında var olmasında hayır olan bir şey değil midir? Birbirimizden farklıyız, iyi ki de öyleyiz; ya birörnek, birbirinden farksız, rengi, biçimi, inancı ve yaşantısı aynı bir üniteler, üniformalar (*uni-form*: tek biçim) kalabalığı olsaydık? Ancak işin bir de öbür yönü var: Fark her zaman farktan ibaret değil; mutlaka yanında bir hiyerarşik ilişkiyi, bir iktidar ilişkisini de taşıyarak geliyor. Dolayısıyla farka evet demek, aslında insanlık kültürünün binyıllar boyunca yarattığı hiyerarşi ve iktidar ilişkilerine de boyun eğmek anlamına gelebilir.

Hem farkı olumlayıp hem de farktan türeyen ayrımcılığa (yani farklı birimler arasındaki iktidar ve hiyerarşi ilişkilerine) hayır demek, 'farklı' bir düşünce biçimini, ikircikli/ikideğerli bir düşünceyi zorunlu kılar. Gündelik tartışmalarımızın ikide bir gelip saplandığı çıkmazlar ise, bu ikircikli düşüncenin becerilememesinden, fark ile ayrımcılığın karıştırılmasından kaynaklanır.

Bir örnekle ilerleyelim: Ben, kadınların örtünmesi gerektiğine inanmıyorum, namus, ahlak ve edep gibi kavramların giyimde değil kişilikte, iç dünyada aranması gerektiğini düşünüyorum. Ancak bu düşüncemden yola çıkarak kadınların ille de *örtünmemesi* gerektiğine de inanmıyorum. Örtünmenin gerekliliğine inananlarla inanmayanlar arasında bir 'fark' var ve bu meşru, anlamlı bir fark; tartışmaya açık olduğu sürece de bilgi ve inanç dünyamızı zenginleştirmeye hizmet edebilir. Ancak buradan hareketle politik otoritenin örtünmeyi yasaklaması (ya da zorunlu kılması) tasarruflarına varamayız: Örtünmeyi yasaklamak (ya da zorunlu ilan etmek) farkı ortadan kaldırmayı hedefleyen, *ayrımcı* bir politikadır. O yüzden ben her ne kadar örtünmeye inanmasam da, *örtünme hakkını* sonuna kadar savunurum. Aynı şekilde örtünmeye inanan birinin de *örtünmeme hakkını* sonuna kadar savunmasını beklerim. Bu beklentim karşılıksız kalabilir, o ayrı. Bu benim *etik* bir tasarrufumdur ve etik davranışlar *quid pro quo* (karşılıklılık) ilkesine göre oluşmaz. Etik davranış, karşılık bulmasa da kendisi olmaktan vazgeçmediği sürece gerçekten etik olur. Aksi takdirde, "Kaz gelecek yerden tavuk esirgememe," gibi beceriksiz pragmatik, hiçbir ahlaki değeri olmayan bir konuma düşülür ki, bu konumun uzun vadede etik ya da politik açıdan kimseye faydası olmadığı gibi, karşımızdaki sorunu kavramamızı da son derece zorlaştırır.

Ayrımcılık hayatımızın her köşesine, aslında farkın olduğu her yere sinmiş bir düşünce/davranış biçimi. Ayrıca yalnızca politik iktidarlara özgü de değil: İktidar ilişkilerinin hüküm sürdüğü tüm bireyler, cemaatler ve top-

lumsal gruplararası ilişkilerde de geçerli. Nazizm anti-semitizmi resmî devlet politikası haline getirdi; ama Avrupa'da bundan çok önceleri de, aslında yüzyıllardan beri, gündelik hayatın alışkanlıklarına sinmiş, kültürel, ama zaman zaman da şiddete dönüşen bir anti-semitizm hüküm sürüyordu. Osmanlı'da ve Türkiye'de anti-semitizm hiçbir zaman resmi devlet politikası olmadı; ama biz her "Korkak Yahudi" dediğimizde, bireylerarası ilişkilerde anti-semitizmi yeniden ürettik. 19. yüzyıl sonlarına kadar Osmanlı Devleti'nde ırkçı bir Ermeni düşmanlığı görülmedi; peki 1915'teki katliam birdenbire, hiçbir ideolojik, vicdani ve duygusal öncülü olmadan mı ortaya çıktı? Müslüman/Türk Osmanlı tebası (istisnalar dışında) nasıl oldu da düne kadar 'komşu' ve 'arkadaş' saydığı Ermeni cemaatinin yüz binlerle topraklarından sürülüp katledilmesini dilsiz bir şekilde izledi?

Kabahati devletlere ya da siyasi iktidarlara atıp içimizi rahatlatmayalım: Ayrımcılık gündelik yaşantımızın her çatlağına sızar, her davranışımıza siner. O yüzden, farkı sonuna kadar kabullenip ayrımcılığa daha ilk anından karşı çıkan ikircikli davranış etiği, nesnel, eşitlikçi ve özgürlükçü düşüncenin kaçınılmaz önşartıdır.

Dışlayıcı Muhafazakarlık ve İçermeci Liberalizm

Bu tartışmayı etnisite, toplumsal cinsiyet ve cinsel tercih/yönelim açılarından zenginleştirmek mümkün, ki yeri geldikçe bu örnekleri de vereceğim. Ancak şimdi konumuz açısından çok önemli bir 'fark'ı belirtmem gerek: Ayrımcılık her zaman aynı ayrımcılık değildir; esas olarak iki temel makamı vardır. Bunlardan birincisi *dışlayıcı/muhafazakar* ayrımcılıktır ki, ifadesini ABD'deki siyahlara karşı (İç Savaş'ın sonundan 1960'lara kadarki) *segregation* anlayışında, Yahudilerin gettolaştırılmasında, Güney Afrika a*partheid* hareketinde ve her türden soykırımda bulur. Diğer anlayış ise *içermeci/liberal* ayrımcılıktır ki, her türden asimilasyoncu anlayış (örneğin İngilizlerin Kelt uluslara, Türklerin Kürtlere karşı uyguladığı politikalar) bu kategoriye girer.

Daha baştan şu noktaya dikkat etmemiz gerekiyor: Bu iki anlayışı birbirinden ayırmak, birini diğerine tercih etmek, ya da birinin diğerinden "nesnel olarak" daha iyi/çağdaş/kabullenilebilir/masum olduğunu iddia etmek anlamına gelmez. Žižek'in sık sık Stalin'den alıntılayarak söylediği gibi, "İkisi de daha kötüdür," aslında. Tabii burada dikkat etmemiz gereken önemli bir dilsel sorun da var: 'Ayrımcılık' dediğimizde bu terim İngilizce *segregation* kelimesinin doğrudan çevirisi imiş gibi tınlıyor ve bu yüzden de sadece dışlayıcı/muhafazakar tutuma denk düşüyormuş gibi görünüyor. Oysa 'Ayrımcı-

lık' kavramını baştan beri kullandığım biçimde tanımladığımızda bu sakınca da ortadan kalkar: Ayrımcılık, her türlü fark ya da ötekilik ilişkisini bir iktidar ilişkisine, bir hiyerarşi meselesine dönüştüren kültürel/politik tutumun adıdır. Bu haliyle, farkı ortadan kaldırıp birörneklik yaratmayı hedefler, ancak bu imkânsız olduğu için de farklı olanı, aşağıda kalan ötekiyi, yani Gramsci'nin ve daha sonra da Spivak'ın kullandığı terimle *madun*u (*subaltern*) sürekli bir baskı altında tutmak durumunda kalır. Bu baskı madunu efendinin diliyle konuşmaya zorlayıp içerme, ya da hepten susturup dışta bırakma biçimlerini alabilir, ki bu iki tutum yukarıda tanımlamaya çalıştığım ikili yapıya tam olarak denk düşer.

Erkeklerin kadınlara karşı binlerce yıldır sürdürdükleri ayrımcılık, kadınların eve kapatılması, zorla örtülmesi, hak ve özgürlüklerden yoksun bırakılması biçiminde ortaya çıktığında, bu dışlayıcı/muhafazakar ayrımcılıktır. Ancak kadınlar görece daha serbest koşullarda yaşıyor ve erkeklere has birçok hak ve özgürlükten yararlanıyorsa, bu, ayrımcılığın sona erdiğini göstermez; tersine, aile içi şiddet, tecavüz, taciz gibi birçok yeni belaya maruz kaldıklarını, ancak bunlara erkek dili konuşan, erkek davranış kalıplarını benimseyen, "eksik erkekler" olarak tahammül etmek zorunda kaldıklarını gösterir, ki bu da açıkça içermeci/liberal ayrımcılıktır. Bu ikinci ayrımcılık türünde hem fiziksel ve/veya psikolojik şiddete maruz kalma durumu tümüyle ortadan kalkmamıştır, ama hem de efendinin dilini ve varoluşunu kabullenmeniz, *onun gibi olmanız* beklenmektedir.

Eşcinsellere mutlaka cehennemde yanacak günahkarlar muamelesi yaptığınızda, bu dışlayıcı/muhafazakar ayrımcılıktır. Bu türden bir ayrımcılığa ABD'nin Evangelistleri ve Güneyli muhafazakarları arasında da rastlamak mümkündür, Türkiye'nin neo-liberal yeni İslamcıları arasında da. Ancak eşcinsellere 'şefkatle' (hatta 'empatiyle') yaklaşır ve tedavisi er geç bir gün bulunacak bir hastalıktan muzdarip olduklarını iddia ederseniz, çok daha 'sevimli' ve 'insanca' göründüğünüzü zannedebilirsiniz; ancak bu bile sizi içermeci/liberal ayrımcı olmaktan kurtarmayacaktır.

Türkiye'deki gayrimüslim azınlıkları eğitim, dil ve gündelik yaşama dair kültürel adetler konusunda serbest bırakıp, bu durumu uluslararası anlaşmalar yoluyla güvence altına alır, ancak toplumun politik ve bürokratik (ve tabii askeri) kademelerinden dışlarsanız, bu dışlayıcı/muhafazakar ayrımcılıktır. Nitekim bu ayrımcılık gerçek yüzünü 1915 tehcir ve katliamında, çeşitli Rum mübadelelerinde, Varlık Vergisi uygulamasında ve 6-7 Eylül olaylarında göstermiştir. Ama Kürtleri toplumsal yaşamın her kademesinde içerip,

başbakan, cumhurbaşkanı ve genelkurmay başkanı bile yaparak, yalnızca dillerini konuşmalarını ve Kürt kimliklerini ifade etmelerini engellerseniz, bu içermeci/liberal ayrımcılıktır. Bu yolla hiç Kürt öldürmeyebilir, Kürtleri yurtlarından sürmeyebilir ve gettolaştırmayabilirsiniz; ancak onların 'Kürt' olma haklarını ellerinden almış, dillerini ve kültürlerini imha etmiş olursunuz.

'İçerme' ve 'liberal' terimlerinin ister istemez taşıdıkları yarı-olumlu yananlamlar, bizi 'içermeci/liberal ayrımcılığın' diğerinden, yani 'dışlayıcı/muhafazakar ayrımcılıktan' daha olumlu, daha kabullenilebilir, en azından ehven-i şer olduğu hissine kaptırabilir, ki bu karşımıza çıkacak en büyük tehlikelerden biridir. İngilizler İskoçlara karşı hiçbir zaman dışlayıcı/muhafazakar bir politika gütmediler; aksine onları her zaman 'Büyük Britanya'nın kurucu ve ayrılmaz bir parçası olarak kabul ettiler. Tabii ki zaman zaman alevlenen ayaklanmalar ve bağımsızlık kalkışmaları sırasında onlarla savaştılar, ayaklanmaları bastırırken birçok İskoç'u da öldürdüler bu arada; ama İskoç oldukları için değil, devlete karşı ayaklandıkları için (Bu öykü giderek tanıdık gelmeye başlamıyor mu?). Toz duman dağılıp 21. yüzyıla geldiğimizde ise ne görüyoruz? Hâlâ zaman zaman bağımsızlık sözü eden bir İskoç halkı, uluslararası futbol karşılaşmalarına ayrı bir takım olarak katılabilen bir İskoç Milli Takımı, ama bunların hepsi Birleşik Krallık'ın eşit hak sahibi vatandaşları. Bir önceki Birleşik Krallık Başbakanı (Gordon Brown) özbeöz İskoçtu. Ayrıca İskoçlar isterlerse dillerini de özgürce konuşabilirler... Ama ne yazık ki artık konuşacak bir dilleri yok. Tüm İskoçya'da hâlâ Gaelic bilen insanlar ancak binlerle sayılabiliyor. 1915'ten beri bağımsız bir devlet olan İrlanda Cumhuriyeti'nde de öyle (onların da anadilleri Gaelic).

Birleşik Krallık'ta liberal/içermeci politika o kadar başarılı olmuş ki, Kelt asıllı kültürler İngiliz kültürü içinde eriyip gitmişler. Dillerini unutmuşlar, kendi kültürlerini terk etmişler. İskoçların kültürel özellikleri hakkında ne biliyoruz? Gayda çaldıklarını ve erkeklerinin etek giydiğini (aslında etek değil "kilt"), iyi viski yaptıklarını ve çok cimri olduklarını. Cimriliği bilemem; ama gayda, kilt ve viski, münhasıran İskoç kültürüne ait, özgün özellikler değil, oralara sonradan gelmişler. Viskinin 5. yüzyılda önce İrlanda'ya oradan İskoçya'ya geldiğini biliyoruz (İskoçlar aksine inansalar da). Gaydayı Büyük Britanya'ya getiren Romalılar. Kilt ise İskandinavya'dan ithal edilmiş. Yani kısacası, İskoç kültürünü 'İskoç' yapan en temel özellik olan İskoç dili (Gaelic) İngiliz asimilasyonu tarafından yok edilirken, geriye kalan (ve çoğu da asılsız olan) birtakım 'kültürel' (aslında sadece turistik) özellikler abartıldıkça abartılmış.

Dışlayıcı/muhafazakar ayrımcılar, eşcinsellere karşı daha baştan açık bir düşmanca tutum benimserler. Kuşkusuz bu tutumun samimiyeti arada bir skandallarla eşcinsel oldukları ortaya çıkan muhafazakar politikacılar yüzünden şüphe altında kalacaktır; ama istisnalar kaideyi bozmaz. Muhafazakar ayrımcılara kalsa, eşcinsellere özel kıyafetler giydirilip damgalanmaları, 'normal' vatandaşların kullandığı kamusal alanlara girişlerinin yasaklanması gerekir. Onlara göre eşcinseller cinsel kimliklerini bir yandan teşhir etmeli (ki onları 'ayırabilelim'), ama bir yandan da iyice gizlemelidirler (ki gözümüzü rahatsız etmesin, ar-haya duygularımızı zedelemesinler). Tutarsız tabii ki; ama zaten muhafazakar düşünce tutarlılığıyla ünlü değildir.

Liberal/içermeci ayrımcılar ise muhafazakar/dışlayıcıların bu çağ dışı tutumlarına çok kızar. Onlar eşcinselleri eşit haklara sahip bireyler olarak toplumsal hayata katmaktan yanadırlar. Yeter ki eşcinseller hadlerini bilsinler, eşcinselliklerini yatak odalarında saklayıp gündelik hayatta biz 'normaller' gibi davransınlar. Üstümüze varmasınlar; tamam biz homofobiğiz, ama eşcinseller de bizim homofobimizi gıcıklayacak 'aşırı, abartılı' davranışlardan kaçınsınlar. Farklı olsunlar; ama bizim gibi olsunlar. Bir arada yaşayalım, ama fazla dokunmayalım birbirimize; mesafemizi koruyalım – ne olur ne olmaz.

Ayrımcılık ve Çokkültürcülük

Bu son tarif ettiğim tavır aslında her türden "çokkültürcü" (*multiculturalist*) liberal anlayışın da özünü teşkil eder. Çokkültürcülük 20. yüzyılın son çeyreğinde, postkolonyal hareketliliğin yönünün ters dönmesinin ardından ortaya çıktı: Bir zamanların sömürge (daha sonra 'az gelişmiş', en sonra da 'gelişmekte olan') ülkelerinin insanları, eski sömürgeci ülkelere akın etmeye başladığında, başta ucuz iş gücü olarak hüsnü kabul gördüler, ama acilen de gettolaştırıldılar. Ancak eski sömürgeci ile göçmen artık birbirlerinden binlerce kilometre uzakta değildi; yan yana, bir mahalle ötede yaşamaya başlamışlardı. Bu da onların kültürlerinin, gündelik yaşam alışkanlıklarının ve hatta dilerinin ve konuşma biçimlerinin her gün karşı karşıya gelmesi anlamını taşıyordu. Eski sömürgeci Avrupa ülkelerinin önünde iki seçenek vardı: Ya gettolaşmayı sürdürecek ve bunu şiddet yoluyla sağlama alacaklardı, ya da bu göçmenleri *kısmen* asimile edeceklerdi. Buradaki kilit kavram tabii ki *kısmen*: Tümüyle asimilasyon, etnik, kültürel ve dilsel nedenlerle mümkün değildi; göçmenlerin çoğu Avrupalıya "benziyorlardı, ama tam olarak değil". Avrupalının dilini yoğun bir aksanla konuşuyorlardı ve onun kılığına girseler de

ona itici, hatta iğrenç gelen bazı kültürel adetlerinden (örneğin kamusal alanda kurban kesmek gibi) vazgeçmek niyetinde değillerdi.

Liberal Avrupa (muhafazakar dirence rağmen) dişini sıkarak bu göçmen kalabalığına tahammül etmeye razı oldu. Bu tahammülün adını da "çokkültürcülük" koydu. Çokkültürcü anlayışa göre farklı kültürel geçmişlerden gelen cemaatler, aynı şehir çatısı altında, ancak farklı mahallelerde yaşayacak, birbirlerine tahammül edecek, ancak karışmayacaklardı. Liberal Avrupa'nın umudu, modernitenin (yani kapitalizmin) dayanılmaz cazibesinin uzun vadede bu sorunu kendiliğinden çözeceği yolundaydı. Uzun vadede bütün göçmenler tabii ki asimile olacaklardı. Ama bu, Avrupa'da yaşayan herkesin kucaklaşıp kardeş olacağı anlamına gelmiyordu. Eski sömürgeci ile göçmen arasındaki fark yok olmayacak, başka ve daha eski bir farka tercüme olacaktı sadece: Bu daha eski fark ise sınıf farkından başka bir şey değil.

Göçmenlerin, yani Avrupa'daki ötekilerin çok küçük ve ayrıcalıklı bir bölümü, kapitalizm içinde yolunu bulmayı en iyi beceren, sömürgeci efendinin dilini en iyi konuşan, ona en benzer giyinen, onun adetlerini en sadakatle kabullenen kesimi, hâkim sınıf saflarına geçecek, geri kalan büyük çoğunluk ise yeni işçi sınıfını oluşturacaktı. Bu proje büyük ölçüde de tuttu. Ancak hesapta olmayan bir şey ortaya çıktı: Yeni işçi sınıfı, Avrupa liberalizminin alışık olduğu, 20. yüzyılın ikinci yarısının görece mülayim işçi sınıfından çok, 18. ve 19. yüzyıllardaki eski işçi sınıfına benziyordu; aşırı yoksulluk ve dışlanmışlık onu zaman zaman ölçüsüz ve denetimsiz bir isyana sürüklüyordu ve maalesef 21. yüzyıl Avrupa kapitalizmi bu tür bir isyanla başa çıkmak için yeterince donanımlı değildi.

Liberal Avrupa'yı çokkültürcülük projesinin muhtemel iflası tehdidiyle başbaşa bırakarak konumuza geri dönelim. Çokkültürcülük projesinin eleştirisinin bize gösterdiği en önemli gerçeklerden biri, dışlayıcı/muhafazakar ayrımcılıkla içermeci/liberal ayrımcılığın, en temelde yapısal bir benzerliği olduğudur. Bu benzerlik ise ikisinin de birlik/birörneklik (*unity/uniformity*) hedefi tarafından motive edilmekte olmalarıdır. Birincisi bu hedefe tüm yabancı/dışsal unsurlardan arınarak, onları temizleyerek varmaya çalışır, ikincisi ise yabancı/dışsal unsurları içerip kendisine benzeterek.

Ancak ikisinin de unuttuğu çok daha temel bir gerçek var: O yabancı unsurlar olmasa da birlik zaten yoktu, hiçbir zaman olmamıştı. Tarihin başlangıcından beri, aile içinde kadın ve erkek arasındaki işbölümünün ortaya çıkmasından itibaren, toplum hiçbir zaman birlik/birörneklik içinde olmadı. Her zaman sınıf ayrımları ve sınıf mücadeleleri oldu. Dolayısıyla (olmaz ama,

diyelim ki) yabancı, dışsal unsurlardan tümüyle arınmış bir toplum, eninde sonunda kendi sınıf mücadeleleriyle başbaşa kalacaktır. Aynı şekilde, yabancı, dışsal unsurları tümüyle sindirmeyi, içselleştirmeyi başarmış bir toplum ise, bu sindirdiklerini kendi içinde zaten var olan hiyerarşik farklara, iktidar ilişkilerine ve mücadelelere eşit ölçülerde dağıtmaktan başka bir şey yapmamış olacaktır.

Sonuç Olarak

Ayrımcılık, hangi politikayı izlerse izlesin, tedbirlerini daima dış tehdide, 'öteki'ye karşı alır. Oysa varoluşunu sömürü üzerine, bir sınıfın başka (bir) sınıf(lar)ı ezmesi üzerine inşa etmiş olan bir toplum için esas tehlike daima içeriden, kendi çelişkiler üzerine kurulmuş yapısından gelir. 'Birlik' arayışı her zaman beyhude bir arayış oldu. Zorla birleştirmeye çalışanlar parçaladılar; dışarı atmaya çalışanlar içerideki (ya da zaten tümüyle dışarıdaki) tehditle başbaşa kaldılar; yutmaya çalışanlar sonunda yutamayacakları kadar büyük bir parça ısırdıklarını fark ettiler.

Sorun ayrımcılığın stratejilerinde değil, nihai hedefinde. Yalnızca toplumsal bir hedef olarak değil, bir düşünme/kavrama metodolojisi olarak da 'birlik' hedefi beyhudedir; her zaman birleştireyim derken parçalama, kurayım derken yıkma sonucunu doğurmuştur. Aklın yolu her zaman birden fazladır (ikircikli düşünce bu yüzden kaçınılmaz); bir arada yaşamak (her türden toplumun ve cemaatin ön şartı) ise ancak hiyerarşik olmayan, egemenlik ilişkilerine meydan vermeyen bir farkın kabullenilmesiyle mümkün.

Kaynakça

Aktar, Ayhan, (2006) *Türk Milliyetçiliği, Gayrimüslimler ve Ekonomik Dönüşüm*, İletişim Yayınları, İstanbul.

—, (2008) *Varlık Vergisi ve "Türkleştirme" Politikaları*, İletişim Yayınları, İstanbul.

Özkırımlı, Umut, (2000) *Theories of Nationalism: An Introduction*, Palgrave, New York.

Said, Edward, (1994) *Culture and Imperialism*, Vintage, New York.

—, (2003) *Orientalism*, Penguin, Londra.

Somay, Bülent, (2008) "Radikal İkircikliliк Üzerine", *Çok Bilmiş Özne* içinde, Metis, İstanbul.

Spivak, Gayatri Chakravorty, (1988) "Can the Subaltern Speak", *Marxism and the Interpretation of Culture*, University of Illinois Press, Urbana and Chicago, s. 271-316 (Türkçesi: "Madunlar Konuşabilir mi?", çev. Deniz Çoral, *Kült*, Sayı 2).

10

Edebiyat ve Milliyetçi Kalıpyargılar

Herkül Millas

Özet
Roman: Hem 'Ayna' Hem 'Öğretmen'
Yazarlar ve Yeniden Üretilen Milliyetçilik
Milliyetçilik Nedir?
Türkçe Romanları Yeniden Okurken
Somut ve Soyut 'Öteki'
Kimlik Olarak Milliyetçilik
Sonuç ve 'Dersimiz'
Çerçeveden Taşanlar
Kaynakça

Özet

İnsanlar, içinde yaşadıkları havadan yüzyıllarca habersizdiler. İnsanlar, bugün de kanaatlerini ve davranışlarını biçimlendiren inançların ve ideolojilerin etkisini görememektedirler. Uyguladıkları ayrımcılıkla saldırganlığı ve hissettikleri antipati ile nefreti 'haklı' tepkiler sanırlar. Oysa bunlar, toplumca aşılanmış olan önyargıların ve kalıpyargıların, kısacası çevredeki 'havanın' sonucudur. Edebiyat metinleri de kimi durumlarda bu yolda masum değildirler. Hoşa gittiği için okuduğumuz bir roman, örneğin, milliyetçiliğimizin kaynağı olabilir.

Edebiyat metinlerinin farklı okumaları olabilir. Örneğin, edebiyat metinleri aracılığıyla yazı sanatının tadını da çıkararak güzel vakit geçirmek, tarihsel metinler aracılığıyla geçmişi öğrenmek, psikolojik yapıtlar aracılığıyla 'insanı' tanımak, felsefi yanlarıyla çeşitli sorunları anlamaya çalışmak olanaklıdır. Ancak bu metinlere çok farklı bir açıdan da bakılabilir.

Roman: Hem 'Ayna' Hem 'Öğretmen'

Bu yazıda özellikle söz edeceğim romanlar, hem yazıldıkları dönemin bir aynasıdırlar, hem de verdikleri mesajlarla toplumu 'eğitip' şekillendirirler. Bu 'ayna' ve 'eğitme' işlevi yazarın isteğinin ve bilincinin dışında da olabilir. Şemsettin Sami 1872 yılında yayınladığı *Taaşşuk-ı Talat ve Fitnat* romanını 1872 yılında yayınlarken aşk ve ahlak konusunda bazı doğruları dile getirmek ve okuyucuyu etkilemek istemiş olabilir; ama biz bu romanı okurken, yazarın dünya görüşünü ve o dönemde egemen olan inançları da görebiliriz. Günümüzde yazılan bir roman da, örneğin Orhan Pamuk'un *Kar* romanı, aynı biçimde, hem yazarın anlayışını hem de günümüzde geçerli olan bazı değerleri içerir. Roman hangi konuyu işlerse işlesin, döneminin şahidi ve kamuoyunu (okuyucuyu) etkileyen bir "öğretmendir".

Yazarlar ve Yeniden Üretilen Milliyetçilik

Milliyetçilik, ırkçılık, ayrımcılık, saldırganlık, önyargı, kin gibi günümüzde hoş görülmeyen toplumsal eğilimlerin incelenmesi için romanlar en etkili araçlardan biridir. Çünkü bu olumsuz duygular ve uygulamalar 'doğrudan' incelenemez. Hiç kimse "ırkçıyım", "önyargılıyım", "kindarım" demez; gerçeği gizlediği için değil, buna samimi olarak inandığı için. Romanlar ise bir ortamın *fotoğraflarını* sunmaz, romancıların algılamalarına göre çizilen *resimleri* içerir. Ressamlar aynı temayı işleseler de, sonunda iç dünyalarını ele verirler: İyimserdirler, depresyondadırlar, kötümserdirler, romantiktirler vb. Romanlar da aynı biçimde, yarattıkları dünyanın aracılığıyla yazarların iç dünyasını yansıtırlar. Örneğin, yazar resmen ve kendi bilincine göre "ben insancılım", "tarafsızım" derken, metinleri onun hiç de öyle olmadığını gösterebilir. Ama daha önemlisi, toplum içinde itiraf edilmeyenler, çizilen "resimler" aracılığıyla ortaya çıkar. Bu açıdan bakıldığında metinler, bazı kişisel ve toplumsal durumları yazarlarının istekleri dışında sergileyen çok yararlı kaynaklardır.

Milliyetçilik Nedir?

Milliyetçilik konusunda o kadar çok şey söylendi ki, kelimeye bir tanım getirmeden devam etmek olanaksızdır. Bu metinde söz konusu edilen 'milliyetçilik', günümüzde dünya akademik çevrelerince kabul edilen anlamı taşımaktadır. Milliyetçilik (milliyetçilerin inandıklarının aksine) yeni bir akımdır. 18.-19. yüzyıllarda dünyaya yayılmış ve hâlen egemen olan ideolojilerden biridir. Bu inancı ve görüşü izleyenlerin algısı şöyledir: İnsanlar, milletler toplulukları olarak algılanır ve bu biçimde sınıflandırılır. Milletler ve temel özellikleri ise çok eskilerden bugüne süregelmektedir. Milletleri, ortak yanları olan insanlar oluşturur. 'Bizim' milletin 'olumlu' nitelikleriyle (cesuruz, uygarız, hoşgörülüyüz, çok da alçak gönüllüyüz, vb.) karşılaştırıldığında, 'öteki' sayılanların nitelikleri daha 'olumsuzdur'. 'Ötekiler' haksız, saldırgan, acımasız, ahlaksızken, 'biz' bunun tersiyiz. Tarih içinde değişmeyen olumlu/olumsuz milli özelliklerin vurgulanması, milliyetçilik ile ırkçılık arasındaki yakınlığı da göstermektedir. 'Öteki'nin bu şekilde olumsuz algılanması kaçınılmaz olarak ayrımcılığı ve etnik önyargıları besler. Milliyetçiliğin en önemli özelliklerinden biri de sevgi ve kinin, olumlu ve olumsuz değerlendirmelerin gerçeklikle ilgisiz olması ve hayali kurgulara dayandırılmasıdır. Milliyetçilik bir algı ve kimlik türüdür. Milliyetçilik, 'öteki'ne kötülük etmek değildir; kötülük, milliyetçiliğin sonuçlarından yalnızca biridir. Şiddetin olmaması da milliyetçiliğin olmadığı anlamına gelmez; saldırganlık aşamasında olmadığı anlamına gelir.

Türkçe Romanları Yeniden Okurken

'Türk romanı' terimi millilik kurgusunun nasıl işlediğinin güzel bir örneğidir. Milliyetçiliğin henüz Osmanlı topraklarında egemen olmadığı dönemde yaşamış olan Namık Kemal, 'Türk' kelimesini bugünkü anlamıyla kullanmaz. Örneğin *Vatan Yahut Silistre* (1873) adlı piyesinde şunları okuyoruz: Sınırlarımız tehlikedeyken "En miskin köylü ile benim aramda hiç fark kalmıyor... İşte o vakit o abalı kebeli Türkler, o tatlı sözlü, yumuşak yüzlü köylüler, o çifte koşulan öküzden fark etmek istemediğimiz biçareler aradan bütün bütün kayboluyor da yerlerine Osmanlılığın, kahramanlığın ruhu meydana çıkıyor" (Kemal 1965: 60). Bu piyesin yayınlandığı yılda Türk milliyetçiliği henüz doğmamıştı; Osmanlı kahramandır, Türkler ise miskin köylülerdir. Ancak milliyetçilik, geçmişi yeniden yorumlar ve kurgular. Örneğin, Namık Kemal'in *Cezmi* romanının (1880) 'yeni Türkçe' olarak yirmi yıldır okunan metnine bakarsanız, orada Türk donanmasını, 'kahraman Türk denizcileri' (Kemal 1992) görürsünüz. Oysa orijinal metinde Türk kelimesi yoktur: Müs-

lüman donanmadan ve İslami savaşçılardan söz edilir.[1] İşte milliyetçilik, tahrif, suskunluk, abartı gibi yöntemlerle milli anlatıyı (paradigmayı) kurgular, tarihi de ona göre yazar. İnsanlar farkında olmadan geçmişi 'milli' biçimde algılamaya başlar. Romanlar mesajlarıyla milliyetçiliği 'öğretir' derken bu tür uygulamaları kastediyordum.

Somut veya Soyut 'Öteki'

Bu yüzden milliyetçiliğin yöntem ve mekanizmalarını anlayıp edebiyat metinlerine eleştirel bir yöntemle yaklaşmak gerekmektedir. Okuyucu, ideolojik bir resmi (kurguyu), fark etmeden, gerçek bir fotoğraf sanabilir; milliyetçi anlayışın ürettiği kalıpyargıları (stereotipleri) bilgi gibi görebilir ve içselleştirebilir.

Milliyetçi ideolojinin etkisinde olan edebiyatın anlatımı bir çocuk masalını andırır. Bir yanda 'biz' olumlular, yani iyi, haksever, dürüst, yürekli olanlar vardır. Karşı tarafta ise 'ötekiler', bizden sayılmayanlar, olumsuz, yani kötü, ahlaksız, korkak vb. olanlar vardır. Bu noktada milliyetçi olmayan söylem ile milliyetçi olan söylemin farkı çarpıcıdır. Bir an için 'öteki' olarak Yunan'ı seçip edebiyat metinlerine bakarsak milliyetçi yaklaşımı hemen saptayabiliriz. İlginç olan, 1910'lu yıllardan önce yayınlanmış romanlarda Yunan ve Rum aleyhine bir yakıştırmanın hemen hemen hiç bulunmamasıdır. Şemsettin Sami, Ahmet Mithat, Samipaşazade Sezai, Halit Ziya Uşaklıgil, Recaizade Mahmut Ekrem gibi yazarların romanlarında Yunanlılar ve Rumlar sıradan, hatta olumlu karakterlerdir (Millas 2005).

1910 sonrasının milli söylem içeren romanlarında ise Yunan hemen hemen hep olumsuzdur. Ömer Seyfettin, Halide Edip, Yakup Kadri, Aka Gündüz, Mithat Cemal Kuntay, Samim Kocagöz, Attila İlhan gibi yazarlar 'öteki'ne bakarken yalnız olumsuzluk görmüşlerdir. Edebiyat metinlerinde Yunan/Rum karakterlerin hemen hepsi çok olumsuz kimselerdir. Erkekler hem 'düşmanımızdır' hem de ahlaken aşağıdır. Yunan/Rum kadınlarının neredeyse hiçbiri dürüst değildir, çoğu fahişedir. Fahişelerin çoğunun Rum olmasından daha çarpıcı olan, Rum kadınlarının çoğunun fahişe olmasıdır. Bu tür romanlarda Rum bir ev kadınını, bir anneyi veya bir kız kardeşi bulmak olanaksızdır. Milliyetçi edebiyatın kuralı, milliyetçi kalıpyargılar, önyargılar ve genellemeler yoluyla 'öteki'ni tek tip olumsuz insana dönüştürmesidir.

Romanlarla ilgili bazı gözlemler, insanların kalıpyargılarını nasıl oluşturdukları konusunda bizleri aydınlatmaktadır. Önyargılar hayatta edinilen

---

1 Bu konuda bkz: H. Millas, *Türk ve Yunan Romanlarında Öteki ve Kimlik,* İletişim, İstanbul, 2005.

bilgiye ve yaşanana göre oluşmuyor. Tersine, belli ideolojik saplantılar ve milliyetçi 'eğitim' yüzünden hayatta karşılaşılan deneyimler belli biçimde değerlendirilir –veya hiç değerlendirilmez– ve milliyetçi sonuçlara varılır. Buna en güzel örnek, üç yazarın romanları ile anılarının karşılaştırılmasıdır. Aşağıda gösterildiği gibi, bu yazarlar hem anı hem roman yazmıştır. Hayatta karşılaştıkları 'öteki'lerin (Yunan/Rum) hemen hepsi, anılarda anlatıldığı gibi, olumlu kimselerdi. Ama aynı yazarlar Yunan ve Rum'u romanlarında hep olumsuz resmetmiştir. Neden acaba?[2]

TABLO 10.1

	Roman ve Kısa Öyküler					
	Kişiler				**Olaylar**	
	Kadınlar		**Erkekler**			
	Olumlu	**Olumsuz**	**Olumlu**	**Olumsuz**	**Olumlu**	**Olumsuz**
Ömer Seyfettin	0	9	0	7	0	12
Halide Edip Adıvar	0	18	1	8	0	46
Yakup Kadri Karaosmanoğlu	0	9	2	18	0	47
Toplam	0	36	3	33	0	105
	Anılar					
Ömer Seyfettin	0	0	3	0	4	3
Halide Edip Adıvar	2	0	8	3	17	8
Yakup Kadri Karaosmanoğlu	1	0	3	0	0	30
Toplam	3	0	14	3	21	41

Aynı durumu başka çalışmalarda da görüyoruz. Yahudi soykırımını yapan Nazilerin, sevdikleri ve saydıkları Yahudi yakın dostları vardı. Ancak Nazilere göre bu arkadaşları 'kötüleri', yani 'Yahudileri', temsil etmiyordu (Adorno ve diğ. 1982). Yapılan araştırmalara göre Nazilerin önyargıları, somut 'olumlu' Yahudilere karşın hiç değişmiyor ve sarsılmıyordu. Onlara göre olumlular 'istisna' idi. Yani insanlar, görüşlerini yaşadıklarına göre değil, inançlarına (ideolojilerine) göre oluşturuyorlar.

Belli ki, milli kimlik sahibi kimseler 'öteki'ni iki farklı eksende algılıyor. Romandaki 'öteki' soyuttur (hayalîdir) ve dolayısıyla değişmez olumsuz

2 H. Millas, "The Image of Greeks in Turkish Literature: Fiction and Memoirs", *Oil on Fire?* adlı yapıtta (Studien zur Internationalen Schulbuchforschung, Schriftenreihe des Georg-Eckert-Institut, Verlag Hansche Buchhandlung), Hanover, 1996. Ayrıca H. Millas, *Türk ve Yunan Romanlarında Öteki ve Kimlik*, İletişim, İstanbul, 2005.

özellikleri olan bir kalıpyargıdır. Anılarda ise, şahsen tanınan 'öteki' somuttur ve dolayısıyla sıradan insan gibidir. Yazarlar sözde 'gerçekçi' bir dünya çizmeye koyulduklarında kendi deneyimlerini öne çıkarmıyorlar, ideolojilerine uygun soyut ve olumsuz karakterleri tercih ediyorlar. Örneğin Halide Edip anılarında, öksüz kalınca onu sevmiş ve ona hayatı sevdirmiş olan Eleni adındaki kadını 'hiç unutmadığını' yazar; ama romanlarında beliren sekiz Eleni'nin üçü fahişedir, beşi de pek dürüst olmayan sıradan hizmetçi (Millas 2005). Bu örnekten hem milliyetçiliğin hayalî bir temel üzerine kurgulandığını, hem de insanların, yargılarını, deneyim sonucu değil, 'eğitim' sonucu oluşturduklarını anlıyoruz. Milli anlayışla yazılmış romanların da 'eğitimdeki' rollerinin büyük olduğu yadsınamaz. Halide Edip'in, bir romanında Rum fahişeleri anlatırken kullandığı bir cümle, bizlere bilgi kaynağının deneyim değil, romanlar olduğunu çok açık bir biçimde gösterir: "[Bu kadınlar] Hüseyin Rahmi'nin romanlarından kesilmiş iki sayfa kadar gerçekçi bir biçimde yerli fuhuş alemini canlandırıyorlardı" (Adıvar 1988: 194).

Kimlik Olarak Milliyetçilik

Kendimizi ve 'öteki'ni nasıl gördüğümüz, kimliğimizi belirler. Osmanlı yazarlar Rum'u normal/sıradan insan sayarken milliyetçilerin aynı insanları düşman ve ahlaksız görmesi, farklı kimliğin bir işareti ve sonucudur. Yani milli kimlik, cebimizdeki kimlik gibi değildir. Beynimize yerleştirilmiş bir çip gibidir; bizim düşüncemize müdahale eder. Baktığımızda farklı şeyler görmemiz, farklı kimliğin sonucudur. Aslında bu cümlenin daha doğru yazılışı şöyle olabilir: Aynı olaya baktıklarında farklı şeyler görenlere "farklı kimlikleri var" diyebiliriz. Yani bu yazıda sözü edilen milliyetçiliğin tanımı kuramsal değildir, bir pratiğin gözlemi sonucudur.

Gerçekten de Türkçe yazılmış romanların bütününe baktığımızda, Yunan'ın ve Rum'un çok farklı algılandığını ve resmedildiğini görüyoruz. Bu da anlaşılırdır; çünkü Türklerin hepsi aynı değildir; farklı kimliklerine göre aynı şeye baksalar da farklı şeyler görmektedirler. Çalışmamın sonucunda Yunan'ın/Rum'un farklı imajına göre saptadığım gruplar –özetlersem– şöyledir: Osmanlıcılar, milliyetçiler, İslamcılar, Anadolucular, Marksistler, İnsancılar ve azınlık üyesi yazarlar. Her bir grubun algısı farklıdır; çünkü kendini ve 'öteki'ni farklı görmektedir. Bu yazıda yalnızca milliyetçi grup konu edilmiştir.[3]

---

3 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz: Herkül Millas, *Türk ve Yunan Romanlarında Öteki ve Kimlik*, İletişim, İstanbul, 2005.

Ama bütün farklılıklara karşın, bütün Türklerin ve Yunanların –ayrı ayrı– ortak noktalarından da söz edilebilir. Bir 'Türk' ve bir de 'Yunan' kimliği var olduğu sürece, bu milli kimliklerin farklı milli algıları ve kurguları da içereceklerini peşin olarak kabul edebiliriz. Milliyetçilik, son iki yüzyılda egemen hale gelmiş bir ideolojidir. Bütün halkların ve kişilerin az veya çok bu ideolojinin etkisinde olması doğaldır. Bu konuda aydınlatıcı bir durum, farklı milli kimlik taşıyan kimselerin aşka ve kadın-erkek ilişkilerine bakışlarında görülebilir. Yeniden Türk ve Yunan romanlarına baktığımızda göze çarpanlar şöyledir:

İlk Yunan romanının 1835 yılında, ilk Türk romanının 1872 yılında yazıldığı genel olarak kabul edilir. O yıllardan bugüne iki ülkenin romanlarında anlatılan Türk-Yunan aşklarına baktığımızda, yani biri Türk öteki Yunan olan kişiler arasındaki aşk ilişkilerine baktığımızda, özel bir milli 'duyarlılık' görürüz. Yüzü aşkın aşk ilişkisinin hemen hepsinde Yunan romanlarında erkek Yunan, kadın Türk'tür; Türk romanlarında erkek Türk, kadın Yunan'dır (veya Rum'dur) (Millas 1999).

Tabii gerçek hayat hiç böyle değildir. Etrafımızda bu 'kuralı' izlememiş yüzlerce çift görüyoruz. Gönlün ferman dinlemediği çok eskilerden gözlenmişti. Ama romancılar kendi gerçekliklerini kurgularken, kimlikleri onları yönlendirmekte ve onlara, bazı şeyleri bilincinde de olmadan yaptırmakta ya da yaptırmamaktadır: "Kadınımızın 'öteki'ne varmasını sindirememektedirler!". Bu 'kadınımızı koruma' eylemine bir açıklama getirmek kolay değildir. Bir ihtimal, 'kadın' antik dönemden beri savaşların sonlarında bir ganimet gibi el değiştirdiğinden, bir yenilgi (veya zafer) simgesine dönüşmüş olması olabilir.

Ancak milliyetçilik öncesi dönemlerin bazı metinlerinde bu 'kuralın' izlenmediğini görebiliriz. Biz-öteki ilişkisi son yüzyılda daha da kesin sınırlar edinmiştir. Ama bir iki istisnanın, kuralı nasıl doğruladığı da ilginçtir. Türk edebiyatında erkeğin Yunan/Rum olduğu, kadının Türk olduğu bir iki istisna vardır. Dikkatli baktığımızda bu istisnaların da farklı kimlikten kaynaklandığını görüyoruz. Ali N. Neyzi'nin *Damdakiler* (1989) adlı oyununda, Türk kız Rum gençle ilişki kurar ve bir çocukları olur. Ama A. Neyzi'nin büyükannesinin Rum olduğu, Neyzi ailesi tarafından kabul edilir (Neyzi 1986). Sevgi Soysal, *Yürümek* (1970) adlı romanında Türk kızı Rum gençle öpüştürür. S. Soysal da büyükannesi tarafından Alman kökenlidir. İlginç olan, Türkçe roman yazmış olan Rum (Evangelinos Misailidis), Ermeni (Zaven Biberyan) ve Yahudi (Mario Levi) kökenli yazarların metinlerinde, azınlıktan erkeklerin Türk kadınlarıyla (ama hep hicranla biten) ilişki içine girdiklerini görmemizdir.

Milli kimliklerin yazarlara neler yaptırdıklarına bakıp, her birimize de neler yaptırdığını bulmak bize düşüyor.

Sonuç ve 'Dersimiz'

Bu yazının temel amacı, milliyetçiliğin, edebiyat metinlerine nasıl yansıdığını, ama edebiyat metinlerinin de insanları nasıl belli bir anlayışa alıştırdığını, yani 'eğittiğini' göstermektir. En masum edebiyat metnini yazarken bile milli kimliğin ve milliyetçiliğin, biz farkında olmadan, nasıl yazı biçiminde (roman, öykü, oyun, şiir vb.) ortaya çıkabileceğini gördük. Yanlış anlamalara neden olmamak için hemen söylenmesi gerekenler şunlardır:

Edebiyat metinleri içinde milliyetçi olanlar herhalde çoğunluktadır. En etkili ve zararlı şekilde, milliyetçi anlayışla kaleme alınmış olan metinler çocuk kitaplarıdır (Millas, 2010). Ama milliyetçilik her yandadır: Okul kitaplarında, tarih yazımında, sinemada, siyasilerin nutuklarında, spor alanlarında, müzelerde vb. Bu durumu engellemek kolay değildir; çünkü çağımızda milliyetçi ideoloji egemendir. Ama milliyetçiliğin hangi alanlarda ve nasıl 'çalıştığını' anlamamız çok önemlidir. Milliyetçiliğin hangi mekanizmalar aracılığıyla gerçekleştiğini anlarsak, bu ideolojinin etkilerini önemli derecede sınırlandırabiliriz.

Bu yazıyı okumuş olanların çoktan anlamış oldukları bir gerçeği tekrar edeyim. Milliyetçilik Türk'e (ve Yunan'a) özgü bir özellik tabii ki değildir. Millilik bütün dünyada egemendir. Tabii ki "Biz milliyetçi/ırkçı değiliz" söylemi de aynı biçimde yanlıştır. Seçmeci bir yaklaşımla tarihten, edebiyattan, günlük hayattan örnekler getirerek, "Biz farklıyız", "Biz önyargılı değiliz" demek anlamsızdır; hatta "Biz kusursuzuz" gibi laflar milliyetçi anlayışın ta kendisidir. Son olarak şu fıkrayı hatırlatayım: Adam "İki şeyi hiç sevmiyorum" demiş; "ırkçılığı ve Yahudileri!"

Çerçeveden Taşanlar

Okul kitapları birkaç nedenden dolayı önemlidir. Bu kitaplar bütün 'millet'e belli yaşlarda zorunlu olarak okutulur. Bazı insanların hayatları boyunca okumuş olacakları kitaplar sadece bunlar olur. Okul kitapları sadece okunduklarıyla kalmaz, "öğrenilir" hatta ezberlenir de. Okunanın sindirildiğini garantiye almak için 'milleti' sınavdan geçirmek de yalnız bu okumalar için geçerlidir. Okul kitapları, bu sayede ulus-devletin ne tür vatandaşlar amaçladığını da gayet güzel ortaya koyar. Bu kitaplardaki milliyetçi metinlerin edebiyat metinlerinden daha etkili olduğunu düşünmek yanlış olmaz.

Ama asıl sorun, önyargının ve kalıpyargının neden olduğu kısır döngüdür. Milliyetçi ideoloji çerçevesinde eğitilen bizler, kendi önyargılarımızı nasıl görebileceğiz? İnanç –adı üstünde– çürütülemez; kimliğin ve inancın 'yanlışı' kolayca görülemez. Çünkü söz konusu olan, 'doğru' bir görüş değildir, tatmin edici olduğu için 'inanılan' bir görüştür. 'Bilmeyi' inanca tercih edenlerin elinde iki çıkış yolu vardır. Birinci yol çağdaş bilimlerdir. Ruhbilim ve toplumbilim, insanın 'bilgisinin' nasıl edinildiğini gösterebilir. Yani görüşlerin göreceliği böylece öğrenilebilir. İkinci yol, 'öteki' ile iletişim kurmak, onun hakkında inandıklarını ona anlatmaktır. 'Öteki', bu söylenenleri kabul etmezse inancın önyargı olma olasılığının yüksek olduğunu kabul etmelidir. Kuşkuları yeni arayışlarının rehberi olabilir. Ama bu yol inancın sarsılmasına da neden olabilir. Yani Nietzsche'nin dediği gibi, bilmenin bir bedeli vardır.

Kaynakça

Adıvar, H. E., (1988) *Yolpalas Cinayeti*, Atlas Kitabevi, İstanbul, s. 194.

Adorno, T., Frenkel-Brunswik, E., Levinson, D. J., Sanford, R. N., (1982) *The Authoritarian Personality*, Norton & Company, New York ve Londra.

Kemal, N., *Vatan Yahut Silistre*, (1965) Remzi Kitabevi, İstanbul, s. 60.

—, (1992) *Cezmi,* İnkılap Kitabevi, İstanbul.

Millas, H., (2005) *Türk ve Yunan Romanlarında Öteki ve Kimlik*, İletişim Yayınları, İstanbul.

—, (1996) "The Image of Greeks in Turkish Literature: Fiction and Memoirs", *Oil on Fire?*, Studien zur Internationalen Schulbuchforschung, Schriftenreihe des Georg-Eckert-Institut, Verlag Hansche Buchhandlung, Hanover.

—, (1999) "Türk ve Yunan Romanları, Kadınları ve İlişkileri" / "Les Romans, Les Femmes et Les Relations Gréco-Turques", *Genese/Oluşum*, No. 60-61, Nancy.

—, (2010) "Çocuk Kitapları: Beyinler Erkenden Yıkanmalı", *Sözde Masum Milliyetçilik* (der. H. Millas), Kitap Yayınevi, İstanbul.

Neyzi, N. H., (1986) *Kızıltoprak*, Peva Yayınları, İstanbul.

ÜÇÜNCÜ KISIM

Hukuksal Açıdan Ayrımcılık ve Eşitlik

11

Hukukta Ayrımcılık Yasağı

İDİL IŞIL GÜL

Özet
Giriş
Ayrımcılığın Tanımı ve Ayrımcılık Yasağının Hukuki Kapsamı
Uluslararası Hukuk
Doğrudan Ayrımcılık
Dolaylı Ayrımcılık
Taciz
Makul Uyumlaştırma Yapmama
Ulusal Hukuk
Anayasa
Türk Ceza Kanunu
İş Kanunu
Kaynakça

Özet

Ayrımcılık son yıllarda sıkça gündeme gelen meselelerden biri olmakla birlikte, hukukçular da dâhil olmak üzere birçok kişi için hâlâ muğlak bir kavramdır. Bunun olası nedenlerinden biri, kavramın hukuki tanımıyla gündelik hayattaki tanımının birbirinden farklı olabilmesidir. Bireyler, ayrımcı nitelik taşıyan birçok davranış veya söz hakkında neden dava açmalarının mümkün

olmadığını anlayamamaktadırlar. Ancak gündelik hayatta ayrımcılık olarak nitelendirdiğimiz birçok söz veya davranış hukuk tarafından yasaklanmamaktadır. Bu yazıda öncelikle uluslararası hukukun ayrımcılığı nasıl düzenlediği ve özellikle Avrupa Birliği düzenlemelerinden hareketle nasıl tanımladığı aktarılacaktır. Bunu, ulusal hukukta ayrımcılık yasağının kapsamına ilişkin kısa bir bölüm izleyecektir.

Giriş

Ayrımcılık son yıllarda Türkiye'de sıkça gündeme gelen meselelerden biri olmakla birlikte, neyin ayrımcılık olduğuna ilişkin ciddi bir kafa karışıklığı olduğu gözlemlenmektedir. Birinin ayrımcılık olarak nitelendirdiği bir söz ya da davranış, diğeri tarafından böyle nitelendirilmemekte; ayrımcılık olduğu açık olan birçok durum ise gözden kaçırılmaktadır. Bu çerçevede incelenmesi gereken ilk konu ayrımcılığın tanımı olmalıdır. Tanımın incelenmesiyle görülecektir ki, gündelik hayatta ayrımcılık olarak nitelendirdiğimiz birçok söz veya davranış hukuk tarafından yasaklanmamaktadır.

Ayrımcılığın mağdurlarına ve mağduriyetin genellikle hangi alanlarda ortaya çıktığına bakmadığımız sürece ayrımcılık yasağına ilişkin çalışmalar eksik kalacaktır. Bu nedenle, ayrımcılığın genellikle kişilerin hangi niteliklerine yönelik yapıldığı ve bu kişilerin özellikle hangi alanlarda mağdur oldukları göz önüne alınmalıdır.

Son olarak başta devlet olmak üzere tüm kişilerin, ayrımcılığın ortadan kaldırılmasına hangi yollarla katkıda bulunabileceğine ilişkin çeşitli araçlar ortaya koyulmalıdır. Bu yazının amacı, ortaya koyulan bu meselelerin tümü bakımından kısa ama mümkün olduğunca açık yanıtlar sunmaktır.

Ayrımcılığın Tanımı ve Ayrımcılık Yasağının Hukuki Kapsamı

Uluslararası Hukuk

İkinci Dünya Savaşı öncesinde ve sırasında Almanya'da ve Almanya tarafından işgal edilen topraklarda milyonlarca fiziksel ve zihinsel engellinin, eşcinselin ve Yahudinin zulme maruz bırakılması ve öldürülmesi, devletlerin önemli dersler aldığı büyük bir trajedidir. İnsan olmak bakımından yeterince değere layık görülmeyen bu kimselerin karşı karşıya kaldıkları zulüm, İkinci Dünya Savaşı sonrasında, 1945 yılında Birleşmiş Milletler'in kurulmasında önemli bir rol oynamıştır. Bilindiği gibi Türkiye de Birleşmiş Milletler'in kurucu üyelerindendir.

Ayrımcılığın en şiddetli tezahür biçimlerinden olan soykırım tecrübesi üzerine kurulmuş olan Birleşmiş Milletler çatısı altında, insan hak ve özgürlüklerini korumak, insanların haklarda ve onurda eşit oldukları fikrini hukukun güvencesi altına almak amacıyla önemli sayıda uluslararası sözleşme kabul edilmiştir. Bu sözleşmeler, sadece bunlara taraf olma iradesini açıkça belirtmiş olan devletler bakımından bağlayıcıdır. Bu insan hakları sözleşmelerine taraf olan bir devlet, kendi ülkesi içerisinde bulunan (vatandaş olan ya da olmayan) tüm insanlar için sözleşmede koruma altına alınan hakları güvence altına almayı taahhüt etmiş demektir.

Birleşmiş Milletler'in kurulmasının hemen ardından kabul edilmeye başlanan ve 2012 yılı itibariyle mevcut olan insan hakları sözleşmeleri şunlardır:

a. Her Türlü Irk Ayrımcılığının Ortadan Kaldırılmasına İlişkin Sözleşme (1965);
b. Medeni ve Siyasi Haklara İlişkin Sözleşme (1966);
c. Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklara İlişkin Sözleşme (1966);
d. Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi (1979);
e. İşkenceye ve Diğer Zalimane, Gayrıinsani veya Küçültücü Muamele veya Cezaya Karşı Sözleşme (1984);
f. Çocuk Haklarına Dair Sözleşme (1989);
g. Göçmen İşçiler ve Ailelerinin Haklarına İlişkin Sözleşme (1990);
h. Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme (2006);
i. Bütün Kişilerin Zorla Kaybedilmeden Korunmasına İlişkin Sözleşme (2006).

Türkiye, sonuncusu hariç, yukarıda sayılan sözleşmelerin tamamına taraftır.

Görüldüğü üzere bu sözleşmelerden bazıları özellikle ayrımcılıkla mücadele konusuna odaklanmıştır. Başlığında 'ayrımcılık' sözcüğü geçsin ya da geçmesin, bu sözleşmelerin tamamı ayrımcılığı yasaklamaktadır. Hatta bazı Birleşmiş Milletler sözleşmeleri ayrımcılığın yasak olduğunu belirtmekle kalmamış, ayrımcılıktan ne anlaşılması gerektiğinin tanımını da yapmışlardır:

Her Türlü Irk Ayrımcılığının Ortadan Kaldırılmasına İlişkin Sözleşme md. 1(1):

Bu sözleşmede, "ırk ayrımcılığı" terimi, siyasi, ekonomik, sosyal, kültürel veya toplumsal yaşamın herhangi bir alanında, insan hakları ve temel özgürlüklerin tanınmasını, uygulanmasını, bu hak ve özgürlüklerden yararlanılmasını ortadan kaldırmak veya zayıflatmak amacına ya da etkisine yönelik, ırk, renk, soy ya da ulusal veya etnik kökene dayalı her türlü ayrım, dışlama, kısıtlama ya da tercih anlamındadır.

Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi md. 1:

İşbu sözleşmeye göre, "kadınlara karşı ayrım" deyimi kadınların, medeni durumlarına bakılmaksızın ve kadın ile erkek eşitliğine dayalı olarak politik, ekonomik, sosyal, kültürel, medeni veya diğer sahalardaki insan hakları ve temel özgürlüklerinin tanınmasını, kullanılmasını ve bunlardan yararlanılmasını engelleyen veya ortadan kaldıran veya bunu amaçlayan ve cinsiyete bağlı olarak yapılan herhangi bir ayırım, mahrumiyet veya kısıtlama anlamına gelecektir.

Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme md. 2:

"Engelliliğe dayalı ayrımcılık" siyasi, ekonomik, sosyal, kültürel, medeni veya başka herhangi bir alanda insan hak ve temel özgürlüklerinin tam ve diğerleri ile eşit koşullar altında kullanılması veya bunlardan yararlanılması önünde engelliliğe dayalı olarak gerçekleştirilen her türlü ayrım, dışlama veya kısıtlamayı kapsamaktadır. Engelliliğe dayalı ayrımcılık makul düzenlemelerin gerçekleştirilmemesi dâhil her türlü ayrımcılığı kapsar.

Ayrımcılığı yasaklayan uluslararası sözleşmeler, Birleşmiş Milletler çatısında altında kabul edilen sözleşmelerle sınırlı değildir. Birleşmiş Milletler gibi II. Dünya Savaşı sonrasında kurulan Avrupa Konseyi de, kabul ettiği birçok sözleşmeyle ayrımcılığı yasaklamıştır. Bunlardan en çok bilineni Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi olmakla birlikte ayrımcılığı yasaklayan Avrupa Konseyi sözleşmeleri bununla sınırlı değildir.

Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi md. 14:

Bu Sözleşme'de tanınan hak ve özgürlüklerden yararlanma, cinsiyet, ırk, renk, dil, din, siyasal veya diğer kanaatler, ulusal veya toplumsal köken, ulusal bir azınlığa aidiyet, servet, doğum başta olmak üzere herhangi başka bir duruma dayalı hiçbir ayrımcılık gözetilmeksizin sağlanmalıdır.

Ayrımcılığın tanımını içersin ya da içermesin, ayrımcılığı yasaklayan tüm uluslararası sözleşme hükümlerinin ortak bazı unsurları olduğunu tespit etmek mümkündür. Bunlardan ilki ayrımcılığın, kişinin gerçekten sahip olduğu veya sahip olduğunun varsayıldığı bir niteliği nedeniyle gerçekleşmesidir. Kişinin belli bir etnik kökene mensup olması, kadın olması, eşcinsel olması, engelli olması veya öyle sanılması gibi. Kişi ayrımcılıkla karşılaşmaktadır; zira bu niteliklerin her birine bağlanan ve olumsuz olan bazı varsayımlar söz konusudur. Çok çocuklu olduğu ve bu nedenle gürültü yapacağı varsayımıyla Kürt etnik kökeninden gelen kişilere ev kiralamama; aile yükümlülükleri nedeniyle çalışma performansının düşük olacağı varsayımıyla kadınları işe almama; ahlaksız kişiler oldukları varsayımıyla eşcinsellerle sosyal ilişki kurmama; engelli olmayan çocuklarla birlikte okula devam etmeleri halinde bunun diğer çocuklar üzerinde olumsuz etki yapacağı varsayımıyla engelli çocukları okula kaydetmeme gibi.

Tüm bu örneklerde görüldüğü üzere, ayrımcılığın söz konusu olduğu bütün hallerde bir gruba ilişkin varsayımlara dayalı olarak bireylere yapılacak muameleye karar verilmektedir. Böylece, bazı gruplara mensup olan veya öyle varsayılan bireyler sosyal hayattan, çalışma hayatından, eğitimden dışlanmakta, insan hak ve özgürlüklerinden tam ve diğer bireylerle eşit şekilde yararlanamamaktadır. Bu durum, insan hakları hukukunun temelini teşkil eden "her bireyin haklarda ve onurda" eşit olduğu ilkesine aykırıdır. Bu nedenle de uluslararası insan hakları sözleşmeleri, yukarıda da görüldüğü üzere mutlaka ayrımcılık yasağı ve eşitlik vurgusu yaparlar.

Bu çerçevede, uluslararası sözleşmelerin, ayrımcılığı hayatın her alanında ve her ilişki bakımından yasaklamadığını da belirtmek gerekir. Burada üç olasılık vardır:

1. Bu konuda uluslararası toplum henüz mutabakat sağlayamamış olabilir (Örneğin engellilerin engelli olmayanlarla eşit olduğu yö-

nündeki mutabakat ancak 2000'li yıllarda sağlanabilmiş ve 2006 yılında Birleşmiş Milletler'de Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme kabul edilmiştir.

2. Uluslararası toplum, belli bir alana ilişkin olarak müdahale etmeme yönünde mutabakata varmıştır (Örneğin bireylerin münhasıran özel hayatları kapsamındaki ilişkilere uluslararası insan hakları hukukunun müdahale etmemesi gerektiği yönünde bir mutabakat vardır. Bu nedenle bireyin belli bir dine mensup olduğunu öğrendiği bir kişiyle arkadaşlığını kesmesi halinde, hukukun bu ilişkiye müdahale ederek, bu kişileri arkadaş olmaya zorlaması söz konusu değildir).
3. Devlete takdir yetkisi tanınmıştır (Örneğin eğitim hakkından yararlanırken kadınların veya kız çocuklarının başörtüsü kullanıp kullanamayacakları konusunda devletin takdir yetkisi bulunmaktadır).

Bu nedenle, her bir olay için uluslararası sözleşmelere ve bu sözleşmelerin uygulanmasını denetleyen uluslararası komite ve mahkemelerin kararlarına bakmak gerekir. İnsan hakları sözleşmeleri 'yaşayan belgeler' olduklarından, sözleşme metni değişmese bile, uygulamasında değişiklikler olabilir (Örneğin Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin ayrımcılık yasağını düzenleyen 14. maddesi değişmemiş olmakla birlikte, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, kararlarıyla 14. maddenin kapsamını, ayrımcılığa karşı daha kapsamlı bir koruma sağlayacak şekilde sürekli olarak genişletmektedir).

Bir devlet bir uluslararası sözleşmeye taraf olduğunda, o sözleşmenin hükümlerine uygun davranmak durumundadır. Bu nedenle, ayrımcılığı yasaklayan bir sözleşmeye taraf her devlet, ulusal mevzuatında ayrımcılığı en az taraf olduğu sözleşmeyle aynı kapsamda yasaklamalıdır. Yani, devletler ulusal mevzuatlarında uluslararası sözleşmelerde öngörülen yasakların gerisinde kalamazlar; ama bunlardan daha geniş kapsamlı ayrımcılık yasakları öngörebilirler. Örneğin, spor müsabakalarında yer almak veya müsabakaları spor salonlarında izlemek bir insan hakları sözleşmesinde hak olarak koruma altına alınmışsa, devletin mutlaka bu hakkı ayrımcılık yasağı bakımından düzenlemesi gerekir. Zira, devletin uluslararası sözleşmeden kaynaklanan bir yükümlülüğü olacaktır. Ama varsayalım spor hiçbir uluslararası insan hakları sözleşmesinde bir hak olarak düzenlenmemiş olsun. Bu durumda devletin, engellilerin seyirci veya sporcu olarak spor salonlarından ve yüzme havuzlarından yararlandırılmaları, tribünlerde ırkçı tezahürat yapılmasının önlenmesi

veya eşcinsel hakemlerin istihdam edilmeleri yönünde, uluslararası sözleşmeden kaynaklanan bir yükümlülüğü olmayacaktır. Ancak bu, devletin ulusal mevzuatında sporda ayrımcılığı yasaklayan bir düzenleme yapamayacağı anlamına gelmez. Devlet, uluslararası bir sözleşmeden doğan bir yükümlülük olmaksızın da ayrımcılığı yasaklayan düzenlemeler benimseyebilir.

Bu noktada belirtilmesi gereken önemli konulardan biri, ayrımcılığın her zaman devlet kaynaklı olmadığıdır. Hatta çoğu zaman ayrımcılığı yapan, devleti temsil eden kişiler değildir. Ama bu, devletin bu hallerde sorumluluk altında olmadığı anlamına gelmez. Diğer tüm insan hakları meselelerinde olduğu gibi, ayrımcılık bakımından da devletin kendisinin ihlali gerçekleştirmemiş olması yetmez; kendisi dışındaki kişilerin ihlallerini de önlemek için gerekli tüm çabayı göstermiş olması gerekir. Bu nedenle devlet, örneğin istihdamla ilgili olarak sadece devlet memurlarına ve kamuda işçi veya sözleşmeli personel olarak çalışacaklara ayrımcılık yapmamakla yetinmeyecek; özel sektörde işe alımlar, çalışma koşulları, terfi, ikramiye, iş akdinin feshi gibi konuları da ayrımcılık yasağı kapsamında düzenleyecektir. Bunun yanı sıra, örneğin devlet okullarına engelli çocukların kaydolmasını ve devam etmesini sağlamakla, özel okullarda eğitim görmek isteyen çocukları da ayrımcılığa karşı korumakla yükümlüdür.

Bu bağlamda son olarak, hukukun insan ilişkilerini en ince ayrıntısına kadar düzenleyemeyeceğini, hatta aksinin yapılmasının bir insan hakkı ihlali olacağını da belirtmek gerekir. Zira 'özel hayat alanı' olarak adlandırılabilecek önemli bir alan vardır. Bu alana devletin müdahale etmemesi gerekir. Örneğin kiminle arkadaş olacağımız, kiminle duygusal bir ilişki kuracağımız, hangi komşumuzu evimize davet edeceğimiz, kiminle aynı evi paylaşacağımız, kiminle nişanlanacağımız ve evleneceğimiz gibi. Her ne kadar ideal veya istenen bir durum olmasa da, kişiler özel hayatlarına dâhil ilişkilerini kuracakları kişileri seçerken onların etnik kökenlerine, cinsiyetlerine veya cinsel yönelimlerine, din veya mezheplerine, eğitim ve/veya ekonomik durumlarına önem verebilmektedirler. Devlet eğitim, bilinç arttırmaya yönelik projeler vb. yoluyla bu durumu değiştirme çabasına girebilir. Ancak, bu sınırı aşıp özel hayatımızı düzenlemeye başladığında, özgürlüklerin tümüyle ortadan kalktığı bir başka hukuk düzeni söz konusu olacaktır. Bu nedenle, bu tür alanlar uluslararası sözleşmelerde, ayrımcılık yasağının kapsamı dışında bırakılmıştır.

Ayrımcılık yasağının uluslararası hukuktaki kapsamına göre uluslararası hukukun neyi ayrımcılık olarak nitelendirdiğine ilişkin değerlendirmenin belki de en önemli unsuru, kişilerin hangi özelliklerine dayalı olarak ayrımcılık ya-

pılmasının yasaklandığıdır. Uluslararası sözleşmelerin çoğu "ırk, renk, cinsiyet, dil, din veya inanç, siyasal ya da başka düşünceler, ulusal, etnik ve sosyal köken, mülkiyet" ve bunlara benzer özelliklere dayalı ayrımcılığı yasaklamaktadır. Sözleşmelerin uygulanmasını denetleyen uluslararası komite ve mahkemeler bunlara cinsel yönelim, evlilik dışı doğmuş olma, hamilelik gibi özellikleri de kararları aracılığıyla eklemişlerdir. İlerleyen yıllarda bu listenin kapsamı, hem yeni uluslararası sözleşmelerin kabul edilmesiyle, hem de yine uluslararası komite ve mahkeme kararlarıyla genişleyecektir. Ayrımcılığın yasaklandığı özelliklere bakıldığında, bunların hemen her ülkede yaygın olarak 'biz' ve 'ötekiler'i tanımlamak için kullanılan özellikler olduğu görülmektedir.

Uluslararası sözleşmelerin ayrımcılığı yasaklayan maddeleri incelendiğinde, ayrımcılığın ne tür davranışlarla ortaya çıktığına ilişkin ipucu elde etmek kolay değildir. Bu nedenle, söz konusu sözleşmelerin uygulanmasını denetleyen komite ve mahkemelerin kararlarına bakmak gerekir. Yukarıda sıralanan Birleşmiş Milletler ve Avrupa Konseyi sözleşmelerinin uygulamasına, ama özellikle de açıkça bu konuyu düzenleyen Avrupa Birliği mevzuatına bakıldığında, ayrımcılığın dört türü olduğu söylenebilir.[1]

Doğrudan Ayrımcılık

Doğrudan ayrımcılık olarak adlandırılan ayrımcılık, ayrımcılığın tipik görünümünü ifade eder. Buna göre bir kişiye cinsiyeti, etnik kökeni, dini ve bunlara benzer yukarıda sayılan niteliklerinden biri nedeniyle, diğer kişilere kıyasla farklı ve olumsuz bir davranışta bulunulması 'doğrudan ayrımcılık' teşkil eder. Bir kişinin Roman olduğu için kuaföre alınmaması, bir çocuğun engelli olduğu için okula kaydedilmemesi gibi.[2]

Dolaylı Ayrımcılık

Doğrudan ayrımcılıktan farklı olarak, dolaylı ayrımcılıkta farklı muamele yoktur. Ancak, herkese aynı şekilde uygulanan öyle bir düzenleme, ölçüt veya uygulama söz konusudur ki, ayrımcılık yasağına tabi bir özellik bakımından olumsuz sonuçlar ortaya çıkmaktadır. Örneğin, iş ilanlarında sıkça yer verilen 'seyahat engeli olmamak' ölçütü, tüm başvuranlara uygulanmaktadır. Ancak, tahmin edilebileceği üzere, bu ölçüt erkeklere kıyasla daha faz-

1 Avrupa Birliği'nin 2000 yılında kabul ettiği ve biri ırk ve etnik kökene dayalı ayrımcılığı (29 Haziran 2000 tarih ve 2000/43/EC sayılı Direktif), diğeri din ve inanca, engelliliğe, yaşa ve cinsel yönelime dayalı ayrımcılığı (27 Kasım 2000 tarih ve 2000/78/EC sayılı Direktif) yasaklayan iki direktif tanım konusunda oldukça açık ve ayrıntılı düzenlemeler içermektedir.

2 Ayrıntılı bilgi için bkz. bu derlemedeki Ulaş Karan'ın yazısı.

la sayıda kadını olumsuz olarak etkileyecektir. Yine, bu ölçütü gören engelli bireyler, muhtemelen işe başvurmayı düşünmeyeceklerdir. Eğer söz konusu ilanla amaçlanan, gerçekten şehir içinde ve dışında pazarlama yapacak ve bu nedenle sürekli seyahat edecek bir kişi istihdam etmekse, bu ölçüt meşrudur ve bu nedenle dolaylı ayrımcılık yoktur. Ama eğer, çoğunlukla masa başında yapılacak bir iş ise ve senede bir veya iki kere fuarlara gidilmesini gerektiriyorsa, yani seyahat işin asli bir unsuru değilse, o halde bu ölçüt, gereksiz yere kadınları ve engellileri işe başvurmaktan alıkoyduğu için dolaylı ayrımcılık teşkil edecektir. Dolaylı ayrımcılık uluslararası hukukta da yeni gelişmekte olan bir kavramdır.[3]

Taciz

Bazı hallerde kişinin ayrımcılık yasağına tabi özelliği, içinde bulunduğu eğitim ortamında, çalışma ortamında veya sair hallerde sıklıkla vurgulanan, çoğu zaman alay konusu yapılan, taklit edilen bir özellik olarak ortaya çıkar. Ayağı aksayan bir öğrenciye öğretmenin bir lakap takması, ortamda bulunan kişilerin çoğundan farklı bir dine veya inanca sahip kişinin sürekli bu niteliğinin vurgulanması, eşcinsel olduğu düşünülen bir çalışanın arkasından gülüşülmesi örnek olarak verilebilir. Son yıllarda yaygın olarak kullanılmaya başlanan *mobbing* kavramıyla aynı anlama gelmese de, taciz ile *mobbing* arasında bir yakınlık olduğu söylenebilir. Ama tacizin mutlaka *mobbing* seviyesine varmış olması gerekmez. Yine *mobbing* söz konusu olduğunda, genellikle o kişinin o ortamdan kaçması ve bir daha o ortama gelmemesi de amaçlanmaktadır. Örneğin bir çalışanın istifa etmesini amaçlayan yıldırıcı davranışlar *mobbing* olarak nitelendirilebilir.[4]

Avrupa Birliği'nin 2000/43/EC sayılı Direktifi md. 2(3):

Bir kişinin onurunu zedelemek ve gözdağı veren, düşmanca, aşağılayıcı, küçük düşürücü ya da saldırgan bir ortam yaratmak amacı veya etkisiyle, ayrımcılığın yasaklandığı temellerden biriyle bağlantılı olarak istenmeyen bir davranış meydana geldiğinde, taciz ayrımcılık sayılacaktır.

---

3 Ayrıntılı bilgi için bkz. bu derlemedeki Ulaş Karan'ın yazısı.

4 *Mobbing*'in iş hayatındaki görünümleriyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Tınaz, Pınar, *İşyerinde Psikolojik Taciz* (Mobbing), Beta, İstanbul, 2008; Güngör, Meltem, *Çalışma Hayatında Psikolojik Taciz*, Derin Yayınları, İstanbul, 2008.

Makul Uyumlaştırma Yapmama

Bazı hallerde, bireyin ayrımcılığın yasaklandığı temellerden birine sahip olmasından doğan ihtiyaçlarının gözetilmesi, sadece o kişiyle sınırlı olarak belli düzenlemelerin yapılması gerekir. Örneğin tekerlekli sandalye kullanan bir banka çalışanı, tekerlekli sandalye erişimi olan toplu taşıma aracının belli bir saatte geliyor olmasından dolayı işe diğer çalışanlarla aynı saatte başlayamıyorsa ve işveren banka bu kişiye istisnai bir uygulamada bulunmuyorsa, makul uyumlaştırma yapmamak suretiyle ayrımcılık yapmış olacaktır. Zira çalışma saatine ilişkin kuralın mutlak olarak uygulanması halinde, bu kişinin o bankada çalışmaya devam etmesi mümkün olmayacaktır. 'Makul uyumlaştırma yapmama' Avrupa Birliği başta olmak üzere birçok hukuk sisteminde henüz yeni bir kavram ve ayrımcılık türüdür. Avrupa Birliği mevzuatında, açıkça sadece engellilere yönelik düzenlenmiştir. Ancak, bu ayrımcılık yasağı türünün din ve dil konusunda da uygulanması mümkündür. Örneğin birey, diğer çalışma arkadaşlarından farklı bir dine inanıyorsa, o dine ilişkin özel günlerde izin istemesi halinde, bu iznin verilmesi uygun olacaktır.

Dikkat edilmesi gereken husus, makul uyumlaştırmadaki farklı muamelenin bireyin aleyhine olmaması, onun bir haktan eşit şekilde yararlanmasını sağlamayı amaçlamasıdır. Bunun 'pozitif ayrımcılık' olarak adlandırılan durumla karıştırılmaması gerekir. Pozitif ayrımcılık (bu terim uluslararası hukukta veya uluslararası mahkeme ve komite kararlarında kullanılan bir terim değildir. Hukukun, daha çok günlük dilde kullanılmakta olan bu terim yerine hukukun tercih ettiği terim 'geçici özel önlem'dir.), bireylerin somut bir durumda haktan diğer bireylerle eşit olarak yararlanmalarını amaçlamaz. Bunu amaçlayan ve bu başlık altında anlatılan makul uyumlaştırmadır. Pozitif ayrımcılık eşit muameleden ziyade, geçmişten gelen eşitsizliği ortadan kaldırmayı amaçlar. Örneğin, eğer görme engelli bireyler uzun zamandır üniversite eğitiminden uzak tutulmuşlarsa (kendilerine okutman tahsis edilmediği için daha önce görme engelliler üniversite eğitimi alamamışlarsa), bir pozitif ayrımcılık tedbiri olarak, görme engellilerin üniversiteye sınava girmeksizin girmelerine veya daha az puanla girmelerine, üniversite harcından muaf tutulmalarına karar verilebilir. Dikkat edilirse bu tedbirler eşit muameleden ziyade, diğer öğrencilere kıyasla daha elverişli bir durum yaratan davranışları ifade etmektedirler.

Sonuç olarak, makul uyumlaştırma yapmamak suretiyle ayrımcılık, bireyin farklılıklarından doğan ihtiyaçlarının olumlu yönde gözetilmesi gereken

hallerde bunun yapılmaması halinde, yani herkese aynı muamelenin/kuralın/ölçütün uygulandığı durumlarda ortaya çıkar. Bu husus Avrupa Birliği'nin 2000/43/EC sayılı Direktifi'nde açıkça belirtilmiştir.

Avrupa Birliği'nin 2000/43/EC sayılı Direktifi md. 5:

Engelli kişilere makul uyumlaştırma
Engelli kişilerle ilgili olarak eşit muamele ilkesine uyumun güvence altına alınması amacıyla, makul uyumlaştırma sağlanacaktır. Bu, işverenlerin belirli bir vakada ihtiyaç duyulduğunda, engelli bir kişinin istihdama erişimini, katılımını veya işte ilerlemesini ya da eğitimden geçmesini sağlamak için, işverene orantısız bir yük getirmediği müddetçe, uygun tedbirler alması anlamına gelmektedir. Bu yük, ilgili Üye Devletin engellilik politikası çerçevesinde var olan tedbirler tarafından yeterince telafi edildiğinde orantısız sayılmayacaktır.

Ulusal Hukuk

Bir devletin uluslararası bir sözleşmeye taraf olması, ulusal hukukunu söz konusu sözleşme hükümlerine uygun hale getirmesini gerektirir. O halde, Türkiye ayrımcılığı yasaklayan uluslararası sözleşmelerin tümünün gereklerini yapmalı ve bu sözleşmelerde korunan tüm hak ve özgürlükler bakımından ayrımcılığı yasaklamalıdır. Türkiye henüz Avrupa Birliği'nin bir üyesi olmadığından, Avrupa Birliği mevzuatı Türkiye bakımından bağlayıcı değildir. Bunun bir sonucu olarak da bireyler Avrupa Birliği mevzuatının Türkiye tarafından ihlal edildiğini iddia edemezler. Ancak, Avrupa Birliği'ne tam üyeliğin temel koşulu Türkiye'nin kendi mevzuatını Avrupa Birliği mevzuatına uyumlu hale getirmesidir. Dolayısıyla, Türkiye'nin AB üyeliği, Avrupa Birliği'nin ayrımcılık yasağına ilişkin mevzuatı dâhil tüm mevzuatına uyumlu yasal düzenlemeler yapmasına bağlıdır. Tam da bu nedenle, 2000'li yılların başından itibaren, çeşitli kanunlarda ayrımcılığın yasaklandığını görmekteyiz. Ancak, bu düzenlemelerin mevcut halde son derece sınırlı ve sorunlu olduğu söylenmelidir.

Ulusal mevzuatın ayrıntılı olarak değerlendirilmesi, bu çalışmanın amaçlarını aşmaktadır. O nedenle burada sadece hangi mevzuatta ayrımcılığın hangi kapsamda yasaklandığı belirtilecek ve kısaca ulusal mevzuatın neden yetersiz olduğu açıklanacaktır.

Anayasa

Anayasa'nın 'kanun önünde eşitlik' başlığını taşıyan 10. maddesi, ayrımcılığın yasak olduğunu belirtmek yerine herkesin hukuk nazarında eşit olduğunu belirtmekle yetinmiştir.

Anayasa md. 10:

Herkes, dil, ırk, renk, cinsiyet, siyasî düşünce, felsefî inanç, din, mezhep ve benzeri sebeplerle ayırım gözetilmeksizin kanun önünde eşittir.

(Ek fıkra: 7/5/2004-5170/1 md.) Kadınlar ve erkekler eşit haklara sahiptir. Devlet, bu eşitliğin yaşama geçmesini sağlamakla yükümlüdür. (Ek cümle: 12/9/2010-5982/1 md.) Bu maksatla alınacak tedbirler eşitlik ilkesine aykırı olarak yorumlanamaz.

(Ek fıkra: 12/9/2010-5982/1 md.) Çocuklar, yaşlılar, özürlüler, harp ve vazife şehitlerinin dul ve yetimleri ile malul ve gaziler için alınacak tedbirler eşitlik ilkesine aykırı sayılmaz.

Hiçbir kişiye, aileye, zümreye veya sınıfa imtiyaz tanınamaz.

Devlet organları ve idare makamları bütün işlemlerinde kanun önünde eşitlik ilkesine uygun olarak hareket etmek zorundadırlar.

Dikkatli bakılırsa, bu maddenin bir eşitlik varsayımından hareket ettiği, eşitsizlikleri görmezden geldiği için de devlete bu durumu değiştirmek üzere kapsamlı bir ödev yüklemediği görülür. Gerçekten, sadece kadın ve erkekler bakımından bu kişi gruplarının eşit olduğunu söylemekle yetinmemiş, bunun da ötesine geçerek devlete bu varsayımsal eşitliği gerçek hayatta da sağlama yükümlülüğünü yüklemiştir. Bunlar dışındaki paragraflarda ise benzer bir düzenleme görülmemektedir. 2010 yılında maddede yapılan değişiklikle birlikte çocuklar, yaşlılar, özürlüler, harp ve vazife şehitlerinin dul ve yetimleri ile malul ve gaziler için alınabilecek tedbirlerden söz edilmiş ve bu ekleme toplumda bir 'pozitif ayrımcılık' düzenlemesi olarak yorumlanmıştır. Oysa dikkat edilirse, bu paragraf, cinsiyet eşitliği paragrafından farklı olarak bir yükümlülükten değil, devletin kendi takdirine dayalı olarak alabileceği tedbirlerden söz etmektedir. Ayrıca, yaşlılar ve özürlüler dışında paragrafta sıralanan gruplar eşitlik bakımından sorunlu kişi grupları değildir. Bu kişiler, devletin sosyal yardım ve sosyal hizmet sunmak yönünde irade gösterdiği kişi gruplarıdır. Bu ek paragraf ile, bu kişi gruplarına yapılan ödeme vb. yardımlarla koruyucu sosyal hizmetlerin ayrıcalık olarak görülmesi önlenmeye

çalışılmıştır. Bu maddenin, gruplar arasında eşitliği sağlamaya yönelik devleti harekete geçirme amacı yoktur. Bu, Anayasa Mahkemesi'nin bu maddeyi yorumladığı kararlarında da açıkça görülmektedir.

Anayasa Mahkemesi Kararı

Anayasa Mahkemesi kararında, eylemli bir eşitliğin değil hukuksal eşitliğin söz konusu olduğunu belirtmiştir. Karara göre, hukuksal durumları aynı olanlar arasında haklı bir nedene dayanmayan ayrım yapılamaz, ancak haklı neden varsa bazı kişiler başka kurallara bağlı tutulabilir. Mahkeme'ye göre hukuk devletinin önemli öğelerinden biri, benzer nitelik ve durumda olanlar arasında farklı uygulamayı engelleyen, ayrı nitelik ve durumda olanların aynı kurallara bağlı tutulmasını zorunlu kılmayan eşitlik ilkesidir.

Anayasa Mahkemesi Kararı, E. 1987/16, K. 1988/8, Karar tarihi 19.04.1988, *Anayasa Mahkemesi Kararlar Dergisi*, Sayı: 24, Anayasa Mahkemesi Yayını, Ankara, 1989, s. 97.

Türk Ceza Kanunu

Ayrımcılık ilk defa 2012 yılı itibariyle yürürlükte olan 5237 sayılı Türk Ceza Kanunu ile suç haline getirilmiştir. Ancak, burada çok önemli bir hususun altı çizilmelidir. O da, her ayrımcı davranışın suç haline gelmediği, sadece Türk Ceza Kanunu'nun 122. maddesinde düzenlenen ayrımcı davranışların suç haline geldiğidir.

Türk Ceza Kanunu md. 122:

(1) Kişiler arasında dil, ırk, renk, cinsiyet, siyasi düşünce, felsefi inanç, din, mezhep ve benzeri sebeplerle ayırım yaparak;

a) Bir taşınır veya taşınmaz malın satılmasını, devrini veya bir hizmetin icrasını veya hizmetten yararlanılmasını engelleyen veya kişinin işe alınmasını veya alınmamasını yukarıda sayılan hallerden birine bağlayan,

b) Besin maddelerini vermeyen veya kamuya arz edilmiş bir hizmeti yapmayı reddeden,

c) Kişinin olağan bir ekonomik etkinlikte bulunmasını engelleyen, kimse hakkında altı aydan bir yıla kadar hapis veya adlî para cezası verilir.

Ayrımcılık yasağı Türk hukukunda çok iyi bilinen bir hukuki mesele değildir. Zira, ayrımcılık ancak Avrupa Birliği üyeliği ve bununla bağlantılı olarak Türkiye'nin ayrımcılığı yasaklayan birçok uluslararası sözleşmeye taraf olmasıyla Türkiye gündemine girmiştir. Başka bir ifadeyle, Türkiye'de ayrımcılık yaygın olmakla birlikte devletin müdahale ve mücadele ettiği bir alan değildir. Hal böyle olunca, mevzuata sınırlı da olsa giren çoğu düzenleme uygulamada etkisiz kalmıştır. Nitekim, burada zikredilen düzenleme de avukat, savcı ve hâkimlerin ilgisini çekmemiş, nadiren ve çoğu kez de başarısız bir sonuca varacak şekilde uygulanmıştır.

Tespit edilebildiği kadarıyla Türk Ceza Kanunu'nun 122. maddesi tek bir ayrımcılık vakası bakımından olumlu sonuç vermiştir.

Beyoğlu 1. Sulh Ceza Mahkemesi

Davaya konu olay 29 Nisan 2007 tarihinde gerçekleşmiştir. Tekerlekli sandalye kullanan ve yüzde 95 oranında engelli olan Teslime Taplacı, annesi ile birlikte halk otobüsüne binmek üzere otobüs durağında beklemiş, beklediği otobüs geldiğinde söz konusu otobüsü kullanan şoför Teslime Taplacı'yı araca almadan duraktan ayrılmıştır. Yapılan suç duyurusu sonucunda Beyoğlu Cumhuriyet Başsavcılığı tarafından, Türk Ceza Kanunu'nun 122. maddesinin ihlal edildiği iddiasıyla dava açılmıştır. Dava üçüncü celsede karara bağlanmış ve tespit edilebildiği kadarıyla, ilk defa Türk Ceza Kanunu'nun 122. maddesinin ihlal edildiği yönünde bir karar verilmiştir. Başka bir ifadeyle ayrımcılığın bir suç olarak ihdas edildiği tarihten beri ilk defa ayrımcılık suçunun gerçekleştiğine karar verilmiştir.

Beyoğlu 1. Sulh Ceza Mahkemesi Kararı, 2008/1680 E. Karar tarihi: 05.05.2009.

İş Kanunu

Çalışma hayatı ayrımcılığın sıkça yaşandığı bir alandır. O nedenle İş Kanunu'nun ayrımcılığı yasaklaması çok önemlidir. Vurgulanması gereken önemli bir konu, İş Kanunu'nun bir iş ilişkisi başladıktan sonra, yani kişi işe alındıktan sonra uygulanmakta olduğudur. O nedenle, İş Kanunu'nun ayrımcılığı yasaklayan 5. maddesi de, sadece iş ilişkisinin devamı ve sona ermesi hallerindeki ayrımcılığa uygulanabilecektir.

İş Kanunu md. 5:

İş ilişkisinde dil, ırk, cinsiyet, siyasal düşünce, felsefî inanç, din ve mezhep ve benzeri sebeplere dayalı ayırım yapılamaz.

...

İşveren, biyolojik veya işin niteliğine ilişkin sebepler zorunlu kılmadıkça, bir işçiye, iş sözleşmesinin yapılmasında, şartlarının oluşturulmasında, uygulanmasında ve sona ermesinde, cinsiyet veya gebelik nedeniyle doğrudan veya dolaylı farklı işlem yapamaz.

Aynı veya eşit değerde bir iş için cinsiyet nedeniyle daha düşük ücret kararlaştırılamaz.

İşçinin cinsiyeti nedeniyle özel koruyucu hükümlerin uygulanması, daha düşük bir ücretin uygulanmasını haklı kılmaz.

İş ilişkisinde veya sona ermesinde yukarıdaki fıkra hükümlerine aykırı davranıldığında işçi, dört aya kadar ücreti tutarındaki uygun bir tazminattan başka yoksun bırakıldığı haklarını da talep edebilir. 2821 sayılı Sendikalar Kanununun 31 inci maddesi hükümleri saklıdır.

20 nci madde hükümleri saklı kalmak üzere işverenin yukarıdaki fıkra hükümlerine aykırı davrandığını işçi ispat etmekle yükümlüdür. Ancak, işçi bir ihlalin varlığı ihtimalini güçlü bir biçimde gösteren bir durumu ortaya koyduğunda, işveren böyle bir ihlalin mevcut olmadığını ispat etmekle yükümlü olur.

İş Kanunu'nun bu hükmü, ayrımcılığı yasaklayan diğer mevzuattan farklı bir gelişmeyi de Türk hukukuna sokmuştur. 5. maddenin son paragrafında 'ispat yükünün paylaştırılması/yer değiştirmesi' olarak nitelenen bir ifade yer almaktadır.

Hukukun en temel kurallarından biri 'herkesin iddiasını ispatla mükellef' olmasıdır. Örneğin birinin size borcu olduğunu ve ödemediğini iddia ediyorsanız, o halde öncelikle sizin gerçekten alacaklı olduğunuzu (örn. Bir sözleşmeyi göstererek) ispat etmeniz gerekir. Bu husus ceza hukukunda 'masumiyet karinesi' olarak adlandırılır. Yani eğer bir kişinin suç işlediği iddia ediliyorsa, kişi suçlu olduğunun ispatlandığı ana kadar masumdur. Bu nedenle örneğin 'delil yetersizliği' varsa, kişinin suç işlediği yönünde yeterli delil olmadığından, kişi yargılama sonucunda beraat edecektir.

Oysa çoğu halde ayrımcılık yapan bunu açıkça yapmadığından, ayrımcılığa uğrayan kişinin bunu ispatlaması çok zordur. Örneğin, bir kişinin iş

başvurusu yaptığını ve mülakata alındığını varsayalım. Eğer mülakat kişinin doğum yerinin öğrenilmesinden sonra bitirildiyse, kişi işe alınmamasının etnik kökenine ilişkin bir varsayımdan kaynaklandığını tahmin edebilir. Benzer şekilde bir kadın mülakatta çocuğu olup olmadığı, çocuklarının kaç yaşlarında oldukları gibi sorularla karşılaşmış ve işe girememişse, bu durumun kadın olmasından kaynaklandığını bilecektir. Ancak, bu hususlar açıkça belirtilmediği sürece, karşı tarafın ayrımcılık yaptığının ispat edilmesi mümkün olmayacaktır. Zira, ayrımcılık zihinlerdeki varsayımlardan doğar ve bunların ispatı olanaksızdır. Bu nedenle, ayrımcılık yasağının etkili olabilmesi için 'ispat yükünün paylaştırılması veya yer değiştirmesi' olarak nitelendirilen bir kurum ortaya çıkmıştır. Buna göre, ayrımcılığa uğradığını iddia eden birey, iddiasının tümüyle dayanaktan yoksun olmadığını ortaya koyacak, bu aşamada ispat yükü ayrımcılık yaptığı iddia edilen bireye geçecektir. Burada verilen örnekler üzerinden devam edersek, işveren başvurana etnik kökeni veya cinsiyeti yüzünden ayrımcılık yapmadığını ispat edecektir. Bunu işe aldığı bireyin söz konusu iş için daha uygun niteliklere sahip olduğunu ortaya koyarak yapabileceği gibi, o işyerinde ayrımcılığa uğradığını iddia eden bireyle aynı etnik kökene veya cinsiyet sahip bireylerin çalıştığını göstererek de yapabilir. Ama burada mesele sadece sayılar değildir. Zira, işyerinde kadınlar sadece yemek, temizlik gibi işlerde çalıştırılıyorsa, kadın çalıştırılıyor olması, ayrımcılık yapılmadığını göstermeye yetmeyecektir.

Dikkat çekilmesi gereken bir başka önemli nokta da şudur: İspat yükünün paylaştırılması veya yer değiştirmesi ceza hukuku bakımından geçerli olamaz. Zira, 'masumiyet karinesi' ceza hukukunun en temel ilkelerindendir ve bu ilkenin zedelenmesi, ayrımcılığın önlenmesi amacıyla dahi olsa düşünülemez.

Yukarıda aktarılan düzenlemeler dışında Özürlüler Hakkında Kanun, Devlet Memurları Kanunu, Siyasi Partiler Kanunu, Milli Eğitim Temel Kanunu, Radyo ve Televizyonların Kuruluş ve Yayın Hizmetleri Hakkında Kanun, Türk Medeni Kanunu, Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu Kanunu, Ceza ve Güvenlik Tedbirlerinin İnfazı Hakkında Kanun gibi bazı kanunlarda da ayrımcılığı sınırlı kapsamda da olsa yasaklayan hükümler bulunmaktadır.

Ulusal mevzuatta ayrımcılık yasağına ilişkin hükümlere bakıldığında, öncelikle ayrımcılığın tanımlanmadığı dikkati çeker. Anayasa Mahkemesi'nin uygulamasına bakıldığında, ayrımcılıktan sadece doğrudan ayrımcılığın anlaşıldığı sonucuna varılabilir. Ayrıca, ayrımcılığın ispatına ilişkin zorluğu orta-

dan kaldıran tek düzenleme İş Kanunu'dur. Diğer mevzuat, ayrımcılığın ispatını, ayrımcılığı iddia edene bırakmaktadır. Bu nedenle de çok az sayıda ayrımcılık iddiası mahkemelere gelmekte, bunların hemen tamamı da reddedilmektedir. Ayrıca, ayrımcılık yapanla, buna muhatap olanın sürekli bir arada olduğu ortamlarda (eğitim ortamı gibi) ayrımcılığın gerçekleşmesi halinde, ayrımcılık yapanın bunu bir hukuki mesele haline getirmesi, sorunu ortadan kaldırmayacak, hatta kişinin hayatını daha da zor hale getirecektir. Örneğin, Alevi olduğu için sürekli öğretmeninin ve (onun yüreklendirmesiyle) diğer öğrencilerin tacizine uğrayan bir öğrencinin, bu meseleyi hukuki zemine taşıması, o eğitim ortamını yaşanmaz kılacaktır. Dönüştürücü (mahkemenin ayrımcılık tespit etmesi halinde öğrenci tazminata hak kazanacak, ama öğretmen ile bu öğrenci aynı eğitim ortamında bulunmaya devam edecektir) bir işlevi olmadığından hukuk, ayrımcılıkla mücadelede sınırlı kalmaktadır. Bu nedenle de bireyler tarafından kullanılmamaktadır. Dolayısıyla, mevzuat bu haliyle sorunun çetrefilli yapısına karşılık verememekte ve atıl kalmaktadır.

Kaynakça

Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı Sanal Kütüphanesi Uluslararası Antlaşmalar Arşivi http://ua.mfa.gov.tr/

Gül, İdil Işıl ve Karan, Ulaş, (2011) *Ayrımcılık Yasağı: Kavram, Hukuk, İzleme ve Belgeleme,* İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul (Bu kitaba ve bu kitabın tamamlayıcısı olan *Ayrımcılık Yasağı Eğitim Rehberi*'ne http://insanhaklarimerkezi.bilgi.edu.tr/source/221_sub5b.asp adresinden ulaşılabilir).

Irkçılık ve Hoşgörüsüzlüğe Karşı Avrupa Komisyonu'nun Türkiye raporları (Bu raporlara Türkçe, İngilizce ve Fransızca olarak http://www.coe.int/t/dghl/monitoring/ecri/Country-by-country/Turkey/Turkey_CBC_en.asp adresinden ulaşılabilir).

12

Eşitlik İlkesi ve Ayrımcılık Yasağı: Hukuksal Çerçeve

Ulaş Karan

Özet
Giriş
Eşitlik İlkesi
Şekli Eşitlik
Maddi Eşitlik
Ayrımcılık Yasağı
Ayrımcılığın Kapsamı
Doğrudan Ayrımcılık
Dolaylı Ayrımcılık
Sonuç
Mevzuattan Örnekler
Çerçeveden Taşanlar
İlgili Kaynakça

Özet

Ayrımcılık günlük hayatta hepimizin bizzat maruz kaldığı ya da şahit olduğu bir durumdur. Hukuken bir ölçüde yasaklanan, giderek daha fazla dile getirilen ve gündeme gelen bu kavramın genel olarak ne anlama geldiği ne yazık ki pek bilinmiyor. Bir olguyu tüm boyutlarıyla kavramaksızın ortadan kaldır-

mak mümkün gözükmüyor. Bu alana dair bilgilerimiz çok sınırlı olduğundan, ayrımcılığın ortadan kaldırılması için öncelikle nedenlerinin, sorumlularının, mağdurlarının, hangi alanlarda ortaya çıktığının ve bunlara benzer birçok konunun ortaya konulması gerekiyor. Bu sebeple metinde genel olarak ayrımcılık yasağı bağlamında ayrımcılığın insan hakları hukukuyla ortaya koyulan güncel tanımına ve kapsamına yer verilmiştir. Metnin amacı ayrımcılık yasağı konusunda bir başlangıç bilgisi sunabilmektir.

Giriş

Ayrımcılık olgusu, günümüzde hukuk kurallarının ayrılmaz bir parçası haline geldi. Bugün *ayrımcılık yasağı* veya *ayrımcılık gözetmeme ilkesi* olarak adlandırılan kavram, diğer tüm insan hakları gibi dinamik bir kavram olarak giderek genişliyor ve gelişiyor. Geçmişte meşru kabul edilen birçok ayrımcı muamele artık 'ayrımcılık' olarak değerlendiriliyor ve hukuken yasaklanıyor. Bu noktada, değişen değer yargıları kapsamında bugün için hukuk veya toplum tarafından 'meşru' kabul edilen veya alışılageldiğinden dolayı tepki çekmeyen bazı ayrımcı muamelelerin de ileride 'meşru' kabul edilmeyeceklerini bekleyebiliriz. Örneğin 30 yıl önce insan haklarının bir parçası olarak düşünülmeyen eşcinsel hakları, bugün birçok ülkede ayrımcılık karşıtı hukuki düzenlemelerin ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir.

Eşitlik İlkesi

Ayrımcılık kavramını tanımlarken, bu kavramın yakın ilişki içinde olduğu *eşitlik ilkesi* kavramıyla benzerliklerini ve farklarını da belirtmek önemlidir. Bu iki kavram genellikle aynı ilkenin pozitif ve negatif görünümleri olarak kabul edilmektedir. Eşitlik kavramı birçok kavram gibi zamana ve mekâna göre farklı anlamlar kazanmıştır. Örneğin geçmişte kölelerin özgür insanlardan düşük zekâ seviyesine sahip olduğu ve kendi kendilerine yaşamalarının mümkün olmadığı, farklı cinsel yönelimlerin sapkınlık veya birer hastalık olduğu, beyazların siyahlar karşısında, erkeklerin ise kadınlar karşısında üstün olduğu gibi kabuller eşitlik kavramına aykırı görülmemiş; hatta insan tabiatının gereği kabul edilmiştir. Günümüzde bu konulara dair farklı tepkilerin varlığı neredeyse hiçbir şart altında meşru görülmemektedir. Örneğin, bugün bazı ülkelerde bir insanın sırf eşcinsel olduğu için evlat edinmesine izin verilmemesi ayrımcı muamele sayılmaktadır.

Tarihsel sürece bakıldığında eşitlik ilkesinin hukuk kuralları içinde yer almasının modern dönemin ürünü olduğu görülür. Nitekim eşitlik ilkesi hu-

kuk alanında ilk kez 18. yüzyıl sonunda Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi'nin 1. maddesinde, "insanlar haklar yönünden özgür ve eşit doğarlar ve yaşarlar" şeklinde kabul edilmiştir.

Zaman içerisinde, eşitlik ilkesi ile ilgili bir dizi alt kavram ortaya çıkmıştır. Bu alt kavramlardan ayrımcılık yasağı açısından da önem taşıyanları şöyle sıralayabiliriz: Şekli eşitlik; maddi eşitlik.

Şekli Eşitlik

Şekli eşitlik anlayışı (Aristo'nun da görüşleri çerçevesinde) eşit durumda olanlara eşit muamele, farklı durumda olanlara ise farklı muamele edilmesini öngörür. Bu ilke her ne kadar karşı çıkılamayacak derecede tüm bireylerin lehineymiş gibi görünse de, ilkenin geçerliliği iki kişinin karşılaştırıldığında eşit oldukları varsayımına dayanmaktadır. Bu noktada *mutlak eşitlik* kavramı gündeme gelmektedir. Mutlak eşitliğin tespiti için ise birbiri ile tamamen özdeş iki bireyin mevcut olduğu kabul edilmelidir. Bu varsayım düzeyinde mümkün ise de fiilen birbiri ile tamamen aynı iki bireyin mevcut olduğunu kabul etmek mümkün değildir. Bireyler ancak eğitim düzeyleri, tenlerinin rengi, inançları gibi belli özellikleri bakımından eşit kabul edilebilirler. Belli özellikler göz önüne alındığında, bireylerin eşit olma halinin de göreceli olduğu ortaya çıkmaktadır. Şekli eşitlik anlayışı bugün için aynı zamanda farklılıkların yok sayılması anlamına da gelmektedir. Bu yok sayılma, beraberinde farklı kişilerin farklı ihtiyaçları olabileceğini ve bu anlamda onlara farklı yaklaşılması gerekliliğini de görmezden gelmektedir. Örneğin işe alınmada engellilerle engelli olmayanlara eşit fırsat sağlanması tek başına eşitlik ilkesine uygun gibi gözükse de iş yerinin engelli kişilerin çalışmasına uygun hale getirilmediği durumda engelli kişilerin işe başvuruda bulunmalarının bir anlamı kalmayacaktır.

Şekli eşitlik çerçevesinde zaman içerisinde ortaya çıkan sorunlar büyük ölçüde ırk veya etnik köken, cinsiyet vb. konularda olduğu için bu temellerde şekli eşitlik anlayışı işlevli olmuştur. Ancak günümüzde türeyen çeşitlilik temelli tartışmalarda bu şekilde ortaya çıkan eşitlik anlayışının aynı zamanda çeşitliliğin reddi anlamına geldiğini ve tektipleştirici bir anlayış olduğu belirtilmektedir.

Şekli eşitlik anlayışında eşitlik ilkesi ve ayrımcılık yasağı kavramları aynı şeyi ifade etmektedir ve ayrımcılık yapılmadığı sürece eşitlik söz konusudur. Mevcut durumun korunması eşitliğin varlığı için yeterli sayılmaktadır. Şekli eşitlik anlayışı ayrımcılığı yasaklarken, onu münferit bir vaka olarak gö-

rür ve toplumdaki mevcut yapısal eşitsizlikleri göz ardı eder. Bu anlayış, eşitsizliklerin ortadan kaldırılması için dezavantajlı durumdaki kişileri veya grupları desteklemeye yönelik geçici özel önlemler öngörülmesi yükümlülüğü getirmez. Ayrıca şeklî eşitlik anlayışı farklı niteliklere sahip kişileri veya grupları, toplumun baskın gruplarının özellikleri gözetilerek koyulmuş kurallara ve oluşturulmuş yapılara uymaya zorlamaktadır. Örneğin, görme engelli bir kişinin yüksek öğrenime kabul edilmesi, şekli eşitlik anlayışı için yeterli ve gereklidir. Oysa bu kişinin diğer öğrencilerin erişebildikleri eğitim materyallerine ulaşamaması veya bu materyalleri elde etme külfetinin tamamen görme engelli kişiye yüklenmesi halinde, eğitimde eşitlikten bahsetmek mümkün değildir. Aynı durum, bir ilköğretim okuluna kayıt olmakla birlikte, bu okula erişim imkânı bulamayan ortopedik engelli kişi için de geçerlidir.

Maddi Eşitlik

Maddi eşitlik kavramı ise eşitliğin fiilen sağlanmasını ön planda tutar ve farklı durumda olanlara farklı muamele yapılması ilkesini gündeme getirir. Şekli eşitlik anlayışı eşit durumda olanlar arasında eşit muamele ilkesine odaklanırken, maddi eşitlik anlayışı mevcut eşitsizlikleri gidermeye odaklanmaktadır. Bunun için de farklı durumda olan kişiler arasında, mevcut farklılık ölçüsünde dezavantajlı durumda olan kişiye yönelik olumlu yönde farklı muamele yapılması gerekmektedir.

Eşitlik ilkesi ile toplumsal koşullar arasında yakın bir ilişki vardır. Yapılan bir muamele eşitlik ilkesi gözetilerek yapılsa bile, farklı toplumsal koşullarda eşitsizliğin artması veya azalması gibi sonuçlar doğurabilir. Şekli eşitlik anlayışı hayata geçirildiğinde eşit durumda olanlar için eşit sonuç verirken, kişiler eşit durumda değilse eşitsizliği pekiştirir. Maddi eşitlik anlayışı şekli eşitlik anlayışından, muamelenin kendisine ve muamelenin sonuçlarına odaklanmasından ötürü ayrılmaktadır. Eşitsizliklerin ortadan kaldırılması ve eşitlik ilkesinin gerçekten hayata geçirilmesi için dezavantajlı durumdaki kişilere olumlu anlamda farklı muamelenin yapılması gerekmektedir. Örneğin toplumda dezavantajlı konumda olan bir etnik gruba mensup çocukların eğitim gördüğü okullarda bu öğrenciler, genellikle diğer öğrencilere göre daha düşük eğitim seviyesine sahiptirler. Bu öğrencilerin diğer öğrencilerle eşit eğitim hakkına sahip olmaları ileride, örneğin üniversite sınavlarına girdiklerinde başarısız olmalarına yol açabilecektir. Mevcut eşitsizliğin giderilmesi için, dezavantajlı durumda olan bu öğrenciler için daha fazla sosyal yardım veya ek ders imkânının sağlanması gibi bazı olumlu önlemlerin alınması gerek-

mektedir. Bu noktada mevcut eşitsiz durum ortadan kaldırılmadığı sürece herkesin eğitim hakkının olduğunun belirtilmesi ve eşit fırsat sunulduğunun ifade edilmesinin bir anlamı kalmamaktadır. Dolayısıyla fırsat eşitliği, sorumluluğu sadece bireylere yükleyen bir şekilde değil, eşit sonuçlara ulaşılmasını sağlayacak şekilde düşünülmelidir.

Ayrımcılık Yasağı

Ayrımcılık yasağının, birçok uluslararası insan hakları sözleşmesinde, neredeyse tüm ülkelerin anayasalarında yer almasına karşın, ülkeden ülkeye değişebilen farklı hukuki yaklaşımlar nedeniyle üzerinde ortaklaşılmış bir tanımı bulunmamaktadır. Kavram öncelikle farklı ülkelerin iç hukuk sistemlerinde ortaya çıkmış ve İkinci Dünya Savaşı'nın ardından aynı zamanda uluslararası insan hakları hukukunun bir konusu haline gelmiştir. Ayrımcılık kavramı uluslararası hukukta ilk kez 1948 yılında İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi ile ortaya çıkmıştır. Günümüzde devletler, ırk, renk, cinsiyet, dil, din, siyasal ya da başka fikir, ulusal ya da toplumsal köken, mülkiyet, doğum ve benzeri statüler veya temeller bakımından hiçbir ayrım gözetmeksizin hukuken tanınmış tüm hakları herkese sağlamakla ve bu haklara saygı göstermekle yükümlü tutulmuştur.

Ayrımcılık, isteyerek veya istemeyerek, icrai veya ihmali biçimde, bir hukuk sisteminde eşit durumda olduğu düşünülen kişilere, bir hak veya yükümlülükle ilgili olarak aralarında geçerli bir neden olmaksızın *eşit davranılmaması* olarak tanımlanabilir. Ancak bir hukuk sisteminde eşit durumda olmadığı düşünülen kişiler arasında bir hak ve yükümlülükle ilgili olarak geçerli bir neden olmaksızın *eşit davranılması* hali de ayrımcılık oluşturmaktadır. Dolayısıyla eşit durumda olanlara eşit davranmamak veya farklı durumda olanlara eşit davranmak ayrımcılık yasağının ihlali anlamına gelmektedir.

Ayrımcılık yasağı yukarıda ifade edilen eşitlikle ilgili ilkeleri güvence altına alan ve bu ilkelerin belli ayrımcılık temellerinde sunulmasını veya belli ayrımcılık temellerinde sunulmamasını yasaklayan bir ilke olarak düşünülmektedir. Ayrımcılık yasağı günümüzde eşitliğe ulaşmada en önemli araçlardan biridir. Ancak bir toplumda tarihsel temelleri olan bir eşitsizliğin olduğu durumda, sadece ayrımcılığın yasaklanmasıyla eşitliğin sağlanması mümkün olamamaktadır. Eşitliğin sağlanması için bazen 'ayrımcılık' yapılması gerekmektedir. Örneğin, istihdamda erkeklerin oranının kadınların oranının kat be kat üstünde olduğu bir durumda sadece ayrımcılığın yasaklanması yetersizdir. Bu noktada kadınların istihdama katılımının önündeki engeller tespit

edilerek bu engellerin ortadan kaldırılması ve kadınların istihdama katılımının önünü açacak önlemlerin alınması gerekmektedir.

Eğitimle ilgili olarak ayrımcılıktan bahsedildiğinde ırk ve etnik köken, dil, din veya inanç, cinsiyet, cinsel yönelim, engellilik gibi temellerin yanında bir sağlık kurumunda ya da evinde uzun süreli tedavi gören, özgürlüğünden yoksun bırakılmış veya devletin bakımı ve gözetimi altındaki çocuklar, sığınmacı, mülteci, göçmen, yabancı ya da vatansız çocuklar, kırsal kesimde yaşayan çocuklar veya çalışan çocuklar da gündeme gelebilmektedir. Ancak ayrımcılık bu sayılanlarla da sınırlı tutulmamamaktadır ve ayrımcılığın başka temellerde de gündeme gelmesi her zaman mümkündür.

Ayrımcılığın Kapsamı

İnsan haklarının ortaya çıkışındaki esas amaç, birey ile devlet arasındaki ilişkiye dair kurallar oluşturmak ve bireyin karşısında devletin iktidarını sınırlandırmak olarak kabul edilmiştir. Günümüzde bu bakış açısının ötesine geçilerek devletlerin yalnızca insan hakları ihlallerinden kaçınma yükümlülüğü değil, aynı zamanda bireyleri, diğer bireylerin ihlallerinden koruma görevi de söz konusu hale gelmiştir. Örneğin geçmişte aile içi bir olay olarak kabul edilen eşler arası tecavüz, bugün ceza hukukunda bir suç olarak düzenlenmiştir.

Günümüzde sadece devletin değil, bireylerin veya birey gruplarının da yaygın insan hakları ihlallerine yol açtığı kabul edilmektedir. Ayrımcılık yasağı da aynı şekilde, artık sadece devlet kaynaklı değil, bireyler arasında da gerçekleşebilir bir kavram olarak kabul edilmektedir ve bu alanda mücadele devletler açısından birçok yükümlülük getirmektedir. Devletin, örneğin eğitim alanında eğitimcilerin öğrencilere ayrımcılık yapmamasının yanında öğrencilerin birbirlerine yönelik ayrımcı muamelelerini engelleme, ayrımcılığı müfredatın bir parçası haline getirerek bu konuda bilinç artırıcı çalışmalar yürütme yükümlülüğü söz konusudur.

Ayrımcılık yasağı herkese mutlak eşit ve simetrik muamele yapılmasını öngörmemektedir. Belli kişilere veya gruplara makul ve nesnel ölçütlere dayanılarak farklı muamele yapılması mümkündür. Ayrımcılık yasaklanırken mevcut ayrımcılığın önlenmesi için ve gerekli olduğu durumlarda (örneğin kota gibi) geçici özel önlemlerin alınması meşru kabul edilebilmekte ve ayrımcılık yasağının ihlali olarak görülmemektedir. Yine ayrımcılık yasağının ihlali için ayrımcı bir düzenlemenin mevcut olup olmaması tek başına önemli değildir. Bir uygulamanın ya da hukuki düzenlemenin iyi niyetli olsa dahi kendisinin değil, sonuçları itibariyle ayrımcılık oluşturması yine mümkündür.

Farklı bir muamelenin ayrımcılık oluşturup oluşturmadığına dair bir değerlendirme yapılırken o muameleyi gerçekleştiren kişinin ayrımcılık yapmaya dair bir amacının olup olmaması bu noktada önemli değildir. Bir kişinin ayrımcılık yapma niyeti olmasa dahi bir davranışı nedeniyle ayrımcılığa yol açması mümkündür. Dolayısıyla ayrımcılık olgusu sadece kötü niyetle açıklanabilir bir olgu değildir.

Doğrudan Ayrımcılık

Ayrımcılık yasağı doğrudan ve dolaylı ayrımcılık olarak ikiye ayrılmaktadır. Öncelikle, aynı veya benzer durumdaki kişilere farklı muamele edilmesi ayrımcılık yasağının ihlalidir. Bu durum *doğrudan ayrımcılık* olarak adlandırılmaktadır ve bir kişinin, diğer bir kişiye, benzer konumda olan başka bir kişiye göre farklı muamele etmesiyle ortaya çıkmaktadır. Doğrudan ayrımcılık iki farklı biçimde ortaya çıkabilmektedir. İlk olarak yasal düzeyde gerçekleşebilmektedir ve hukuki düzenlemenin kendisi ayrımcılığa yol açmaktadır. İkinci durumda ise, ayrımcı olmayan bir hukuki düzenlemenin uygulaması ayrımcılığa yol açmaktadır. Bir Romanın/Çingenenin kamuya açık bir restorana girmesine izin verilmemesi veya bir engelli çocuğun engelli olduğu gerekçesiyle bir okula kaydının yapılmaması doğrudan ayrımcılığın ortaya çıktığı ikinci durumu örneklemektedir.

Bazı ayrımcı muamelelerde ise yine bir doğrudan ayrımcılık söz konusudur; ancak burada kişi kendisiyle ilgili bir temelde değil, yakın ilişkide olduğu bir başka kişinin bir özelliği nedeniyle ayrımcılığa uğramaktadır. 'Dolayısıyla ayrımcılık' adı verebileceğimiz bu duruma, bir Alevi ile evli Sünni bireyin, çalıştığı iş yerinde, evli olduğu kişinin Alevi olması sebebiyle ayrımcılığa uğraması örnek olarak verilebilir. Burada da doğrudan ve ırk temelinde bir ayrımcı muamele söz konusudur.

Dolaylı Ayrımcılık

İkinci olarak ise, farklı durumdaki kişilere aynı veya benzer muamele edilmesi ayrımcılık yasağının ihlalidir. *Dolaylı ayrımcılık* adı verilen bu durumda herkes için aynı şekilde geçerli ve görünüşte tarafsız olan, ancak bazı kişiler ve gruplar üzerinde diğerleri üzerinde yarattığından farklı veya diğer gruplar üzerinde yarattığından daha fazla olumsuz etkiler yaratan yasal düzenleme, uygulama ve tedbirler söz konusudur. Eşit muamele yoluyla ayrımcılık yapılması dolaylı ayrımcılık olarak adlandırılmaktadır. Burada, eşit durumda olmayanlar arasında herhangi bir sınıflandırma yapılmaksızın aynı

kurala tabi olmaları söz konusudur. Oy verme hakkıyla ilgili örnek verirsek, okuma yazma bilme, vergi ödeme gibi ölçütler öngörüldüğü durumda bu ölçütler herkes için geçerli olmakla birlikte, bazı dezavantajlı grupları oy verme hakkını kullanamaz hale getirebilmektedir. Bu noktada yasal düzenlemenin söylemine değil, olası etkilerine ve sonuçlarına odaklanılmaktadır. Dolaylı ayrımcılığa örnek olarak 175 cm.'nin altında boy uzunluğuna sahip olmayan kişilerin polislik mesleğine alınmaması belirtilebilir. Burada görünüşte bir ayrımcılık yoktur; ancak kadınlar ve bazı etnik gruplar değerlendirildiğinde söz konusu kuralın dolaylı bir ayrımcılık yaratabileceği ortadadır.

Sonuç

Ayrımcılık yasağı sadece negatif anlamda ayrımcılığın yasaklanmasını değil, ayrımcılığa karşı pozitif anlamda korunmayı da içermektedir. Ayrımcılığa karşı koruma bu anlamda olumlu yükümlülükler öngörür ve bu yükümlülükler ayrımcı muameleye geleneksel olarak maruz kalan belli grupların özellikle korunmasını gerektirir. Pozitif ayrımcılık olarak da adlandırılan olumlu önlemlerle eşitliğin fiilen sağlanması amaçlanmaktadır. Örneğin, resmî dili konuşamayan kişiler için kamu hizmetlerinde tercümanlık hizmeti sağlanması veya ortopedik engelli birinin bir kamu hizmetine erişimi için rampa, asansör vs. gibi gerekli ihtiyaçların temini bu kapsamda değerlendirilmektedir.

Sonuç olarak, eşitlik ilkesinin ve ayrımcılık yasağının güncel anlamı giderek eşitsizliklerin ortadan kaldırılmasına odaklanmaktadır. Bu kavramların hukuken tanınmış olması mevcut toplumsal eşitsizliklerin ortadan kaldırılması için yeterli olamamaktadır. Eşitlik ilkesi ve ayrımcılık yasağı etkili bir şekilde hayata geçirilmesi gereken konulardır. Ulusal ölçekte diğer insan haklarıyla beraber ayrımcılık yasağına karşı korunma, yeterli yasal çerçevenin oluşturulmasını, bağımsız bir yargı mekanizmasının mevcudiyetini, bireyler için güvencelerin ve etkili başvuru yollarının öngörülmesini ve bu alanda çalışma yürütecek uzman kurumların oluşturulmasını gerektirmektedir.

Mevzuattan Örnekler

Ayrımcılık yasağı Türkiye hukukunda uzun süredir yer almaktadır. Öncelikle 1961 Anayasası'ndan başlayarak anayasada ve pek çok yasada ayrımcılığın yasaklanmasıyla ilgili düzenlemeler vardır. Anayasa yasalar önünde eşitliği *Kanun önünde eşitlik* başlığıyla 10. maddede düzenlemiştir: "Herkes, dil, ırk, renk, cinsiyet, siyasî düşünce, felsefî inanç, din, mezhep ve benzeri sebeplerle ayırım gözetilmeksizin kanun önünde eşittir. Kadınlar ve erkekler eşit

haklara sahiptir. Devlet, bu eşitliğin yaşama geçmesini sağlamakla yükümlüdür. Bu maksatla alınacak tedbirler eşitlik ilkesine aykırı olarak yorumlanamaz. Çocuklar, yaşlılar, özürlüler, harp ve vazife şehitlerinin dul ve yetimleri ile malul ve gaziler için alınacak tedbirler eşitlik ilkesine aykırı sayılmaz. Hiçbir kişiye, aileye, zümreye veya sınıfa imtiyaz tanınamaz. Devlet organları ve idare makamları bütün işlemlerinde kanun önünde eşitlik ilkesine uygun olarak hareket etmek zorundadırlar."

Türkiye ayrımcılık yasağını farklı konular bağlamında düzenleyen uluslararası insan hakları sözleşmelerinin büyük çoğunluğunu imzalamış ve usulüne uygun bir şekilde onaylamıştır. Bu sebeple, taraf olunan uluslararası sözleşmeler iç hukukun bir parçası haline gelmiştir. Anayasa'nın 90. maddesine göre, usulüne göre yürürlüğe konulmuş temel hak ve özgürlüklere ilişkin uluslararası sözleşmelerle kanunların aynı konuda farklı hükümler içermesi nedeniyle çıkabilecek uyuşmazlıklarda uluslararası sözleşme hükümleri esas alınır. Bir uyuşmazlığın, yargı organı önüne geldiği durumlarda Türkiye'de yürürlükte olan yasal mevzuat içerisinde doğrudan veya dolaylı ayrımcılık içeren hükümlerin yerine, bunları yasaklayan uluslararası insan hakları sözleşmelerine başvurulmaktadır. Gerek idare gerekse yargı organları, insan hakları konulu uluslararası sözleşmelerle iç hukuktaki bir yasal düzenlemenin çatıştığı durumlarda doğrudan uluslararası sözleşme hükmünü uygulamak zorundadır. Ayrımcılık yasağını içeren maddeler uluslararası hukuk tarafından *doğrudan uygulanabilirlik* ölçütü taşıdığı kabul edilen düzenlemelerdir ve taraf devletler tarafından derhal uygulanmaları gerekmektedir.

Yasalar düzeyinde ise, 'kamu hizmetlerinden yararlanma hakkı' bağlamında halen yürürlükte olan 657 sayılı Devlet Memurları Kanunu'nun 7. maddesi kamu hizmetini alanlara yönelik ayrımcılığı yasaklamıştır. Devlet memurlarının, görevlerini yerine getirirken dil, ırk, cinsiyet, siyasi düşünce, felsefi inanç, din ve mezhep ayrımı yapmaları yasaklanmıştır ve devlet memurları, kişilerin yararını veya zararını hedef tutan davranışlar sergileyemezler. Yasağı çiğneyen memurlar için ise aynı kanunun disiplin cezalarını düzenleyen 125. maddesinin D fıkrasının I bendinde 'kademe ilerleme cezası' öngörülmüştür.

Belirtilen disiplin cezasının yanında cezai anlamda sorumluluk da mevcuttur. Türk Ceza Kanunu'nun 122. maddesine göre, kişiler arasında dil, ırk, renk, cinsiyet, özürlülük, siyasi düşünce, felsefi inanç, din, mezhep ve benzeri sebeplerle ayrım yapılarak gerçekleştirilen bazı fiiller yasaklanmıştır ve bunlar arasında bir kamu hizmeti olan eğitim de mevcuttur.

Eğitim hakkını ilgilendiren düzenlemeler arasında 1739 sayılı Milli Eğitim Temel Kanunu ayrımcılıkla ilgili düzenlemelere yer vermiştir. Söz konusu kanunun 4. maddesinde *eşitlik* bağlamında ayrımcılık yasaklanmış, 7. maddesinde herkesin eğitim hakkı olduğu vurgulanmış ve 8. maddesinde de herkesin fırsat eşitliğine sahip olduğu ifade edilmiştir. Kanunun düzenlemesinde sadece "sınıf, ırk, dil, din, cinsiyet, zümre ve aile" ifadelerine yer vererek Anayasa'nın 10. maddesi düzenlemesinden ayrılmıştır. Milli Eğitim Bakanlığı Ders Kitapları ve Eğitim Araçları Yönetmeliği'nin 6. maddesinde ders kitaplarının, cinsiyet, ırk, din, dil, renk, siyasi düşünce, felsefi inanç, mezhep ve benzeri özellik ve konumlara dayalı ayrımcılık içeremeyeceği düzenlenmiştir. Bunun dışında bir dizi yönetmelikte öğrencilerin diğer öğrencilere yönelik ayrımcı fiilleri için disiplin cezası öngörülmüştür.

Özürlüler Hakkında Kanun'un çıkmasıyla diğer alanlarda olduğu gibi, engellilerin eğitime erişimi bakımından da durum değişmiştir. Kanunun 15. maddesinde, engellilerin eğitim almasının hiçbir gerekçeyle engellenemeyeceğini ve engelli çocuklara, özel durumları ve farklılıkları dikkate alınarak, bütünleştirilmiş ortamlarda ve engeli olmayanlarla eşit eğitim imkânı sağlanacağını ifade edilmiştir.

Ayrımcılığa karşı koruma öngören bu örnek niteliğindeki düzenlemeler haricinde ayrımcı nitelik taşıyan bir dizi düzenleme de ne yazık ki hali hazırda mevcuttur. Anayasa'nın 24. maddesi din ve vicdan özgürlüğüne yer vermiştir; ancak maddede "Din kültürü ve ahlak öğretimi ilk ve ortaöğretim kurumlarında okutulan zorunlu dersler arasında yer alır" şeklinde bir ifade de yer almaktadır. Bu derslerin içeriği ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi ve Danıştay kararları göz önünde tutulduğunda, din kültürü ve ahlak bilgisi derslerinde sadece Hristiyan ve Yahudi çocuklara muafiyet tanındığı, muafiyet için dinin veya inancın açıklanması zorunluluğu getirildiği, derslerin seçmeli olmadığı ve içeriklerinin tek bir dini inancın eğitiminden öteye geçmediği ortadadır. Ayrıca Nüfus Hizmetleri Kanunu'nun 7. maddesi uyarınca, kişinin dini, nüfus aile kütüklerinde yer alacak bilgiler arasında düzenlendiği için kimlik belgesinde de kişinin dinine ait bilgi yer almaktadır. Bu durum da okula kayıt yaptıran çocukların dini inançlarının kendi istekleri dışında açıklanması anlamına gelmektedir ve ayrımcılıkla karşılaşma riskini beraberinde getirmektedir.

Anayasa'nın 42. maddesinde ise eğitim ve öğrenim hakkı düzenlenmiş ve kimsenin bu haktan yoksun bırakılamayacağı ifade edilmiştir. Bu ifade ile herkese eğitim hakkı tanınmış ve üstü kapalı bir ayrımcılık yasağı öngörül-

müştür. Ancak maddede yer alan başka bir düzenleme ile Türkçeden başka hiçbir dilin, eğitim ve öğretim kurumlarında Türk vatandaşlarına anadilleri olarak okutulamayacağı ve öğretilemeyeceği öngörülmüştür. Lozan Barış Antlaşması ile azınlık olarak kabul edilen Ermeniler, Rumlar ve Yahudiler haricinde diğer gruplara, anadillerinde eğitim almaları ve bu diller dışında eğitim kurumları kurma özgürlüğü tanınmamıştır.

Milli Eğitim Bakanlığı Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun'un 14. maddesi Kız Teknik Öğretim Genel Müdürlüğü'nün görevlerini düzenlemektedir. Bu görevler arasında, sadece kız öğrencilerin devam ettikleri kız meslek liseleri, kız teknik liseleri, Anadolu kız meslek liseleri, Anadolu kız teknik liseleri, olgunlaşma enstitüleri, pratik kız sanat okulları ile aynı seviyedeki ve türdeki diğer mesleki ve teknik örgün ve yaygın eğitim kurumlarının eğitim, öğretim ve yönetimiyle ilgili bütün görev ve hizmetlerini yürütmek de bulunmaktadır. Bu kurumlarda, gerek verilecek dersler gerek branşlar bakımından cinsiyet rollerini pekiştirecek bir yaklaşımın benimsenmesini önleyecek bir düzenleme yapılması, uluslararası hukuktan kaynaklanan yükümlülüklerle uyumlu olacaktır.

Özel Öğretim Kurumlarında Ücretsiz veya Burslu Okutulacak Öğrenci ve Kursiyerler Hakkında Yönetmelik'in 7. maddesine göre ise, kurumlarda ücretsiz okumak için başvuracak öğrenci ve kursiyerlerin Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olması veya Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olmayıp, Türkiye'de yaşayan soydaşlarımız ya da akraba topluluğundan olması gerekmektedir. Görüldüğü gibi burada vatandaş ve yabancı çocuklar arasında ayrım yapılmış ve soydaş ve akraba topluluklar ibaresiyle hem bir muğlaklık oluşmuş hem de etnik köken anlamında bir ayrım yapılmıştır.

Milli Eğitim Bakanlığı İlköğretim Kurumları Yönetmeliği'nin 12. maddesinde, ilköğretim okulu öğrencilerinin, her gün dersler başlamadan önce öğretmenlerin gözetiminde topluca 'Öğrenci Andı' söyleyecekleri belirtilmiştir. İçeriği bakımından etnik ayrımcılık içeren bu andın söylenmesinde yabancı öğrenciler istisna tutulmuştur. Ancak diğer etnik kökenlerden gelen öğrencilerin de bu andı her gün söylemesi gerekmektedir. Ayrıca Milli Eğitim Bakanlığı Ders Kitapları ve Eğitim Araçları Yönetmeliği'nin 8. maddesinde ders kitaplarında 'Öğrenci Andı'nın yer alması düzenlenmiştir. Bu düzenlemeyle aynı yönetmeliğin 5. maddesinde yer alan, ders kitaplarının insan haklarına aykırılık, cinsiyet, ırk, din, dil, renk, siyasi düşünce, felsefi görüş ve benzeri unsurlara yönelik ayrımcılık içermeyeceği ve diyalog, hoşgörü, uzlaşma kültürü, empati, farklılıklara ve insan haklarına saygı, eşitlik, katılım, çoğulcu-

luk, hukukun üstünlüğü gibi değerlerin gelişimine katkı sağlayacağına dair düzenlemelere de aykırılık söz konusudur.

Çerçeveden Taşanlar

Günümüzde ayrımcılık farklı biçimlerde ortaya çıkabilmektedir. Taciz, mağdurlaştırma gibi ayrımcılığın farklı birçok görünümü mevcuttur. Örneğin bir kişinin, bir grup aidiyeti nedeniyle, görünüşüyle, kıyafetiyle veya özellikleriyle ilgili alaylarla, utandırıcı, hoş karşılanmayan şakalarla veya yorumlarla karşılaşması, ayrı tutma amaçlı düşmanca hareketlere maruz kalması, istenmeyen fiziksel temasa, cinsel amaçlı taleplere ve fiziksel saldırıya maruz kalması ayrımcı nitelikte taciz olarak görülmektedir. Bunun yanı sıra bir kişinin ayrımcılığa uğradığı gerekçesiyle yaptığı şikayet sonucunda kötü davranışla karşılaşması veya farklı muamele görmesi ya da bir kişinin ayrımcılığa uğradığı gerekçesiyle şikayette bulunan bir başka kişiyi desteklemesi sonucunda benzer muamelelerle karşılaşması mağdurlaştırma olarak anılmaktadır ve bugün ayrımcılığın bir görünümü olarak kabul edilmektedir.

İlgili Kaynakça

Antakyalıoğlu, Şahin vd. (2009), *İlköğretimde Haklarımız Var: İlköğretimde Haklar ve Hak Arama Yolları*, Eğitim Reformu Girişimi Yayını, İstanbul.

Birleşmiş Milletler Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Komitesi'nin 20 No'lu Genel Yorumu, http://ihop.org.tr/dosya/ESKHK/ESKHKGY20.pdf (erişim: 24.02.2011)

Eğitimde Eşitlik, Politika Analizi ve Öneriler (2009), Eğitim Reformu Girişimi Yayını, İstanbul,.

Gül, İdil Işıl (2009), *Eğitime Erişim: Eğitimde Ayrımcılık Yasağı ve Fırsat Eşitliği*, *Eğitim Hakkı ve Eğitimde Haklar: Uluslararası İnsan Hakları Belgeleri Işığında Ulusal mevzuatın Değerlendirilmesi*, Eğitim Reformu Girişimi Yayını, İstanbul, s. 17-100.

Gül, İdil Işıl ve Karan, Ulaş, (2011), *Ayrımcılık Yasağı: Kavram, Hukuk, İzleme ve Belgeleme*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul,

– (2011), *Ayrımcılık Yasağı Eğitim Rehberi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

Korkmaz, Cahit (der.), (2007), *Aleviler, Ayrımcılık ve İnsan Hakları: Ayrımcılıkla Mücadelede Bir El Kitabı*, Hacı Bektaş Veli Anadolu Kültür Vakfı, Ankara,

Korkut, Levent, (2009), *Ayrımcılık Karşıtı Hukuk*, İnsan Hakları Gündemi Derneği Yayını, Ankara.

Salman, Feray (der.), (2007), *Hep Yenik Başlama Duygusu, Türkiye'de Ayrımcılık Uygulamaları: Mağdurlar ve Uzmanlar Anlatıyor*, Sivil Toplum Geliştirme Merkezi Yayını, Ankara,

DÖRDÜNCÜ KISIM

Farklı Boyutlarıyla Ayrımcılık

13

Gerçekten Eşit miyiz? Acı(ma), Zayıf Gör(me) ve Yok Say(ma) Ekseninde Engelli Ayrımcılığı

Süleyman Akbulut

Özet
Giriş
Rakamlarla Kendini Gösteren Ayrımcılık
Engelli İstihdamı
Engelliler ve Eğitime Erişimde Ayrımcılık
Engelli Ayrımcılığının Beslenme Noktaları
Ne Yapmalıyız?
Çerçeveden Taşanlar
Kaynakça

Özet

Toplumda engellilerin sorunlarını ekonomik, sosyal sorunlara indirgeyerek bu sorunları tıbbi ya da sosyal yaklaşımlarla çözmeye çalışan anlayış, genel kabul görmektedir. Bu yaklaşım gerçekten tam anlamıyla doğru bir yaklaşım mıdır? Yoksa bütün bu sorunlar temelde yatan bir başka sorunun, ayrımcılık sorununun üzerinde yükselen ikincil sorunlar mıdır? Bu metinde, engellilere yönelik yaygın tutumların temelinde ayrımcılığın olduğu ortaya koyulacak, konu hakkındaki istatistikler aktarılacak, engellilere yönelik tutum ölçümleri ve toplumun genel davranış modelleri irdelenecektir.

Giriş

Sakat bireyin yaşamında sıkça karşı karşıya kaldığı bir durumdur ayrımcılık. Sokağınızın kaldırımında diğer insanlar gibi ilerleyemezken, bir toplu taşıma aracına binmeye çalışıp da bunu başaramazken, eğitiminizi sürdüremezken, iş bulamazken, tek başınıza özgürce, kendinize yeterek yaşamınızı sürdüremezken karşınıza çıkan, ayrımcı uygulamalardır aslında. Size uygun yapılmayan bir kaldırımda yürüyemediğinizde "bütçe yetmediği için o düzenlemeleri yapmadık" diye gayriciddi bir mazeretle karşılaşırken, "engelli bir çocuğun sorumluluğunu alamam" denilerek çocuğunuzun okul kaydı yapılmazken, "sizi işe alırdık; ama iş yerinin koşulları uygun değil. Maaşınızı verelim; ama işe gelmeyin, gerek yok" diye lütufta bulunuluyormuş gibi dışlanırken başınıza gelen şey, dolaylı ya da dolaysız bir ayrımcı uygulamadır gerçekte.

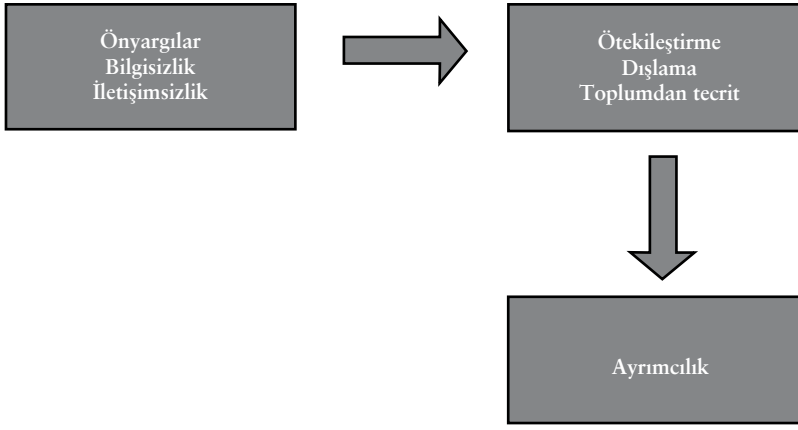
Ayrımcılık olgusu söz konusu olduğunda ilk akla gelen; ırk ayrımcılığı, din-mezhep ayrımcılığı ve cinsiyet ayrımcılığıdır. Engellilere yönelik ayrımcılık, ancak son yarım yüzyılda giderek artan bir biçimde dikkatleri çekmeye başlamış, tanımlanmış ve önlenmesi için tedbirler geliştirilmeye çalışılmıştır. Engellilere yönelik ayrımcılığın, son yarım yüzyıla kadar dikkatleri üzerine çekmemesinde temel olarak iki faktör rol oynamıştır:

1) Ayrımcılık karşıtlığı ve mücadelesi, tarihsel süreç içinde genelden özele doğru (sınıf, ırk-din, mezhep-cinsiyet) aşama aşama yol alan bir süreç izlemiştir. Bu bağlamda engelli ayrımcılığı, genelden özele doğru gelişen ayrımcılık mücadelesinin son uzantılarından biri olarak gündeme gelmiş ve dikkat çekmiştir.
2) Diğer taraftan ayrımcılığın kendini gösterdiği davranış modelleri de bu 'geç fark ediş-geç tanımlayışta' etkili olmuştur. Örneğin, ırka, dine ya da cinsiyete yönelik ayrımcılık, kendini çoğu zaman şiddetle, savaşla, soykırımla dayatmış, özgürlükten mahrum ederek, siyasal haklar tanımayarak, yasalar önünde eşit saymayarak, hatta kimi zaman köleleştirerek kendini ortaya koymuştur. Fakat engellilere yönelik ayrımcılık (Antik dönem Sparta toplumunda sakatların öldürülmesi ya da Nazi dönemi Almanyasında sakatlara evlenme yasağı getirilmesi veya sakatların hadım edilmesi gibi münferit uygulamalar dışında) kendini bu tip şiddetli ve keskin uygulamalarla ortaya koymamıştır. Bu durum, sakatlara yönelik yaklaşımların ayrımcılık olduğu düşüncesini akla getirmemiş, onlara yönelik uygulamalar başka algı, biçim ve şekillerle dillendirilmiştir.

Engelli insan, tarih boyunca, acıma, merhamet etme duyguları eşliğinde algılanmıştır. Kabile kültürlerinden bu yana süregelen ortak yaşam kültürü, koruma, dayanışma geleneği ve buna paralel olarak din kurumları, engellileri, merhamet edilmesi, iyi davranılması öğütlenen insan kategorisi olarak göstermiştir. Bu acıma, merhamet etme duygusu ve engellinin aciz insan olduğu algısı, engellilere yönelik ayrımcılığın ve ayrımcı uygulamaların üstünün örtülmesine, çoğu durumda fark edilmemesine sebep olmuştur.

Bu algı biçiminde engelli, 'zayıf, başkasının yardımına muhtaç, acınacak bir varlık'tır. Bu algının bir uzantısı olarak da "Engellinin yetenekleri kısıtlıdır. Toplum ondan bir şey beklememeli, onun yerine onun yaşamını idame ettirme görevini üstlenmelidir" yaklaşımı benimsenmektedir. Bu ayrım, çoğu zaman bilinç düzeyinden çok, bilinçaltında kendine zemin bulmuştur. Önyargılarla, bilgisizlikle ve iletişimsizlikle beslenen süreç, ötekileştirmeye ve dışlamaya evrilmiş, bunun sonucunda da engellilere yönelik ayrımcılık doğmuştur.

ŞEKİL 13.1

Yukarıdaki şekilde tanımlanan süreç her şeyi basitçe özetlemektedir. Zayıf olarak tanımlanan, yetenekleri kısıtlı kabul edilen sakat bireyin ihtiyaçları ve yaşam beklentileri, toplum tarafından (özelde ailesi ve yakın akrabaları tarafından) karşılanan temel fiziki ihtiyaçlara indirgenmiştir. Öyle olduğu için de engelli bireyin, toplumun diğer bireyleri gibi sokağa çıkması, eğitim görmesi, istihdam olanağına kavuşturulması gibi olgular gereklilik olarak gö-

rülmekten çıkmıştır. Engelli birey, evinde ya da yaşadığı kısıtlı mekânlarda yaşamını sürdürme kurgusu üzerinden dışlanmış ve toplumdan soyutlanmıştır.

Fiili durum itibariyle engelli birey eğitim, seyahat, istihdam, sosyal güvence, toplum yaşamına intibak vb. bütün temel haklarından yararlanmasının imkânsız kılındığı bir dünyaya hapsedilmiştir. Sokaklar, yollar, ulaşım araçları onlara göre yapılmamış; kamusal hizmet binalarının tasarım ve inşasında engelli ihtiyaçları göz önünde bulundurulmamıştır. İş yerlerinde engelli istihdamından kaçınılmış ya da engelliler istihdam edilse bile vasıfsız işlerde istihdam edilmiştir.

Engellilerin bu döngüyü kırmak için verdiği mücadele, çoğunlukla ayrımcı uygulama ve yaklaşımlar yoluyla başarısız kılınmıştır. Bu sebeptendir ki, var olan erişim zorlukları ve imkânsızlığa rağmen hukuk fakültesini bitirmiş görme engelliler, iş yerlerinde (hatta kamu kuruluşlarında bile) santral görevlisi olarak çalıştırılır hale gelmiştir. Onun işe alınmasında hukukçu olması değil, görme engelliliğinden kaynaklanan hafıza kapasitesi dikkate alınmaktadır. Yahut, yine bu yüzdendir ki; televizyonda bir engelli ile engelsizin evliliğini tebessümle izlerken, kendi çocuğu bir engelliyle evlenmek istediğinde aileler bu evliliğe karşı çıkabilmektedir.

Zihinlerimizde engelliler konusunda bir ayrımın olduğu tartışmasız bir gerçektir. Aksi takdirde, ülkemizdeki yüzde 12,29'luk engelli nüfusu sokaklarda, yaşamın içinde görüyor olurduk. Nitekim istatistikler dışlamayı, yok saymayı ve ayrımcılığı doğrulayan rakamları ortaya koymaktadır.

Rakamlarla Kendini Gösteren Ayrımcılık

2005 yılı, engelli hakları konusunda milat sayılabilecek bir yıldır. Zira bu yıl, engellilerin yasal hakları konusunda birçok düzenlemeyi içeren, 5378 sayılı 'Özürlüler ve Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun' yürürlüğe girmiştir. Bu kanun, engellilere yönelik ayrımcılığı (genel ayrımcılığın bir parçası olmaktan çıkararak) suç saymıştır. Bunun hemen akabinde 2007 yılında Birleşmiş Milletler (BM) tarafından imzaya açılan Engelli Kişilerin Haklarına Dair Uluslararası Sözleşme 2008 yılında Türkiye tarafından onaylanarak iç hukukun bir parçası haline getirilmiştir.

Ancak bütün bu olumlu gelişmeler engellilere yönelik ayrımcı uygulamaları sonlandırmamıştır. 2010 yılında T.C. Başbakanlık Özürlüler İdaresi'nin yaptırdığı bir araştırmaya göre, engellilerin yüzde 65'i tanımadıkları insanların alaylarına maruz kaldığını, yüzde 42,7'si kamu görevlilerinin kötü muamelesiyle karşılaştığını dile getirmiştir. Bu ifadelerin uzantısında en-

gellilerin yüzde 46'sı istihdam alanında, yüzde 51'i eğitim alanında, yüzde 39'u sağlık alanında, yüzde 40'ı adalete erişimde, yüzde 51,3'ü de toplumsal yaşama katılımda ayrımcılık içeren uygulamalarla karşı karşıya kaldığını beyan etmektedir.[1]

Şüphesiz ki, engellilerin ayrımcılığa uğradığı inancı yersiz, kişisel ve öznel kanaatlerin ürünü değildir. Yaşanan birçok olay ve veri bu düşünceyi doğrular niteliktedir.

Engelli İstihdamı

İstihdam, yani çalışma, bir bireyin en temel gereksinimlerinden biridir. Bu, onun yaşamını idame ettirmesinin yanında, bir birey olarak psikolojik durumu ve sosyalleşmesi için de vazgeçilmez bir ihtiyaçtır. Bu düşünceden hareketle 4857 sayılı 'İş Kanunu' ile 50'den fazla işçi çalıştırılan yerlerde yüzde 3 engelli işçi istihdamı zorunlu hale getirilmiştir.

İş ve İşçi Bulma Kurumu'nun (İŞKUR) 2008 yılı verilerine göre ortopedik, görme, duyma, konuşma ve zihinsel engelli nüfus 1.175.561 olarak ifade edilmekte, istihdama katılım oranı (255.214) yüzde 21.71 olarak verilmektedir.[2] Diğer taraftan, 2008 yılında iş talebinde bulunan (2007 yılından devreden başvurularla birlikte) 118.500 kişiden sadece 21.967 kişiye istihdam olanağı sağlanabilmiştir. Buna göre, iş talebinde bulunan engelliler içinde iş bulabilenlerin oranı sadece yüzde 18 civarındadır. Bu rakam, engellilere yönelik ayrımcılığın işaretlerini vermektedir. Engelli istihdam oranı ile engelsiz istihdam oranını karşılaştırmak bu saptamayı doğrulamaktadır.

Türkiye İstatistik Kurumu 2010 yılı verilerine göre Türkiye'de genel işsizlik oranı yüzde 11.9'dur.[3] Bu rakam, toplumdaki engelsiz bireylerin işsizliği esas alınarak tespit edilmiştir. Ancak bu işsizlik oranı dahi yüksek bulunmakta ve eleştirilerin odağı olmaktadır. Engelli olmayan bireylerin işsizlik oranı için bunca eleştiri yapılırken, neden benzer bir tartışma engellilerin işsizliği için yapılmamaktadır? Devlet, büyük ekonomik paketlerle engelli olmayan bireylerin işsizliğini önleme amaçlı mali ve politik tedbirler alırken, neden engelliler için benzer bir tutum sergilememektedir? Bu noktada şöyle

---

1 T.C. Başbakanlık Özürlüler İdaresi Başkanlığı (ÖZİDA), (2010), Özürlülüğe Dayalı Ayrımcılığın Ölçülmesi Araştırması. Not: T.C. Başbakanlık Özürlüler İdaresi Başkanlığı'nın (ÖZİDA) adı ve teşkilat yapısı değiştirilmiştir. Kurum T.C. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı'na bağlanarak, Yaşlı ve Özürlü Hizmetleri Genel Müdürlüğü adını almıştır.

2 Türkiye İş Kurumu, 2008 yılı faaliyet raporu, http://statik.iskur.gov.tr/tr/rapor_bulten/2008_yili_faaliyet_raporu.pdf

3 Türkiye İstatistik Kurumu İl Düzeyinde Temel İş Gücü Göstergeleri, 2010 Haber Bülteni.

bir sorunun gündeme gelmesi olasıdır: "Daha engelsizlere yeterince iş bulamamışken, engellilere nasıl bulalım?" İşte bu mazeret, görünüşte makul sayılan (ama engellilere yönelik ayrımcılığı tam olarak itiraf eden) ayrımcı bir yaklaşım olarak karşımıza çıkmaktadır. Kaldı ki, devletin personel politikasında engellilere yönelik ayrımcılığı açık bir biçimde görmek mümkündür. Resmi verilere göre, kamu kurum ve kuruluşlarında istihdam edilmesi gereken özürlü memur sayısının 48.549 olması gerekirken, 38.192 özürlü kadrosunun boş olduğu görülmektedir. Yani kamu sektöründe engelli işçi çalıştırılması zorunluluğuna kamunun kendisi uymamıştır.

Kamuda engelli memur istihdamına ilişkin ayrımcı uygulamalar, daha işe alım aşamasında başlamaktadır. Kamuda istihdam edilen engelliler, sadece kendilerine özel olarak açılan bir sınavla işe alınmaktadır. Devletin engelli olmayan bireylere yönelik açtığı sınava giren, toplumun diğer bireyleri gibi sınavda başarılı olarak memur olmaya hak kazanan engellilerin atamaları, yetkililerce 'engellinin sadece ve sadece engellilere yönelik açılan sınavla memur olabileceği' öne sürülerek yapılmamaktadır.

Diğer taraftan, kamu sektöründe engelli işçi istihdam rakamları daha ürpertici sonuçlar ortaya koymaktadır. 2008 yılında özel sektörde engelli işçi istihdamı 21.540 iken, kamu sektöründe bu rakam (56 kadın, 371 erkek olmak üzere) 427'ye düşmektedir. Kamu kesiminde yüzde 3 işçi çalıştırma zorunluluğu kapsamında istihdam edilmesi gereken kotadan 2.034 işçilik kota doldurulmamıştır. Kamu kesimi, İŞKUR'a bu yüzden 2007 yılında 4 milyon 573 bin TL, 2008 yılında 5 milyon 198 bin TL ceza ödemiştir.[4] Burada bir noktaya özellikle dikkat çekmek gerekir. Devlet, yüzde 3 engelli işçi istihdam zorunluluğu kuralına, yani kendi koyduğu kurala uymadığı için, kendi kendine para cezası ödemiştir. Daha da ilginci, devletin 2007 yılında 4.5 milyon TL ceza ödedikten sonraki yıl da (2008'de) o cezayı (hem de artarak) ödemiş olmasıdır. Başka bir ifadeyle devlet, adeta, "Cezasını öderim ama yine de engelli işçi istihdam etmem" demektedir. İşte bu, ayrımcılığın açık bir ifadesidir.

Devletin engelli istihdamında kadın-erkek istihdam oranı da düşündürücüdür. Zira erkeklerin işe yerleştirilme oranı, kadınların neredeyse 7 katı civarında bir rakama ulaşmaktadır. Bu durum da engelli ayrımının içinde bir de cinsiyete dayalı engelli ayrımcılığının olduğunu ortaya koymaktadır.

Son yıllarda özürlü işçi çalıştırılması konusundaki rakamlarda (özel sektörde) göreli bir artış söz konusudur. Ancak, engelli işçi istihdamındaki bu

4 Türkiye İş Kurumu, 2008 yılı faaliyet raporu: http://statik.iskur.gov.tr/tr/rapor_bulten/2008_yili_faaliyet_raporu.pdf

göreli artış yanıltıcı bir tablo ortaya koymaktadır. Zira istihdam edilen engellilerin sigortaları yapılmakta, maaşları verilmekte; ancak engellinin işe gelmesi istenmemektedir. İş yerine çalışmak üzere çağırılan engelliler için de tablo iç açıcı değildir. İş yerinde erişim kolaylığı sağlayacak düzenlemeler yapılmamakta, engelli, vasıfsız işlerde görevlendirilmekte, kimi hallerde eşit işe eşit ücret ilkesi ihlal edilmektedir.

Örnek vaka: M.D.A. İngilizce öğretmeniyken kaza geçirerek felç olmuştur. Rehabilitasyon sonrası 2006 yılında Mersin İl Milli Eğitim Müdürü'ne başvurarak göreve dönmek ister. İlçe Milli Eğitim Müdürlüğü, bu halde öğretmenlik yapamayacağını, ayrıca ona uygun bir okul olmadığını bildirerek talebi reddeder. Bu noktada M.D.A., izleyici derneğe başvurur.

Ayrımcılığın içeriği: M.E.B. açısından makul uyumlulaştırma yapmama, Sağlık Bakanlığı personeli açısından doğrudan ayrımcılık.

Sonuç: Dernek M.E.B'e başvurur ve atama yapılmasını talep eder. M.E.B. tarafından verilen resmi cevapta, M.D.A.'nın, öğretmenlik mesleğine dönmesinde bir sakınca bulunmadığını, öğretmen olmasına mani olacak bir hususun olmadığını belirtir. M.D.A.'ya Mersin Devlet Hastanesi'ne başvurduğunda bir doktor tarafından (sadece ayakları çalışmamasına rağmen) bu halde öğretmenlik yapamayacağı belirtilir ve "Ne yaparsan yap, sana rapor vermeyeceğiz" denerek talebi reddedilir. Dernek bunun üzerine durumu Eylül 2009'da Sağlık Bakanlığı'na bildirir. Bakanlık hakem hastane tayin eder ve M.D.A.'nın kişisel başvuruda bulunması halinde ilgili doktor hakkında işlem yapılacağını belirtir. Ancak M.D.A. uzun bir süre boyunca uğraşmasına rağmen olayın bu noktada tıkanması üzerine, –yılgınlığa düşerek– derneğin ısrarlarına rağmen talebinden vazgeçer. Doktor hakkında suç duyurusunda bulunmaz. İngilizce öğretmenliğini bırakır.

T.C. Başbakanlık Özürlüler İdaresi'nin "Toplum Özürlülüğü Nasıl Algılıyor?" başlıklı çalışmasında görüldüğü üzere ayrımcılık, işe alma aşamasında, maaş artışlarında, terfi sürecinde ya da iş değiştirme sırasında olabilmektedir.

Bu ayrımcı davranış kalıplarının temelinde, engellinin iş yerinde görülmek istenmemesi yatmaktadır. Bu eğilimi besleyen kalıpyargılar şunlar olabilmektedir:

- Engelli, işine düzenli gelemez.
- Engelli verimli çalışamaz.
- Engelli bünyesi çalışmaktan olumsuz etkilenir.
- Engelli, iş yeri için ekstra maliyetler doğurur.
- Engelli, iş yerinde motivasyonu düşürür.
- Engelli, iş yerini yasal açıdan sıkıntıya sokar.

Engelliler ve Eğitim

Örnek vaka: Tekerlekli sandalye bağımlısı P.Ç.'nin velisi, çocuğunun 2004-2005 eğitim öğretim yılında, Mediha Boysan İlköğretim Okulu'nda öğrenimini sürdürebilmesi için kayıt yaptırmak ister ve P.Ç.'nin sınıfının, giriş katta bulunan dershanelerden birinde olmasını talep eder. Okul müdürü tarafından velinin başvurusu reddedilir ve veli (engelli çocuğun yanında) "Ben sizin sakat çocuğunuzu almam" cevabıyla rencide edilir.

İşlem: İzleyici dernek, müdürün bağlı bulunduğu İlçe Milli Eğitim Müdürlüğü'ne yazılı bir başvuruyla P.Ç.'nin okula kaydının yapılmasını ve yetkili müdür hakkında soruşturma açılmasını talep etmiştir. İdari makam soruşturma başlatmış, çocuğun okula kaydının yapılması ve giriş kata sınıf açılması için talimat vermiş, müdüre disiplin (kınama) cezası vermiştir.

Cezanın daha yüksek olmaması, olayı gören bir kişi olmamasından kaynaklanmıştır. Aile yasal süreç sonucunda, çocuğun okulda baskı göreceği endişesi ve çocuğun psikolojisi bozulacağı inancıyla P.Ç.'yi başka bir okula kaydetmiştir.

2002 yılı verilerine göre ülkemizdeki 8,5 milyon engelli nüfusun 1 milyon 158 bininin 0-18 yaş arasında olduğu tahmin edilmektedir. Söz konusu nüfusun eğitim hakkından yararlanma oranları, engelsiz bireylere kıyasla vahim sayılabilecek bir tabloyu ortaya koymaktadır. Engelli (görme, ortopedik, işitsel ve zihinsel) nüfusun yüzde 40,97'si ilkokul, yüzde 5,64'ü ortaokul, (sonradan engelli olan çocukların sayısal katılımıyla) yüzde 6,9'u lise ve yüzde 2,42'si üniversite mezunudur. Görme engellilerin 'brail' (kabartma) yazı okuma yazma oranı yüzde 2,5'tir. Durum gayet açıktır. Yaşıtları herhangi bir engelle karşılaşmadan eğitim hakkını kullanırken, engelli çocuk, bu hakkından –onlar gibi fırsat eşitliği ilkesi çerçevesinde– faydalanamamaktadır. Burada şu noktanın

altını kalın çizgilerle çizmek gerekir: Okulların mimari yapısının engelli çocuklara uygun olmayışını, eğitim için (oransal eşitliği koruyarak) özel eğitimci, uzman eğitimci istihdam edilmemesini engellilere yönelik ayrımcılık dışında başka türlü izah etmek, hukuken olmasa bile, etik açıdan mümkün değildir.

Eğitim sistemimiz içinde, halihazırdaki (eğitim fakülteleri ve muadillerinde) eğiticilerin (özel eğitimciler hariç) engelli öğrenciye nasıl bir tutumla yaklaşacağına dair bir program mevcut değildir. Kaynaştırmalı eğitim sistemi içindeki sınıf öğretmenlerinin büyük çoğunluğu, bedensel engelli ya da görme engelli öğrencilere nasıl davranacağını, onların kendine özgü sorunlarına nasıl yaklaşabileceğini bilmemektedir.

Her ne kadar son yıllarda bu konuda oldukça önemli adımlar (özel eğitim sınıflarının ve özel eğitimci sayılarının artırılması, kaynaştırma eğitiminin yaygınlaştırılması, rehabilitasyon hizmetlerinin kalitesinin artması gibi) atılmış olsa da, genel durum, ayrımcılığın yakın gelecekte –yaygın ve etkin bir şekilde– sonlandırılabileceğinin işaretlerini vermemektedir.

Engelli çocukların eğitim sırasında maruz kaldığı ayrımcı uygulamalar bununla sınırlı değildir. Birçok engelli çocuğun kaydı, idareciler tarafından 'engelli çocuğun sorumluluğunu alamayacakları' gerekçesiyle yapılmamaktadır. Kimi hallerde 'engelli çocuğun diğer çocukların psikolojisini bozacağı' ret gerekçesi olarak gösterilmektedir. Şüphesiz ki, bu olguların ölçülmesi ve ispatı üçüncü şahısların yanında gerçekleşen bazı olaylar ve yazılı belgelerdeki olgular dışında zordur (bkz. aşağıda verilen ÖSYS vakası). Ancak birbirinden habersiz birçok engelli çocuğun ya da velilerinin benzer olayları anlatması bu olgunun varlığının işaretlerini vermektedir.

Eğitim alanındaki ayrımcı uygulamalar, üniversite sınavlarında dahi yaşanmıştır. Nitekim 2009 yılı Üniversite Seçme Sınavı Kitapçığı'nda İstanbul Aydın Üniversitesi, 'engelli öğrencilere hizmet verme olanaklarının bulunmadığı'nı ifade ederek, engelli öğrencilerin İstanbul Aydın Üniversitesi'ni tercih etmemelerini talep etmiştir. Engelliler konusunda faaliyet gösteren dört derneğin, ayrımcılık iddiasıyla konuyu savcılıklara intikal ettirmesinin ardından ÖSYM, YÖK ve üniversitenin yetkilileri ağız birliği etmişçesine söz konusu ifadelerin kitapçığa 'sehven' girdiğini belirtmişlerdir.

Erişimde Ayrımcılık

Geçmişte ülkemizin mimari yapı tasarım anlayışında engellilerin neredeyse hiç düşünülmediği aşikârdır. Bu düşünceden hareketle 2005 yılında yürürlüğe giren 5378 sayılı 'Özürlüler Kanunu'nun geçici 2. ve 3. maddesi, var olan

bütün resmi ve özel kamusal yapıların, kentsel mekânların ve toplu taşıma araçlarının 2012 yılına kadar engellilere uygun hale getirilmesi koşulunu koymuş ve 2005 yılından sonra yapılacak her kamusal binanın engellilere uygun bir biçimde inşa edilmesini zorunlu kılmıştır. Ne yazık ki yedi yıllık yasal sürenin dolmasına sayılı günler kala (29 Haziran 2012'de) çıkarılan bir kanunla, bu süre bir yılı kesin, iki yılı opsiyonlu olmak üzere üç yıl uzatılmış bulunmaktadır.

Ulaşımda –özellikle belediyelerle ilgili– sorunlar hâlâ yaygın olarak devam etmektedir. Örnek vermek gerekirse, İstanbul Büyükşehir Belediyesi (İBB), 2005 yılında yürürlüğe giren 5378 sayılı kanun ile zorunlu hale getirilmesine rağmen, İstanbul'un son yıllardaki en büyük toplu taşıma aracı projesi olan metrobüs sistemini engellilerin erişebilirliğine uygun yapmamıştır. Bu durum, Toplumsal Haklar ve Araştırmalar Derneği (TOHAD) tarafından mahkemeye intikal ettirilmiştir. Mahkeme 2010 yılının Nisan ayında İBB aleyhine sonuçlanmıştır. Benzer şekilde Görme Özürlüler Derneği, İstanbul Okmeydanı'nda 287 milyon TL'ye (yaklaşık 190 milyon dolar) yapılan devasa adliye binasının görme engellilere uygun yapılmadığı gerekçesiyle mahkemeye başvurma aşamasına gelmiştir.

Yukarıda verilen bazı örneklerden de anlaşılacağı üzere eğitim, istihdam ve erişim gibi temel haklarda engelli ayrımcılığının izlerini görülmektedir. Şüphesiz ki, benzer olumsuzlukları hayatın bütün alanlarında tespit etmek mümkündür; ama özü aynı olduğu için tekrar niteliğinde olacaktır. Yukarıda kısaca ortaya koyulan tabloyu üç başlık altında özetleyebiliriz.

Engellilere yönelik ayrımcılık:

- Yasada, yönetmelikte veya tüzüklerde yer alan ayrımcılık,
- Yasayı uygulayanların tutum ve uygulamalarından kaynaklanan ayrımcılık,
- Bireylerin birbirleri arasındaki eylem, tasarruf ve tutumlarından kaynaklanan ayrımcılık.

Örnek vaka: 2009 Öğrenci Seçme ve Yerleştirme Sistemi (ÖSYS) Yüksek Öğretim Programları ve Kontenjanları Kılavuzu'nda, 'Üniversitelerin Yükseköğretim Programlarının Koşul ve Açıklamaları' başlıklı bölümün 134. sayfasında bulunan ve T.C. İstanbul Aydın Üniversitesi'nin giriş koşullarının anlatıldığı 52. fıkranın son satırında "Özürlü öğrencilere eğitim-öğretim verecek olanağımız olmadığından; özürlü öğrencilerin tercih etmemesi gerekir" şeklinde bir ibare tespit edilmiştir.

İşlem: Aralarında izleyici derneğin de bulunduğu çeşitli STK'lar, İstanbul Aydın Üniversitesi, ÖSYM ve YÖK yetkilileri hakkında savcılığa konu hakkında suç duyurusunda bulunmuş, TCK'nın 122. maddesi kapsamında dava açılmasını istemiştir. Söz konusu üniversite olaydan dolayı özür dilemiş, YÖK ve ÖSYM yetkilileri olayın gözden kaçtığını belirtmiştir. Soruşturma hâlen devam etmektedir.

Engelli Ayrımcılığının Beslenme Noktaları

- **Sosyal temas yoksunluğu:**
  Engelli birey(ler) ile engelli olmayan birey(ler) arasındaki iletişimsizlik, bu iki sosyal grup arasında önyargıların doğmasına ve yabancılaşma yaşanmasına sebep olmaktadır. Böyle olduğu için toplum, engelliyi sadece tıbbi eksende (yani fiziksel fonksiyon kaybıyla) algılamaktadır. Dünyada 1960'lı yıllarda terk edilen ve tıbbi yaklaşım olarak nitelendirilen bu yaklaşımda, toplumun engelli için yaptıkları, (tekerlekli sandalye, yardımcı cihaz, tıbbi malzeme vb.) tıbbi ihtiyaçlarının karşılanmasına indirgenmektedir. Engellinin sosyal yaşama katılımının, diğer toplumsal gruplardan arındırılmış (engelli parkı, engelli tatil köyü vb.) mekânlarda sağlanması öngörülmektedir. Dışlayan, yabancılaştıran ve yok sayan bu yaklaşımlar, ayrımcılığın en önemli beslenme noktalarından birini oluşturmaktadır.

- **Mali ve idari kaygılar:**
  Devlet veya özel sektör kurum ve kuruluşlarının, engellilere yönelik yaşam kolaylaştırıcı veya engellileri yaşama dâhil edici birçok tedbiri (erişim, eğitim, makul uyumlaştırma vb.) mali kaygılar sebebiyle kısıtlaması, ertelemesi, ötelemesi ve/veya tamamıyla gündemden

kaldırması, engelliye yönelik ayrımcı uygulamaların bir diğer yansımasıdır. Bugün için gerekli birçok düzenleme (örneğin, toplu taşıma araçlarının engellilerin erişimine uygun hale getirilmesi), bütçe kısıtları ve mali yetersizlikler gerekçe gösterilerek yapılmamaktadır. Yakın zamanda bir dava esnasında İstanbul Büyükşehir Belediyesi, metrobüs hattının engellilere uygun olarak inşa edilmemesini mali kısıtlarla gerekçelendirmiştir.

- **Engellilerle ilgili STK'ların kamuyla, yasama ve yürütme organlarıyla ilişkilerindeki eksiklik ve yanlışlıklar:**
  Engelli haklarının yaşama geçirilmesi ve ayrımcı uygulamalarla mücadele edilmesi konularında en büyük görevin düştüğü STK'ların önemli bir bölümü, maalesef hak temelli mücadele yerine yardım temelli mücadele modelini benimsemiş durumdadır. Bu bağlamda dikkatlerini engellilere yönelik ayrımcılıkla mücadele etme konusuna yöneltmek yerine, kamudan yardım temin etme konusuna vermiş oldukları görülmektedir. Diğer taraftan, yaygın bir biçimde düzenlenen SMS mesajlarıyla para gönderme, pet şişe kapağı toplamak gibi garip yardım toplama kampanyaları yüzünden engelliler, destek verilmesi gereken 'zavallı, yardıma muhtaç insanlar' olarak algılanır olmuştur.

Bu haliyle aslında engellinin acınacak biri olarak tanımlanmasında ve bu algının bir uzantısı olarak (çoğu zaman bilinçdışı uygulamalarla) ayrımcılığa maruz kalmasında engelliler konusunda çalışan STK'ların da etkisi büyük olabilmektedir. O halde geriye şu soruyu sormak kalmaktadır.

Ne Yapmalıyız?

Engellilere yönelik ayrımcılığın önlenmesi ve bununla mücadele edilmesi, toplumun engellilere sunacağı bir lütuf ya da fedakârlık değil, temel bir insanlık vazifesidir. Bu mücadele, ancak toplumun engelli-engelsiz bütün bireylerinin ortak çabasıyla, kolektif hareketiyle kazanılabilecektir. Bu noktada yapılması gerekenleri şu başlıklar altında toplayabiliriz:

A) Kamusal düzeyde yapılabilecekler:

– Her şeyden önce, toplumda engelliye yönelik empati duygusunun geliştirilmesi gerekmektedir. Bunun sağlanması için kamu-

sal bir bilinçlendirme ve bilgilendirme hareketine ihtiyaç vardır. Bu hareketin hedefi, topluma, insan hakları temelli, fırsat eşitliğini sağlamayı amaç edinen yaklaşımı benimsetmek olmalıdır.

- Devletin, T.C. Anayasası'nın 10. maddesinde belirtilen eşitlik ilkesinin hayata geçirilmesi için etkin tedbirler alması gerekmektedir. Bunun sağlanabilmesi için de, başta engelliler konusunda faaliyet gösteren STK'lar olmak üzere, bütün sosyal grupların, kamuoyu baskısını yasama ve yürütme erkinin üzerinde kurması gerekmektedir.
- Engelliler konusunda faaliyet gösteren STK'ların yardım temelli çalışma modelinden, hak temelli çalışma modeline geçmeleri sağlanmalıdır. Hak temelli çalışan derneklerin faaliyetleri desteklenmelidir.
- Engellinin yaşama katılımının önündeki tüm mimari ve fiziki engellerin kaldırılması, toplu taşıma araçlarına erişimin sağlanması gerekmektedir. Bu iki konuda atılacak adımlar, engellinin ekonomik ve sosyal hayata katılımını ve bu sayede yabancılaşmanın ve algı sorunlarının aşılmasını sağlayacaktır.
- Engelli bireyin toplumda bireysel yetenekleriyle ön plana çıkmasının ilk koşulu, eğitim hakkından faydalanmasıdır. Bu sebeple okullardaki mimari erişim sorunları ortadan kaldırılmalı, engelli çocukların eğitim kalitelerinin ve verimlerinin artırılması amacıyla, engelli çocuklara yönelik tutum eğitimlerini içeren programlar oluşturularak öğretmenlerin bu programlara katılımı sağlanmalıdır.

B) Birey bazında yapılabilecekler:

- Engelliyle tanışmak ve onunla empati kurmak için engelli grupları hakkında bilgilenmek, konu hakkında faaliyet gösteren STK'lardan bilgi edinmek gerekir.
- Engelliler, hakları, maruz kaldıkları ayrımcılık türleri ve yasal müeyyideler konusunda bilgilendirilmelidir.
- Engellilerin aileleri, hakları konusunda bilinçlendirilmeli, bilgilendirilmelidir.
- Engelliyle iletişim kurulan (örneğin, eğitim görülen okul ve sınıf vb.) mekânlar engelliler için oluşturdukları dezavantajlardan arındırılmalıdır.

- Engellilerin eğitim materyallerinin engelli için oluşturdukları dezavantajlardan arındırılmalıdır (sesli-görsel hale getirilmesi vb.).
- Engellinin içinde bulunduğu sosyal gruplar engellinin sorunları ve ihtiyaçları konusunda bilgilendirilmeli, tutum değişikliği yaratılmalıdır.

Çerçeveden Taşanlar

Engellileri eğitim, istihdam ve sosyal yaşamın dışında bırakan (bırakılması sonucunu doğuran) tutumlar, toplum tarafından çoğu zaman, acıma, merhamet etme duygularıyla açıklanan ve bu sebeple genelde ayrımcılık olarak görülmeyen davranış biçimleridir. Toplum halihazırda engelli bireyleri, kendi kendine yeten bireyler olarak değil de, merhamet edilmesi gereken, üretim süreçlerine katılmasına gerek olmayan, tıbbi, ekonomik vb. gereksinimlerinin toplum tarafından karşılanması gereken bireyler olarak konumlandırmaktadır.

Ancak bütün bu davranış kalıplarının, psikolojik, sosyolojik ve hukuki irdelemeler süzgecinden geçtiğinde, engelliyi dışlayan, yok sayan ve ötekileştiren sonuçlar doğurduğu açıkça görülmektedir. Konu hakkındaki tutum ve algı ölçümleri, eğitim, istihdam ve sosyal yaşama katılım istatistikleri, bizlere ayrımcılığın toplum yaşamında yer etmiş baskın bir anlayış olduğunu açıkça göstermektedir.

Engellilere yönelik ayrımcılığın önlenmesi ve bu ayrımcılıkla mücadele edilmesi temel bir insanlık vazifesidir. Toplumun engelli engelsiz tüm bireylerinin işbirliği içine girmesi, bu mücadelenin başarıya ulaşmasının ön koşuludur. Bu bağlamda bir taraftan kamusal otorite, Anayasa'nın eşitlik ilkesinin 'haklardan eşit yararlanma' prensibiyle içselleştirilmesini sağlayacak etkin tedbirler almalı, öte yandan sakatlar ve engelli bireyler de hak temelli mücadele bilinciyle hareket ederek, toplumun yeniden yapılanması için kamusal tutum değişikliği yaratmalıdır.

Kaynakça

T.C. Başbakanlık Özürlüler İdaresi Başkanlığı (ÖZİDA), (2010), Özürlülüğe Dayalı Ayrımcılığın Ölçülmesi ve Araştırması, s.75-103.

Türkiye İş Kurumu, 2008 yılı faaliyet raporu, http://statik.iskur.gov.tr/tr/rapor_bulten/2008_yili_faaliyet_raporu.pdf (2 Ocak 2012)

Türkiye İstatistik Kurumu İl Düzeyinde Temel İşgücü Göstergeleri, 2010 Haber Bülteni, http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=8536 (2 Temmuz 2012)

14

Yaşçılık / Yaşa Dayalı Ayrımcılık

Kenan Çayır

Özet
Giriş
'Çocuk', 'Genç' ve 'Yaşlı' Kategorilerinin Öznelliği
Türkiye'de Gençlik ve Yaşlılık Algısı
Yaşçılık 'Yaşlı' İnsanlar Açısından Nasıl İşler?
Çalışma Yaşamında Yaş Ayrımcılığı
Yaşçılıkla Mücadele
Çerçeveden Taşanlar
Kaynakça

Özet

İnsanlar, cinsiyetleri ya da inançları temelinde ayrımcılığa uğrayabilecekleri gibi, sadece yaşları yüzünden, yani 'genç' ya da 'yaşlı' olarak değerlendirildikleri için de birçok alanda ayrımcı davranışlarla karşılaşabilirler. Bu yazı, Türkiye'de henüz pek gündeme gelmeyen yaşçılık ya da yaşa dayalı ayrımcılık konusunu ele almaktadır. Yazıda 'gençlik' ve 'yaşlılık' kategorilerinin tanımları sorgulanmakta, bu konuda Türkiye'deki algılar incelenmekte ve 'yaşlı'ların yaşadığı sorunlara odaklanılarak yaşçılık incelenmektedir.

Giriş

Türkiye'de son yıllarda ayrımcılığın çeşitli formlarına karşı belirli bir bilinç oluşmaya başladı. Örneğin kadınlara, engellilere ya da etnik gruplara karşı ayrımcılık konusu, yetersiz de olsa gündemde yer bulmaya başladı. Ancak yaşa dayalı ayrımcılık ya da yaşçılık (*ageism*) hâlâ pek bilinen ve gündeme taşınan bir olgu değil. Birkaç istisna hariç Türkiye'de bu konuda yapılmış bilimsel çalışma da yok denecek kadar azdır (Baybora 2007, 2010; Özkan ve Bayoğlu 2011; Mugan ve Feyzan 2009). Halbuki ırkçılık ya da cinsiyetçilik gibi yaşçılık da bir ayrımcılık biçimidir. Yaşçılık, insanların sadece yaşlarından dolayı ayrımcı davranışlara maruz kalmalarıdır. Başka bir deyişle, insanlar cinsiyetleri, cinsel yönelimleri ya da inançları temelinde ayrımcılığa uğrayabildikleri gibi, sadece yaşları yüzünden de iş yaşamında, insanlarla olan ilişkilerinde veya hizmet alırken ayrımcı davranışlarla karşılaşabilirler. Örneğin bazı insanlar 'yaşlı' bulundukları için bir işe kabul edilmeyebilirler veya bazıları 'genç' olarak görüldükleri için bulundukları ortamlarda aşağılayıcı davranışlara maruz kalabilirler. Bu yaş kategorilerine çocukluk da dâhil olabilir. Dolayısıyla yaşçılık, her yaş grubundan bireyi etkileyebilir. Ancak çocuklara yönelik birçok koruma mekanizması ve sözleşme ya da gençlerin toplumsal yaşama katılımına yönelik birçok sivil toplum faaliyeti olmasına karşın, 'yaşlı' insanlara yönelik çalışmalar yetersizdir. Oysa Türkiye dâhil dünya nüfusu yaşlanmakta, yaşlılık, gittikçe olumsuz bir kategori olarak algılanmaya başlanmakta ve insanlar sadece yaşlarından dolayı ayrımcılığa uğramaktadırlar. Dolayısıyla dünya literatüründe de yaşçılık, çoğunlukla 'yaşlı' insanlara yönelik ayrımcılık olarak ele alınmaktadır. Bu yazıda da yaşa dayalı ayrımcılık 'yaşlılık' odaklı olarak ele alınacaktır.

'Çocuk', 'Genç' ve 'Yaşlı' Kategorilerinin Öznelliği

Girişte ve alt başlıkta 'genç' ya da 'yaşlı' kavramlarını tırnak içinde kullandım. Çünkü bu yaş kategorilerinin nesnel bir tanımı yoktur. Başka bir deyişle kimin çocuk, kimin genç, yetişkin ya da yaşlı sayılacağının tüm zamanlar ve toplumlar için geçerli bir tanımı olamaz. Çünkü yaş kategorileri birer toplumsal kurgudur. Örneğin "çocukluk kategorisi hangi yaş aralığını kapsar?" sorusunun her toplum ve zaman için geçerli bir cevabı yoktur. Sanayi öncesi tarım toplumlarında insanlar çok erken yaşta üretime katıldığı ve evlendiği için, gençlik çok kısa süren bir dönemdi. Bugün de Türkiye'de kırsal bölgelerdeki çocukluk yaş aralığı ile orta veya üst sınıf kentli ailedeki çocukluk anlayışı birbirinin aynı değildir. Hatta günümüz tüketim toplumunda yaş grupla-

rı daha da çoğaltılmıştır. Reklamlarda görülen çocuk odası, genç odası ifadeleri bunun bir göstergesidir.

Aynı şekilde "bir insan kaç yaşından sonra yaşlı sayılır?" sorusunun nesnel bir cevabı yoktur. Ulusal ve uluslararası düzeyde politika geliştirmek amacıyla bazı tanımlar yapılmıştır. Örneğin Dünya Sağlık Örgütü'nün ayrımına göre 45-59 yaş arası orta yaş, 60-74 yaş arası yaşlılık, 75-89 yaş arası ileri yaşlılık, 90 ve üstü ise ihtiyarlık kategorisine alınmıştır (SSKGM 2007: 10). Bu yaş aralıkları sosyal politikaları belirlemek için önemli olabilir, ancak yaşlılık kategorisi de diğerleri gibi özneldir; kimin yaşlı sayılacağı kültürden kültüre farklılık gösterir. Çalışmalar Türkiye'deki yaşlılık algısının Avrupa'daki ülkelerden farklı olduğunu ortaya koymaktadır.

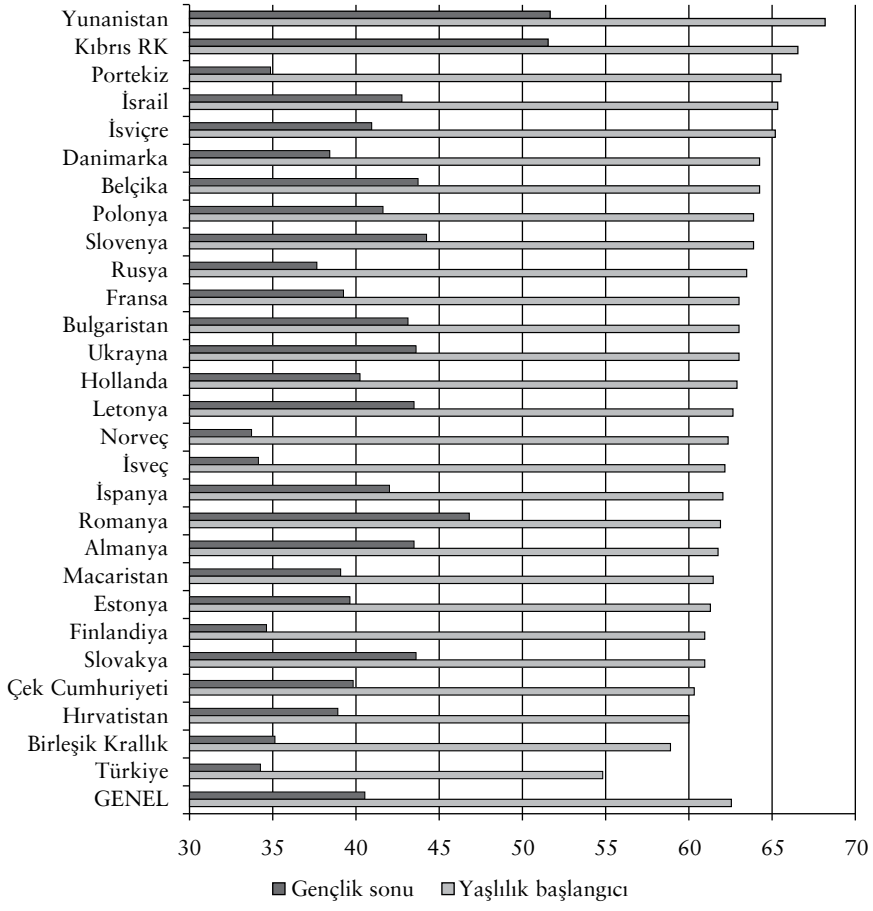
Türkiye'de Gençlik ve Yaşlılık Algısı

Verileri 2010 yılında yayınlanan Avrupa Sosyal Anketi'ne göre Avrupa ülkeleriyle karşılaştırıldığında Türkiye'deki insanlara için gençlik erken bitmekte, yaşlılık ise erken başlamaktadır (Başlevent 2010). Bu ankette sorulan "Sizce bir kişi kaç yaşına kadar genç sayılır?" ve "Sizce bir kişi kaç yaşından itibaren yaşlı sayılır?" sorularına verilen cevaplar **Şekil 14.1**'de gösterilmiştir.

Buna göre Türkiye'de insanlar gençliğin 34.2 yaşında bittiğini, 55 yaşından sonrasının ise yaşlılık dönemi olduğunu düşünmektedirler. Buna karşın Yunanlıların yaşlılığın 68 yaşında başladığını düşünmeleri, iki komşu ülke arasında bu açıdan büyük bir kültür ve algı farkı olduğunu göstermektedir.

İnsanların belli bir yaşa kadar 'çocuk', 'genç' veya belirli bir yaştan itibaren 'yaşlı' sayılmalarının belirli toplumsal sonuçları vardır. Çünkü her kategori, içinde bazı kalıpyargıları (ve önyargıları) da taşır. Kalıpyargılar belirli insan gruplarıyla ilgili zihnimizdeki resimler olarak tarif edilir. Bu resim, belirli bir grup ya da grubun üyeleri hakkında toplumca paylaşılan ve doğru olduğuna inanılan inançları barındırır. Örneğin, Türkiye'de günümüzde gençlerle ilgili birçok olumsuz kalıpyargı vardır. Birçok insana göre "gençler sorumsuzdur, apolitiktir, yaşlılara karşı saygısızdır, akılları havadadır". Diğer tüm kalıpyargılarda olduğu gibi bunlarda bir gerçeklik payı olabilir. Yani hakikaten bazı gençler, sınırları ve anlamı tartışmalı olsa da 'saygısız' olabilir. Ancak belirli bir grup hakkındaki kalıpyargılar o grubu homojenleştirir ve bireylerin, sadece o grubun üyesi oldukları için ayrımcılığa uğramaları sonucunu doğurabilir. Örneğin gençlere karşı olumsuz kalıpyargıları ve önyargıları olan bir öğretmenin, onların gelişimine katkısı da sınırlı olacaktır. Çünkü bu tür kalıpyargılar gençlere güvenme ve sorumluluk verme durumunu da etkiler.

ŞEKİL 14.1
28 Ülkede Ortalama Değerler (Yıl)

Kendi deneyimimden örnek verirsem, akademik kariyerimin ilk zamanlarında veya yüksek lisans yıllarımda, Batılı üniversitelerdeki yaşıtlarıma, Türkiye'dekilere oranla ne kadar fazla sorumluluk verildiğini ve güvenildiğini görünce şaşırmıştım. Bunun şüphesiz kültürel bir boyutu vardır. ZiraTürkiye'de bugün de akademik yaşamda ciddi bir yaş hiyerarşisi var. Bilimsel toplantılarda daha ileri yaşlarda olan akademisyenlerin, kendilerinden küçük olanların söylediklerini eleştirirken yaş hiyerarşisini hatırlatacak şekilde "genç arkadaşımın söylediklerine..." türü ifadelere rastlamanız olasıdır. Ben-

zer şekilde bugün hem lise hem de üniversite çevresinde gençler hakkında en çok dile getirilen yargılardan birisi apolitik olduklarıdır. Oysa bilimsel çalışmalar bunun çok da doğru olmadığını, güncel politikaya direnmenin kendisinin de bir politik duruş olduğunu (Lüküslü 2009) ya da gençlerin sosyal medya gibi yeni araçlarla politize olduklarını göstermektedir.

Aynı şekilde insanları belirli bir yaştan sonra, hatta Türkiye'de çok erken bir dönemde 'yaşlı' olarak gruplandırma eylemine eşlik eden birçok kalıpyargı vardır. Bu kalıpyargılar doğrultusunda 'yaşlı' olarak nitelenen insanlardan toplum belirli davranış kalıpları beklemektedir. Türkiye'de bu kalıpların Batılı ülkelerle karşılaştırıldığında çok daha dar olduğunu söylemek yanlış olmaz. Çünkü yaygın algı 'yaşlı'ların kendine yetersiz, bağımlı, zayıf, vakitlerini evde geçirmesi gereken insanlar olduğu (hatta olması gerektiği) şeklindedir. Aşağıdaki örneğini vereceğim ayrımcılık vakaları, insanların, belirli yaşın üstündekilerin çalışma yaşamında artık üretken olamayacaklarını düşündüklerini göstermektedir.

Peki bu kalıpyargılar nasıl oluşmaktadır? Belirli bir 'yaşlı'(ya da 'genç') imgesini besleyen birçok kaynak vardır. Örneğin ders kitaplarındaki yaşlı imgesi genellikle evde dizlerine battaniye sarmış halde oturan müşfik ninedir. Çocuk kitaplarındaki ya da televizyon dizilerindeki yaşlı insan imgesi de neredeyse tektiptir. Atasözleri de bu konudaki hâkim kalıpyargıları besler niteliktedir: "Yaş yetmiş iş bitmiş", "yaşından utan", "bir ayağı çukurda"... Medya da yaşlanmayı gittikçe olumsuz ve istenmeyen bir süreç olarak sunmaktadır. Tüm bunların sonucunda bir ideoloji olarak yaşçılık, ileri yaş gruplarına karşı tutum ve davranışları etkileyen bir unsur haline gelmektedir.

Yaşçılık 'yaşlı' insanlar açısından nasıl işler?
Yaşçılık belirli şekillerde kendini gösterebilir.

Bağımlı ve bakıma muhtaç olarak algılama: 'Yaşlılar', ilgilenilmeleri gereken, bağımlı, sağlıksız ve bakıma muhtaç insanlar olarak kodlanırlar. Şüphesiz bakıma muhtaç olan yaşlı insanlar vardır. Ancak çevremizdeki 60 ya da 70 yaşının üstündeki birçok insan aktif bir şekilde gündelik yaşamını sürdürmektedir. Hatta bu insanların bazıları, çocuklarına maddi manevi açıdan destek olmaya da devam etmektedirler. Ancak güçlü kalıpyargı, gerçekliğin aksine, bu insanları homojenleştirmekte ve 'bakıma muhtaç' olarak algılama sonucunu doğurmaktadır.

Muhatap almama: 'Yaşlı' insanlara genellikle çocuk muamelesi yapılır. Duygusal ve gelişimsel açıdan erişkin olmadıkları için çocuklara yetişkinlerden farklı davranılabilir belki. Ama yetişkin insanlara çocuk gibi davranılması çoğunlukla onlar açısından küçültücü bir davranış olabilir. Türkiye'de ise belirli yaşın üzerinde insanlar 'bey' ya da 'hanımefendi' hitaplarını yitirip hemen 'amca' (hatta yüksek sesle 'amcaaaa'), 'teyze' ya da 'nine' statüsüne indirgenirler.

İpek Gürkaynak'ın kaleminden bir hatıra:

"1990'lı yılların başları olsa gerek, kayınvalidemi doktora götürdüm. Çıktığımızda pek keyfi yerindeydi. "İlaç verdi ya doktor, hemen keyfiniz yerine geldi" dedim. "Yok, ondan değil" dedi ve devam etti: "Bak kızım, herkes beni nasıl görür bilmem ama ben kendimi bir hanımefendi olarak görürüm. On yılı geçkin zamandır doktora yalnız gitmedim; ya sen götürdün, ya Mehmet, ya Gülen. Doktor bizi karşısına oturtuyor, beni götürene dönüyor ve 'nesi var teyzenin?' diye soruyor. Siz soruyu yanıtlıyorsunuz. Sonra bana dönüyor, 'hadi teyze bi soyun da muayene edelim seni' diyor. Muayene bittikten sonra yine size dönüyor ve ne ilaç içmem, ne yapmam gerektiğini size anlatıyor. Bu doktor, bana döndü ve 'neyiniz var efendim?' dedi. 'Buyrun içeride üzerinizdekileri çıkartın' dedi; hangi ilacı verdiğini, hangi egzersizleri yapacağımı bana anlattı. Hem benimle konuştu hem de bana 'siz' dedi. Tedavisi hiç işe yaramasa da ben bugün yarı yarıya iyileştim."

Sosyal hayattan dışlama: Belirli bir yaşın üzerindeki insanlar, 'yaşlı' olarak görüldükleri için sosyal hayata katılımda zorluklarla karşılaşabilirler. Bunun birçok yolu olabilir: Örneğin uygun toplu taşıma araçlarının sağlanmaması veya İstanbul'da birçok otobüsün insanların rahatça binip inebilmesi açısından çok yüksek olması gibi. Yaşlı bakımevlerinde izole bir yaşam sunulması da bir sosyal dışlanma örneği olabilir. Yine başka bir yol da, toplumun ya da akranların baskısıdır. 'Yaşlı' insanların belirli yerlere gitmelerinin (örneğin bir konser), belirli kıyafetleri giymelerinin, çalışmaya devam etmek istemelerinin ya da evlenme isteklerinin çevreleri tarafından ayıplanması buna örnek verilebilir.

Suistimal etme: 'Yaşlı' insanlar birçok açıdan suistimal edilebilirler; cinsel, fiziksel ya da finansal açıdan zarara uğratılabilirler. Örneğin miras ko-

nusunda yakın çevrelerinin psikolojik baskılarına maruz kalabilirler. Basında zaman zaman görülen 'yalnız yaşayan yaşlı insanların mallarını baskı yoluyla ellerinden alan çete çökertildi" ya da "yaşlıları yardım bahanesiyle dolandıran üç kişi yakalandı' türü haberler bu tür bir ayrımcılığa örnek olarak verilebilirler.

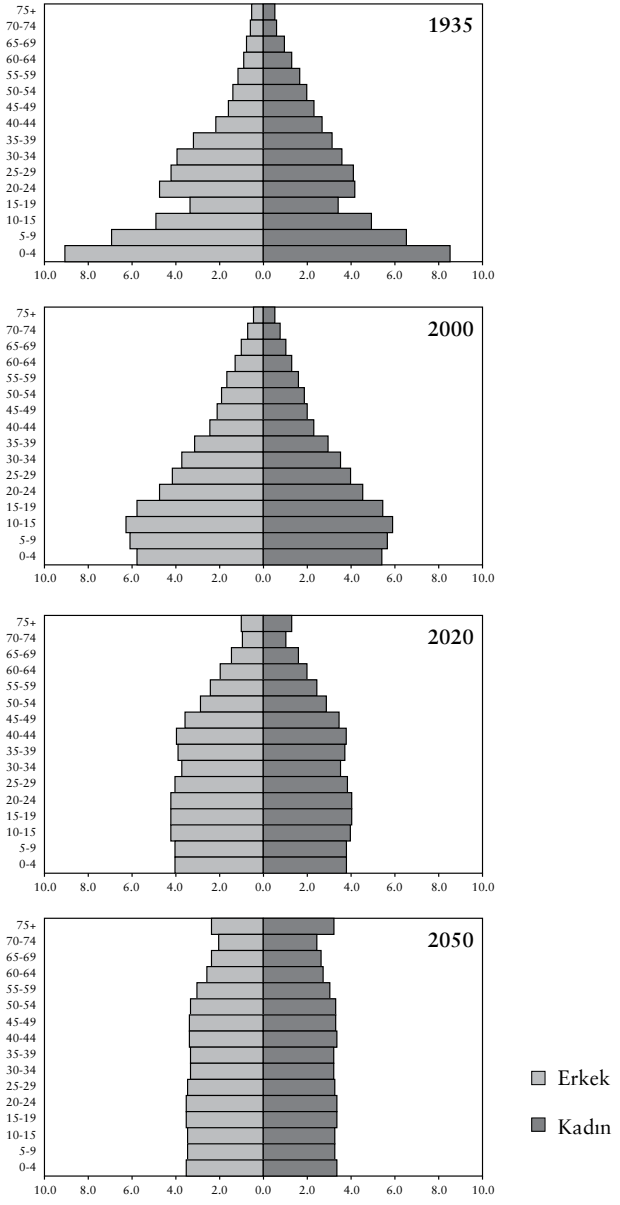
Diğer ayrımcılık türlerinde olduğu gibi belirli bir yaşın üzerindeki insanlar da kendilerine atfedilen kalıpyargılara uygun davranıp, üzerlerindeki baskıyı içselleştirebilir ve normal görmeye başlayabilirler. Erkeklerin gerekirse şiddet kullanabileceğini düşünen bazı kadınlara benzer şekilde, bu insanlar da kendilerine atfedilen kalıpyargıları benimseyerek kendilerinin 'yaşlı', bağımlı ve 'daha az' birey olduklarını düşünmeye başlayabilirler.

Türkiye'nin mevcut demografik yapısı göz önüne alındığında önümüzdeki yıllarda ileri yaş gruplarına yönelik ayrımcılığın daha da önemli bir sorun hale gelebileceğini söylemek mümkündür. Çünkü Türkiye, bugün genç nüfusa sahip bir ülke olarak tarif edilir. Gerçekten de Türkiye'deki nüfus piramidi şu an için Batı ülkelerinden farklıdır, 'yaşlı' nüfus görece olarak daha azdır. Ancak nüfus projeksiyonları Türkiye nüfusunun gittikçe yaşlandığını göstermektedir (Bkz. **Şekil 14.2**).

Nüfus projeksiyonlarına göre Türkiye'nin nüfusu 2050 ya da 2060 yılına kadar artacak ve sonrasında azalmaya başlayacaktır. Günümüz Türkiye'sinde 65 yaş üzeri nüfusun toplam nüfus içindeki oranı yüzde 5.5 civarındadır. Bu oran Avrupa ülkelerinde yüzde 15-20 arasındadır. 2050 yılında ise Türkiye nüfusunda 16 milyon yaşlının bulunacağı öngörülmektedir (SSKGM 2007: 7). Diğer bir deyişle toplam nüfusun yüzde 20'sinin yaşlı olacağı görülmektedir. Bu tablo içinde gerekli önlemler alınmazsa yaşlılar, ayrımcılığa uğrama ve mağdur olma riski altındadırlar. Bu konuda Sosyal Sektörler ve Koordinasyon Genel Müdürlüğü tarafından hazırlanan Ulusal Eylem Planı'ndaki önlemler ivedilikle hayata geçirilmelidir (SSKGM 2007). Örneğin bazı Avrupa Birliği ülkelerinde varolan ve yaşlıların çıkarlarını ve haklarını koruyan Yaşlılar Sendikası gibi yapılar Türkiye'de de oluşturulup tanınabilirse, yaşlıların karar alma mekanizmalarına katılımı artacaktır.

Bu noktada tekrar etmek gerekirse 'yaşlı' kategorisinin 60 ya da 65 üstü olarak tanımlanması önemli değildir. Yukarıda belirttiğim gibi yaşlılık kategorisi kültürel bir kurgudur. Bazı güncel örnekler, Türkiye'de insanların çok erken yaşta yaşlı sayılıp ayrımcılığa uğradıklarını göstermektedir. Bu alanların başında çalışma yaşamı gelmektedir.

ŞEKİL 14.2
Nüfus Yaş Piramitleri - Türkiye (1935, 2000, 2020, 2050)

Kaynak: SSKGM, 2007: 8.

Çalışma Yaşamında Yaş Ayrımcılığı

Yaş ayrımcılığının en çok karşılaşıldığı alanlardan biri çalışma yaşamıdır. Türkiye'de iş ilanlarında "30 yaşını aşmamış" gibi ifadeler hâlâ çok yaygın olarak kullanılmaktadır. Halbuki işin niteliği gerektirmiyorsa, böyle bir ilan 30 yaş üzeri insanlar için ayrımcılık içermektedir. Türkiye'de yaş ayrımcılığına ilişkin doğrudan bir düzenleme henüz yoktur. Buna karşın yaş ayrımcılığıyla ilgili kanunlar ABD'de otuz yıldır, Kanada'da yirmi yıldır ve Avustralya'da on yıldır uygulanmaktadır. ABD'de ancak 40 yaşın üstündekiler yasal düzlemde yaş ayrımcılığı iddiasında bulunabilirken, diğer ülkelerdeki düzenlemeler her yaş grubunu kapsayacak şekildedir. ABD ve İngiltere'de yaş ayrımcılığına ilişkin düzenlemeler sadece çalışma yaşamını kapsarken, Avustralya ve Kanada'daki düzenlemeler diğer alanlardaki yaş ayrımcılığını da önlemeye yöneliktir (Baybora 2007).

Son zamanlarda iş dünyasında yükselmeye başlayan sesler Türkiye'de de bu konuda yasal bir düzenlemenin gerekli olduğunu göstermektedir. Kelly Services tarafından yürütülen 'İşe Başvurularda Ayrımcılık Global İşgücü İndeksi 2007' araştırmasında 28 ülkede 70 bin kişiye uygulanan ankete göre, Türkiye'nin iş dünyasındaki ayrımcılık konusunda diğer ülkelerden daha kötü durumda olduğu görülmektedir. Araştırmaya Türkiye'den katılanların yüzde 19'u, iş başvurularında yaş ayrımcılığına uğradıklarını beyan ederken, 45 yaş ve üstü çalışanların yüzde 32'si yaş yüzünden iş başvurularında 'ret' cevabı aldıklarını söylemektedirler (*Sabah* gazetesi 2009).

Çalışma yaşamında yaşa dayalı ayrımcılığı ortaya çıkaran hem yapısal sorunlardan hem de 'yaşlı'lara karşı artan olumsuz kalıpyargılardan söz edilebilir. Öncelikle gittikçe yaygınlaşan neoliberal politikalar ve kapitalizmin ulaştığı aşamada, özellikle 40-45 yaş üstü insanlar için çalışma yaşamına tutunmanın gittikçe zorlaştığı görülmektedir. Çünkü Richard Sennett'in 'yeni kapitalizm' (2005), Zygmunt Baumann'ın 'akışkan modernlik' (2005) olarak nitelediği günümüz dünyasında tecrübe önemini yitirmektedir. Zira çalışma sürelerinin gittikçe esnekleştiği, yeni teknolojik aletler sonucu insanların her yerden neredeyse 24 saat çalış(tırıl)abilir hale geldikleri, teknolojinin ve bilginin sürekli yenilendiği ve çok hızlı değiştiği (akışkan olduğu) bir çağda yaşıyoruz. Bu kadar hızlı değişimin olduğu bir dönemde insanların sürekli kendilerini yenilemeleri gerektiği vurgulanmakta, dolayısıyla tecrübe, eski anlamını ve önemini yitirmektedir. Sonuçta bu dönemin rekabetçi, krizlere açık olduğu vb. vurgulanarak işte çıkarılmada ve işe alım kriterlerinde yaş, önemli bir unsur haline gelmektedir. Buna örnek olarak yukarıda bahsettiğim Kelly

Services araştırması Türkiye'de işverenlerin tercihlerini "nispeten daha az deneyime sahip, sosyal hakları fazla önemsemeyen ve en önemlisi daha az paraya çalıştırabileceği adaydan yana kullandığını" ortaya koymaktadır. "Tecrübe şartı bahane genç çalışan şahane" başlığıyla verilen habere yapılan okuyucu yorumları da Türkiye'de yaşlı ve genç algısıyla ilgili kalıpyargıları ve önyargıları ele verir niteliktedir. Örneğin bir okur şöyle yazmıştır:

> Bu habere katılıyorum. İnsan kaynakları departmanlarına yaptığım başvurulara cevap dahi gelmiyor diyebilirim. 40 yaşındayım, kriz ve şirket küçülme politikası sebepleri ile işten çıkarılmış bir insan olarak ne yapacağımı bilemeyecek durumdayım. Yılmadım, halen iş aramaya devam ediyorum. Ama bu yaş takıntıları olan işverenlere de anlam veremiyorum. Orta Düzey yetkili olarak çalışmış biri olarak gençlerin dinamik olduklarını düşünmüyorum. Yoğun ve stresli çalışma ortamlarında genelleme yapıldığında hiç çalışamıyorlar diyebilirim. Şahsi kanaatim, gençlerin ne yazık ki çok tembel olduklarını düşünüyorum... (Sabah gazetesi 2009)

40 yaş ve üzeri işsiz kalan insanların bu tür şikayetlerinin çoğalması, sorunun yapısallaşmaya başladığını da gösteriyor (Üstün 2011). Bu okur yorumu, çalışma yaşamında 'yaşlı' olarak nitelenen 40 yaş üzeri insanların işe alınmamasına yol açan kalıpyargılara dair de ipucu veriyor: İleri yaştaki insanlar dinamik değildir; dolayısıyla gelişmelere adapte olamazlar, düşük performans gösterirler, yenilikçi ve esnek değillerdir... Bu okur yorumu aynı zamanda yaş gruplarının birbirleri hakkında da önyargılarla dolu olduğunu göstermektedir. Aslında yaş ayrımcılığını diğer ayrımcılık türlerinden ayıran temel bir unsur vardır. 'Genç' yaş grubu bir süre sonra 'yaşlı' grubuna dâhil olur ya da tersinden şu an 'yaşlı' olanlar bir zamanlar 'genç' grubundadırlar. Buna rağmen bu gruplar birbirleri hakkında etiketleyici ve önyargılı davranışlarda bulunmaktadır. Bu yorumda da yaş yüzünden ayrımcılığa uğradığını dile getiren okur, gençleri homojenleştiren ve tembellikle etiketleyen bir söylem benimsemektedir. Yaşçılığın, ırkçılık ve cinsiyetçilik gibi bir grubun diğer grup üzerine hâkimiyet kurması olarak tanımlandığı (Nelson 2002) düşünülürse sorunun gruplararası ilişkiler boyutunun dikkate alınarak tartışılması gerektiği açığa çıkmaktadır.

Yaş ayrımcılığına farklı sektörler bazında da bakılması gerekir. Çünkü sektörlere özgü bazı sorunlar da yaşanabilmektedir. Örnek vermek gerekirse gençliğin, güzelliğin ve fiziksel görünümün ön plana çıkarıldığı medya sektöründe, özel olarak televizyon gazeteciliğinde, belirli bir yaşın üzerindeki kadınların yer bulmalarının gittikçe zorlaştığı dile getirilmektedir. Gazeteci Haluk Şahin, 40 yaşını geçmiş bir kadın televizyon gazetecisinin işine devam et-

me şansının çok az olduğunu, yazılı medyada da yaşlılara yönelik bir ayrımcılık olduğunu, "şu yaşa geldi, hâlâ işi bırakmadı" şeklinde eleştirildiklerini dile getirmektedir (Sabah gazetesi 2012). Türkiye'de henüz yaş ayrımcılığı nedeniyle açılmış bir dava yoktur. Ancak yaş ayrımcılığıyla ilgili yasal düzenlemelerin olduğu ülkelerde bu tür davalara rastlamak mümkündür.

İngiliz yayın kuruluşu BBC'nin eski sunucularından Miram O'Reilly, 53 yaşındaki televizyoncu, sunuculuğunu yaptığı "Countryfile" programından yaşlı olduğu için atıldığını iddia ederek geçen yıl açtığı davada, kanalı tazminat ödemeye mahkum ettirdi. O'Reilly'nin avukatı Camilia Palmer, davanın ardından müvekkilinin medyadaki bütün yaşlılar adına büyük bir zafer kazandığını belirtti. Sunucuların yeteneklerine göre seçilmesi gerektiğini belirten Palmer, sağlıklı olduğu sürece kimsenin yaşı nedeniyle işten atılmaması gerektiğini dile getirdi.
(http://www.sabah.com.tr/Pazar/2012/01/15/gencsen-ekran-senin)

Yaşçılıkla Mücadele

Bazı hukukçular yaş ayrımcılığıyla ilgili Türkiye'de de bir yasal düzenleme yapılması gerektiğini dile getirmektedir. Hukuksal düzenleme, hak arama mücadelesini kolaylaştırması bakımından önemlidir. Ancak daha hukukun önüne gelmeden bu tür ayrımcılıkları önlemek için toplumsal düzeyde farkındalık yaratmak da önemlidir. Ders kitaplarında bu konuya dikkat çekmek yapılabileceklerden biridir. 'Yaşlı'ların farklı rollerde gösterildiği, üretimin içinde resmedildiği örnekler, yaşla ilgili algıyı etkileme açısından önemlidir. Ayrıca dizilerde homojen bir 'genç' ya da 'yaşlı' algısını kıracak rol modellerine yer vermek de yaşçılıkla mücadelede alınacak tedbirlerden biri olabilir. Gittikçe kentleşen, aile yapısı çekirdek aileye dönüşen Türkiye toplumunda nesillerarası ilişkileri ve teması artıracak fırsatları yaratmak da önemlidir.

Her ayrımcı ideoloji gibi yaşçılık da belirli bir dille türemekte ve başka kuşaklara aktarılmaktadır. Dolayısıyla yaş gruplarına yönelik ayrımcı dil konusunda eğitimde, medyada bilinç kazanılması gerekmektedir. İleri yaştaki insanların onurlu bir şekilde yaşayabilmeleri için sosyal politikaların geliştirilmesi yaş ayrımcılığını önlemenin ayrılmaz parçalarından biridir. Erken ya da ileri yaş gruplarındaki insanların kamusal hayata eşit şekilde katılabilmeleri için yerel yönetimlerce birçok önlem alınabilir. Kent ulaşımının sağlanmasında, bank gibi kent mobilyalarının tasarlanmasında yaş gruplarının dikkate alınması buna örnek verilebilir.

Çerçeveden Taşanlar

Farklı gruplara yönelik yaş ayrımcılığı çokdisiplinli olarak ele alınması gereken bir olgudur. Bu yazıda dışlanma mekanizmalarına ve yaşlılık olgusuna odaklanıldı. Ancak yaşçılık tıp, psikoloji, sosyal politika gibi alanları kapsayan geniş bir perspektiften ele alınabilir. Örneğin tıp fakültelerinde (yaşlıların sağlık sorunlarıyla ilgilenen, yaşam kalitelerini artırmayı vb. amaçlayan bilim dalı olarak nitelenen) geriatri biliminin Türkiye'de daha çok geliştirilmesi gerekir. Yaşçılık çalışılırken bu alanın kavramlarına ve uygulamalarına da bakılabilir. Aynı şekilde Türkiye'de gelişmesi gereken alanlardan biri de sosyal politikadır. Farklı yaş gruplarının yaşadığı sosyal dışlanma ve ayrımcılık sorunlarına bu alanın penceresinden de bakılmalıdır. Son yıllarda yaşlılığı konu alan filmler çekilmeye başlandı. Akla hemen *Beyaz Melek*, *Güle Güle* ve *Pandora'nın Kutusu* gibi filmler geliyor. Yaşlılığın ve yaşçılığın medyadaki ve sinema sektöründeki temsili de ayrıca ele alınması gereken bir olgudur.

Kaynakça

Başlevent, Cem, (2010) "Avrupa'da Yaşlılık Algısı: Kim Yaşlı, Kim Genç?", *Radikal*, 7 Kasım 2010.

Baybora, Dilek, (2010) "Çalışma Yaşamında Yaş Ayrımcılığı ve Amerika Birleşik Devletleri'nde Yaş Ayrımcılığı Düzenlemesi Üzerine", *Çalışma ve Toplum*, 1, s. 33-57.

—, (2007) *Çalışma Yaşamında Yaş Ayrımcılığı*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir.

Baumann, Zygmunt, (2005) *Bireyselleşmiş Toplum*, Ayrıntı, İstanbul.

Lüküslü, Demet, (2009) *Türkiye'de Gençlik Miti*, İletişim, İstanbul.

Mugan, Güliz ve Feyzan Erkip, (2009) "Discrimination against Teenagers in the Mall Environment: A Case from Ankara", *Adolescence*, 44 (173), s. 209-232.

Nelson, Todd D., (2002) *Ageism: Stereotyping and Prejudice against Older Persons*, The MIT Press, Cambridge.

Özkan, Yasemin ve Ayşe Bayoğlu, (2011) "Ageism: College Students' Perceptions about Older People", New Sciences Academy e-gazete, 6 (1), s. 107-115.

Sabah gazetesi, 27 Şubat 2009. http://www.isteinsan.com.tr/iste_ik/tecrube_sarti_bahane_genc_calisan_sahane.html

—, 15 Ocak 2012. http://www.sabah.com.tr/Pazar/2012/01/15/gencsen-ekran-senin

Sennett, Richard, (2005) *Karakter Aşınması: Yeni Kapitalizmde İşin Kişilik Üzerindeki Etkileri*, B. Yıldırım (çev.), Ayrıntı, İstanbul.

SSKGM (Sosyal Sektörler Koordinasyon Genel Müdürlüğü), (2007) "Türkiye'de Yaşlıların Durumu ve Yaşlanma Ulusal Eylem Planı", DPT, yayın no: 2741.

Thompson, Sue, *Age Discrimination*, (2005) Russell House Publishing, Oxford.

Üstün, İlknur, (2011) "Ayrımcılık Bağlamında Beyaz Yakalı İşsizliği", *Boşuna mı Okuduk?: Türkiye'de Beyaz Yakalı İşsizliği*, T. Bora, A. Bora, N. Erdoğan, İ. Üstün, İletişim, İstanbul.

15

Toplumsal Cinsiyete Dayalı Ayrımcılık

Aksu Bora

Özet
Toplumsal Cinsiyet
Toplumsal Cinsiyete Dayalı Ayrımcılık
Cinsiyete Dayalı İşbölümü
Ayrımcılığın Maddi Sonuçları
Cinsel Yönelim Ayrımcılığı
Ayrımcılık Araçları
Sonuç
Kaynakça
Ek Okuma Önerileri

Özet

Toplumsal cinsiyete dayalı ayrımcılık, cinsiyet rollerinin 'doğal' ve değişmez, biyolojik varlığımıza bağlı şeyler olduğu varsayımına dayanır. Bu varsayım yanlıştır, çünkü cinsiyet rolleri hem zaman içinde hem de kültürden kültüre değişirler. Kadınlarla erkeklerin birbirlerinden farklı olmaları, basitçe bir 'farklılık' olarak yaşanmaz, aynı zamanda, eşitsizliğin ve ayrımcılığın meşrulaştırılması da bu farklılığa dayandırılır. Farklılık, genel geçer Kadınlık ve Erkeklik kalıplarının üretilmesi ve yeniden üretilmesiyle sürdürülür, pekiştirilir. Ayrımcılık, bu kalıpların varlığını sürdüren en önemli araçlardan biridir.

Toplumsal Cinsiyet

Toplumsal cinsiyet kavramının anlamı, Simone de Beauvoir'ın ünlü sözünde billurlaşır: "Kadın doğulmaz, kadın olunur." Böylece cinsiyetin bu dünyada 'başımıza gelen'lerle ilişkili bir şey olduğunu söylemiş oluruz, yani, kız bebeklerin içlerinde annelik, yumuşaklık, sevecenlik, hamaratlık, oğlan bebeklerin ise savaşçılık, sertlik, alet edevat tamirine yatkınlık vb. tohumları taşıyarak dünyaya gelmediklerini. Aslına bakılırsa, eğer böyle tohumlar varsa, bunların kız ve oğlan bebeklere gelişigüzel serpiştirilmiş olduğuna inanmak için daha fazla sebebimiz var: Savaşçı kadınlar da tanıyoruz, şefkatli erkekler de. Dünyanın en büyük (dikkat, 'iyi' değil!) aşçıları erkek. Eline bir tornavida aldı mı evdeki her türlü elektrikli aleti söküp takabilecek kadınlar var.

O halde, bu dünyada başımıza ne geliyor da kadınlar (genellikle) daha şefkatli ve daha çekingen, erkekler ise (genellikle) daha dediğim dedik, daha mücadeleci görünüyorlar? Neden daha çok erkek mühendis, daha çok kadın psikolog var?

Her şeyden önce, kadınların ve erkeklerin birbirlerinden tamamen farklı iki cins olduklarına ilişkin tartışılmaz, sorgulanmaz, değişmez bir hikâyenin içinde yaşıyoruz. Bu hikâyeyi 'cinsiyet kalıpları' diye adlandırabiliriz. Bu hikâyenin değişik biçimlerde, farklı örneklerle, kanıtlarla, öngörülerle, durmadan tekrarladığı temel bir fikir var. İnsanlar ikiye ayrılır: Kadınlar ve Erkekler. Erkekler Mars'tan gelir, kadınlar Venüs'ten. Nereye giderseniz gidin, hangi çağda yaşarsanız yaşayın, istediğiniz kadar devrim yapın, düzen değiştirin, modernleşin, değişmeyecek bir insanlık gerçeği gibi karşınıza çıkar bu fikir: Kadınlar ve Erkekler.

Bu temel fikir devam ettiği müddetçe, kalıpların farklılık göstermesi mümkündür. Bazı yerlerde kadınlar biraz daha özgürdürler, bazı toplumlarda erkeklerin şiddete yatkın olduklarına o kadar da fazla inanılmaz. Bazı kadınlar kocaları öldüğünde onun bedeniyle birlikte canlı canlı yakılır, bazıları yeniden evlenmeye teşvik edilir. Bazı erkekler tam 'aile babası'dır, bazıları ise 'özgür ruh'... Ama bütün bu farklılıkları biz o temel fikre, hikâyenin asıl temasına uydururuz. Birbirlerinden onca farklı kadının 'her şeye rağmen' yine de asıl olarak erkeklerden farklı olduğuna inanmayı sürdürürüz. Daha da derinden inandığımız şey, birbirlerinden onca farklı erkeğin 'her şeye rağmen' yine de asıl olarak kadınlardan farklı –ve üstün– olduğudur. 'Erkek gibi kadın' olmak bir övgüyken, 'kadın gibi erkek' olmak ancak hakaret olarak görülebilir. Eh, ne de olsa erkek, insanın üstün yönlerinin taşıyıcısıdır (akıl, bi-

lim, yüksek sanat, yüksek felsefe), kadın ise hayvanlara yakın olan yönümüzün (annelik, duygusallık, gündeliklik)...

Kadınlarla erkeklerin birbirlerinden farklı oldukları, farklı eğilimlerinin, beklentilerinin, yeteneklerinin olduğu fikri çok rahatsız edici olmayabilirdi. Birbirine benzemekten daha sıkıcı ne var? Ama varsayılan bu farklılığın somut, maddi, gerçek sonuçları olduğunda ve bu sonuçlar bir cinsiyet açısından hayatı zorlaştırdığında iş değişiyor. O zaman, farklılığın ayrımcılığa ve eşitsizliğe neden olduğunu görüyoruz ve toplumsal cinsiyet ilişkilerine biraz daha yakından bakma ihtiyacı duyuyoruz.

Toplumsal Cinsiyete Dayalı Ayrımcılık

Toplumsal cinsiyete dayalı ayrımcılık dendiğinde, ilk aklımıza gelen, kadınların kadın oldukları için uğradıkları ayrımcılıktır. Kadınlara karşı ayrımcılığın en belirgin tanımı, bu ayrımcılıkla mücadeleyi hedefleyen bir uluslararası belge olan Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Uluslararası Sözleşmesi'nin (CEDAW) 1. maddesinde yapılır:

Kadınlara Karşı Ayrımcılık:

Bu sözleşmeye göre, 'kadınlara karşı ayrım' deyimi, kadınların, medeni durumlarına bakılmaksızın ve kadın ile erkek eşitliğine dayalı olarak politik, ekonomik, sosyal, kültürel, medeni veya diğer sahalardaki insan hakları ve temel özgürlüklerinin tanınmasını, kullanılmasını ve bunlardan yararlanılmasını engelleyen veya ortadan kaldıran veya bunu amaçlayan ve cinsiyete bağlı olarak yapılan herhangi bir ayrım, mahrumiyet veya kısıtlama anlamına gelecektir.

(Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Uluslararası Sözleşmesi, Madde 1)

Bir başka deyişle, erkeklerden farklı oldukları gerekçesiyle kadınlar, herhangi bir özgürlükten ve haktan mahrum bırakılmayacaklardır. Yani, "bizim hanım içişleri bakanıdır" iddiasıyla kadının evin dışındaki faaliyetlerini sınırlamak, ayrımcılıktır. 'Politik, ekonomik, sosyal, kültürel, medeni veya diğer sahalar' olarak tanımlanan ayrımcılık alanları, kadın katılımının belirli koşullara bağlanmasına ya da belirli biçimlerle sınırlandırılmasına ve kadınların dışlanmaya maruz kaldıkları alanlardır. Örneğin, bir kamu kuruluşu

eleman alımı için ilan verdiğinde, 'askerliğini yapmış olmak' koşulu arıyorsa, ayrımcılık yapmış demektir. Çünkü, zorunlu askerlik, Türkiye'de yalnızca erkekler için geçerli bir vatandaşlık görevidir ve kadınlar askerlik yapmazlar. Eğer 'askerlik yapmış olmak' işe almanın koşulu olarak belirtilmişse, açıkça söylenmese de o işe bir erkeğin alınacağı ifade ediliyor demektir. Bu ilanı veren kurum, temel insan hakları arasında yer alan 'çalışma hakkı'nı ihlal etmiştir.

Ancak, ayrımcılık her zaman bu örnekte olduğu kadar açık ve doğrudan yapılmaz. Kimi zaman kadınların ihtiyaçlarını görmezden gelerek ayrımcılık yapılabilir. Örneğin, ucuz ve yaygın bir kreş sisteminin olmaması, kadınların çalışmasının önünde büyük bir engeldir. Çocuklar sadece kadınlara ait olmadıkları halde, bakımlarının asıl sorumlusu anne olarak görüldüğünden güvenli ve ulaşılabilir bir kreş hizmetinin olmaması halinde ücretli çalışmadan vazgeçecek kişi baba değil, anne olacaktır.

Dikkat edilirse, buradaki ayrımcılığın görünmez oluşunun sebebi, annelik-babalık hakkındaki yaygın ve köklü görüşlerdir. Çocuklara bakmanın kadınların asli sorumluluğu olduğuna inandığımızda, ücretli çalışmanın dışında kalmalarını bir hak ihlali olarak görmemiz de güçleşir.

Cinsiyete Dayalı İşbölümü

Kadınların ve erkeklerin birbirinden tamamen farklı iki insan kategorisi olduğu düşüncesinin beklenebilecek sonucu, iki cinsiyetin uğraşlarının ve eğilimlerinin de birbirinden farklı olacağına ilişkin bir kanaattir.

Antropologların bize anlattığına göre, cinsiyete dayalı iş bölümünün çok eski bir tarihi var. Kadınların toplayıcılıkla, erkeklerin ise avcılıkla daha fazla uğraştıklarının düşünüldüğü zamanlara kadar giden bir tarih. Bu toplayıcılık deneyiminin kadınların tarımı icat etmeleriyle, avcılık deneyiminin ise erkeklerin mekânsal oryantasyon becerilerinin gelişmesiyle sonuçlandığına inanılıyor.

Modern toplum öncesinde kadınlarla erkeklerin yaptıkları işler 'yuvayı beklemek' ve 'geçimi sağlamak' biçiminde ayrışmıyordu; bunun için ev ile iş yerinin ayrışmasını beklemek gerekti. Kadınlar, tarımsal üretimde hep yer aldılar ama mülkiyetten pay almaları söz konusu olmadı; topluluğa (köy ya da aşiret) ilişkin kararların alınmasına katılmaları için erkek çocuklarının büyümesi, gelinlerinin ve torunlarının olması gerekti.

Modern toplumların ayırt edici niteliklerinden biri, ev ile iş yerinin ayrışmasıydı. Bu, kadınların üretimin dışına düşmelerine sebep oldu; onların

asıl işi evdeydi çünkü. Erkekler 'dışarıda' çalışıp evin ekmeğini getirirken, kadınlar 'içeride' kalıp erkeklerin ve çocukların bakımını üstlendiler. Bu ayrım, kadının ve erkeğin 'doğa'sına ilişkin yeni varsayımların ve kanaatlerin oluşmasına neden oldu: Narin ve dayanıksız Kadın ile avcılık genlerine sahip mücadeleci Erkek.

Bu varsayım ve kanaat öyle benimsendi ki, sanki oldum olası, tarih boyunca hep böyle olmuş gibi düşünüldü: Mağarada bebeklere bakan kadınlar ile ormanda ava giden erkekler! Oysa bütün bulguların işaret ettiği gerçek, av etinin insan diyetinin çok küçük bir kısmını oluşturduğu, protein ihtiyacının esasen kabuklular ve küçük hayvanlarla giderildiğidir. Avcılığın asıl olarak ritüel bir faaliyet olduğunu düşünmek için yeterli sebebimiz var.

Topluluk hayatının nasıl organize edildiği, kararların nasıl verildiği, ritüellerin kimler tarafından yönetildiği türünden konulardan tam olarak emin olamıyoruz, çünkü elimizde sadece yorumlamamız gereken maddi buluntular var; böyle olduğu için de, yorum yaparken bugünü geçmişe yansıtıyoruz, o gün de bizim bugün yaşadığımız gibi yaşadıklarını varsayıyoruz. Aslına bakılırsa, 'ötekiler'le ilgilenen bütün disiplinlerin temel sorunlarından biridir bu: Kendi kültürünüzün ve toplumunuzun kavramları ve değerleriyle başkalarına baktığınızda, orada ne olduğunu anlama ihtimaliniz düşer (antropolojide bu tartışma emik/etik kavramsallaştırmasıyla yapılır).

Modern dönem, aynı zamanda 'ev kadını' denilen yeni bir tipin doğduğu ve kadınlık normu haline geldiği bir dönem de oldu. Ev kadınının bir kadınlık normu haline gelişi, her sınıftan, her yaştan, ücretli çalışan ve çalışmayan bütün kadınlar için son derece önemli bir etki yaptı. Çünkü 'doğru kadın', artık o idi. Bir kadın evin dışında çalışıyorsa, bu muhakkak bir aksilik olduğunun deliliydi: Kocası işe yaramazın biri olabilirdi, daha da kötüsü, kadın hiçbir erkek tarafından seçilmemiş bir 'kız kurusu'ydu. Yahut da "o kadar fakirdiler ki, kadıncağız çalışmak zorunda kalmıştı"! 1960'larda sosyal bilim literatüründe çok popüler olan 'rol çatışması' çalışmalarının arkasındaki fikir budur: Çalışan bir kadın olma rolü ile anne olma rolü 'doğal olarak' çatışan rollerdir!

Kadınların narin varlıklar olduğu fikri, ortaçağ soyluluğuna aittir, sonrasında, 19. Yüzyıl Avrupası'nın kentli orta sınıfları bu fikri benimsemeyi uygun gördüler- malum, burjuvazi, ortaya çıkışından itibaren hep aristokrasiyi taklit etmiştir. Hem o zaman hem de öncesinde ve sonrasında, alt sınıflardan kadınların narin olma şansı yoktu. Ancak, bir fikrin gerçeklikle ilişkisinin olmaması o fikrin güçsüz olacağı anlamına gelmez. Modern dönemin kültürel normlarını belirleyen sınıf burjuvaziydi, dolayısıyla, hiç de narin olmayan işçi sınıfından kadınlar da dâhil olmak üzere, bu norm, kadınların hayatını belirledi. Kimi ona uymaya çalışırken yaşama sevincini kaybetti (Gilman [1993] narinliğin hapishanesinde delirmiş bir orta sınıf kadınının hikâyesini anlatır), kimi hiçbir zaman uyamayacağını bilerek 'yetersiz kadın' olmayı sineye çekmek zorunda kaldı.

Cinsiyete dayalı iş bölümünde kadınların payına yuvanın bekçiliği düşerken, erkekler de evin geçimini sağlamaktan sorumlu hale geldiler. Böylece, ekmek kazanan erkek tipi, ev kadını tipinin yanında yerini aldı.

Cinsiyete dayalı iş bölümünün kadınları kapama ve engelleme etkisi var, ama sadece bu değil: Erkekler açısından da önemli sıkıntılar yaratıyor. Ailesini geçindirememek, erkeklik rolünün yerine getirilememesi olarak algılanıyor örneğin. Ancak, unutmamak gerekir ki, erkekler için farklı seçenekler de var: 'Özgür ruh', bu seçeneklerden biri. Bir kadın 'iffetli anne' olmayacaksa ancak 'kız kurusu' ya da 'hafif kadın' olabilir- ki her ikisi de seçilecek değil, 'düşülecek' durumlar olarak görülür. Çünkü kadının yaşamını genişleten, onu özgürleştiren seçenekler değillerdir.

Cinsiyete dayalı iş bölümü, basitçe bir görev paylaşımı anlamına gelmediği gibi, iki cinsiyetin hayatın yükünü eşit olarak paylaşması anlamına da gelmez. Tersine, kadınların ve erkeklerin böyle konumlandırılmaları, kadınlar aleyhine büyük bir eşitsizlikle ve ciddi ayrımcılıklarla sonuçlanır. Bir meslek siyaset gibi insanın bütün zamanını, enerjisini, duygusal ve maddi kaynaklarını talep ediyorsa, bu elbette kadınlar için değildir.

Kadınların evle sınırlandırılmaları ve meslek sahibi olsalar da asıl işlerinin evle ilgili olanlar olarak kabul edilmesi, onların çalışma yaşamlarını kısıtlar. Ücretli bir işte çalışmanın bir kadın için ancak 'ihtiyaçtan' ve 'istisnai'

bir durum olarak görülmesinin üzerinden çok uzun bir zaman geçmedi. Bugün de mesleğinde başarılı bir kadının aile hayatında başarısız olduğu ya da onun kariyer 'hırsı'nın bedelini çocuklarının ve kocasının ödediği düşünülür. Bazı konumlar ve bazı meslekler, kadınlar için uygun görülmez. Benzer biçimde, ailenin kaynakları bütün çocukların eğitimine yetmiyorsa, erkek çocuğun okuması tercih edilir, çünkü onun meslek edinmesi hayatidir; oysa kız "nasıl olsa evlenecek"tir. Kız "nasıl olsa evlenecek" olduğu için, evliliğe hazırlanması gerekir: Her şeyden önce, namusuna söz getirmemeli, babasından kocasına 'tertemiz' gitmelidir. Sonra, bir evin çekip çevirilmesine yetecek beceriyle ve çalışkanlıkla donanmış olmalıdır. Sonra, bütün bunları yapmaktan yüksünmeyecek bir yumuşaklığa ve sabra sahip olmalıdır.

Cinsiyete dayalı iş bölümünün bu ve daha pek çok sonucu, cinsiyete dayalı bir ayrımcılığa işaret ediyor. Eğitimde, istihdamda, kültürde, sosyal ve siyasal hayatta... Ayrımcılığın bazı somut işaretlerini hatırlayarak devam edelim...

Ayrımcılığın Maddi Sonuçları

Eğitim

Ülkemizde 2006 yılı itibariyle kadınların yüzde 19,6'sı okuryazar değildir. Kız çocukların eğitime katılmaları için devlet ve STK'ların yürüttüğü kampanya ve programlara rağmen 2000-2006 arasında kadın okuryazarlığında sadece yüzde 0,2'lik bir artış sağlanabilmiştir. Devlet 1996'da Pekin Deklarasyonu çerçevesinde kadın okuryazarlığının 2000 yılına kadar yüzde 100'e çıkarılmasını taahhüt etmişse de, UNESCO verilerine göre Türkiye 2015 yılına kadar ilk ve ortaöğrenimde cinsiyet eşitliğini gerçekleştirememe riskini taşıyan ülkelerden biridir.

Kaynak: CEDAW STK Gölge Raporu (2010)- UNESCO (2006) Global Monitoring Report. http://portal.unesco.org/education/en/ev.php

Gelir

Türkiye'de kadınlar ve erkeklerin gelirleri arasındaki farklılık incelenmek istenirse, 'Kadın Yoksulluğu' başlıklı Türkiye Ekonomi Politikaları Araştırma Vakfı (TEPAV) Değerlendirme Notu'nda da belirtildiği üzere ciddi bir veri sıkıntısı ile karşılaşılıyor. Türkiye'de kadınların toplam gelirden net olarak ne

kadar pay aldıklarını bilmek, ancak gelire dair verilerin hane bazlı değil, birey temelinde toplanması ile mümkün olabilirdi. Bununla birlikte, kadın istihdam oranının düşük olması, kadınlara yönelik sosyal transferlerin eksikliği ve ücretsiz aile işçiliğinin kadınlar arasında yüksek olması göz önünde bulundurulduğunda, kadınların büyük bir çoğunluğunun gelir açısından ailelerine ve eşlerine bağımlı oldukları söylenebilir. Dahası, uluslararası karşılaştırmalara bakıldığında, toplumsal cinsiyet açısından gelir eşitsizliğini gösteren endekste Türkiye'nin 115 ülke arasında 109. olduğu görülüyor. Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı İnsani Gelişmişlik Raporu'nda, Türkiye'de kadınların elde ettikleri gelirin, erkeklerin elde ettiği gelire oranının ortalama yüzde 26 olduğu belirtiliyor.

İstihdam

Türkiye'de kadınların işgücüne katılma oranı, dünyadaki en düşük oranlardan biridir (yüzde 24,6) ve 2005 yılından beri de düşmeye devam etmektedir. Bunun sonucu olarak BM istatistiklerine göre Türkiye, BM ülkeleri arasında kadınların işgücüne katılımında dünyada en düşük oranlara sahip 10 ülkeden biridir. Kırsal kesimde ücretsiz çalışan kadın tarım işçileri oranın dışında bırakıldığında, kentlerde yaşayan kadınların işgücüne katılım oranının daha da düşük olduğu ortaya çıkmaktadır:

Kentlerde yetişkin her 100 kadından sadece 20'si işgücüne katılmakta, işgücünün dışında kalan kadınların yüzde 62'si bunun nedeni olarak tam zamanlı ev kadını olmalarını göstermektedir. Aralık 2008 verilerine göre, kentlerde yaşayan kadınların işsizlik oranı yüzde 18,5 ve istihdam oranı yüzde 17,6'dır.

Kadın-erkek istihdamı ve işgücüne katılım oranı arasında yüzde 50'lere varan büyük fark Türkiye'nin en kötü toplumsal cinsiyet göstergelerinden biri olmasına rağmen, devletin bu konuda gelişme göstermek için yaptığı düzenli herhangi bir ulusal eylem planı yoktur. Konu hükümetin gündeminde gerekli yeri bulamadığı gibi, bu alanda 2005'ten bu yana, kadın STK'larının çaba ve taleplerine rağmen çok az ilerleme kaydedilebilmiştir. Hükümetin devlet raporunda bahsedilen çabaları ise geçici, bir defaya mahsus – proje bazlı ve özellikle girişimcilik ve mikrokredi destek programları ile sınırlıdır.

Kaynak: CEDAW STK Gölge Raporu (2010).

İstihdam

Ebeveynleri çalışan çocukların bakımıyla ilgili tek yasal hüküm, İş Kanunu'nda 150'den fazla kadının çalıştığı işyerlerinin, kadın çalışanları için ücretsiz kreş açmaları gerekliliğini ifade eden maddedir. Bu madde, birçok yönden ayrımcılık içermektedir: Bu haktan sadece yeterince büyük olan formel sektör çalışanları –yani azınlığın da azınlığı– yararlanabilmektedir. Ayrıca, salt kadın çalışan üzerinden yapılan bir yasal düzenleme, çocuk yetiştirmenin sadece kadınların sorumluluğu olduğu yaklaşımını yansıtan ayrımcılık sorununun bir izdüşümüdür. Son olarak, bu hükmün uygulanmasına dair çok az yaptırım olduğu gibi, bu hizmetin kaç tane özel şirkette uygulandığına dair Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı veya Milli Eğitim Bakanlığı tarafından sağlanmış herhangi bir resmi bilgi de yoktur.

Kaynak: CEDAW STK Gölge Raporu (2010).

Siyasal Katılım

2007 genel seçimleri sonucunda, kadınların parlamentoya katılımlarında (yüzde 9,1) önceki dönemlere göre artış gözlenmiş olsa da, bu oran, hem arzu edilen eşit temsilden çok uzak, hem de Inter Parliamentary Union tarafından hesaplanan dünya ortalamasının (yüzde 18,4) çok altındadır. Kadınların mecliste temsili hâlâ siyasi partilerin üst yönetim kurullarının ve liderlerinin keyfî uygulamalarınca belirlenmektedir. Bakanlar Kurulu'nun 25 üyesinden sadece ikisi (yüzde 8) kadındır.

Kadın hakları örgütlerinin bu konudaki taleplerine hükümetlerin gösterdiği ilgi sembolik düzeydedir. Bu durumun bir örneği, mevcut Anayasa reformu sürecinde gözlenmektedir.

Muhalefet partilerinin Anayasa'nın 10. maddesine eklenmek üzere önerdiği, yerel ve ulusal seçimlerde üç dönemlik geçici yüzde 30 kadın kotası reddedilmiş ve Mayıs 2010 itibariyle mevcut Anayasa reform sürecinden dışlanmıştır. İçişleri Bakanlığı tarafından yeni yayınlanan 29 Mart 2009 yerel seçim sonuçlarına göre, Türkiye'deki belediye başkanlarının yüzde 0,92'si kadındır ve belediye meclisi, il genel meclisi, köy ve mahalle meclisleri dâhil yerel yönetimlere seçilen kadınların oranı yüzde 1,23'tür.

Kaynak: CEDAW STK Gölge Raporu (2010).

Şiddet

Türkiye'de yurt çapında temsil gücü olan ilk resmi aile içi şiddet araştırmasının sonuçları 2009'da yayımlanmıştır. Araştırma aile içinde kadına yönelik şiddetin, daha önceki temsil gücü sınırlı araştırmaların bulgularına benzer şekilde oldukça yüksek, yüzde 39 olduğunu ortaya koymuştur. Buna karşın, şiddet mağduru kadınlar için Türkiye'de sadece 52 ana ve bir istasyon tipi sığınak vardır. Ayrıca devletin kadına yönelik şiddetle mücadeleye ilişkin bütüncül bir politikasının olmaması nedeniyle, 2006/17 Başbakanlık Sayılı Genelgesi'nde bu alanda yapılacak bütün işler ve sorumlu kuruluşlar belirlenmiş, ancak söz konusu kuruluşların bütçeleri adı geçen işleri yapmalarını sağlayacak şekilde oluşturulmamıştır. Devlet raporunda da bu alanda yapılan işlerin, uzun soluklu ve sürdürülebilir programlar yerine projeler gibi süreli faaliyetlere dayandığı görülecektir. İçişleri Bakanlığı tarafından kadına yönelik şiddetle mücadele eylemlerinin koordinasyonu hakkında yayınlanan 2007/8 Sayılı Genelge, valiliklere ilgili kurumlar arası koordinasyon ve işbirliğini yürütmek üzere İl Koordinasyon Komiteleri kurma görevini vermiştir. Ancak 81 valiliğin yalnızca 22'sinde kurulan komitelerin sadece bir kısmı aktif olarak çalışmaktadır.

Kaynak: CEDAW STK Gölge Raporu (2010).

Cinsel Yönelim Ayrımcılığı

Toplumsal cinsiyete dayalı ayrımcılık, sadece kadınların toplumsal kaynaklardan eşit biçimde yararlanmalarını engellemekle kalmaz, heteroseksüellikten farklı cinsel yönelimleri olan bireylerin (LGBTT bireyler) başta yaşam hakları olmak üzere, temel insan hakkı ihlallerine uğramalarına da yol açar.

Türkiye'de eşcinselliği yasaklayan herhangi bir yasa olmamakla birlikte, cinsel yönelim ayrımcılığı yaygındır. Bu ayrımcılık, eşcinselliğin bir 'hastalık' olarak görülmesi, dolayısıyla 'tedavi' edilmeye çalışılmasından, trans ve eşcinsel cinayetlerine kadar geniş bir insan hakkı ihlali alanı yaratır.

'Bedensel cinsiyetimiz' doğuştan belirlenir. Hepimiz kadın ya da erkek cinsel organları ile doğarız. Tek istisna nadir görülen hermafroditlerdir. İlk çocukluk yaşlarında 'cinsel kimliğimiz' gelişir, "Ben kadınım" ya da "Ben erkeğim" duygumuz oluşur. Bunun istisnası da gene nadir olan cinsel kimlik

farklılıklarıdır. Ergenlikten itibaren de 'cinsel yönelimimiz' belirginleşir. Kendimize kendi cinsimizden birini cinsel eş olarak istiyorsak eşcinsel, karşı cinsten birini istiyorsak heteroseksüel, her ikisini de istiyorsak biseksüel oluruz. Bu üç cinsel yönelim de birbirine eşdeğerdir ve hiçbiri psikiyatride, en az 30 yıldır hastalık ya da bozukluk olarak kabul edilmiyor. Ayrıca cinsellikle ilgili bu üç temel kavram, bedensel cinsiyet, cinsel kimlik ve cinsel yönelim, kişilerin istemli olarak seçtikleri değil, karşı karşıya kaldıkları durumlardır. Hiçbirimiz kadın ya da erkek olarak doğmayı seçemeyeceğimiz gibi, cinsel yönelimimizi de seçemeyiz. Eşcinsel yönelim, keyfi, ahlaki veya istemli bir seçim değildir, aynen heteroseksüel yönelim gibi bir durumdur.

Dr. Nesrin Yetkin, Psikiyatri uzmanı, CETAD (Cinsel Eğitim, Tedavi ve Araştırma Derneği).

Cinsel yönelim ayrımcılığı, yalnızca eşcinsel ya da trans bireylerin sorunu değildir. Kadın bedeniyle doğmuş olanların Kadın gibi, erkek bedeniyle doğmuş olanların da Erkek gibi davranmalarını zorunlu kılan cinsiyet kalıplarının bireylere dayatılmasının en şiddetli aracıdır da. Genel geçer erkeklik/kadınlık kalıplarının bir biçimde dışında olan erkekleri ve kadınları da 'hizaya sokmayı' hedefler. Böylece, kişisel yaşamın en mahrem deneyimleri de dâhil olmak üzere, hayatımızın her alanına nüfuz eden bir cinsiyet rejimiyle karşı karşıya kalırız.

Ayrımcılık Araçları

Ayrımcılığın yaratılmasında ve sürdürülmesinde çeşitli araçlar kullanılır. Bunların başında, şiddet gelir. Şiddet, yalnızca fiziksel bir eyleme işaret etmez; psikolojik, cinsel, ekonomik şiddet de tıpkı fiziksel olan gibi, bireylerin denetlenmesini sağlar. Aynı zamanda şiddet tehdidi de şiddetin kendisi gibi işlev görebilir. 'Yanlış' zamanda 'yanlış' yerlerde bulunmanın, 'yanlış' giysiler giymenin, 'yanlış' şeyler söylemenin şiddete yol açabileceği bilgisi, kadınların belirli davranışlardan kaçınmalarına, yaşam alanlarını daraltmalarına yol açar.

Mirastan yoksun bırakma, gelirine el koyma ya da gelir getirici bir etkinlikte bulunmayı engelleme; ya da tam tersine, çalışmaya zorlama, en sık rastlanan ekonomik şiddet örnekleridir. Yapılan araştırmalar göstermektedir ki, bir şiddet türü hiçbir zaman yalnız değildir, muhakkak farklı şiddet türleriyle birliktedir. Örneğin baskı ve engelleme, genellikle ekonomik ve fiziksel

şiddetle birliktedir; yahut cinsel şiddetin bulunduğu yerde psikolojik ve duygusal şiddet de vardır.

Ayrımcılığın sürdürülmesini sağlayan ve kolaylaştıran bir başka araç, kalıpyargılardır. Cinsiyet ayrımcılığı söz konusu olduğunda en yaygın kalıpyargı, 'namuslu' ve 'namussuz' kadın ayrımıdır. Bu ayrım, kadınları ataerkil kodlara göre biçimlendirir. Aynı zamanda, ayrımın belirsizliği, kadınların sürekli bir tehdit altında yaşamasına da yol açar. Çünkü 'namuslu' ve 'namussuz' olma ayrımı, bağlamsal ve konjonktürel olduğu kadar, keyfidir de.

Geleneksel deyimler ve atasözlerinden modern medya kanallarına kadar her yerde kadınlık ve erkekliğe ilişkin kalıpyargılarla karşılaşmak mümkündür.

Sonuç

Kadınlara ve LGBTT bireylere yönelik cinsiyete dayalı ayrımcılığın ortadan kaldırılması için CEDAW başta olmak üzere çeşitli uluslararası sözleşmeler ve yasal düzenlemeler vardır. Bunlar, ayrımcılıkla mücadelede son derece kritik araçlardır. Ancak bu araçların kullanılabilmesi, etkili kılınması, ayrımcılığın görüldüğü her yerde yürütülecek kararlı ve sürekli bir mücadeleyle mümkündür.

Eğitim, ikincil toplumsallaşmanın en önemli alanıdır. Bu alanın ayrımcılığın yeniden üretildiği değil, tersine, ayrımcılık karşıtı düşünce ve tutumların geliştirildiği bir yer haline getirilmesi, dünyayı hepimiz için daha yaşanılabilir kılacaktır.

Çerçeveden Taşanlar

Cinsiyete dayalı ayrımcılık ve bu ayrımcılıkla mücadele, sürekli yenilenen, değişen, yeni kategorilerin ve ayrımcılık biçimlerinin eklendiği bir alan. Bu ayrımcılığın başka ayrımcılıklarla ilişkisi, farklı yaşam alanlarında aldığı özgül biçimler, ancak buralardaki deneyimin ifade edilebilmesi ve duyulmasıyla görünür, anlaşılır hale gelebiliyor. Bugüne kadar eğitim, sağlık, istihdam, siyaset, medya temsili gibi temel alanlardaki ayrımcılığın en görünür biçimleri üzerine geniş bir literatür oluşmuş durumda. Ancak hâlâ yapılacak çok şey, alınacak çok yol var. Unutmamak gerekir ki, ayrımcılığa karşı mücadele, yasal ve kurumsal dönüşümler kadar, gündelik ilişkilerdeki tutum ve davranışların değişmesini de hedeflemek zorunda. Özellikle cinsiyete dayalı ayrımcılık, 'kişisel' olarak gördüğümüz yaşam alanlarındaki rollerimizi ve hareket alanlarımızı denetlemesi ve sabitlemesi bakımından, kişisel özgürlüklerin en

temel ihlali. Üstelik, bu ihlali bizim gönüllü katılımımızla gerçekleştiriyor! "Elalem ne der" diye başlayan denetim, 'kadın gibi kadın' olunduğunda aşkın ve mutluluğun elde edilebileceğine ilişkin vaadlerle devam ediyor ve biz, ulaşılması imkânsız bir kadınlık idealine yaklaşmaya çalışarak ömrümüzü tüketiyoruz. Kendi kapasitelerimize, hayallerimize, arzularımıza sahip çıkmak, sadece bireysel özgürlüğün değil, toplumsal özgürlüğün de olmazsa olmaz bir bileşeni. Bireysel ve toplumsal mutluluk, insanların kendilerini gerçekleştirebilmeleriyle mümkün kılınabilecek bir hedef. Yıllar önce, bir atölye çalışmasında karşılaştığım Gazal Hanım'ın dediği gibi: "Ben, çocuklarımın bana acımalarını değil, benimle gurur duymalarını istiyorum"!

Kaynakça

Ayata, G., Eryılmaz, S., Oder, B. E., (2010) *Kadın Hakları Uluslararası Hukuk ve Uygulama*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

Gilman, C. P., *Sarı Duvar Kağıdı*, (1993) İletişim Yayınları, İstanbul.

Türkiye'nin Kadına Karşı Ayrımcılığı Önleme Komitesi'ne Sunduğu Altıncı Periyodik Rapor İçin STK Gölge Raporu, (2010) CEDAW Sivil Toplum Yürütme Kurulu ve TCK Kadın Platformu. Yayınlanmamış Rapor.

Candaş, A., (2010) *Türkiye'de Eşitsizlikler: Kalıcı Eşitsizliklere Genel Bir Bakış*, Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Politika Forumu, yayınlanmamış rapor.

Bora, A., (2008) *Sivil Toplum Kuruluşları İçin Toplumsal Cinsiyet Rehberi*, STGM Yayınları, İstanbul.

Ek Okuma Önerileri

Badinter, E., (2011) *Kadınlık mı? Annelik mi?*, İletişim Yayınları, İstanbul.

Berktay, F., (2003) *Tarihin Cinsiyeti*, Metis Yayınları, İstanbul.

Estes, P. C., (2010) *Kurtlarla Koşan Kadınlar/Vahşi Kadın Arketipine Dair Mit ve Öyküler*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.

Heilbrun, C. G., (1992) *Kadının Özyaşamöyküsünü Yazarken*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

Kandiyoti, D., (2011) *Cariyeler, Bacılar, Yurttaşlar*, Metis Yayınları, İstanbul.

Nagar, R., (2011) *Ateşle Oynamak/Hindistan'da Yedi Yaşam Üstünden Feminist Düşünce ve Eylem*, Ayizi Yayınları, Ankara.

16

Ayrımcılık Bağlamında Yoksulluk ve Sosyal Dışlanma

Pınar Uyan Semerci

Giriş
Yoksulluk Nedir? Nasıl Ölçülür?
Türkiye'ye Bakarsak
Sosyal Dışlanma ve Yeni Yoksulluk
Türkiye'de Yoksullara Yönelik Kalıpyargılar ve Ayrımcı Yaklaşımlar
Sonuç
Çerçeveden Taşanlar
Kaynakça

Özet

Bu yazıda amaç, yoksulluğun tanımı ve farklı yoksulluk algıları çerçevesinde Türkiye'deki durumu kısaca ortaya koymak ve ayrımcılık bağlamında yoksulluğu tartışmanın neden önemli olduğunu açıklamaya çalışmaktır. Sosyal dışlanma kavramı çerçevesinde, Türkiye'de yoksullara yönelik kalıpyargıların nasıl oluştuğu ve ayrımcı yaklaşımların nasıl gerçekleştiği, örneklerle gösterilmeye çalışılacaktır. Bu bağlamda yoksulluğun insan hakları ihlali olarak kurgulanmasının ve yapısal bir sorun olarak tanımlanmasının önemi vurgulanacaktır.

Giriş

Toplumda çok farklı şekillerde gözlemleyebildiğimiz ayrımcılık, kamuoyunda çok da fazla dillendirilmez, tartışılmaz. Yoksulluk ve sosyal dışlanma bağlamında ayrımcılığın nasıl gerçekleştiğini düşünmek ve bunu farklı yönleriyle tartışmak oldukça önemlidir. Tüm dezavantajlı gruplar, çocuklar, gençler, yaşlılar, sakatlar, kadınlar, eşcinseller ya da azınlıklar ayrımcılıkla karşılaşabilir. Bütün bu ayrımcılık biçimleri ve dışlanma alanları yoksulluğun sebebi olabilir; hatta yoksullukla bu farklılıklar örtüşürse yoksulluk çok daha vurucu bir biçimde yaşanabilir. Aynı zamanda bir kişi, yalnızca yoksul olduğu için de ayrımcı davranışlara maruz kalabilir.

Yoksulluk Nedir? Nasıl Ölçülür?

Yoksul olanlar için yanıtlanması gereken asıl soru 'yoksulluktan nasıl kurtulunacağı'dır. Bilindiği gibi yoksullukla mücadele politikaları, yoksulluğun kavramlaştırılması ve ölçülmesine bağlı olarak üretilmektedir. Dolayısıyla yoksulluğun nasıl ortaya çıktığını, nasıl yaşandığını anlamak ve buna bağlı olarak doğru kavramlaştırmak çok önemlidir. Ayrıca yaşanan ayrımcılıkların bu tanımlamayla da çok yakın bir ilişkisi vardır. Yoksulluk, bireyin ya da grubun kaderi, tembelliğinin sonucu gibi algılandığında, tasarlanacak çözümler ve geliştirilen dil oldukça farklı olacaktır.

Bu bağlamda yoksulluğun ölçülmesi ve tanımlanmasıyla ilgili olarak 'mutlak yoksulluk', 'göreli yoksulluk', 'gelir yoksulluğu', 'insani yoksulluk', 'kronik yoksulluk', 'şehir yoksulluğu' gibi birçok kavram karşımıza çıkmaktadır. Yokluk ve mahrumiyetle doğrudan ilişkili bir kavram olan yoksulluk, normal uzunlukta, sağlıklı bir yaşam için gereken temel ihtiyaçlar olan –temiz su, besin, hastalık durumunda bakım, ilaç ve tedavi imkânı– yoksunluk olarak ifade edilebilir.

1990 yılında Dünya Bankası, günlük geliri 2.400 k/cal. besini almaya yetmeyen insanları mutlak yoksul insanlar olarak tanımlamıştır. Daha sonra mutlak yoksulluk sınırı, az gelişmiş ülkeler için kişi başına günde 1 dolar, Latin Amerika ve Karayipler için 2 dolar, Doğu Avrupa ülkeleri için 4 dolar, gelişmiş sanayi ülkeleri için 14,40 dolar olarak belirlenmiştir. Bu belirlemede satın alma gücü paritesi, yani günlük 1 dolarlık satın alma gücüne dayanan bir ölçüm getirilmiştir.

Daha sonra geliştirilen 'göreli yoksulluk' tanımındaysa insanın toplumsal bir varlık olması ön plana alınarak, yoksul olanlar için dahi tüketimi zorunlu görülen malların dâhil edildiği, toplumsal farklılıkları da içeren bir

yaklaşım benimsenmiştir. Bu, her ülkenin kendi ortalama gelirine göre hesaplanır.

Gelir yoksulluğunun insani gelişmişliği göstermedeki kısıtlılığı göz önüne alınarak, insani gelişme raporları kapsamında 1997 yılında geliştirilen 'insani yoksulluk' kavramı sadece gelir değil, aynı zamanda 'yapabilirlik' çerçevesinde tanımlanmaya başlanmıştır. İnsanların, sağlık hizmetlerine, temiz su kaynaklarına ve eğitim hizmetlerine erişebilirliği, uzun bir yaşam sürme hakkı ve sürdürülebilir kalkınma kriterlerine göre, yeni fırsat ve seçenekleri kullanabilmeleri için gerekli altyapının varlığı ya da yokluğuna dayalı olarak belirlendiği bir yoksulluk anlayışı geliştirildi. Bir başka önemli nokta da, genelde haneler üzerinden tanımlanan yoksulluğa kişiler üzerinden bakmanın ve hane içinde yaşanan eşitsizlikleri (örneğin çocukların ve kadınların durumunu) göz önüne sermenin öneminin vurgulanmasıdır.

Türkiye'ye Bakarsak

Türkiye büyüyen ve gelişen bir ekonomiye sahiptir. Ancak ekonomiyi bir pastaya benzetirsek, pastanın büyümesi dilimlerin de herkes için büyüdüğü anlamına gelmez. Yani Türkiye'de ekonomi pastası büyüse de, buna bağlı olarak pastanın dilimlerinin herkes için büyüdüğü, yoksulluğun ortadan kalktığı söylenemez. Pastanın dilimleri eşit şekilde bölünmemiştir. Ayrıca ekonomik büyümeye bağlı olarak her dilim eşit şekilde büyümemektedir. Türkiye'de gelir eşitsizliği oldukça yüksektir; bölgesel, sınıfsal farklılıklar çok fazladır. Buna bağlı olarak da yoksulluk oranları değişmektedir. Kırsal yerleşim alanlarında yaşayanlarda göreli yoksulluk oranı 2009 yılında yüzde 38,69, kentsel yerleşim alanlarında yaşayanlarda ise yüzde 8,86'dır. Bu bilgi bizlere önemli bir farklılaşmayı gösterir. Türkiye'nin bölgeleri arasında ya da İstanbul örneğinde olduğu gibi, bir şehrin merkezi ile çeperleri arasında önemli farklılıklar göze çarpar. Bu, aslında toplumsal uyumu da oldukça zedeleyen bir duruma yol açmaktadır.

2010 verilerine göre Türkiye nüfusunun yüzde 16,9'u yoksulluk riski altındadır.[1] TÜİK 2009 Yoksulluk Çalışması sonuçları'na göre ise, 2009 yılında Türkiye'de fertlerin yaklaşık yüzde 0,48'i (yani 339 bin kişi) sadece gıda harcamalarını içeren açlık sınırının altında, yüzde 18,08'i (yani 12 milyon 751 bin kişi) ise gıda ve gıda dışı harcamaları içeren yoksulluk sınırının altın-

1 Eşdeğer hanehalkı kullanılabilir medyan gelirin yüzde 50'si dikkate alınarak belirlenen yoksulluk sınırına göre TÜİK 2010 Gelir ve Yaşam Koşulları Araştırması, *TÜİK Haber Bülteni*, sayı: 262, 19 Aralık 2011.

da yaşamaktadır. Buna karşın, yukarıda aktarılan satın alma gücü paritesine göre kişi başı günlük 2,15 dolar olarak tanımlanan yoksulluk sınırı altında bulunan fert oranı yüzde 0,22, yoksulluk sınırı 4,3 dolar olduğunda yoksul fert oranı yüzde 4,35 olarak tahmin edilmiştir. Harcama esaslı göreli yoksulluk ise 2009 verilerine göre yüzde 15,12'dir.[2]

Hanehalkı türüne göre çocuklu çekirdek ailede bulunan fertlerin yoksulluk oranı yüzde 15,98 iken, çocuksuz çekirdek ailelerdeki fertlerde bu oran yüzde 9,86'ya düşmektedir. İlköğretime başlamamış, 6 yaşından küçük çocukların yoksulluk riski ise yüzde 24,04'tür.[3] Türkiye ve Meksika OECD ülkeleri arasında çocuk yoksulluğunun en fazla yaşandığı iki ülkedir.

Türkiye'de Sosyal Dışlanma ve Yeni Yoksulluk

Sosyal dışlanma kavramı, Avrupa sosyal politikasının en temel kavramlarından biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Tanımı muğlak olmakla birlikte, şemsiye bir kavram olan sosyal dışlanma kavramı, çok boyutlu bir biçimde yoksulluğun yalnızca gelir yoksulluğu olmadığını vurgulamaktadır. Sosyal dışlanma toplumsal hayata katılamamayı, toplumun dışında kalmayı anlatması açısından önemli bir kazanımdır ve ayrımcılıkla çok yakından ilişkilidir. Kavramın yaygın kullanımında, Avrupa Birliği (AB)'nin bu kavramı yoksulluk yerine benimsemesinin etkisi oldukça büyük olmuştur.

Sosyal dışlanmayı Silver'ın (1994) metninden yararlanarak temelde üç alanda dışlanma olarak tanımlayabiliriz:

- Ekonomik alanın dışında kalma: Formel ve enformel iş gücü piyasasının dışında kalma; toprak ya da diğer doğal kaynakları kullanım hakkının olmaması; en temel yaşamsal maddelere ulaşamama.
- Tanınmama ya da yalnızca ekonomik ve sosyal hakların değil, medeni ve siyasi hakların da tam olarak kullanılamaması. Bunlara, sunulan hizmetlerden yararlanamama, hizmetlere erişimdeki problemler de eklenebilir.
- Sosyal ilişkilerin dışında kalma, toplumun dışına itilme; kişiler, aileler ya da grupların toplumdan bir çeşit sürgün edilme durumu.

Sosyal dışlanmayı tek bir şekilde tanımlamak oldukça zordur. İnsanlara yüklenen önyargılar ve damgalamalar da sosyal dışlanma kavramının için-

2 Eşdeğer fert başına tüketim harcaması medyan değerinin yüzde 50'si esas alınmıştır.
3 *TÜİK Haber Bülteni*, sayı: 3, 6 Ocak 2011.

de yer almaktadır. Dezavantajlı grupların ya da kişilerin yaşadıkları sorunların karmaşıklığı göz önüne alınırsa, bu aslında olumlu olarak da değerlendirilebilir. Özellikle yoksulluğun yalnızca gelir yoksulluğu olarak anlaşılmasının ötesine geçilebilmesi açısından bu nokta vurgulanmalıdır.

Türkiye'de son dönemde yapılmış olan birçok çalışma 'yeni yoksulluk' kavramını dillendirmiştir. Sosyal dışlanmayla birlikte düşünülmesi gereken bu kavram, yoksulluğun geçici ve genelde işsizliğe bağlı bir durum olarak görülemeyeceğini vurgular; nesilden nesile aktarılan ve çalışan yoksullar gibi bir kategoriyi de içine alan yeni bir durumu anlatmak için kullanılır (Buğra ve Keyder 2003; Erdoğan 2002a; Şenses 2002). Göçle kente gelen nüfus, istihdamın sınırlılığı ve güvensizleşmesiyle 'yeni yoksulları' oluşturan en büyük gruptur.

Türkiye'de Yoksullara Yönelik Kalıpyargılar ve Ayrımcı Yaklaşımlar

Yoksullar Cahil, Tembel, Suçlu

Başta medya olmak üzere kamuoyunda yoksullar farklı şekillerde ayrımcılıkla karşılaşabilirler. 'Yoksullar cahildir' veya 'yoksullar tembeldir' şeklindeki ifadeler yoksullara yönelik düşünülmeden ifade edilmiş kalıpyargıları içerir. Günlük yaşamamızda 'varoş'lar, 'fakir fukara', (şehrin) 'ötekiler'(i) şeklindeki ifadeler ayrımcılığın dildeki tezahürleridir. Yoksulların şiddete ve suça eğilimli oldukları; yaşadıkları bölgelerin hırsızlık, gasp ya da uyuşturucu gibi çeşitli suçlarla ilişkilendirilerek en basit ifadeyle tedirginlikle dillendirilmeleri dışlanmanın bir şeklidir.

Yoksulluğun yoksulların suçuymuş gibi görülmesi, yoksullardan söz ederken onur kırıcı bir mağduriyet dili kullanılması ve yoksulların öncelikli olarak potansiyel suçlu olarak algılanmaları bu dışlanmayı arttırmaktadır. Yoksulluğun sistemik bir sorun olarak değil de, yoksulların kişisel başarısızlıkları, tembellikleri olarak görülmesinin bu noktada altını çizmek gerekmektedir. Ayrıca yoksulların kendileri için neyin daha doğru olduğunu bilmediğine dair argümanlar, yoksulları dışlayıcı politikalara bir başka örnektir. Yoksulluğa dair geliştirilen projelere ilişkin yoksulların görüşlerinin alınmaması ve gerçek anlamda katılımlarının sağlanmaması da ayrımcılığın sık rastladığımız bir biçimidir.

Yoksullar Kötü Anne Baba

Yoksulluğun 'nesiller arası kısır döngü'ye (Aoyama 1999: 12-14) dönmemesi çok önemlidir. Hastalıklar tedavi edilmediğinde iyileşme mümkün ol-

mamaktadır. Basit bir hastalık, örneğin çocuklarda yüksek ateş bile ömür boyu süren hastalıklara, kırıklar tedavi edilmediği için engelli yaşamlara dönüşebilmektedir. Yaşanan mekânların sağlıksızlığı, beslenme yetersizliği, hastalıkların hem oluşmasına, hem de oluştukları noktalarda kısır döngünün devamına yol açmaktadır. Yaşanılan mekânların sağlıksızlığı çocuklar üzerine yaptığımız araştırmalarda çocuklar tarafından da dile gelmiştir. İki üç odalı gecekondularda, ya da gecekondudan apartmana dönüşmüş binalarda kalabalık nüfuslu aileler ya da birden fazla aile bir evi paylaşmaktadır. Çoğu evde ya da dairede yaşam şartları oldukça kötüdür; tavanın akması, pencerede camın olmaması ve tabii ki ısınma sorunlarına rastlanmaktadır. Bir yatağın iki üç kişi tarafından paylaşıldığı durumlar da vardır. Bu bağlamda yoksulluk şartlarında yaşayan çocukların kendi odaları, çalışma masaları, dolapları olmamasının ötesinde kendi yataklarının olmadığı da söylenebilir.

Aile yoksullukla mücadele açısından hâlâ çok önemli bir kurumdur. Ancak ekonomik sıkıntılar çekirdek ailenin sınırları içinde ebeveynlerin, çocuklarına gerekli bakımı sağlayamamasına neden olabilmektedir. Özellikle ebeveynler de hastalıklarla savaştığında bu daha da imkânsız bir hal alabilmektedir. Aslında bu bağlamda, çocukların geleceklerinin doğmadan önce şekillendiği söylenebilir. Zar zor geçinen aileler herhangi bir terslikle karşılaştıklarında; yangın, deprem, vefat, kaza gibi ve buna bağlı olarak, örneğin bir ameliyat için borç alarak büyük bir maddi yükün altına girmek zorunda kalınca yoksulluktan kurtulabilmeleri mümkün olmamaktadır. Çocuklar, ev içinde ve/veya ev dışında çalışmak durumunda kalabilmektedir. Bu durum çoğu zaman 'kötü, ilgisiz, yetersiz anne ve babalar' olduklarına dair anlatımlarla önyargılara dönüşebilir.

Yukarıda kısaca yansıtıldığı biçimiyle yoksulluk çocukların 'iyi olma halini' birçok yönden etkiler. Ancak bunun anne-babanın 'kötü ya da ilgisiz' olmasından çok, politik ve sosyo-ekonomik koşulların yarattığı yapısal bir durum olarak analiz edilmesi ve bu yönde sosyal politikalar geliştirilmesi gerekmektedir.

Eğitimde Ayrımcılık

Tüm bunlara ek olarak eğitimde yaşanan eşitsizlik de bir başka ayrımcılık biçimidir. Okulların koşulları, imkânları daha doğrusu imkânsızlıkları çoğu zaman aslında sosyal dışlanmanın en çarpıcı örneğidir.

Ayrıca yaptığımız araştırmalarda çocukların kendi aralarında da yoksulluğu oldukça önemli bir dışlama ifadesi olarak kullandığını saptadık. 'Kir-

li', 'pis', 'tembel' ve hatta 'güzel yazamaz' gibi birçok olumsuz sıfatın 'çünkü o fakir' açıklaması ile beraber kullanıldığına şahit olduk. Bu noktada, bu konuya duyarlı ve ilgili bir öğretmenin rolünün çok önemli olduğunu gördük. Sosyal dışlanma yaşayan ailelerin çocukları için okulda iyi ilişki kurdukları tek bir öğretmen bile çok hayati bir rol oynayabilmektedir.

Çocukların, ayrımcı dili yeniden üretmelerinin önüne geçebilmek gerektiği, belirtilmesi gereken bir diğer noktadır. Bu bağlamda okullarda yapılan yardımların ne şekilde yapıldığı, yardım alan çocukları ve velileri utandırmadan, mümkünse tüm çocukları destekleyecek şekilde yapılması önemlidir. Örneğin okul kitaplarının her öğrenciye temini, bu açıdan anlatılmak istenen destek modelinin nadir bir örneğidir. Ayrıca sistemin, 'başarılı' olan yoksul çocuklara imkân sağlayacak bir biçimde kurgulanmasının ötesinde, tam da dışarıda kalanı, 'başarılı' olmayanı eğitim sisteminin içinde tutup, onun temel ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik sosyal politikaları üretmesi gerekir.

Yardımın Dili

Yoksulların ihtiyaçlarının, insan onurunu zedelemeyecek ve bireylerin vatandaşlıklarından doğan haklarını hayata geçirecek şekilde karşılanması gerekmektedir. Aslında 'hayırseverlik' başlığı altındaki bazı eylemlerin ya da haberlerin dahi bu tanımlara atfedilen tüm önyargıları içerdiğini ve yeniden ürettiğini çoğu zaman görebiliriz. Bunun da ötesinde yoksulların bir kısmı bu alan-veren ilişkisindeki hiyerarşik yapının içinde 'hak eden' yoksul olduğunu ispatlamaya girişmek durumunda kalır; yoksulluğu içselleştirebilir ya da özellikle dini öğretinin de desteğiyle kendinden daha da kötü durumdakilere bakarak 'şükredebilir', 'kaderini kabul edebilir'.

Çoğu zaman kamuoyunda yoksullara karşı, en yumuşak ifadesi ile, saygılı davranışların sergilenmediğini, aksine 'iyi niyetli' yardımların bile çoğu zaman küçümseyici ifadeler ya da davranışlar eşliğinde yapıldığını fark etmemiz gerekir. 'Biz'e layık olmayan, eskimiş, çekmiş kıyafetlerin bazen yıkanmadan 'öteki'ne, yoksula verilmesi bu yaklaşımın aslında vurucu bir örneğidir. Başta medya olmak üzere, yoksul ailelere farklı destekler sağlayan görevlilerin dillendirdikleri, birden çok yardım almaya çalışan yoksullardır. Bunun tipik örneklerinden biri yeşil kartla ilgili olarak medyada yer alan haberlerdir. Arabası ya da evi olan yeşil kartlılar destek mekanizmalarının suistimal edildiği örnekler olarak haberlere taşınır. Ancak bununla beraber yeşil kart uygulamasına şiddetli bir biçimde ihtiyacı olan binler de tek bir kişi örneği ile zan altında bırakılır.

Sonuç

> "Her insanın, yiyecek, giyecek, konut, sağlık hizmetleri ve gerekli toplumsal hizmetler de içinde olmak üzere; kendisinin ve ailesinin sağlık ve refahını sağlayacak uygun bir yaşam düzeyine hakkı vardır. İşsizlik, hastalık, sakatlık, dulluk, ihtiyarlık ya da geçim olanaklarından iradesi dışında yoksun kaldığı diğer hallerde sosyal güvence hakkına sahiptir."
>
> İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi, 25. Madde, 1. Fıkra

Yukarıdaki alıntı, İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'nin hâlihazırdaki metnine referansla yoksulluğu insan hakları ihlali olarak değerlendirdiğini göstermektedir. Bu bağlamda insanca yaşam en birincil insan hakkıdır. Ancak yine de 'yoksul' kişiler, çok yaygın olarak, hayatta 'başarılı' olamamış, 'tembel', 'yeterli gayret göstermemiş', yaşamın dışında kalan kişiler olarak algılanmaktadır. Oysa yoksul kişileri, 'hakları ihlal edilmiş kişiler' olarak gördüğümüzde, yoksulluğu yoksul kişilerin başarısızlıkları, kaderleri, talihsizlikleri olarak değerlendirmekten ziyade, onu oluşturan koşullara dikkatimizi yöneltiriz.

Yoksulluğun, kişilerin bireysel başarısızlıklarından dolayı değil, daha yapısal sorunlardan kaynaklandığını ve yoksul kesimlerin, bu yapısal sorunları kendi çabalarıyla değiştiremeyeceğini söyleyebilmek önemli bir adımdır. Türkiye'de acıma, sevap çerçevesinde gönüllü yardıma bağlı yoksulluk çözümleri karşısında daha sistematik bir biçimde yoksullukla mücadele etmek zorunluluktur. Bu, şu ana dek nesnel bir olgu olarak ele alınan 'yoksulluğun', nedensel bir ilişki içinde ele alınmasını gerekli kılmaktadır.

Yoksulların katılımını savunan ve yoksulların 'suçlu', 'tembel' ya da 'kurban' olmadığı ortak noktasından hareket eden, yoksulların yapabilirliklerini arttırma hedefi güden araştırmalar bize yoksulların farklı istek ve ihtiyaçlarını da duyurabilmektedirler. Bu bağlamda yoksullukla mücadele için çok daha demokratik bir yaklaşım benimsenmesi ve uygulamada yoksulların değerlendirmelerinin dikkate alınması çözüm yönünde çok önemli bir katkı sağlayabilir. 'Yüce' amaçları ya da 'sevap' olarak kabul edilen görevleri olduğu varsayımıyla uygulanan projelerin birçoğu herhangi bir denetim ve değerlendirmeye tabi tutulmadan hayata geçirilmektedir. Değerlendirmekten algılanan genelde bir kaynak yardımının hedef gruba ulaşıp ulaşmaması şeklindedir. Oysa söz konusu projelerin, gönüllü projeler dahi olsa, insan onuruna yaraşır bir biçimde sosyal hizmetin temel prensipleri çerçevesinde uygulanması gerekir.

Yoksullara karşı ayrımcılık, yaşanan yoksulluğu çok daha derinden hissettirir. İnsanca yaşam için gereken en temel ihtiyaçların karşılanmadığı bir du-

rumdayken bir de bundan dolayı dışlanmak, suçlanmak, hepimizin üzerinde düşünmesi gereken bir durumdur. Destek sağlama amacında olanların bile, yardım ettikleri insanları eşit görmemeleri aslında ayrımcılığın bir başka biçimde tezahürüdür. Karşımızdakinin yerine kendimizi koymak, onun yerinde biz olsak ne hissedeceğimizi düşünmek, yani kısaca empati bu noktada ayrımcılık ve ötekileştirmeyle mücadele için belki de elimizdeki en güçlü araçtır.

Çerçeveden Taşanlar

Yoksulluk konusu, bu yazı çerçevesinde sosyal dışlanma ve ayrımcılık bağlamında ele alınmıştır. Ekonomi, sosyoloji, siyaset bilimi gibi birçok farklı disiplin tarafından çalışılan yoksulluk ve yoksullukla mücadele, yine disiplinlerarası bir alan olarak sosyal politikanın en temel konularından biridir. Bu alanda hem dünyada hem de Türkiye'de yoksulluğun tanımı ve önlenmesi yönündeki politikalara yönelik önemli çalışmalar yürütülmektedir. Sosyal politika alanında bilimsel araştırmaları teşvik etmek ve politika süreçlerine katkıda bulunmak amacıyla 2004 yılında kurulan Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Politika Forumu (SPF) Türkiye'de bu tartışmalara öncülük etmektedir. Sosyal politika konularını vatandaşlık haklarının merkezde olduğu bir yaklaşımla ele alan SPF'nin, aralarında '*Türkiye'de Uygulanabilecek Bir Nakdi Yoksulluk Yardımı Politikasının Maliyeti Üzerine Farklı Senaryolara Dayanan Bir Çalışma: Yoksullukla Mücadelede İnsani ve Etkin Bir Yöntem Nakit Gelir Desteği*'nin de yer aldığı yoksulluk ve yoksulluğun önlenmesi konularına dair birçok araştırması vardır.[4]

Kaynakça

Aoyama, Atsuko, (1999) *"Towards a Virtuous Circle" A Nutrition Review of MENA,* The World Bank Human Development Network, Washington.

Buğra, A. ve Keyder, Ç, (2003) *Yeni Yoksulluk ve Türkiye'nin Değişen Refah Rejimi*, UNDP, Ankara.

Doyal, L. ve Gough, I., (1991) *A Theory of Human Need*, The Guilford Press, New York.

Erdoğan, N., (2002) "Garibanların Dünyası: Türkiye'de Yoksulların Kültürel Temsilleri Üzerine İlk Notlar", N. Erdoğan (der.), *Yoksulluk Halleri*, Demokrasi Kitaplığı Yayınları, İstanbul.

Gough, I., (2000) *Global Capital, Human Needs and Social Policies Selected Essays 1994-99*, Palgrave, New York.

Hunt, P., Nowak, M. ve Osmani S., *Draft Guidelines: A Human Rights Approach to Poverty Reduction Strategies*
http://www.unhcr.ch/development/povertyfinal.html.

4 Daha detaylı bilgi için bkz. http://www.spf.boun.edu.tr/.

Işık, O. ve Pınarcıoğlu, M., (2002) *Nöbetleşe Yoksulluk*, İletişim Yayınları, İstanbul.
Koray, M., (2001) "Gerçeklerin 'Stilize' Edildiği Bir Dünyada 'Ötekileşen' Yoksulluk", *Toplumbilim* 89, s. 218-241.
Nussbaum, M. C. ve Sen. A. (der.), (1993) *The Quality of Life*, Oxford University Press, Oxford.
Özdek, Y. (der.), (2002) *Yoksulluk, Şiddet ve İnsan Hakları*, TODAİE İnsan Hakları Araştırma ve Derleme Merkezi, Ankara.
Sen, A. K., (1980) "Equality of What?", Sterling M. McMurrin (der.), *The Tanner Lectures on Human Values*, Cambridge University Press, Cambridge.
Uyan Semerci, P. (der.), (2010) *İnsan hakları İhlali Olarak Yoksulluk*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
—, "Demokratik ve Hakkaniyetli Bir Toplum İdeali: Ekonomik-Sosyal Haklar", Filiz Kartal (der.), *Yurttaşlık Tartışmaları: Yeni Yaklaşımlar*, TODAIE, Ankara, 2010.
Uyan Semerci, P. vd. (2012) *Eşitsiz Bir Toplumda Çocukluk: Çocuğun "İyi Olma Hali"ni Anlamak - İstanbul Örneği*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

17

Irkların Olmadığı Bir Dünyada Irkçılık

Semra Somersan

Özet
Irksız Irkçılıklar
'Büyük Varlık Zinciri'
Genetik Fark Yok
'Afrika'dan Çıkış' Tezi
Halk 'Bilgeliği'nden Irkçılığa
Irkçılığı Anlamak
Alt-Irkçılık
Bölünmüş Irkçılık
Politik Irkçılık
Tam-Irkçılık
Tam-Irkçılığın Asgari ve Yeterli Gerekleri
Çerçeveden Taşanlar
Kaynakça

Özet

Bu yazı genetik, biyoloji ve fiziki antropoloji dallarındaki en yeni bulgulara dayanarak, insan türü içinde bilimsel açıdan farklı ırklar olmadığını göstermeye çalışıyor. Ancak bilimsel olarak insan ırklarının olmaması, devlet ve/veya bireylerin ırkçılık yapmasını engellemiyor; çünkü ırkçı tutum ve davranış-

lar en yeni bilimsel bulgulardan değil, birey ve halkların tarihsel-toplumsal birikimi ile gündelik siyasal yaşamın bir parçası olarak bireylerin bunları özümseyiş şekil ve içeriğinden kaynaklanıyor. Bugün insan ırklarının olmadığını bilenler bile, etnisite, dil, din, cinsiyet, insan bedeninin fiziki görünüşü, giyim/kuşam ve hatta yaş üzerinden ırkçılık ve ayrımcılık yapabiliyor. Bunun için Fransız sosyolog Guilliamin'in "Irk yoktur; ama ırkçılık öldürür" (1995) bilgeliğinden feyz alıp her daim diken üstünde yürümek gerekiyor.

Irksız Irkçılıklar

Kendine benzemeyen kişiyi insan nasıl anlar? Irkçılığı kavramaya çalışmak, tarihini deşmek bir açıdan bunu açıklama çabası gibi görünüyor: 'Biz'den farklı olanlar, insandan ayrı bir şey mi? Daha az mı insan? 'Biz'den iyi mi kötü mü? Aşağı mı yukarı mı? Altımızda mı, üstümüzde mi, yanımızda mı? Daha mı akıllı? Yoksa aptal mı? Daha mı güzel? Örnek alınmalı mı? Yoksa ona örnek mi olmalıyız?

Soruların yanıtını, genellikle, sosyopolitik ve ekonomik konumlar ışığında, güçlü olan belirliyor. Paraca, siyaseten, askeri/teknolojik açıdan ve dolayısıyla statüsü daha yüksek olan kim, hangi grup ise o. Azınlıkların genellikle daha az tehlikeli ve yıkıcı potansiyeli vardır; ama onların da ırkçı olabilme ihtimali söz konusudur; her grup günah keçilerini kendince seçer.

İnsanlık tarihinin en etki yapan kültür/toplum karşılaşmaları 15. yüzyılın sonu ile 16. yüzyılın başlarında, okyanusa kıyısı ve ekonomik birikimi olan Avrupalı ülkelerin, dayanıklı tekneler icat ederek dünyayı keşfe çıkmasıyla başladı. Her açıdan donanımlı olan Batılı, seyahatlerinde, karşısına çıkanları 'çocuk', 'Doğru Yolu/ Hristiyan Tanrısı'nı bulması gereken yaratıklar olarak görmüş: Eğitme; eğip-bükme; dinini, inancını, örf ve adetlerini, hatta giysileri değiştirme yoluna gitmiş. Yola çıkan, karşılaşma eylemini başlatan, her açıdan hazırlıklı/donanımlı, dolayısıyla zamanla kabul edilen kategorileri icat eden de o.

'Büyük Varlık Zinciri'

16-19. yüzyıllar arası Batı'daki maddi birikim, düşünce tarihinde de önemli gelişmelere yol açtı. Avrupalıların dünyayı, insanları anlama çabasında, teolojinin tutsağı felsefe ve onun da bağrında barındırdığı, ama zamanla özgürlüğünü ilan eden, fizikten kimyaya, tarihten sosyolojiye, ekonomiden siyasete, antropolojiden jeolojiye, çeşitli bilim dallarının, 'farklılıklar'ı anlamak üzere işe koyulması, Batı'da resmi ırkçılık tarihi açısından önemli bir aşama. Ünlü Alman filozof Immanuel Kant'ın ırk üzerine ilk makalesi 'Çeşitli İnsan

Irkları Üzerine' 1775'te yayımlandı; Johann Friedrich Blumenbach'ın 'İnsan Türünün Doğal Çeşitleri Üzerine' başlıklı doktora tezi de bundan birkaç ay sonra Götingen Üniversitesi Tıp Fakültesi'ne doktora tezi olarak sunuldu. "En iyi ihtimalle, ırk kavramının kurucuları olarak Kant ve Blumenbach birlikte gösterilebilir" (Bernasconi, 1999: 44).

Dünyanın ve insanlığın keşfinde, 'karşısındakini anlamak' için Avrupalıların temeli Katolik Kilisesi kökenli 'akademik' ve entellektüel birikime dayanıyordu. Zamanın önemli düşünürleri, dünyada yaşayan tüm canlıları, hayvanlar, bitkiler ve insanları, hatta cansızları, Yunan filozofu Aristo'dan gelen sınıflandırma şablonu, 'Büyük Varlık Zinciri'ne yerleştirmişti. Antik ve klasik dönemlerin teolojik/'bilimsel' düşünüşüne göre Zincir'deki tüm canlılardan ayrı, üstün bir varlık olan insan, Zincir'in son ve en üst halkasını oluşturur, bitkiler ve diğer canlılar ise, gelişkinliklerine ve yapılarının giriftliğine göre, insana doğru yükselen yolda yer alırdı. Bu düşünüşün önkabulü, insanın, dünyadaki diğer canlılardan farklı ve ayrı bir yaratık olduğu idi. Hristiyan Kiliselerinin[1] resmi görüşü bu kapsamlı anlayışı benimsemekte; İncil'den alıntılarla doğru olduğunu kanıtlamaya çalışmaktaydı. Charles Darwin ve evrim kuramının çıkışına (1858),[2] yani 19. yüzyıl ortalarına kadar da bu böyle sürdü.

Batılıların dünyayı keşif sürecinde tanıdığı diğer insan toplulukları da, buna paralel olarak, göreli 'gelişkinlik' düzeylerine göre 'Varlık Zinciri'nde yer alıyordu. En tepedeki, ekonomik/teknolojik açıdan gelişmiş zengin Batılı Hristiyan ülkelerin altlarında bir yerde, göreli konumlarına itibarla ona erişmeye çalışan çeşitli toplumlar...

Hatta meraklı Amerikalı avukat-antropolog Lewis Henry Morgan, Marx'ın da benimsediği *Antik Toplum* (1871) kitabında, dünyadaki ülkelerin de doğrusal bir çizgi halinde, en gelişkininden en ilkeline düz bir hat üzerinde sıralanabileceğini iddia eder. Ona göre, her biri, Batı'nın geçtiği evrim çizgisini aynen izleyerek, tıpkı onu geçtiği aşamalardan geçerek, günün birinde onun ulaştığı gelişkinlik seviyesine erişecektir. Buna 'doğrusal gelişim çizgisi' deniyordu: Dünyadaki tüm ülkeler, ekonomik, stratejik, sosyo-politik

---

1 Hristiyanlık 1054'te Katoliklik ve Ortodoksluk olarak ikiye bölündü. 1571'den sonra da ikiden üçe (hatta belki dörde denebilir) bölündü. Ortodoksluk ile başlayıp, Katolikliğin eklenmesi, 1571'den sonra da Lütercilik ile Protestanlığın ortaya çıkması ile özü değiştirmeyen, ama birbirinden ayrı yorumlar ortaya çıktı. Öte yandan, Protestanlığın da farklı anlayışları, dolayısı ile değişik kiliseleri var: Metodist, Baptist, Anabaptist, Presbiteryen, Episkopelisyen, Evanjelik, Kalvinizm, Anglikan, vb. Protestanlık'ın bir türü sayılabilecek Lütercilik ise, bugün Avrupa'da, hemen sadece Finlandiya, İsveç ve Norveç'in resmi dini.

2 *Türlerin Kökeni* 1859'da yayımlandı; ama Charles Darwin daha önce, 1858'de, İngiltere'deki bir bilimsel toplantıda Alfred Russell Wallace ile birlikte bu konuda tebliğ sunmuştu.

konumları itibarıyla Batı'dan geri, daha ilkel bir konumdaydı. Ama Batılıların sözünü dinler, onların yaptığını yaparsa günün birinde 'kurtuluş' aşamasına gelir, yoksulluktan kurtulur, aynen onun gibi gelişirdi.

Genetik Fark Yok

İşte bütün bu dünyayı /ülkeleri/çok çeşitli insanları anlama merakı içinde Hristiyan Batı, Batılı olmayanla karşılaştığında, ona en farklı gelen unsur, deri rengini ilk 'bilimsel' kıstas olarak seçti. Afrika ülkelerinden köle olarak satın aldığı siyah derili Afrikalıları zincirleyip gemilerle ülkesine getirirken, onların, kendinden daha aşağı mahluklar olduğuna kani olmuştu. Kendi gibi İngilizce, Fransızca, Portekizce veya İspanyolca, Hollandaca gibi 'uygar' dillerden birini konuşmuyor, farklı örf, adet ve inançları ile, Hristiyanların peygamberi İsa'yı tanımıyorlardı bile. O halde dünyada iki ırk olmalıydı: 'Geri, ilkel Siyahlar' ile 'uygar, gelişmiş Beyazlar'.

Ama kısa bir süre içinde bu ikili ırk kategorisinin yeterli olmadığı, en azından yeni kıta Amerika'da bir de sarı derililer olduğu hatırlandı. Hatta sarı derililere Asya'nın doğusunda, Çin ve Hindistan'da da rastlamışlardı; böylece ırk sayısı, siyah, beyaz ve sarı olarak üçe çıktı. Ancak dünyadaki insan çeşitliliğiyle karşılaştıkça deri rengi kriterinin sınıflandırma için yetmediği görüldü. Buna saç dokusu da eklenmeliydi. Öte yandan, kimi koyu renklilerin saçları kıvırcık değil, dalgalı (mesela Akdeniz çevresinde yaşayanlar ile bazı Avustralya yerlilerinin), bazıları da pırasa gibi dümdüzdü. Sarı derilerin gözleri her daim çekik değildi; çekik gözlülerin hepsi Çinli ve Japonlar gibi zayıf olmuyor; Eskimovari, tıknaz ve çekik gözlüsü de bulunuyordu. Upuzun boylu, ipince, Nil nehri civarında yaşayan kahverenklilere karşılık az kuzeydeki daha dolgun vücutlu, buğday tenli Ortadoğuluları ne yapmalıydı? Kaldı ki, zekânın bir ölçütü olarak benimsedikleri insan kafatasları da Doğu'dan Batı'ya doğru orantılı olarak büyümüyordu.

Velhasıl akıllar iyice karıştı. İnsan ırklarının sayısı 19. yüzyılın sonunda, Avrupalı 'bilimcilerin' kendilerini de şaşkına çevirerek ikiden üçe, sonra dörde, dörtten sekize, derken on altıya, 20. yüzyılın başlarında da otuz ikiye katlanmıştı. Bu arada 1920'lerde, Batılı Hristiyanların üstünlüğünü kanıtlamaya çalışan psikologların geliştirdiği zekâ testlerinin kültür-bağımlı olup olmadığı, 'saf zekâyı' ölçüp ölçmediği de tartışmaya açıldı.

19. yüzyıl sonunda ırk, genellikle canlı türlerinin alt sınıflandırma[3]

3 Karolus von Linneaus'un taksonomik sisteminde.

kategorisi olarak anlaşılıyor ve 'ırk=alttür' olarak görülüyordu. Yani tüm insanlar *Homo* cinsine (=*genus*'una) ve *sapiens* türüne (=*species*) aitti. Ama bir de, türlerin, alttürleri (=*subspecies*) vardı: *Homo sapiens sapiens*. Bu, o günkü Avrupalıların anlayışına göre neredeyse sadece Batılıları kapsayan bir kavramdı.

Ancak 1930'lara gelindiğinde dil, din, ırk ve zekânın birbiriyle yakından ilişkili değil, apayrı, tamamen bağımsız olgular olduğu tezi dikkat çekmeye başladı. İddianın sahibi olan ve Almanya'da yaşadığı ırkçı deneyimler sonucu ABD'ye göç eden fizikçi Franz Boas, kıtanın kuzeybatısında yaşayan çeşitli İlk Amerikalı[4] (Kızılderili) halkları incelerken mesleğini değiştirdi. Sonradan dünyanın yakından tanıyacağı Margaret Mead, Ruth Benedict, Alfred Kroeber gibi epey ünlenen antropologlar yetiştiren Boas, insan ırklarıyla çok yakından ilgileniyordu. Boas'ın bu konudaki gözlem, birikim ve bilimdeki gelişmeleri ele alan yazıları 1932 yılında yayımlandı. *Irk, Dil ve Kültür*'de (*Race, Language and Culture*) bu üç unsurun birbirinden tamamen bağımsız olduğunu, daha da önemlisi, zekâ testi sonuçları ile etnisite, dil, din ve deri rengi arasında hiçbir ilişki olmadığını savundu. Bunun için son araştırmalardan bilimsel kanıtlar gösterdi.

Daha sonra mikro evrim biyolojisi alanındaki araştırmalar, belli bir canlı türündeki kısa vadeli, yani sadece birkaç kuşağı içeren değişimlere işaret ederek nüfus genetiği alanında önemli gelişmelere neden oldu. Bu da, özellikle, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra fiziki antropoloji dalındaki 'ırk' kavramını bilim alanından silip götürdü; yerini nüfus genetiğinden esinlenen ve insan türü içindeki tüm biyolojik çeşitliliğe; bunun iklim koşulları ile coğrafyaya (yaşadığı enleme) göre dünya yüzüne dağıldığına dikkat çeken kuram ve araştırmalar aldı.

O halde, bugün bilimdeki sınıflandırma sisteminde (taksonomi) *Homo sapiens sapiens* (modern insan) ırklara ayrılamaz, tüm insan cinsi tek bir alttüre (*sapiens*) aittir. Alttür ve ırk tanımlarının temelinde yatan unsur ise, doğurganlıktır: Yani farklı alttürler olsa, ve bunlara ait bireyler çiftleşse bile, yavruları kısırdır; üreyemez. Oysa insanlar için bu geçerli değil. Kaldı ki insan türü, evrim açısından dikkate değer sayılabilecek yüzbinlerce, milyonlarca yıl birbirinden ayrı kalmamış, savaşlar, işgaller, kız kaçırmalar, göçler, doğal ve insan yapımı felaketler ve evliliklerle, hep bir yerden diğerine göçmüş, birbiriyle ilişki kurmuş, kaynaşmıştı. 21. yüzyıl küreselleşmecilerinin iddiası-

4 ABD'de 'Kızılderililer' bugün artık, *İlk Amerikalılar* olarak anılmayı tercih ediyor.

nın tersine, İnsan cinsi (genus), ta baştan, birbiriyle olumlu/olumsuz nedenlerle etkileşimdeydi. Demek ki insan cinsinin gen havuzu ve insan genomu[5] farklı ırkların oluşmasına yetecek kadar birbirinden ayrı kalmamıştı.

'Afrika'dan Çıkış' Tezi

Bugün bilim akademilerinde kabul edilen '*Afrika'dan çıkış*' ('out of Africa') tezine göre, dünyada hâlen yaşayan 7 milyar insanın tek bir kökeni ve anayurdu var: Doğu Afrika. Afrika'dan kuzeye yöneldikleri (en erken) 125 bin yıl öncesine kadar (hatta, bazısına göre, sadece 60 bin yıl öncesine kadar) İnsan cinsinin tamamı, üç aşağı beş yukarı, aynı coğrafyada (Doğu Afrika'da) yaşamıştı. Ama Anadolu'yu köprü olarak kullanıp Doğu'ya, Asya'ya ve Batı'ya, Avrupa'ya göç ettikten sonra bile fiziki ilişkiler kopmadı.

'Afrika'dan çıkış' tezine seçenek olarak sunulan insanlığın *çok bölgeli kökenleri* olduğu iddiasıysa bugün bilimciler arasında destek bulamıyor. 19. yüzyıldan bu yana, özellikle de 21. yüzyıldaki genetik ve paleoantropolojik araştırmalarla, İnsan (Homo) cinsinin çok çeşitli köken ve ırkları olduğu teorisi yerle bir edildi. Özellikle 1990'lardan sonra genetik bilim dalındaki araştırma ve keşifler de bunu tamamen geçersiz kıldı.

Boğaziçi Üniversitesi Moleküler Biyoloji ve Genetik Bölümü araştırmacılarının önderliğinde, Türkiyeli araştırmacılar tarafından gerçekleştirilen genom dizileme ve biyoenformatik analizlerini içeren araştırmanın ilk aşaması kamuoyuna açıklandı. Araştırmanın sunumunda da "İnsanlar ve toplumlar arasındaki genetik farklılıkları en iyi açıklayan değişken ırk, dil, etnik köken, ten rengi değil, coğrafi konum" vurgusu yapılırken, Harvard Üniversitesi'nden Ömer Gökçümen coğrafi konumun neden etkili olduğuna dair şunları söyledi: "Fransız ırkından bahsedemediğimiz gibi Türk ırkından da bahsedemeyiz. Ama şunu söyleyebiliriz. Belirli bir süredir, 100 yıldır, 200 yıldır insanlar kendini Türk bilmiş ve o yüzden Türklerle evlenmiş, birbiriyle evlenmiş olmalarından dolayı bir benzeşme var. Ve bu tamamen aynı coğrafyada yaşamakla ilgili." Gökçümen sözlerini "Keşke size 'yüzde 20 Avrupalı, yüzde 5 Afrikalısınız' diyebilsem. Ama bu mümkün değil. Bir kere hepimiz Afrikalıyız. Genetik çeşitliliğin yüzde 90'ı Afrika'da, tüm Avrasya halkaları ondan oluşmuş, biz onun minik bir koluyuz. Avrasya içinde de en fazla çeşitlilik Ortadoğu'da

5 Genom bir canlının kromozomlarındaki genetik kodun (bilginin) tümünü ifade eder.

var. Çeşitlilik, Ortadoğu'dan, doğuya ve batıya doğru azalarak gidiyor. İsveç'e, İzlanda'ya giderseniz genetik çeşitlilik çok çok az" şeklinde sürdürdü.

Kaynak: http://www.ilkehaber.com/haber/turk-irki-diye-bir-sey-var-mi-20481.htm (21 Ocak 2012)

Halk 'Bilgeliği'nden Irkçılığa

Peki ama, insan ırkları yok ise, ırkçılık nerden kaynaklanıyor? Bilimsel açıdan, insan ırkları olmadığı halde, insanların çoğu neden ırklar varmışçasına insanlar arasında ayrımcılık yapmayı sürdürüyor, çeşitli halklar hakkında, en azından, önyargılar barındırıyor? Hatta buna dayalı hukukları olan, politika yapan devletler var.[6] Niçin?

En başta ve en kolay olarak şu söylenebilir: Çünkü geçmişteki ırkların yerini bugün dil, din, etnisite, cinsiyet, yaş, giyim-kuşam vb.ye dayalı 'yeni ırkçılıklar' aldı. Ama bu, olup biteni anlamaya yetmez. O halde ırkçılık nasıl ortaya çıkıyor? Neden hâlâ var? Neden farklı ülkelerde birbirinden çok değişik, çeşitli ırkçılıklar görülüyor? Bunu açıklamak için İtalyan düşünür Antonio Gramsci'nin (1891-1937) 'halk bilgeliği' bağlamındaki önermeleri iyi bir girizgah olabilir.

Gramsci, halkların sağduyusu ve folklorik birikimine, yani kuşaktan kuşağa aktarılan mevcut bilgilerine, felsefeden popüler kültüre, tüm bilim dallarından siyasete, sinemadan medyaya, sanata, pop müzikten arabesk'e *her* tür düşüncenin, popüler olsun ya da olmasın, her akımının, ağır ağır sızarak uzun yüzyıllar içinde köklendiğini yazıyor. İşte Türkçe'ye 'sağduyu' (İngilizce'de *common sense*) olarak çevrilen ama 'sıradan akıl', 'sokak aklı', 'halk bilgeliği', 'halk bilgisi' ve 'folklor' diye belki daha iyi ifade edilebilecek bu anlayış ve algılayışlar, uzun yüzyıllar içinde oluşup gelişiyor; değişmesi de, aynı şekilde, çok uzun süre alıyor. Buna karşılık, kalıntıları, tıpkı arkeolojik ve paleoantropolojik bulgularda olduğu gibi, kim ne denli uğraşırsa uğraşsın tamamen yok edilemeyebiliyor.

---

6 1990 yılına kadar, örneğin, Güney Afrika Cumhuriyeti'nde, İngiliz ve Hollandalı Beyaz sömürgecilerin kurduğu ırk ayrımına dayalı bir siyasi rejim vardı; Siyahların seçme seçilme dâhil, hiçbir vatandaşlık hakkı yoktu. Türkiye'de 1991 yılına kadar Kürtçe dilini konuşmak ve yazmak 2932 sayılı yasayla yasaklanmıştı; Lozan Antlaşması'nda Hristiyan ve Musevi halklara verilen haklar (kendi okullarını kurmak, dillerini öğretmek, inançlarını kendi dini mekânlarında sürdürmek gibi), yine Hristiyan Suryani ve Keldanilere tanınmamıştı vb.

Bilimcilerin 21. yüzyılda vaz ettiği, "İnsan cinsinin ırkları yoktur", "Tüm insanlığın kökeni Afrika'dır", "İnsan genleri dünyada yaşayan bütün insanlar tarafından paylaşılmıştır; insanlığın gen havuzundaki genetik farklar kayda değer değildir" bilgilerinin halka inmesi, çok uzun yüzyıllar alıyor. "İnsan cinsinin genleri dünyanın hemen her yerinde üç aşağı beş yukarı aynıdır", "Ortalama zekâsı birbirinden farklı değildir; zekânın, deri rengi ve etnik geçmişle ilişkisi yoktur" türünden nispeten yeni bilgilerin halk arasında köklenmesi, bununla çelişen fikirlerin, bilgilerin, belleklerden silinmesiyle oluyor ki, bu da, büyük ölçüde, Amerikalı lazer fizikçi, sonra bilim tarihçisi Thomas Kuhn'un (1922-1996) bilimsel devrimleri incelerken betimlediği (1969) gibi, ancak o eski, battal bilgilere sahip yaşlı kuşakların toprağa karışması, yani yenisiyle donanmış, eskileri bilmeyen veya yanlış olduğuna emin olan genç kuşakların yetişmesi ile gerçekleşebiliyor. Dolayısıyla halka inen, medyada dolaşan, hatta eğitim sistemindeki *yeni ve eski* bilimsel keşifler, bilgiler, hemen her zaman, yan yana, iç içe ve birbiri ile mücadele ederek var oluyor. İşte kimi sosyal bilimciler bugün etnisite, dil, din vb.ye dayalı ırkçılıkları 'yeni ırkçılıklar' kavramıyla anıyor. Deniyor ki, bu 'yeni moda', eski ırklara dayalı ırkçılığın yerini aldı.

Irkçılığı Anlamak

20. yüzyıldaki ırkçılık üzerine epey kafa yoran liberal Fransız sosyolog Michel Wieviorka (1994) "Bir ülkede ırkçılık var mı?"; "Ne zaman var?"; "Ne zaman yok?" sorularına yanıt ararken iki ana, dört ara aşamadan söz eder: 1) Alt-ırkçılık 2) Bölünmüş ırkçılık 3) Politik ırkçılık 4) Tam-ırkçılık.

Ona göre birinci ve ikinci aşamalar, siyaset dışında, tekil bireyleri içeren, ayrımcı, ön ve/veya kalıpyargılar içeren davranış ve tutumları içeriyor. Son iki aşama (üç ve dört) ise hükümet ve siyasetin içine nüfuz etmiş, gündelik politikalara dökülmüş, ülkenin hukuk sistemine bulaşmış, hatta belki onu ele geçirmiş ırkçılıklara atıf yapıyor.

Alt-ırkçılık bireylerde görülen tekil tutum, davranış ve fikirleri içeriyor. Hatta bunlara 'ırkçı' demek pek doğru olmayabilir; populist ve yabancı korkusundan (zenofobi) kaynaklanan tutum ve davranışlar olarak algılamak daha doğru: Gündelik hayatta görülebilecek, ara sıra şiddet de içerebilen olaylar.

Bölünmüş ırkçılık yine zayıf ve çok iyi dillendirilemeyen, ama birincisinden daha belirgin durumlara atıf yapıyor. Bu aşamada ırkçılık temel bir soruna dönüşmeye başlıyor; ama güçlü siyasi ifade bulamadığından birleşik ve bütünsel bir durum değil.

Politik ırkçılık, bunlara karşılık, bu alanda siyasi ve entellektüel tartışmaların başlaması ve gerçek siyasi güçlerin olguya ikili bir birliktelik kazandırmasından kaynaklanıyor. Bir yandan ırkçılığa ideolojik bir yapı hazırlayıp, somut göstergeleri olan birtakım problemleri tanımlarken, diğer yandan da pratik olarak örgütlenme biçimleri öneriyor.

Tam-ırkçılık ise bizzat devletin ırkçı ilkeler üzerinde yapılandığı aşamayı tanımlıyor: Kölecilik dönemleri, 1964 öncesi ABD'de Afrikalı Siyahların seçme ve seçilme hakkı olmaması; 2010 yılında Romanların Fransa'dan sınır dışı edilmesi; bugün hâlâ Suriye'de Kürtlerin 'vatandaş' sayılmaması, Kürt kökenlilere pasaport verilmemesi; 1990 öncesi Güney Afrika'da Siyahların, çalıştıkları şehirlere ancak pasaport ile girebilmesi; 1991 yılına kadar Türkiye'de Kürtçe dilinin yasaklanması[7] gibi.

Açıklamayı basitleştirmek üzere, Wieviorka dört kategoriyi ikiye indirgiyor ve ülkeleri bu açıdan değerlendirirken *siyaset-altı* aşamadaki ırkçılık ve *siyasi ırkçılık* ayrımı yapmakla yetinilebileceğini söylüyor.

Wieviorka'nın soyutlaması bu alandaki en açıklayıcı kuramsal yaklaşımlardan biri bence. Ama onun da yeterince vurgulamadığı, benim altını çizmek istediğim birkaç nokta var:

Irkçılığı tartışırken ekonomiye, ekonomik süreç ile değişkenlere ve bunların politik yansımalarına değinmek gerekir. Çünkü dünyadaki ırkçılık göstergeleri, ırkçılığın ekonomik döngüler ve siyasi krizler, hatta savaşlarla yakından bağlantılı olduğunu gösterir. Ekonomik süreçler toplum içinde, halk arasında zaten mevcut (ama derin uykuda bulunan) düşünce, önyargı ve kalıpyargıların uykudan yavaşça uyanmasına, bunların kesifleşmesine, belli dalgalar halinde bireysel davranışlara ve küçük grup gösterilerine dökülmesine yol açar; tiplemeler, günah keçileri yaratma, ayrımcılık, hakaret ve tacizden hukuki ayrımcılığa, hatta, kitlesel şiddete kadar varabilir.

Milliyetçilik ile ırkçılık arasındaki ilişkinin su yüzüne çıkarılması gerekir; çünkü özellikle siyasi ırkçılık aşamasında milliyetçilik kayda değer bir rol oynuyor.

Toplumdaki 'farklı ötekiler', etnik, dinsel, yeni göçmen vb. gruplar, ırkçılığın her zaman aynı şekilde ve hep birlikte hedefi olmuyor. Toplumsal/tarihsel süreçler, olaylar, yapı ve/veya gündelik olaylara, küresel dalgalanmalara, ekonominin durumuna göre bir veya birkaç grup hedef olarak seçilebi-

---

7 1991 yılına kadar Kürtçe konuşmayı va yazmayı yasaklayan 2932 sayılı yasa gibi. Yasa, üçüncü askeri darbeden sonra, 22 Ekim 1983'te çıkarılmıştı; 12 Nisan 1991'de de, 3713 sayılı Terörle Mücadele Kanunu ile kaldırıldı.

liyor. Diğerleri, farklı olanlar arasından kimi gruplar, ırkçılıktan yalıtılmış, çoğunlukla bütünleşmiş bir görüntü veriyor (Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş yıllarında Türkler, Kürtler ve Çerkeslerin, Batı işgaline karşı ortak savaşanlar, dolayısıyla yurtseverler, Ermenilerin ise 'yabancı unsur'[8] olarak algılanması gibi.) İkinci Dünya Savaşı Almanyasında, günah keçisi başta Musevi kökenlilerdi; ancak savaş yayılıp 'Aryan ırk' kavramı ideolojik bütünlük kazanmaya başladıkça Romanlar, Slavlar, eşcinseller ve engelliler de, savaşta değil, toplumu arıtacağı düşünülen kamplarda, toplu olarak öldürüldüler. Bu gruplar düşman ülkelerin değil; Almanya ve Almanya'nın dost olduğu (İtalya, İspanya, Macaristan, Bulgaristan gibi) ülkelerin vatandaşlarıydı. Sonradan buna Almanya'nın işgal ettiği ülkelerdeki (Danimarka, Polonya, Yunanistan gibi) benzer günah keçileri eklendi.

Dünya tarihine bakılacak olursa, çoğunluktansa genelde azınlıkların ırkçılık hedefi olarak seçildiği görülür. Ama istisnalar da var. Örneğin 1945-90 yılları arasında Güney Afrika'da, Afrikalı Siyahlar ülkenin yaklaşık yüzde 80'ini, Hollandalı ve İngiliz Beyazlar ise yüzde 20'sini oluşturuyordu. Gel gör ki, *tam-ırkçılık*, ülkenin en eski yerleşimcileri, yüzde 80 çoğunluğu oluşturan Siyahlar üzerinde odaklandı. Bu Güney Afrika'nın Avrupa tarafından sömürgeleştirme tarihine ve 'güçlü Beyaz-zayıf Siyah' ikilemine bağlı bir olgu. 16. yüzyılda Hollanda'yla başlayan, daha sonra Büyük Britanya'yla devam eden, hatta İngiltere ve Hollanda arasında sömürgeleştirme paylaşımının Boer Savaşlarına (1880-1902 arası) neden olan tarihinin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştı. Kırk beş yıl boyunca, nüfusun yüzde 20'lik azınlığını oluşturan 2 milyon Beyaz, 18 milyon (yüzde 80) Siyah üzerinde egemenlik kurdu; onları ikinci sınıf vatandaş yerine bile koymadı. Sadece temel özgürlüklerini, seçme/seçilme haklarını, seyahatlerini, düşünme/yazma özgürlüklerini kısıtlamakla kalmadı, her tür muhalif sesi bastırarak, susturmak üzere hapse atarak, örgütlenmelerini yasaklayarak, işkence yaparak, öldürerek yaşam haklarını hiçe saydı. Doğup büyüdükleri, atalarından kalan kente, mesela Johannesburg'a gelen Siyah Afrikalılar, ancak sabahları Beyazların kurduğu fabrika ve altın madeni ocaklarında çalıştırılmak üzere pasaportla girebiliyor, akşam, ışıksız, kurak, tek bir altyapının olmadığı bölgede kurulmasına izin verilen teneke evlerine dönüyorlardı.

---

8 Oysa Ermeniler, aynen Kürtler, Süryaniler ve Keldaniler gibi, Türklerin göçünden önce de Anadolu'da yaşıyordu. Bu topraklarda Türklerden çok daha eskiler.

Tam-Irkçılığın Asgari ve Yeterli Gerekleri

Son sözler yerine, bir ülkede, *siyaset-altı ırkçılık*tan *siyasi ırkçılığa* geçiş için asgari gerekli ve yeterli koşullardan söz etmek istiyorum. Bunların şöyle ifade edilebileceğini düşünüyorum:

- Irkçılığın kaynağı: Onu başlatan bir özne (bir insan, bir grup) veya herhangi bir toplumsal/kurumsal yapı, bir devlet veya hükümet,
- Kaynağın kullandığı bir (doğru-yanlış) 'entellektüel birikim': Halkın 'sağduyusu', belleği, 'bilgisi', 'bilgeliği', kuşaktan kuşağa aktarılmış kalıp bilgiler, gerçek veya icat edilmiş tarihsel ve toplumsal olaylar,
- Belleği su yüzüne çıkaran bir/birkaç olay ve/veya süreç; bir/birkaç hedef nesne (veya günah keçisi veya şamar oğlanı): Belleklerdeki 'düşman', yani 'farklılar'dan (giyim kuşamdan bedensel görünüşe, etnisiteden dil, din ve cinsiyet veya yaşa) herhangi biri,
- Irkçılığın hedef(ler)ine dair derinlerde ve/veya nispeten yüzeyde yatan olumsuz imgeler,
- Olumsuzlukları somutlayan husumet, tutum ve davranışlar,
- Gelecek beklentilerini törpüleyip aşındıran olumsuz ekonomik koşullar, işsizlik, piyasada durgunluk, savaş ve/veya iç savaş ve ufukta düzelmenin görülemeyişi,
- Büyük, tekil bir olay: Önemli bir şahsiyetin öldürülmesi, çok sayıda insanı etkileyen bir saldırı, şiddet gösterisi, patlama vb.,
- Bu tutum ve davranışları ayakta tutan ve ırkçılık göstergeleri arttıkça bunu entellektüel olarak destekleyen söylem/söylemlerin gelişmesi, ayrıntılandırılması,
- Bunları olumlayan toplumsal ve siyasi ortam (dış siyasetin, küresel ilişkilerin, iç siyasete etkisi de buna dâhildir),
- Söylemin toplumsal ideolojiye dönüşümü,
- Devlet ve hükümetin alt ve üst yapı desteği,
- Bunları yayan görsel, işitsel, yazılı basın,
- Irkçılığı yasal kılan hukuki ve siyasi mekanizmalar,
- Cezalandırmayan bir hukuk sistemi.

Çerçeveden Taşanlar

Bu yazıda, toplumsal bir süreç olarak ırkçılığı anlamaya ve anlatmaya çalıştım. Bireysel ırkçılıkları görmezden geldim; oysa bunların da çok önemli ol-

duğunu düşünüyorum. Her birey kendi içindeki, halk 'bilgeliğinden' etkilenmiş şeytanı keşfetmek; canavarları anlamak, onlarla kişisel olarak boğuşmak zorundadır. İçimizdeki ırkçılıklar ifade edilir; ortaya dökülür; ismi konur, milliyeçilik-ırkçılık ekseni denetlenebilirse, bu, devlet/hükümet politikalarını da, ırkçılığı ehven bulan icraatı da bir aşamada olumsuzlayabilir. Yoksa bilinçaltındaki kalıp 'bilgilerden', efsanevi yargılardan, halkın 'sağduyusundan', folklor güvencesinden silkinip kurtulamaz; kendi önyargılarına, davranışlarına sağır ve kör kalır. 'Küresel' bir dünyada, ırkçı 'zindanlara' kapatılmış, olup bitenden o ya da bu grubu suçlayan, ama aynı zamanda ondan ödü kopan, kuşkucu yaşamlar sürüp gider. Dahası, Fransız sosyolog Colette Guilliamin'in dediği gibi, "Irk yoktur. Ama buna rağmen vardır da. İnsanların düşündüğü gibi değil; ama gerçeklerin, en gerçek, en ele dokunur ve vahşetyüklüsü olmayı sürdürmektedir" (1995: 107).

KAYNAKÇA

Aktar, A. (der.), (2011) *Yorgo Hacıdimitriadis'in Aşkale-Erzurum Günlüğü*, İletişim, İstanbul.

Balibar, E., (1993) "Sınıf Irkçılığı", *Irk, Ulus, Sınıf: Belirsiz Kimlikler* (çev. Nazlı Ökten), Etienne Balibar ve I. Wallerstein (der.), Metis, İstanbul, s. 254-270.

—, (1993) "Irkçılık ve milliyetçilik", *Irk, Ulus, Sınıf: Belirsiz Kimlikler* (çev. Nazlı Ökten), Etienne Balibar ve I. Wallerstein (der.), Metis, İstanbul, s. 50-91.

Balter, M., (2011) "Was North Africa the Launch Pad for Modern Human Migrations?" *Science*, 7: 331 (6013), s. 20-23.

Bernasconi, R., (1999) *Irk Kavramını Kim İcat Etti?* (der. Zeynep Direk), Metis, İstanbul.

Blum, M. G., Jakobsson. M., (2010) "Deep divergences of human gene trees and models of human origins", *Mol. Biol. Evol*, 28(2), s. 889-98.

Gramsci, A., (1979) *Selections from the Prison Notebooks of Antonio Gramsci*, Quintin Hoare & G: Nowell Smith, International Publishers, New York.

—, *Modern Prens* (çev. Pars Esin), Birey ve Toplum Yayıncılık, Ankara, 1984.

Guillaumin, C., (1995) "'I know it is not nice but'...The Changing Face of 'Race'", Rodolfo Torres, der., *Racism, Sexism, Power and Ideology*, Routledge, Londra.

Hetherington, R., Reid, R. G. B., *The Climate Connection: Climate Change and Modern Human Evolution*, Cambridge, http://books.google.com/books?id=AAja8FTPF6QC-&pg=PA64 (13 Temmuz 2012).

Jobling, H. ve Tyler-Smith, *Human Evolutionary Genetics: Origins, Peoples, and Disease*, http://www.garlandscience.com/textbooks/0815341857.asp (13 Temmuz 2012)

Köker E. ve Doğanay, Ü., (2010) *Irkçı Değilim Ama... Yazılı Basında Irkçı-Ayrımcı Söylemler*, Kapasite Geliştirme Derneği ve İnsan Hakları Ortak Platformu (IHD, HYD, UAÖ), Ankara.

Kuhn, T., (1982) *Bilimsel Devrimlerin Yapısı* (çev. Nilüfer Kuyaş), Alan Yayıncılık, İstanbul.

Liu, H., Prugnolle, F., Manica, A., Balloux, F., "A geographically explicit genetic model of worldwide human-settlement history", *Am. J. Hum. Genet*, 2006. http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC1559480/?tool=pmcentrez (13 Temmuz 2012)

Schultz, E. A. ve Lavenda R., (2009) *Cultural Anthropology*, Univ. Press, Oxford.

Stix, G., (2008) "The Migration History of Humans: DNA Study Traces Human Origins Across the Continents", *Scientific American*, s. 55.

Stringer, C., (2003) "Human evolution: Out of Ethiopia", *Nature*, 423 (6941), 692-3, s. 695.

Wallerstein, I., (1992) *Tarihsel Kapitalizm* (çev. Necmiye Alpay), Metis, İstanbul.

Wieviorka, M., (1994) "Racism in Europe: Unity and Diversity", *Racism, Modernity, Identity on the Western Front*, Ali Rattansi ve Sallie Westwood, der., Westwood, Polity Press, Cambridge, s. 173-189.

18

Türkiye'nin Eğitim Sisteminde Azınlıklar ve Ayrımcılık: Kavramsal Çerçeve ve Temel Sorunlar

Nurcan Kaya

Özet
Giriş
Tarihsel Çerçeve: Türkiye'nin Azınlık ve Eğitim Politikası
Kavramsal Çerçeve ve Uluslararası Standartlara Göre Türkiye'deki Azınlıklar
Türkiye'deki Azınlıklar ve Eğitim Hakkı
Sonuç
Kaynakça
Ek Kaynak Önerileri

Özet

Bu yazı Türkiye'deki azınlıkları konu almaktadır. Yazı, konu ile ilgili uluslararası standartlar ışığında Türkiye'deki azınlıklar, azınlıklara genel bakış ve eğitim sisteminde azınlıkların yaşadıkları bazı sorun alanları hakkında özet bilgiler vermektedir.

Giriş

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan bu yana eğitimde tek kültüre dayalı ve merkezi bir anlayış hâkim olmuştur. 1924 yılında kabul edilen Tevhid-i Tedrisat Kanunu'yla başlayan eğitim sistemini yeniden yapılandırma sürecinde eğitimde birlik amaçlanmış, müfredat merkezileştirilmiş ve eğitim dili olarak Türkçe benimsenmiştir. Milli eğitimin amaçları arasında Atatürk milliyetçiliğine bağlılık ve Türk milletinin milli, ahlaki, insani, manevi ve kültürel değerlerini benimsemek, korumak ve geliştirmek sayılırken, ülkedeki çokkültürlülüğün korunmasına değinilmemiş ve müfredat ile ders kitaplarının içeriği de bu yaklaşım doğrultusunda şekillenmiştir.

1999 yılında Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne aday ülke olarak kabul edilmesiyle birlikte başlayan reform sürecinde, bugüne kadar Anayasa ve çeşitli yasalarda pek çok değişiklik yapıldı. Eğitim sistemi de reforme edilen alanlardan biri oldu. Genel değişikliklerin yanı sıra, kültürel hakların güvenceye alınması yönünde de adımlar atıldı. Bunların arasında Kürtçe dilini öğreten özel kursların açılması ve yakın zamanda bazı üniversitelerde Kürt Dili ve Edebiyatı, Ermeni Dili ve Edebiyatı gibi bölümlerin açılması yer alıyor. Ayrıca eğitime erişimin önündeki engellerin kaldırılması için pek çok çalışma yürütülüyor; ancak eğitim sisteminin uluslararası insan hakları hukuku standartlarına, yani uluslararası sözleşmeler tarafından belirlenen ve pek çok ülkede uygulanan standartlara uygun hale gelmesi için atılması gereken daha çok adım vardır. Türkiye hâlâ çok etnili, çok dinli yapısını ve tüm yurttaşların eşitliğini tam olarak yasal güvenceye almış değildir. Bu nedenledir ki, eğitimin ideolojisi ve amacı, eğitimin tek dilli olması, azınlıkların müfredatta ve ders kitaplarında hiç yer almaması veya düşmanlaştırılarak anılmaları, ayrımcılıkla mücadelede yeterli tedbirlerin alınmamış olması hâlâ çözülmemiş meseleler olarak durmaktadır.

Tarihsel Çerçeve: Türkiye'nin Azınlık ve Eğitim Politikası

Osmanlı İmparatorluğu'nun Modernleşme Döneminde Azınlıklar ve Eğitim

Osmanlı İmparatorluğu döneminde millet sisteminin hâkim olması sebebiyle toplum Müslümanlar ve gayrimüslimler olarak sınıflandırılırdı. O dönemki azınlıklar olarak tanımlanabilecek gayrimüslimler, çeşitli hak ve özgürlüklerden Müslümanlarla eşit olarak yararlanamasalar da, kültürlerini yaşatma ve dini özgürlüklerini kullanma hakkına sahiplerdi. 19. yüzyılda Tanzimat

Fermanı'nın kabul edilmesi ile başlayan ve İmparatorluk bünyesinde yaşayan azınlıkların hak ve özgürlüklerininin tanınması yönünde adımların atıldığı dönemde, azınlıkların kendi okullarını kurup yönetme hakları da resmî olarak güvenceye alındı. 19. yüzyılın sonuna gelindiğinde İmparatorluk bünyesinde çeşitli topluluklar tarafından kurulmuş çok sayıda okul eğitim hizmeti vermekteydi. "Unutmak mı Asimilasyon mu? Türkiye'nin Eğitim Sisteminde Azınlıklar" (Kaya 2009) isimli raporda yer alan bilgilere göre, 1894 yılında Osmanlı İmparatorluğu bünyesinde 6.437 azınlık okulu bulunmaktaydı.[1]

1863 yılında, İstanbul'daki 454 okuldan 174'ü gayrimüslimlere aitti ve 33.005 öğrenciden 16.248'i gayrimüslim okullarına kayıtlıydı. Bu rakamların ne ölçüde çarpıcı olduklarını bugünkü tabloya bakınca görmek mümkündür. Zira bugün nüfusu 74 milyon civarında olan Türkiye'de 20 Ermeni okulunda 3.070 civarında öğrenci; 5 Rum eğitim kurumunda 210 öğrenci ve bir Musevi okulunda 580 civarında öğrenci okumaktadır. Bu tabloya neden sahip olduğumuzu anlayabilmek için, kuruluşundan bugüne Türkiye Cumhuriyeti'nin azınlık politikasını gözden geçirmekte yarar vardır.

Cumhuriyet Döneminde Azınlıklara Bakış

Bir ulus-devlet projesi olarak kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nde Türklük, Türk dili, Türk kültürü Anayasa ve yasalarla koruma altına alınırken, ülkedeki Türk ve/ya Müslüman olmayan etnik, dilsel ve dinsel topluluklar yok sayılmış ve bazı alanlarda sistematik olarak ayrımcılığa maruz kalmıştır. Başka devletlerin azınlıkları koruma çabası Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemdeki tecrübelerinden kalan etki ile içişlerine müdahale olarak görülmüştür. Eğitimdeki çeşitli yapıya 1924 yılında kabul edilen Tevhid-i Tedrisat Kanunu'yla son verilmiştir.

Türkiye'de azınlıkların bulunduğunu ileri sürmek veya azınlık haklarını korumak için faaliyet yürütmek çeşitli şekillerde engellenmiştir. Bu yönde yapılan açıklamalar ve faaliyetlere getirilen yasaklamalar bilhassa 1980 darbesinden sonra kabul edilen Anayasa ve çeşitli kanunlarda zirveye çıkmıştır. Bugün hâlâ yürürlükte olan, 1983 yılında kabul edilen Siyasi Partilar Yasası bu yasağın en çarpıcı örneklerinden biridir. Kanunun 81. maddesi aynen şu ifadeyi içermektedir:

---

1 Bunların 4.229'u Rumlara, 594'ü Ermenilere, 55'i Ermeni Katoliklere, 269'u Musevilere, 689'u Bulgarlara, 85'i Sırplara, 63'ü Ulahlara, 50'si Katoliklere, 4'ü Bulgar Katoliklere, 198'i Ermeni Protestanlara, 60'ı Rum Katoliklere, 55'i Süryanilere, 44'ü Keldanilere, 5'i Süryani Katoliklere, 3'ü Keldani Katoliklere, 28'i Marunilere, 1'i Samirilere ve 5'i de Yakubilere aitti.

> "Siyasi partiler:
>
> a) Türkiye Cumhuriyeti ülkesi üzerinde milli veya dini kültür veya mezhep veya ırk veya dil farklılığına dayanan azınlıklar bulunduğunu ileri süremezler.
>
> b) Türk dilinden veya kültüründen başka dil ve kültürleri korumak, geliştirmek veya yaymak yoluyla Türkiye Cumhuriyeti ülkesi üzerinde azınlıklar yaratarak millet bütünlüğünün bozulması amacını güdemezler ve bu yolda faaliyette bulunamazlar".

Bu yasa maddesi Özgürlük ve Demokrasi Partisi ve Emek Partisi gibi siyasi partilerin kapatılmasına da zemin oluşturmuştur.

Lozan Antlaşması

1923 yılında Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümeti ile itilaf devletleri arasında imzalanan Lozan Barış Antlaşması, pek çok düzenlemenin yanı sıra azınlıkların korunmasına yönelik hükümler de içermektedir. Antlaşma, Türkiye'deki gayrimüslim azınlıklara, hukuk önünde eşitlik; okullar da dâhil olmak üzere kendi kurumlarını kurma, denetleme ve yönetme hakkı ile birlikte bu kurumlarda kendi dillerini kullanma hakkı tanımakta ve Türkiye'ye, gayrimüslim vatandaşların önemli bir oranda yaşamakta olduğu il ve ilçelerdeki ilkokullarda azınlık dillerinde öğretim sunma yükümlülüğü getirmektedir.

Lozan Antlaşması'nın kabulünden bugüne uluslararası alanda azınlık hakları konusunda pek çok gelişme yaşanmıştır. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra kurulan Birleşmiş Milletler ve Avrupa Konseyi'nin kabul ettiği ilk bildirge ve sözleşmeler (İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi gibi) azınlık ve grup haklarına değinmemişlerdir ve bireysel hakları güvenceye almışlardır; ancak bu sözleşmelerde söz edilen tüm haklardan ve ayrımcılık yasağından azınlıklara mensup kişiler dâhil herkesin yararlanması güvenceye alınmıştır. Birleşmiş Milletler'in 1966 yılında kabul ettiği ve 1976 yılında yürürlüğe giren Medeni ve Siyasi Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme'nin 27. maddesiyle azınlık hakları güvenceye alınmıştır. 1989 yılında Doğu Bloku'nun dağılması, eski Yugoslavya'da yaşanan savaş, sınırların yeniden çizilmesi, Avrupa Konseyi'nin de azınlık ve grup haklarının korunması yönünde adım atmasında rol oynamıştır. 1992 yılında kabul edilen Avrupa Yerel ve Azınlık Dilleri Şartı, 1995 yılında kabul edilen Ulusal Azınlıkların Korunması için Çerçeve Sözleşme gibi metinler azınlık haklarına dair geniş bir koruma öngörmektedir. Ayrıca Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı da (Eski adı ile Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı) azınlık hakları-

nın korunmasını bir çatışma önleme aracı olarak görerek 1992 yılında Ulusal Azınlıklar Yüksek Komiserliği pozisyonunu kurmuştur. Komiserliğin kabul ettiği çeşitli tematik belgelerin azınlık haklarının çerçevesini en detaylı şekilde çizen metinler olduğunu söylemek mümkündür. Bu belgelerden birisi Ulusal Azınlıkların Eğitim Haklarına İlişkin Lahey Tavsiyeleri'dir.

Lozan Antlaşması günümüzde yukarıda anılan belgelerin öngördüğü korumanın gerisinde kalmaktadır. Örneğin Lozan Antlaşması, ayrımcılık yasağı konusunda bugün uluslararası hukukta yaygın olarak kabul edilen etkin tedbirler alınması konusunda ya da azınlıkların kamusal hayata katılımları konusunda hükümler içermemektedir. Azınlık haklarının korunması konusunda uluslararası standartların gerisinde kalan Lozan Antlaşması, Türkiye'nin hâlâ referans olarak kabul ettiği temel belgedir. Her ne kadar Lozan Antlaşması herhangi bir dinsel azınlığın adını belirtmeden tüm gayrimüslim azınlıkların haklarını güvenceye almışsa da, Türkiye Cumhuriyeti devletinin kurulmasından itibaren uygulamada sadece Ermeniler, Rumlar ve Museviler azınlık olarak kabul edilmiş, dolayısıyla Lozan Antlaşması'yla öngörülen korumadan, kendi okullarını yönetme hakkı dâhil, sadece bu üç gayrimüslim grup yararlanabilmişlerdir. Süryaniler, Keldaniler, Ezidiler gibi diğer gayrimüslim gruplar ise Antlaşma ile güvenceye alınan hakları kullanmaktan mahrum bırakılmışlardır. Ayrıca resmî olarak kabul edilen bu üç azınlık grubun bazı hakları Antlaşma'ya aykırı olarak sınırlandırılmıştır. Tüm bu uygulamalarla Türkiye, mevcut uluslararası standartların yanı sıra Lozan Antlaşması hükümlerini de ihlal etmektedir.

Ermeniler, Rumlar ve Museviler kısmen de olsa kültürel haklarını koruma şansına sahipken, gayrimüslimler dışındaki tüm etnik ve dilsel toplulukların ise (Kürtler, Çerkesler, Lazlar gibi) son yıllara kadar kültürel haklarını kullanmaları (örneğin kendi dillerinde kişi ve yer adı kullanmaları, kendi dillerini öğrenmeleri, kendi dillerinde yayın yapmaları) mümkün olmamıştır.

Kavramsal Çerçeve ve Uluslararası Standartlara Göre Türkiye'deki Azınlıklar

Kavramsal Çerçeve

Avrupa'da azınlıkların haklarını güvenceye alan hükümlerin yer aldığı ikili anlaşmaların kabulü çok daha eskiye dayansa da, uluslararası düzeyde koruma mekanizmalarının Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra ortaya çıktığı söylenebilir. 1.Dünya Savaşı'nın sonucunda sınırların yeniden çizilmesi nede-

niyle pek çok devletin 'soydaşı' bir başka devletin sınırları içinde yaşamak durumunda kalmıştı. Bir başka devletin sınırları içinde kalan 'azınlıklar', savaştan sonra kurulan Milletler Cemiyeti'nin ele aldığı meselelerden biriydi. Milletler Cemiyeti gözetiminde kabul edilen pek çok devletlerarası anlaşma her bir devletin azınlıklarının korunması konusunda hükümler öngörüyordu. Lozan Antlaşması da bunlardan biriydi.

Azınlık kavramı böyle eski bir kavram olmasına rağmen uluslararası hukukta kabul edilen belirli ve mutlak bir tanımı yoktur. Ancak günümüzde, *farklı bir dinsel, etnik veya dilsel kimliğe sahip olan, bu kimliği muhafaza etmek isteyen, toplum içerisindeki diğer gruplardan sayıca daha küçük olan ve hâkim konumda bulunmayan bir grubun azınlık olarak tanımlanabileceği* genel olarak kabul görmektedir.

Bir grubun etnik, dinsel veya dilsel azınlık olarak tanımlanıp tanımlanmayacağı objektif kriterlere göre belirlenir. Türkiye'nin de taraf olduğu Medeni ve Siyasi Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme'nin denetim mekanizması olan İnsan Hakları Komitesi, Sözleşme'nin azınlık haklarının korunmasına ilişkin olan 27. maddesini yorumlarken "Belirli bir Taraf Devlette bir etnik, dinsel veya dilsel azınlığın varlığı o Taraf Devlet tarafından verilecek bir karara bağlı değildir, nesnel kriterler tarafından tespit edilmelidir" demiştir. Yani bir devlet, ülkesinde herhangi bir azınlık olmadığını ileri sürse (Fransa örneğinde olduğu gibi) veya sadece bazı grupları azınlık olarak tanıdığını belirtse de, söz konusu ülkedeki bir grup, uluslararası standartlara göre azınlık olarak kabul ediliyorsa azınlıktır ve bu grubun azınlık olması dolayısıyla uluslararası hukuktan kaynaklanan tüm haklardan yararlandırılması gerekmektedir.

Türkiye, daha önce değinildiği gibi uygulamada sadece Ermeni, Rum ve Musevileri azınlık olarak kabul etmekte ve Lozan Antlaşması'yla Türkiye'nin taraf olduğu uluslararası sözleşmelerdeki azınlıkların korunmasına dair düzenlemeleri sadece bu üç topluluğa uygulamaktadır. Türkiye bugün hâlâ azınlık haklarını koruma altına alan uluslararası veya bölgesel sözleşmelere taraf olmaktan kaçınmaktadır (örneğin Ulusal Azınlıkların Korunması İçin Çerçeve Sözleşme) ve uluslararası bir sözleşmeyi kabul ederken (örneğin Medeni ve Siyasi Hakların Korunmasına İlişkin Uluslararası Sözleşme, Çocuk Hakları Sözleşmesi), azınlık haklarıyla ilgili olan maddelerine, bu maddelerin sadece Lozan Antlaşması çerçevesinde ve Türkiye'nin anayasası doğrultusunda uygulanacağını belirterek çekince koymaktadır. Bu şu anlama gelmektedir: Türkiye imzaladığı bir uluslararası sözleşmenin bütün maddelerine uygun davranmak zorundadır, ancak azınlıklarla ilgili maddeler söz konusu

olunca sadece Ermeni, Rum ve Musevilere sözleşmenin öngördüğü korumayı sağlamaktadır. Bu uygulama ülkedeki milyonlarca insanı korumasız bırakmakta ve ayrımcılığa yol açmaktadır.

Uluslararası Standartlara Göre Türkiye'de Azınlıklar

Türkiye'de nüfus sayımı yapılırken veya kamusal işlemler sırasında vatandaşların etnik veya dinsel aidiyetleri ile anadilleri hakkında sorular sorulmamaktadır. Bu nedenle Türkiye'de bugün hangi inanca veya etnik kökene mensup kaç insan olduğuna dair resmi veriler yoktur. Ancak günümüzde etnik, dilsel ve dinsel grupların üyelerinin kurdukları dernekler ve bazı araştırmalar bu toplulukların nüfusları konusunda ipucu vermektedir.

Yukarıda anılan ve uluslararası mekanizmalar tarafından genel olarak kabul edilen tanım esas alındığında Türkiye'nin resmi olarak kabul ettiği üç gayrimüslüm azınlık grubuna ek olarak Türkiye'de yaşayan Aleviler, Süryaniler, Protestan Hristiyanlar, Kürtler, Çerkesler, Lazlar ve Romanlar azınlıklardır ve uluslararası mekanizmalarda öngörülen çeşitli haklardan yararlanmaları gerekmektedir (Kaya 2011).[2]

Azınlıkların 'Azınlık' Olarak Tanınmamasının Sonuçları

Bir grubun azınlık olarak tanınması o gruba –Türkiye'de sanılanın aksine– herhangi bir ayrıcalık tanımadığı gibi, grubu dezavantajlı duruma sokmaz. Azınlıklar, bir ülkede yaşayan diğer kişiler gibi, uluslararası standartlar tarafından ve bulundukları devlette korunan tüm hakları kullanma hakkına sahiptir. Bu gruplar ile toplumun geri kalanı arasında eşitlik sağlanmasını, toplumun geri kalanı için zaten güvenceye alınmış olan bazı haklardan azınlıkların da etkin bir şekilde yararlanmalarını sağlamak için bu hakların azınlıklar açısından özellikle ele alınması gerekmektedir. Bunların arasında kendi kimliğini tanımlama hakkı, farklı kimliklerini muhafaza etme hakkı, kamusal yaşama katılım hakkı, eşitlik hakkı, ayrımcılık yasağı ve kültürel haklar vardır. Bu haklar azınlıklar dışında kalan grupların zaten sahip oldukları haklardır.

---

2 Bu toplulukların özellikleri ve tahmin edilen nüfusları konusunda incelenebilecek kaynaklardan bazıları şunlardır: Nurcan, Kaya, *Örgütlenme Yoluyla Özgürlük: Türkiye'de Azınlık Haklarını Savunun Grupların Örgütlenme Özgürlüğü,* Eylül 2011, Avrupa Akdeniz İnsan Hakları Ağı; Avrupa Konseyi İnsan Hakları Komiseri Thomas Hammarberg'in 28 Haziran - 3 Temmuz 2009 tarihleri arasında Türkiye'yi ziyaretini müteakiben hazırladığı "Azınlıkların İnsan Hakları" konulu rapor; Dilek, Kurban, *Bir Eşitlik Arayışı: Türkiye'de Azınlıklar,* 2007, Uluslararası Azınlık Hakları Grubu; Günay Göksu, Özdoğan, Ohannes, Kılıçdağı, "*Türkiye Ermenilerini Duymak: Sorunlar, Talepler ve Çözüm Önerileri*", TESEV, 2011.

Bir grubun azınlık olarak kabul edilmesinin talep edilmesi, onların ayrı bir muamele görmesi için değildir. Amaç bu grupların diğerleriyle eşit muamele görmelerinin güvenceye alınmasıdır. Zira bir devlet, eğer bir grubu sırf azınlık olarak tanımadığı için grubun bazı haklardan yararlanmasını engelliyorsa, söz konusu grup, 'azınlık' olarak tanımlanmama nedeniyle diğerlerine göre ayrımcı bir muameleye tabi tutulmuş olur. Örneğin Türkiye'de Süryanilerin yasal açıdan azınlık olarak tanımlanmaları şart olmayabilir, ancak uygulamada Türkiye, Süryanileri azınlık olarak tanımadığı için Süryanilerin kendi dillerinde eğitim görme hakları bulunmamaktadır. Bu durumda Süryanilerin azınlık olarak kabul edilmesi bir mesele, yahut talep haline gelmektedir.

Türkiye'de azınlıkları tanımlayan ve haklarını güvenceye alan bir Anayasa maddesi veya kanun yoktur. Avrupa Birliği'ne üye ve aday devletler dâhil olmak üzere pek çok devlette ise durum farklıdır. Macaristan ve Hırvatistan'da örneğin azınlıkların kültürel hakları dâhil bazı hakları doğrudan Anayasa tarafından güvenceye alınmıştır. Bulgaristan anayasası ise 'azınlık' kavramını kullanmamakla birlikte anadili Bulgarca olmayan vatandaşların eğitim hayatında anadillerini öğrenme ve kullanma haklarını güvenceye almıştır. İspanya Anayasası dilsel çeşitliliği zenginlik ve miras olarak tanımlarken aynı zamanda bu zenginliğin saygı görmesi ve korunmasının amaçlandığını belirtmektedir. Kanada Anayasası'nın bir bölümü olan Haklar ve Özgürlükler Şartı azınlıkların anadillerinde eğitim görme haklarını güvenceye almaktadır. Türkiye'de azınlıklar her konuda mevzuattaki genel düzenlemelere tabidirler ve bu durum bazen azınlıkları dezavantajlı duruma düşürmektedir. Zira bu durum hem uymakla yükümlü oldukları mevzuat konusunda karışıklık yaratmakta hem de azınlıkların farklılığı yok sayılarak yapılan muamele onları zor durumda bırakmaktadır. Örneğin azınlık okulları özel okul statüsünde değildir; vakıflara bağlıdır ve bağlı oldukları vakıfların katkıları ve velilerin bağışlarıyla finanse edilmektedir. Ancak azınlık okullarına dair bir mevzuat olmadığı için bu okullar zaman zaman devlet okulu, çoğu zaman özel okul muamelesi görmektedirler. Özel okullardan beklenen birtakım standartlara uymakla yükümlü kılınan azınlık okulları, mali sıkıntılar nedeniyle bu yükümlülükleri yerine getirebilmek için büyük fedakarlık göstermek zorunda kalmaktadır. Ayrıca devlet okullarından farklı olarak, azınlık okullarının okul binası bakımı, elektrik, su, doğalgaz gibi giderleri ve okullar tarafından işe alınan öğretmenlerin maaşları devlet tarafından karşılanmamaktadır.

Türkiye'deki Azınlıklar ve Eğitim Hakkı

Türkiye'de günümüzde azınlık hakları arasında en çok tartışılan konulardan birisi eğitim hakkıdır. Eğitim hakkı, kültürel haklar kategorisindeki en önemli haklardan biridir. Uluslararası hukuk ve Türkiye mevzuatı yalnızca azınlık mensubu olanlar değil, tüm çocuklar için bu hakkı güvenceye almaktadır. Türkiye'de gerek eğitime erişim konusunda özellikle yoksulluk sebebiyle yaşanan zorluklar, gerekse eğitim hayatına belli bir ideolojinin hâkim olması ve eğitimin merkezi olarak planlanması gibi sorunlar toplumun tamamını etkilemektedir. Bu genel sorunlara, azınlıklar söz konusu olduğunda daha özel sorunlar da eklenmektedir. Aşağıda azınlıkların eğitim hayatında yaşadıkları ve tüm ülkeyi ilgilendiren sorunlara dair sadece dört başlık ele alınmıştır.

Eğitime Erişim Hakkı

Türkiye'nin de taraf olduğu uluslararası sözleşmeler (Çocuk Hakları Sözleşmesi dâhil) tüm çocukların eğitim hakkını güvence altına almaktadır. Devletlerin fırsat eşitliğini güvenceye alması, ilköğretimde eğitimi zorunlu kılması ve ücretsiz olarak sağlaması gerekmektedir. Bu hakkın kapsamı günümüzde şu şekilde ifade edilmektedir: Eğitimin mevcut olması, erişilebilir olması, kabul edilebilir olması ve çocuğun ihtiyaçlarına uyarlanabilir olması. Eğitime erişim hakkı devlete bu yükümlülüklerini yerine getirmek için düzenlemeler yapmanın ötesinde görevler yüklemektedir. Devletlerin kız çocukların okula devamını sağlamak, kadın ve erkeklerin eğitim düzeyindeki eşitsizliğini ortadan kaldırmak için özel tedbirler alması veya bu hakkı kendi imkânlarıyla kullanması mümkün olmayan kişi veya gruplar için özel programlar geliştirmesi bu görevlerden bazılarıdır.

Türkiye'de eğitime erişim hakkı Anayasa (42. madde) ve Milli Eğitim Temel Kanunu (7. madde) ile güvenceye alınmıştır. Ancak mevcut verilere göre Türkiye'de kadınlar ve erkeklerin okuryazarlık oranı eşit değildir, ayrıca bölgeler arasında da eşitsizlik mevcuttur. Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) 2007-2008 yılı verilerine göre Türkiye'nin genelinde yetişkinlerde okuma yazma oranı yüzde 88'dir, erkekler bakımından bu oran yüzde 96 iken, kadınlar bakımından ise yüzde 80'dir. Rakamlar eğitim hayatı ilerledikçe kadınlar ile erkekler arasındaki eşitsizliğin arttığını göstermektedir. Mevcut verilere göre ilköğretimde kızların erkeklere oranı 0.95 iken, bu oran ortaöğretimde 0.74'e düşmektedir. [3]

---

3 http://www.undp.org.tr/Gozlem3.aspx?WebSayfaNo=618

Türkiye'de etnik veri toplanamadığı için azınlıkların okuryazarlık veya eğitim düzeylerini tespit etmek mümkün değildir; ancak 2000 yılında yapılan nüfus sayımı sonuçlarına göre bölgeler arası eşitsizlik açık olarak görülmektedir. Güneydoğu'da okuma yazma oranı yüzde 73,3 iken Doğu'da yüzde 76,1'dir. Bu bölgelerde kadınların okuma yazma oranı da –Güneydoğu'da yüzde 60,3 ve Doğu'da yüzde 63,6– dolayısıyla ülke geneline oranla daha düşüktür.

2010 tarihli Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi Veri Tabanına göre Diyarbakır'da 15 yaş üzeri 485.739 kadından 131.029'u okuma yazma bilmemekteyken, 30.550'si hakkında bilgi yoktur; Hakkari'de 74.081 kadından 19.839'u okuma yazma bilmemekteyken, 5.539'u hakkında bilgi yoktur; Kırşehir'de 87.278 kadından 11.070'i okuma yazma bilmemekteyken, 2.813'ü hakkında bilgi yoktur; Kayseri'de 450.166 kadından 47.644'ü okuma yazma bilmemekteyken, 27.610'u hakkında bilgi yoktur; İzmir'de 1.578.719 kadından 111.072'si okuma yazma bilmemekteyken, 65.300'ü hakkında bilgi bulunmamaktadır.

Ayrıca uygulamada bazı grupların dezavantajlı durumda olmaları nedeniyle bu haktan diğerleriyle eşit ölçüde yararlanamadıkları gözlemlenmektedir. Bu grupların başında Roman çocuklar, ülke içinde yerinden edilenler (zorunlu göç mağduru Kürt çocuklar) ve mevsimlik işçi çocuklar (bunların büyük kısmı Kürt ailelerin çocuklarıdır) gelmektedir. Bu çocukların eğitime başlamalarından ziyade eğitim hayatına devam etmeleri problemdir ve bunun en büyük sebebi yoksulluktur. Eğitim Sen'in 2007 yılında 6 ilde yürüttüğü bir araştırma, mevsimlik işçi çocukların okula diğer öğrencilerden daha geç başladığını ve öğretim yılının sonu gelmeden okulu bıraktığını göstermektedir.[4]

Roman haklarını savunan bazı sivil toplum örgütlerinin yöneticileri, hemen her Roman çocuğun, okul çağına gelince okula başladığını, ancak pek çok çocuğun birkaç yıldan sonra okulu terk ettiğini ifade etmektedir. Bunun sebepleri arasında eğitim hayatını sadece bir okur yazar olabilme aracı olarak görmek, yoksulluk nedeniyle çocukların çalışma mecburiyeti ve çocukların okullarda maruz kaldıkları ayrımcılık yer almaktadır.

4 www.egitimsen.org.tr/down/mevsimliktarimiscisi.doc

Eğitim Reformu Girişimi'nin 2008 yılında yayınladığı bir raporda yer alan bilgilere göre İstanbul'da yaşayan yerinden edilmiş (zorunlu göç mağduru) çocuklar arasında yapılan bir araştırma, yaşları 13 ila 18 arasında olan bu çocukların yüzde 14'ünün hiçbir zaman okula gitmemiş olduğunu; yüzde 12,9'unun ilkokulu terk etmiş olduğunu göstermiştir.[5]

Türkiye'de son yıllarda uluslararası hükümetlerarası kurumların da desteğiyle eğitime erişimi ülke genelinde yaygınlaştırmak, kız çocuklarının okullara kayıt ve devamlarını sağlamak; özelde de mevsimlik işçi çocukların çalışma mevsiminde eğitim hayatına devam edebilmeleri için çeşitli projeler yürütülmektedir. Bu olumlu gelişmelere rağmen yukarıda verilen bilgilere bakıldığında, Türkiye'de eğitime erişim bakımından kadınlar ve erkekler ile bölgeler arası eşitsizliğin giderilmesi, Roman çocuklar, mevsimlik işçi çocuklar ile ülke içinde yerinden edilen çocukların eğitime erişimi konusunda özel tedbirlerin alınması gerektiği görülmektedir.

Eğitim ve Dil Hakları

Azınlıkların anadillerini öğrenme ve anadillerinde eğitim görme hakkı, azınlıkların kültürel hakları arasında büyük önem taşımaktadır. Zira bir azınlık dilinin yok olmaması ve yeni nesiller tarafından etkin bir şekilde kullanılması azınlık dillerinin eğitim hayatında yer almasıyla mümkündür. Yukarıda anılan uluslararası belgeler devletleri azınlıkların dillerini eğitim kurumlarından öğrenmelerini sağlama, kendi eğitim kurumlarını kurup yönetme hakkını tanıma, yoğun olarak yaşadıkları bölgelerde talep olması halinde devlet okullarında azınlıkların dilinde eğitim vermelerini sağlamakla yükümlü kılar. Ayrıca devletlerin azınlık okullarında azınlık dillerinde ders verecek öğretmenlerin yetiştirilmesi ve bu okullarda kullanılacak ders kitap ve materyallerinin geliştirilmesi için de tedbirler alması gerekmektedir.

Türkiye'de azınlıkların kendi dillerinde eğitim veren eğitim kurumlarını kurup yönetme hakkı sadece Ermeni, Rum ve Musevilere tanınmıştır. Bugün İstanbul'da 20 Ermeni, 5 Rum ve bir Musevi okulu bulunmaktadır. Musevi okulunda Türkçe-İngilizce dillerinde eğitim verilirken İbranice dili de öğretilmektedir. Ermeni okullarında Ermenice-Türkçe dillerinde, Rum okullarında Rumca-Türkçe dillerinde eğitim verilmektedir. Ermeni ve Rum okullarda tarih, coğrafya, inkılâp tarihi, sosyal bilgiler gibi derslerin Türkçe olarak verilmesi ve ayrıca haftada verilen Ermenice-Rumca dili dersi sayısı kadar

5 "Eğitim Reformu Girişimi", *Eğitim İzleme Raporu 2007*, İstanbul, Mart 2008.

Türkçe dili dersi verilmesi zorunludur.

Bu okullar özel okul olmamalarına rağmen ve Lozan Antlaşması'na aykırı olarak, devletten hiçbir maddi yardım alamamaktadırlar. Öğretmen yetiştirmek, ders materyali hazırlamak özellikle Ermeni okulları için problemdir. Rum okulları karşılıklılık ilkesinin uygulanması sebebiyle Yunanistan'dan ders kitapları ve öğretmen kabul edebilmektedir, fakat öğretmen ve ders kitapları temininde fevkalade geciktirici bürokratik uygulamalara maruz kalmaktadırlar; zira karşılıklılık ilkesi gereğince ancak Türkiye'den Batı Trakya'daki Türk okullarına öğretmen ve ders kitapları gönderilmesi karşılığında Yunanistan'dan eşit sayıda öğretmen ve ders materyalinin Türkiye'ye gelmesi mümkündür. Ders kitapları konusunda yakın zamanda yaşanan olumlu bir gelişme Ermeni ilköğretim okullarının ilk üç sınıfında okutulan bazı ders kitaplarının Ermeniceye yapılmış tercümelerinin Milli Eğitim Bakanlığı tarafından basılarak okullara ücretsiz olarak dağıtılmasıdır. Azınlık okullarında sadece aynı azınlığa mensup olan ve Türkiye vatandaşı çocuklar okuyabilmektedir. Azınlık okullarında MEB tarafından görevlendirilen müdür başyardımcısının varlığı nedeniyle çift başlı bir idari yapı bulunmaktadır.

Türkiye'deki diğer etnik ve dilsel topluluklar, Kürtler, Lazlar, Çerkesler, Süryaniler örneğin, eğitim sisteminde kendi dillerini öğrenme veya bazı dersleri, nüfuslarının yoğun olduğu yerlerde dahi kendi dillerinde alma hakkına sahip değillerdir. Oysa anadili Türkçeden farklı bir dil olan çocukların hiç veya yeterince anlamadıkları bir dilde, yani Türkçe eğitime başlamaları, onları diğer öğrencilere göre dezavantajlı duruma düşürmektedir. Türkiye'de hâlâ çok sayıda çocuk Türkçeyi hiç bilmeyerek veya yetersiz düzeyde bilerek eğitim hayatına başlamaktadır. Bu durumdaki çocukların eğitimde fırsat eşitliğine sahip olduklarını, dolayısıyla eğitim hakkından diğerleriyle eşit oranda yararlandıklarını söylemek mümkün değildir.

Zorunlu Din Dersi

Uluslararası sözleşmeler ve belgeler, ebeveynlerin çocuklarının alacağı eğitim türünü seçme hakkını güvence altına almakta ve eğitim sisteminin çocuğun ebeveynlerinin dini ve felsefi kanaatlerine, kültürel kimliğine, diline ve değerlerine saygı göstermesini gerektirmektedir. Devletlerin herhangi bir dini öğretme yükümlülüğü yoktur; ancak bir devlet din eğitimi sunması halinde söz konusu hizmeti tüm inanç mensuplarına sağlamakla yükümlüdür. Din eğitimi, eğitim hakkını olduğu kadar din ve vicdan hürriyetini de ilgilendirmektedir. İnsan Hakları Komitesi, Norveç'te din eğitimi konusunda yapılan bir başvuru-

ya ilişkin kararında, ebeveynlerin inançlarına saygı göstermeyen zorunlu bir din dersinden bütünüyle muafiyet sağlanmamasının Medeni ve Siyasal Haklar Sözleşmesi'nin din ve vicdan hürriyetini güvenceye alan 18. maddesine aykırı olduğunu belirtmiştir. Ancak bu tip derslerden muaf tutulabilmek için inancın açıklanmasının zorunlu olması da din ve vicdan hürriyetinin ihlalidir.

1982 yılında kabul edilen Anayasa'nın 24. maddesi 'Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi' isimli dersi zorunlu kılmıştır. Uygulamada bu ders ağırlıklı olarak Sünni-İslam inancını öğretmekte ve bu dersten sadece Hristiyan ve Musevi çocuklar, ailelerinin bu yönde dilekçe vermeleri ve inançlarını belgelemeleri halinde muaf tutulmaktadır. Bazı Protestan Hristiyan ailelerin çocuklarının ise bu muafiyetten yararlandırılmadıkları rapor edilmektedir. Ayrıca diğer inançlara mensup kişiler ile herhangi bir nedenle çocuğunun böyle bir ders almasını istemeyen ebeveynlerin çocuklarının bu dersi alması zorunludur.

Bu konu son yıllarda bazı Alevi ailelerin çocuklarını bu dersten muaf tutmak için uğraş vermeleriyle anılır olmuştur. Bir Alevi ailenin çocuklarının bu dersten muaf tutulması için yaptığı idari ve yargısal girişimler sonuçsuz kalınca başvurduğu Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, 2007 yılında verdiği kararında dersin başvurucunun eğitim hakkını ihlal ettiğini belirtmiştir. Mahkeme "Hasan ve Eylem Zengin Türkiye'ye Karşı" kararında zorunlu Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi derslerinin nesnellik ve çoğulculuk ölçütlerine uymaması, bu derslerin içeriğinin başvurucunun dini ve felsefi kanaatlerine saygı göstermemesi ve mevcut muafiyet usulünün söz konusu dersin çocuklarını okul ile kendi değerleri arasında bir bağlılık çatışmasına sokmasının muhtemel olduğunu haklı bir nedenle düşünebilecek ebeveynlere yeterli koruma sağlamaması nedeniyle eğitim hakkının ihlal edildiğini tespit etmiştir.

Bu karardan bir yıl sonra Danıştay 8. Dairesi de zorunlu din dersi konusunda benzer yönde bir karar vermiştir. Son yıllarda MEB tarafından bu dersin içeriği ve ders kitaplarında bazı değişiklikler yapılmışsa da, bu değişiklikler Alevi örgütleri ve konunun uzmanları tarafından yetersiz görülmüştür.

Müfredatta, Ders Kitaplarında ve Okullarda Ayrımcılık

Türkiye'de Milli Eğitim Temel Kanunu eğitimden 'Türk Milli Eğitimi' diye söz etmekte ve eğitimin temel amaçları arasında "...Türk Milletinin bütün fertlerini, Atatürk inkılâp ve ilkelerine ve Anayasada ifadesini bulan Atatürk milliyetçiliğine bağlı; Türk Milletinin milli, ahlaki, insani, manevi ve kültürel değerlerini benimseyen, koruyan ve geliştiren; ailesini, vatanını, milletini seven ve daima yüceltmeye çalışan, insan haklarına ve Anayasanın başlan-

gıcındaki temel ilkelere dayanan demokratik, laik ve sosyal bir hukuk Devleti olan Türkiye Cumhuriyeti'ne karşı görev ve sorumluluklarını bilen ve bunları davranış haline getirmiş yurttaşlar olarak yetiştirmek..." olduğunu belirtmektedir. Anayasa'nın başlangıç bölümündeki ifadelerle oldukça uyumlu olan bu amaç doğrultusunda geliştirilen müfredat ve ders kitapları da ülkede neredeyse sadece Türklerin varlığını esas almakta, Atatürk ve Türk milliyetçiliği empoze edilmekte ve Türklük dışındaki kimliklere yer verilmemektedir. İlköğretim okullarında okutulan Öğrenci Andı bu uygulamanın en çarpıcı örneklerindendir.

Yukarıda anılan amaçlar 1992 yılında kabul edilen, 3797 Sayılı Milli Eğitim Bakanlığı'nın Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun'da Bakanlığın görevleri arasında sayılmaktaydı. Bu Kanunu yürürlükten kaldıran, Eylül 2011'de Resmi Gazete'de yayımlanan 652 Nolu Milli Eğitim Bakanlığı'nın Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun Hükmünde Kararname'de ise bu amaçlara yer verilmemektedir. Kararname ile yapılan değişikliğin hayata geçmesi için bazı düzenlemeler de yapmak gerekmektedir, Öğrenci Andı'nın kaldırılması bunlardan birisidir.

Müfredat ve Ders Kitaplarında 'Ötekiler'

Azınlıkların ötekileştirilmesi ve kalıpyargılanmasında eğitim sisteminin kendisi önemli bir rol oynamaktadır. Zira müfredatın yanı sıra ders kitapları bugün hâlâ ya Türkler dışında –binlerce yıldır Anadolu'da yaşayan Süryaniler, Ermeniler, Rumlar ve Kürtler dâhil– kalan topluluklardan söz etmemekte ya da onları düşman gösteren ifadelere yer vermektedir. Daha önce Tarih Vakfı tarafından yürütülen 'Ders Kitaplarında İnsan Hakları Projesi I ve II' projeleri çerçevesinde ders kitapları incelenmiş ve başka problemlerin yanı sıra, bazı ders kitaplarında milliyetçi ve ayrımcı ifadelerin yer aldığı tespit edilmişti.[6] Bu problemin hâlâ giderilmediği Ekim ayında gazetelere yansıyan bir haber ile ortaya çıktı, zira 10. Sınıflar için hazırlanan bir tarih kitabında Süryanilerden "Batılı devletler ile işbirliği yapan hainler" olarak söz edildiği görüldü.[7]

Ders kitaplarındaki belirli toplulukları ötekileştiren ifadeler ve bu ötekileştirmeyi güçlendirecek şekilde düzenlenen etkinlikler öğrenciler üzerinde önemli ölçüde olumsuz bir etkide bulunmaktadır.

---

6 Proje hakkında bilgi ve raporlar için: http://www.tarihvakfi.org.tr/dkih/

7 http://gundem.milliyet.com.tr/suryanilerden-tarih-ders-kitabina-tepki/gundem/gundemdetay/04.10.2011/1446629/default.htm

2010 yılında Tarih Vakfı tarafından yayınlanan "Burada Benden Birşey Yok mu Öğretmenim? Eğitim Sürecinde Kimlik, Çatışma ve Barışa Dair Algı ve Deneyimler, Toplumsal Uzlaşma Aracı Olarak Eğitimin Rolü Projesi Alan Araştırması Raporu"nda bazı toplulukları düşman gösteren yaklaşımlar bir görüşmeci tarafından şöyle aktarılmaktadır:

> "Erzurum'da Ermeni katliamları olduğu için Mart aylarında hocalar sınıf sınıf dolaşıp Ermenilerin vahşi, kana susayan bir millet olduklarını, Türk düşmanı olduklarını vs. öğrencilere anlatırdı. O dersten çıkan öğrenciler dışarıda o an bir Ermeni görselerdi, anında linç edecek kadar motive edilmiş olurlardı. PKK konusunda da buna benzer sunumlar yapılırdı. Mesela hatırlıyorum, lise son sınıftayken emniyetten gelen görevliler bir sunuş yapmışlardı." (İşsiz, 23 yaş, Erzurum)" (Şahin Fırat 2010: 46)

Ayrımcılık

Türkiye'de Anayasa ve Milli Eğitim Temel Kanunu ayrımcılığı yasaklamaktadır, ancak mevzuat ayrımcılığın tanımını yapmazken, eğitimde ayrımcılık mağdurlarının ne tip bir başvuru yapabilecekleri, nasıl bir yardım/tazmin alabilecekleri konusunda düzenlemeler bulunmamaktadır. Sistematik olmasa dahi sivil toplum örgütlerinin çalışmaları ve azınlıklar ile yapılan görüşmeler azınlık kökenli pek çok çocuğun eğitim hayatında diğer öğrenciler, öğretmenler ve idareciler tarafından ayrımcılığa maruz kaldığını göstermektedir. Roman, Kürt, Alevi ve gayrimüslim çocuklar bunların başında gelmektedir. 2010 yılında Tarih Vakfı tarafından yayınlanan alıntıda da öğrencilere yönelik ayrımcı davranışlara örnekler yer almaktadır:

> "Benim İstanbul'da bir tane Ermeni arkadaşım var, bir kolejde okuyor. Ermeni olduğunu bilmiyorlar, sadece Batmanlı, buralı yani Doğulu olduğunu biliyorlar. Arama yapılmış sınıfta, yani sınıfta bir sürü milliyetçi çocuk var, Türk milliyetçisi. 'Hocam çantasına iyi bakın, molotof kokteyli falan olabilir' demişler. 'Bir de Ermeni olduğumu bilirlerse ne olur!' demişti. Doğulu olduğu, sadece Doğulu olduğu için öyle davranmışlar. Bir de Ermeni olduğunu bilseler! Bir de şey diyor bana, 'tarih dersinde resmen küfrediyorlar Ermenilere,' ama sesini çıkaramıyor" (Şahin Fırat 2010: 46).

Sonuç

Yukarıda kısaca anlatıldığı gibi son yıllarda pek çok alanda demokratikleşme yönünde gerçekleştirilen reformlar eğitim sisteminde de önemli değişikliklerin yapılmasına yol açmıştır; ancak ülkedeki etnik, dinsel ve dilsel toplulukların eğitim ve kültürel hakları henüz tam olarak uluslararası standartlara uygun biçimde korunmaya alınmamıştır. Türkiye'de bir yandan çeşitli azınlık grupları temsilcileri ile diyalog toplantıları düzenlenir, geçmişe kıyasen farklılıkların kabulü ve ayrımcılığın ortadan kaldırılması yönünde olumlu adımlar atılırken, diğer yandan uluslararası sözleşmelere konan çekinceler varlığını sürdürmektedir. Türkiye, doğrudan azınlık haklarını güvenceye alan, Ulusal Azınlıkların Korunması için Çerçeve Sözleşme gibi uluslararası sözleşmelere taraf olmaktan imtina etmektedir.

Türkiye'de çok etnili, dilli ve dinli bir yapı olduğu ve tüm farklı grupların haklardan ve özgürlüklerden yararlanmada eşit olduğunun yasal güvenceye alınması ve tüm bu meselelere azınlıklar ve konunun uzmanlarına danışılarak çözüm aranması eğitim sisteminin uluslararası standartlara uygun bir seviyeye gelmesine büyük katkıda bulunacaktır.

Kaynakça

Eğitim Reformu Girişimi, *Eğitim İzleme Raporu 2007*, İstanbul, Mart 2008.

Kaya, Nurcan, "Unutmak mı Asimilasyon mu? Türkiye'nin Eğitim Sisteminde Azınlıklar", Mart 2009, Uluslararası Azınlık Hakları Grubu, www.minorityrights.org/download.php?id=953

—, "Örgütlenme Yoluyla Özgürlük: Türkiye'de Azınlık Haklarını Savunun Grupların Örgütlenme Özgürlüğü", Eylül 2011, Avrupa Akdeniz İnsan Hakları Ağı, http://www.euromedrights.org/en/news-en/emhrn-releases/emhrn-statements-2011/10522.html

"Mevsimlik Tarım İşçiliği Nedeni ile Eğitimine Ara Veren İlköğretim Öğrencileri Araştırması", Aralık 2007, Eğitim-Sen, www.egitimsen.org.tr/down/mevsimliktarimiscisi.doc

Şahin Fırat, Bahar, (2010) "Burada Benden Birşey Yok mu Öğretmenim? Eğitim Sürecinde Kimlik, Çatışma ve Barışa Dair Algı ve Deneyimler", Tarih Vakfı Yayınları.

Tarih Vakfı, "Ders Kitaplarında İnsan Hakları II Projesi", http://www.tarihvakfi.org.tr/dkih/

UNDP Raporu: "Türkiye ve Kalkınmada Kadın-Erkek Eşitliği", http://www.undp.org.tr/Gozlem3.aspx?WebSayfaNo=618

Ek Kaynak Önerileri

AGİT, Ulusal Azınlıkların Eğitim Haklarına İlişkin Lahey Tavsiyeleri ve Açıklayıcı Not, http://www.osce.org/tr/hcnm/32200

Avrupa Bölgesel ve Azınlık Dilleri Şartı, http://www.coe.int/t/dg4/education/minlang/textcharter/Charter/Charter_tr.pdf

Çocuk Hakları Sözleşmesi, http://www.unicef.org/turkey/pdf/_cr23.pdf
Kurban, Dilek, "Bir Eşitlik Arayışı: Türkiye'de Azınlıklar", Aralık 2007, Uluslararası Azınlık Hakları Grubu, www.minorityrights.org/download.php?id=435
Oran, Baskın, *Türkiye'de Azınlıklar,* İletişim Yayınları, İstanbul.
Özdoğan, Günay Göksu; Kılıçdağı, Ohannes, (2011) *Türkiye Ermenilerini Duymak: Sorunlar, Talepler ve Çözüm Önerileri*, TESEV, İstanbul.
"Türkiye'de Çiftdillilik ve Eğitim: Sürdürülebilir Çözümler için Atılması Gereken Adımlar", Eğitim Reformu Girişimi, http://erg.sabanciuniv.edu/sites/erg.sabanciuniv.edu/files/Turkiye%27de%20Ciftdillilik%20ve%20Egitim%20Politika%20Notu.pdf
"Türkiye'de Din ve Eğitim: Son Dönemdeki Gelişmeler ve Değişim Süreci", Politika Notu, Eğitim Reformu Girişimi: http://erg.sabanciuniv.edu/node/569
Ulusal Azınlıkların Korunması için Çerçeve Sözleşme, http://www.avrupakonseyi.org.tr/antlasma/aas_157.htm

19

Eğitimde Çokdillilik ve Ayrımcılık: Sosyolojik, Eğitimsel, Dilbilimsel Perspektifler

Müge Ayan Ceyhan

Özet
Genel Bakış
Türkiye'de Konuşulan Anadilleri Nelerdir?
Türkiye'nin Çokdilli Yapısının Eğitim Süreçlerinde Görmezden Gelinmesinin Yarattığı Olumsuz Sonuçlar
Eğitimde Çokdillilik Ne Anlama Gelir?
Çokdilliliğin Zihinsel ve Dilsel Gelişime Etkisi
Derinlemesine Bakış
Çokdilli Eğitim Modelleri
Arttırıcı Çokdillilik/Eksiltici Çokdillilik
Toplumsal Bağlamda Dil ve Güç İlişkisi
Önyargı ve Kalıpyargıların Dönüştürülmesi
Çerçeveden Taşanlar
Kaynakça

Özet

Çokdilli eğitim, farklılıkların bir arada yaşayabildiği barışçıl bir toplum tahayyülünün merkezinde yer alır. Anadilinde eğitim/anadili eğitimi Türkiye'de son dönemlerde sıklıkla tartışılan bir konu olmakla birlikte güvenlik sorunu ekseninde yürütülen ve kaygıları ön plana çıkaran bu tartışmalar, konunun asıl öz-

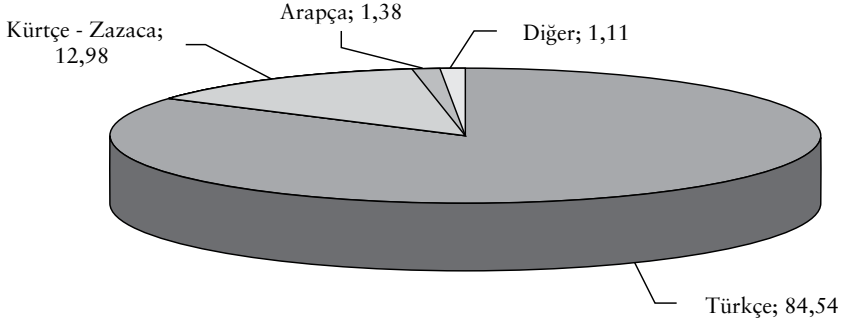
nesinin çocuk olduğunu neredeyse tamamen göz ardı etmektedir. Bu yaklaşım, çokdilliliğin ve çokdilde okuryazarlığın sağlayacağı olanakları ve bu tip bir eğitim sürecinde çocukların elde edeceği muhtemel kazanımları görmezden gelir. Bu metnin amacı çocuğu odağa alan bir yaklaşım benimseyerek eğitimde çokdilliliği farklı boyutlarıyla ele almak ve çokdillilik/çokdilde okuryazarlığın pedagojik, toplumsal ve dilsel açıdan ne anlama geldiğini ortaya koymaktır.

Genel Bakış

Türkiye'de Konuşulan Anadilleri Nelerdir?

Devlet İstatistik Enstitüsü tarafından yapılan nüfus sayımlarında evde konuşulan dillere değinilmediğinden Türkiye'de yaşayan farklı etnik gruplara ya da konuşulan farklı dillere ilişkin elimizde resmi bir rakam yoktur. Bu konuda başvurulabilecek bir çalışma KONDA Araştırma ve Danışmanlık'ın *Milliyet* Gazetesi için 2006'da yaptığı "Biz Kimiz?" adlı toplumsal yapı araştırmasıdır. Bu araştırmaya göre Türkiye'de konuşulmakta olan anadillerinin oranı şu şekildedir: Türkçe yüzde 84,54, Kürtçe/Kurmanci yüzde 11,97, Zazaca yüzde 1,01, Arapça yüzde 1,38, Ermenice yüzde 0,07, Rumca yüzde 0,06, İbranice yüzde 0,01, Lazca yüzde 0,12, Çerkesçe yüzde 0,11, Kıptice yüzde 0,01.

ŞEKİL 19.1

Türkiye'nin Çokdilli Yapısının Eğitim Süreçlerinde Görmezden Gelinmesinin Yarattığı Olumsuz Sonuçlar

Türkiye'de okulöncesi eğitime duyulan gereksinimin belirlenmesi için İstanbul, Diyarbakır ve Van illerinde yürütülen bir alan araştırması (Aksu-

Koç ve diğ. 2002) kapsamında görüşülen ana sınıfı ve birinci sınıf öğretmenlerinin yüzde 81,1'i sınıflarındaki öğrencilerin Türkçesinin yetersiz olduğunu belirtmiştir. Çocukların en büyük yetersizlikleri, düzgün cümle kuramama ve özellikle Diyarbakır ve Van'da Türkçeyi anlamamadır. Görüşülen öğretmenlere göre, bu yetersizlik öğrencilerin okuma yazmayı geç öğrenme nedenlerinden biridir. Bu çalışmanın bulgularına göre, eğitim sisteminde anadili Türkçeden farklı olan çocuklar için özel yaklaşımların olmaması nedeniyle öğrenciler okuma yazmayı geç öğrenmekte ve bu gecikmenin bir yansıması olarak ilerleyen sınıflarda kendilerini sözlü ve yazılı ifade etmede zorlanmaktadırlar. Sosyal, kültürel ve aile içi koşulların çocukların eğitim sürecine olan etkilerini incelemek amacıyla 2006 yılında yapılan bir başka alan çalışması (Gökşen ve diğ. 2008), evde Türkçeden başka dil konuşan çocukların okulu terk eden çocuklar içindeki oranını ortaya koyuyor. Araştırmaya göre Diyarbakır'da bu oran yüzde 85. BETAM'ın Türkiye Nüfus ve Sağlık Araştırması 2003 verilerini kullanarak hazırladığı çalışma (Gürsel ve diğ. 2009), anadili Kürtçe olan nüfusun yüzde 46'sının ilköğretim mezunu olmadığını gösteriyor. Anadili Türkçe olan nüfusta ilköğretim mezunu olmayanların oranı yüzde 9'a düşüyor. BETAM'ın HİA (Hanehalkı işgücü anketi) verilerinden yola çıkarak yaptığı çalışma (Uysal-Kolaşin ve Güner 2010), Güneydoğu Anadolu'da her üç yetişkinden birinin ekonomik ve toplumsal hayata katılmanın ön koşulu olan okuma yazmayı bilmediğini ortaya koyuyor.

Eğitimde Çokdillilik Ne Anlama Gelir?

Bu aşamada, 'anadilinde eğitim' ya da 'çiftdilli eğitim' ifadeleri yerine 'çokdilli eğitim' ifadesini kullanmayı yeğlememin nedenlerine açıklık kazandırmak gerektiğini düşünüyorum. Öncelikle, 'çiftdilli' bir bireyin söz konusu dilleri aynı yeterlilikte kullanıyor olması gerektiği sanılıyor. Oysa 'çiftdillilik', bireylerin bu dillerin kurallarını kullanarak iletişim kurmalarından doğan psikolojik ve sosyal durumlara karşılık geliyor. Çiftdilliliğin daha eski tanımlarında söz konusu tüm dillerde eşit derecede yetkin olunmasına vurgu yapılsa da günümüzde benimsenen tanıma göre her bir dilde farklı düzeylerde yeterliliğe sahip kişiler çiftdilli sayılırlar (Bhatia ve Ritchie 2004). Örneğin evde, aile bireyleriyle iletişim kurarken Kürtçe konuşan, okulda öğretmen ve arkadaşlarıyla Türkçe konuşan bir birey çiftdilli ya da çokdilli olarak kabul edilir. İkinci olarak, çocuklar eğitim hayatları içinde İngilizce vb. başka diller de öğreniyor; bu dillerin etkisine de maruz kalıyorlar. Dolayısıyla meseleyi söz konusu tüm dillerin içinde olduğu bir 'eğitimde çokdillilik' meselesi ola-

rak ele almalıyız. Örneğin bazı Ermeni velilerin Ermeni okullarını tercih etmeme nedenlerinden biri çocuklarının İngilizce vb. yabancı dillerde yetkinlik kazanmalarını istemeleridir ve bunun için özel okulları tercih edebilmektedirler. Kuşkusuz bu da eğitimde çokdillilik tartışması bağlamında değerlendirilmesi gereken bir durumdur. Bu aşamada şuna da dikkat çekmek gerekir: Anadilinde eğitim deyince tek bir dilde alınan eğitim akla gelmektedir. Buradan hareketle birinci dilde eğitime karşı geliştirilen reflekslerden biri anadilinde verilen eğitimin kutuplaşmaya neden olacağıdır, çünkü örneğin Kürt öğrencilerin Kürtçe eğitim veren okullarda okuyacağı, Türk öğrencilerin Türkçe eğitim veren okullarda okuyacağı düşünülmektedir. Aynı mantıktan hareketle Kürtlerin bu eğitimin sonunda yeterince Türkçe öğrenemeyecekleri için dezavantajlı duruma düşecekleri iddia edilmektedir. Oysa çokdilli eğitim Kürtçeyle sınırlı değildir; Türkçe ve İngilizce gibi başka dilleri de içerir. Son olarak yukarıda değindiğim gibi Türkiye'de farklı diller konuşuluyor. Her ne kadar Türkiye'deki 'anadili eğitimi' ve 'anadilinde eğitim' daha çok Kürtçe-Türkçe eğitime gönderme yapacak şekilde tartışılıyor olsa da 'eğitimde çokdillilik' tartışmasının bu coğrafyada kullanılan tüm dilleri içerecek ve farklı toplumların taleplerine cevap verebilecek bir eğitim sistemi tartışması olarak değerlendirilmesi gerekir. Bütün bu nedenlerden dolayı 'çiftdillilik' yerine 'çokdillilik' ifadesini kullanmakta fayda görüyorum.

Çokdilliliğin Zihinsel ve Dilsel Gelişime Etkisi

Günlük hayatta her an, çok sayıda farklı uyarana maruz kalırız. Beynimiz de farklı sesler, kokular, hisler arasında bir öncelik sıralaması yapar, belli duyuları seçerek dikkati bunlara verir, diğerlerini filtreler. Çokdilli bireyler, okurken, dinlerken, konuşurken ve yazarken, sürekli bir sözcük dağarcığıyla diğeri arasında, bir gramerle diğeri arasında seçim yaparlar. Örneğin İngilizce ve Türkçe konuşan biri, duyduğu 'I run/ayran' sözünün 'koşuyorum' mu, yoksa 'yoğurtlu içecek' mi anlamına geldiğini ancak konuşmanın bağlamına bakarak çıkarabilir (SOL 2010). Son dönemde yapılan çalışmalar, beynin yürütsel işlev yapabilme, bir başka deyişle beynin farklı bölgelerinden gelen bilgileri bütünleştirme ve bunlar arasında seçim yapma yetisinin ve dikkat yeteneğinin, çokdilli bireylerde tekdillilere kıyasla daha gelişmiş olduğunu ileri sürmektedir.

Çokdilliliğin zihinsel gelişimin yanı sıra dilsel gelişimi de olumlu yönde etkilediği pek çok çalışmada vurgulanmıştır. Bu çalışmalara göre çokdilli çocuklar dildeki anlamlara daha duyarlıdır; tekdilli çocuklarla karşılaştırıldıklarında dilsel işlemlere daha fazla yatkınlık göstermektedir. Son dönemde

yapılan çalışmalar, çokdilli çocukların dilsel yapıyı anlama becerilerinin tekdilli çocuklardan daha fazla gelişmiş olduğunu ortaya koymuştur. Örneğin yapılan bir araştırmada (Bialystok 2010) çocuklara, üzerinde farklı resimler olan kartlar verilerek belli kurallara göre nasıl dizecekleri öğretildiğinde, tekdilli ve çokdilli çocukların aynı hızda öğrendikleri ortaya çıkmıştır. Ancak araştırmacılar kuralları değiştirdiklerinde, çokdilliler yeni kurallara rahatça uyum sağlarken, tekdilliler görece zorlanmışlardır.

Derinlemesine Bakış

Çokdilli Eğitim Modelleri

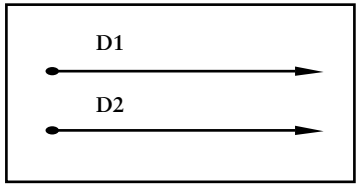
Dünyada uygulanan çokdilli eğitim modelleri, Türkiye'de tartışıldığı şekilde anadili eğitimi ve anadilinde eğitimin çok ötesine geçmektedir. Dünyada uygulanan çokdilli eğitim modellerinin özetleneceği bu bölümde anadili için birinci dilin kısaltması olan D1, toplumun egemen dili olan ikinci dil için ise D2 kısaltması kullanılmaktadır.

Yoğunluklu yabancı dilde eğitim modeli (*Immersion education model*)

Bu modelde esas olan eğitimin tamamının önce D2'de verilmesi ancak bir süre sonra D1'de dil derslerinin programa dâhil edilmesidir. Bu nedenle, bu modeli D2'de eğitim vermekle birlikte D1'i de geliştiren bir model olarak tanımlayabiliriz. Kanada, Fransızca eğitim veren okullarıyla bu konuda en fazla deneyim sahibi olan ülkelerden biridir.

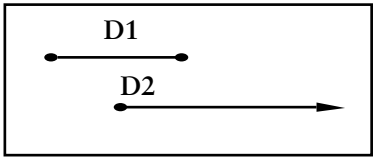
Çift yönlü eğitim modeli (*Dual language / Two-way immersion model*)

Çift yönlü eğitim modelinde eğitim iki dilde verilir. D1'i bu dillerden herhangi biri olan çocuklar bu modeli uygulayan okullarda okuyabilirler. Örneğin, ABD'de D1'i İspanyolca olan çocuklara yönelik bu tür okullar bulunur. Bu okullara devam eden öğrenciler bir hafta İngilizce, bir hafta İspanyolca eğitim alırlar.

Geçişli eğitim modeli (*Transitional model*)

Geçişli eğitim programlarında eğitime ilk önce D1 ile başlanır, daha sonra D2 eğitimi başlar. Bu programlarda D2 ile eğitim verilmeye başlandıktan sonra D1 tamamen bırakılır (geçişli eğitim modeli 1) ya da D1 ile D2 aynı zamanda devam eder (geçişli eğitim modeli 2). Geçişli eğitim modeli 1'de asıl hedeflenen D2'de okuryazarlık becerilerinin edinilmesidir; D1 bu amaç için geçici bir araç olarak kullanılır. Bunun aksine geçişli eğitim modeli 2'de çokdilde işlevsel okuryazarlık hedeflenmektedir.

Geçişli eğitim modeli 1

Geçişli eğitim modeli 2

Arttırıcı Çokdillilik / Eksiltici Çokdillilik

Her ne kadar farklı dillerin sözdizimsel, gramer vb. yapıları birbirinden farklı olsa da bütün dillerin altında yatan bazı bilişsel ve dilsel özellikler vardır. Bu, anadilinde okuryazarlık becerisi edinmiş olan bir çocuğun 'dillerarası aktarım' yaparak ikinci, hatta üçüncü, dördüncü dilleri kolaylıkla öğrenmesini sağlamaktadır. Dillerarası aktarım ilkesi çift yönlü işleyen bir ilkedir. Bir başka deyişle çocuk, ikinci dilinde edindiği becerileri birinci dilini daha çok geliştirmek üzere de kullanabilir. Çocukların anadillerinden getirdik-

leri becerilerini ikinci dilde okuryazarlık geliştirirken kullanabilmelerine ve bunun sonucunda her iki dilde de yüksek düzeyde akıcı bir dil kullanımı ve okuryazarlık becerisi edinmelerine 'arttırıcı çokdillilik' denir. Arttırıcı çokdillilik geliştirilebilmesinin olmazsa olmazlarından biri, çocuğun anadilinin toplumda ayrımcılığa uğramayan, kabul gören bir dil olmasıdır. Bu durum söz konusu olmadığı takdirde, çocuğun anadilinden getirdiği okuryazarlık becerilerinin yerini ikinci dildeki beceriler almakta ve çocukta 'eksiltici çokdillilik' oluşmaktadır: Eğitim aldığı dil çocuğun anadilini baskılamakta ve geriletmektedir. Böylece çocuğun her iki dildeki becerisi de az gelişmiş olarak kalmaktadır (Cummins 1979, 2000; Lambert 1975). O halde etkili bir çokdilli eğitim uygulamasının ancak arttırıcı çokdilliliğin geliştirilebileceği bir eğitim ortamının yaratılmasıyla mümkün kılınabileceğinin altını çizmek gerekir (Ayan Ceyhan ve Koçbaş 2009).

1980'lerde Peru'daki Puno topluluğunun Quechua dili konuşan yerli halkı üzerine yapılan bir araştırmada yerli halkın anadilinde yapılan eğitime karşı olduğu gözlenmiştir. Bunun nedeni, toplumda, iş yaşamında yükselebilmenin ancak resmi dil olan İspanyolcaya hâkim olarak mümkün kılınabileceğinin düşünülmesidir. Dolayısıyla, geniş toplumsal bağlamda Quechua, İspanyolca ile eşit değere kavuşmadıkça çokdilli eğitim politikasının başarısız olması kaçınılmazdır. Belirli dillerle ilgili önyargıların ortadan kalkarak dillerin eşit statüye kavuşmasının tek yolu kuşkusuz örgün eğitim kurumları değildir. Kitle iletişim araçlarının da burada önemli bir işlevi olduğu açıktır. Son dönemlerde ana akım televizyon kanallarında yayınlanan bazı dizilerde Kürtçe kullanıldığı göze çarpmaktadır. Bu, dilin görünürlük kazanmasına hizmet eden bir uygulamadır. Çokdilli çocuk kitapları da bunun bir başka örneğidir. Dillerin görünürlük kazanmasına hizmet edecek bu ve benzeri uygulamaların ileride bu dillerin toplum tarafından eşit algılanmasına zemin yaratacağı söylenebilir.

Toplumsal Bağlamda Dil ve Güç İlişkisi

Çokdillilik ve çokdilde okuryazarlık ile eğitim ilişkisini kurabilmek için öncelikle toplumsal bağlamda dil ve güç ilişkisini kavrayabilmek gerekir. Bu ilişkiyi kavrayabilmek içinse öncelikle çokdilliliğe/çokdilde okuryazarlığa ve Türkiye'de konuşulan farklı dillere ilişkin toplumdaki yaygın inanış ve yaklaşımların neler olduğuna bakmakta fayda vardır.

Türkçeden başka bir dil bilerek okula başlayan çocukların bir dil açığı/dil eksiği bulunduğu yaygın ama hiçbir bilimsel dayanağı olmayan bir algıdır.

İkinci bir dil öğreniminin çocuğun kafasını karıştırdığına ve diğer dilleri, özellikle de egemen dili öğrenirken zorlanmasına sebep olduğuna ilişkin yaygın bir inanıştan söz edilebilir. Bu, asimilasyonist devlet politikalarının bizleri inandırdığı bir yaklaşımdan başka bir şey değildir. İşin kötüsü öğretmenler yoluyla veliler de buna inandırılmakta ve bunun sonucunda ya çocuklarının anadillerinde eğitim almalarını tercih etmemekte ya da evde çocuklarıyla anadillerinde iletişim kurmamaktadırlar. Almanya'da pek çok öğretmenin Türkiyeli velileri, çocuklarıyla Almanca konuşmaya teşvik etmesi bunun bir örneğidir. Oysa çokdillilik ve çokdilde okuryazarlığın, çocuğun gelişimini hiçbir şekilde kısıtlamadığı, aksine yukarıda söz ettiğimiz gibi, çocuğun zihinsel kapasitesini geliştirdiği bilimsel araştırmalar tarafından ortaya koyulmuştur. Bunun yanı sıra, çokdillilik, aşağıda ayrıntılı bir biçimde açıklayacağımız gibi, çocuğun dillerarası aktarım yapabilmesine olanak sağlayarak yeni dillerin öğrenimini kolaylaştırır. O halde asıl engelleyici olan, çokdilli bir çocuğun bu potansiyelini ortaya çıkarabileceği kaliteli bir eğitim ortamı yaratılmamasıdır.

Evde konuştuğu dil Türkçe olmayan çocuklar örgün eğitimle birlikte çokdilliliğe ve çokdilde okuryazarlığa adım atmaktadır. Kendi çevresinde Türkçe'den başka dilde iletişim kurmayı öğrenmiş çocuk, okulda girdiği sosyal ortamda birinci dilinden farklı bir dil olan Türkçe'de iletişim kurma becerisi edinmek durumunda kalmaktadır. Bu süreçte çocuğun evinde konuşulan dil, okul uygulamalarında gerek müfredat içeriğinde gerekse okul içi iletişimde tamamen dışlanmakta ve böylelikle anadili Türkçe olmayan çocuklar ayrımcılığa uğramaktadır. Oysa çocuklar okul ortamına kendi sosyokültürel çevrelerinden bir dilsel ve kültürel birikim getirirler. Çocukların evlerinden getirdikleri bu dilsel, kültürel öğelerin eğitim ortamında yer bulması gerekir, çocuklar böylelikle okula aidiyet duygusu geliştirebilecek olanağı bulurlar. Bu dilsel birikimin birden fazla dilde okuryazar olma yönünde bir kaynak olarak kullanabileceği bir eğitim ortamı yaratıldığı takdirde, çocukların hem kendi dillerinin ve kültürlerinin yer bulduğu eğitim uygulamalarını daha fazla benimsedikleri, hem de eğitimin içeriğini daha iyi kavradıklarından eğitim kazanımlarının arttığı bilimsel çalışmalarda ortaya koyulmaktadır (Ayan Ceyhan ve Koçbaş 2009).

Amerikalı antropolog Joseph Errington'ın 'dil ideolojisi' kavramından yola çıkarak Nancy Dorian tarafından ortaya atılan 'küçümseme ideolojisi' kavramı toplumun egemen dilinin dayatması sonucu yerli dillerin özellikleriyle ilgili aslı olmayan inanışların oluşturulduğuna ve yaygınlaştırıldığına dikkat çekmektedir.

Toplumsal uzlaşma aracı olarak eğitimin rolünü ortaya koymak amacıyla yapılan bir saha araştırmasından (Şahin Fırat 2010) alıntılanan, Erzurum'da 22 yaşındaki bir üniversite öğrencisinin, çevresinde Kürtçe konuşanları duyduğunda hissettiği tedirginliği yansıtan sözleri bunun bir örneğidir: 'Bomba mı patlayacak, ne bileyim ben? Yani ben tehlikeli buluyorum. Aslında Kürtçe diye bir dil de yok zaten.'

Bu aşamada sorgulanması gereken, Türkiye'de konuşulan farklı dillerin, toplumun farklı kesimleri tarafından nasıl algılandığıdır. Aynı araştırmada, farklı algı biçimlerine ilişkin oldukça yaygın bir yaklaşım aşağıdaki şekilde özetlenmektedir:

> "İki Kürt yolda Kürtçe konuşsa, kulak misafiri olanlar 'Bunlar kesin bize küfrediyor' diye düşünüyor. Ne tuhaf değil mi? Kürtçe sadece küfür etmek için konuşulan bir dil gibi algılanıyor." (Öğretmen, 35 yaş, Düzce)

1993 anayasasıyla birlikte dile temel bir insan hakkı olarak bakan, çokdilliliği ulusal bir kaynak olarak ele alan Güney Afrika da dillere karşı farklı tutumlarla ilgili zengin örnekler sunmaktadır. Bu anayasayla birlikte, İngilizce ve Afrikaans'ın yanı sıra dokuz farklı Afrika dili resmi dil olarak kabul edilmiştir. Bu çerçevede, birden fazla dilin eğitim dili olarak kullanılması ve farklı dillerin de dil dersi olarak verilmesi teşvik edilmektedir. Buna karşın, Güney Afrika'nın Durban şehrinde yapılan bir araştırmaya (Chick 2001) göre bazı okullarda çocukların İngilizce becerilerini geliştirmek amacıyla idarenin ve öğretmenlerin yalnızca İngilizce konuştuğu gözlemlenmiştir. Bunun nedenlerinden biri, öğrencilerin İngilizce'de yetkin olması durumunda, sosyoekonomik olarak ilerleme olanaklarının artacağı düşüncesidir ve bu görüşün sonucu olarak her ne kadar anadili olan Zulu eğitim programına dâhil edilse de İngilizce karşısında geri plana itilmektedir. Oysa belirli bir dile verilen değer toplumda olumlu yönde evrildikçe öğretmenler de yeni söylemler geliştirebilmektedir. Bunun bir örneği, Güney Afrika'da okul politikasına aykırı olduğu halde öğretmenlerin sınıfta Zulu konuşulmasını desteklediği uygulamalardır. Güney Afrika Cumhuriyeti'ndeki bu iki birbirine zıt örnek eğitimin aktörleri olan öğrenciler, öğretmenler, veliler ve idareciler tarafından eğitim uygulamalarının benimsenmesinin ne denli önemli olduğunu da açıkça ortaya koymaktadır.

O halde öncelikle, günlük yaşamdaki güç ilişkilerinin dil üzerinden nasıl yaşandığına bakmak, ardından da var olan güç yapılarını dil yoluyla nasıl devam ettirdiğimizi ya da onlara karşı nasıl direndiğimizi anlamak gerekir. Ama bunlardan da önemlisi bu gücü nasıl dönüştürebileceğimize odaklanmaktır. Dil, toplumsal ve kültürel olarak sürekli yapılandırılmakta olan bir süreçtir. Dolayısıyla, belirli dillere verilen değerin kesin ve değişmez olduğunu söylemek mümkün değildir. Bu açıdan yaklaşıldığında, Türkiye'nin dil uygulamalarındaki çeşitliliğin değeri konusunda toplumda bir farkındalık yaratmak önemlidir. Bu farkındalık yaratıldıkça tabu olarak görülen olumsuz yaklaşımların ortadan kalkmaya başlaması yönünde bir adım atılmış olacak; çokdilli ve çokkültürlü toplumun gereksinimlerini karşılayacak çokdilli ve çokkültürlü eğitimin dayandırılabileceği sağlam bir zemin yaratılabilecektir.

Önyargı ve Kalıpyargıların Dönüştürülmesi

Türkiye'nin büyük bir şehrinin göç alan bir semtinde bulunan bir okulda yürüttüğümüz bir çalışma, okulun aktörlerinin, dış gruplara karşı önyargı beslediklerini, onları kalıpyargıladıklarını ortaya koyuyor (Ayan Ceyhan ve Koçbaş 2011).

Okuldaki yetişkin bir aktörün Kürtçe'nin 'uğultu haline gelmesinden' duyduğu rahatsızlık sonucu yumruğunu masaya vurarak "Oğlum bir Türkçe konuşun!" diye bağırması ayrımcı dilin beslediği çatışma potansiyelinin gündelik okul yaşantısındaki yansımasının bir örneğidir. Aynı zamanda farklı grupların bir arada yaşayabildiği barışçıl bir eğitim kurgusunun eksikliğine dikkat çekmesi açısından önemlidir. Bu araştırmanın bulgularına göre henüz yedi yaşındaki bir 'Roman' öğrencinin Çanakkale Savaşı'yla ilgili bir filmi 'Kürtler' ile 'Türkler' arasında geçen bir savaş olduğunu sanarak seyretmesi ya da sekiz yaşındaki bir 'Roman' öğrencinin 'Kürt' öğretmenine 'Keşke sen Kürt olmasaydın öğretmenim,' demesi kendinden farklı olana karşı en yumuşak ifadeyle önyargıların erken yaşta şekillendiğini gösteriyor.

Öte yandan, bilimsel çalışmalar çokdilli eğitimin, toplumsal barışa hizmet edebilme potansiyeline dikkat çekiyor: Öğrenciler birbirlerinin dil ve kültürlerine aşinalık kazandıkça, kendilerinden farklı olanlara karşı besledikleri önyargılar azalabiliyor. Ayrıca farklı dilsel/etnik gruplar arasında toplumsal

temas sağlandıkça gruplararası uyum için gerekli beceriler edinilebiliyor (Aboud ve Levy 2000).

Türkiye, tarihiyle yüzleştiği bir toplumsal dönüşümden geçiyor. Ulusdevletleşme sürecinde temel hakları baskılanan Kürt, Ermeni, Roman, Çerkes, Laz, Alevi, Yahudi ve Rum grupların da içinde olduğu pek çok grup eşit yurttaşlık haklarını talep ediyor; kamusal alanda gittikçe daha fazla görünürlük kazanıyor. Bu, gruplar arasında yakınlaşmanın başladığı bir sürecin içinde olduğumuz anlamına geliyor. Ne var ki farklı gruplar görünür oldukça, özellikle de bu gruplar statü olarak daha aşağıda görülen gruplar olduklarından bazı hâkim gruplar kendilerinin ve kimliklerinin tehdit altında olduğunu hissediyor. Bu tehdit algısı ayrımcı dilin beslendiği bir çatışma potansiyelini de beraberinde getiriyor. Bunun bir örneği son dönemlerde belli gruplara karşı nefret söyleminin artması olarak kendini gösteriyor. Dolayısıyla bu süreç bir yandan demokratikleşme fırsatları açarken öte yandan çatışma potansiyeli taşıyor (Çayır 2010). Bununla birlikte bugüne kadar tartışmaya cesaret edemediğimiz konuların tabu olmaktan çıkmaya başlaması, farklı grupların taleplerinin demokratik zeminde tartışılabilir hale gelmesiyle sorunların çözümüne bir adım daha yaklaşıyoruz. Bu anlamda, içinde bulunduğumuz sürecin sunduğu demokratikleşme fırsatını görmek ve değerlendirmek önemlidir. Farklılıkların bir arada yaşayabildiği bir toplum tahayyülü bağlamında farklılıkların engel yerine olanak olarak algılandığı kapsayıcı bir eğitim ortamı kurgulayabilmek, Türkiye'nin toplumsal dönüşüm sürecinin demokratikleşme fırsatına dönüşmesi açısından gereklidir.

Çerçeveden Taşanlar

Nurcan Kaya'nın bu kitaptaki metninde farklı grupların eğitim hakkına ilişkin ulusal ve uluslararası mevzuat ayrıntılı bir şekilde incelendiğinden hukuksal boyutu bu metnin kapsamı dışında bıraktım. Yukarıda özetlediğim gibi, dünyada uygulanan çokdilli eğitim modelleri anadili eğitimi ve anadilinde eğitimin çok ötesine geçmektedir. Bu modelleri, kendi sosyopolitik bağlamları içinde değerlendirip işleyen ve işlemeyen yönlerini, nedenleriyle birlikte ortaya koymak, bu uygulamalardan çıkarabileceğimiz derslerin anlaşılabilmesi açısından gereklidir. Altı çizilmesi gereken bir başka nokta da en az dünya uygulamalarından çıkarılacak dersler kadar yerel uygulamalardan da çıkarabileceğimiz derslerin olduğu. Lozan Antlaşması'nca azınlık olarak kabul edilen gruplar kendi dillerinde eğitim hakkına sahip olduğu halde bu okulların altyapı yetersizliği dolayısıyla ciddi bir kalite sorunu ya-

şadığını, örneğin okul çağındaki Ermeni çocukların beşte ikisinin Ermeni okullarına gitmeyi tercih etmediğini görüyoruz. Bunun nedenlerinden biri altyapı sorunuyken biri de dillere karşı hiyerarşik yaklaşımlardır. Veliler, çocuklarının anadillerini öğrenmesine öncelik vermemekte, toplumun egemen dili olan Türkçede eğitim görmesini yeğlemekte, ikinci dil olarak da dünyanın en geçerli dili olarak kabul edilen ve 'küresel dil' olan İngilizce'yi öğrenmesini istemektedir. Belirli dillerin toplumun farklı kurumlarında kullanılmasının o dillerin yaşamasına katkıda bulunması gibi hayati bir işlevi de bulunmaktadır. Çokdilli eğitim kurumlarının Türkiye'de konuşulan dillerin yaşatılması işlevine hizmet edeceği açıktır. Türkiye'nin farklı bölgelerinde farklı ihtiyaçların bulunduğu da açıktır. Tek bir merkezden yönetilen bir eğitim sisteminin bu ihtiyaçlara nasıl cevap verebileceğinin sorgulanması gerekir. Dolayısıyla, Türkiye bağlamında eğitimde çokdillilik değerlendirilirken yerelleşme ve merkeziyetçiliğin de önemli bir tartışma konusu olduğu göz önünde bulundurulmalıdır.

Kaynakça

Aboud, F. E. ve Levy, S. R., (2000) "Interventions to reduce prejudice and discrimination in children and adolescents", S. Oskamp, (der.), *Reducing prejudice and discrimination*, Psychology Press, Taylor and Francis Group, New York, Londra, s. 211-238.

Aksu-Koç, A., Erguvanlı-Taylan, E. ve Bekman, S., (2002) "Türkiye'de Okul Öncesi Hizmete Duyulan İhtiyaçların Belirlenmesi ve Çocuğun Dil Yetisi Düzeyinin Değerlendirilmesi", Boğaziçi Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri ve Anne Çocuk Eğitim Vakfı'na Sunulmuş Rapor (Proje No: 00R101).

Ayan Ceyhan, M. ve Koçbaş, D., (2011) *Çiftdillilik ve Eğitim*, Eğitim Reform Girişimi, Sabancı Üniversitesi, İstanbul, http://erg.sabanciuniv.edu/sites/erg.sabanciuniv.edu/files/ciftdillilik.22.12.10.pdf.

—, (2011) *Göç ve Çokdillilik Bağlamında Okullarda Okuryazarlık Edinimi*, İstanbul Bilgi Universitesi, İstanbul, http://cms.rz.uni-potsdam.de/fileadmin/projects/daf/assets/LAS-Turkey/LAS_AyanCeyhan_Kocbas.pdf.

Bhatia, T. K. ve Ritchie, W. C. (der.), (2004) *The handbook of bilingualism*, Blackwell Publishing Ltd, Malden.

Bialystok E., "Second-language acquisition and bilingualism at an early age and the impact on early cognitive development", R. E. Tremblay, R. G. Barr, R. Peters, (der.), *Encyclopedia on Early Childhood Development* (1-4), Centre of Excellence for Early Childhood Development, Montreal, Quebec, 25 Haziran 2009, http://www.child- encyclopedia.com/documents/BialystokANGxp_ rev.pdf.

Chick, J. K., *Constructing a multicultural national identity: South African classrooms as sites of struggle between competing discourses*, Ness Wolfson Kolokyumu'nda yapılan sunum, Pennsylvania University, Philadelphia, 2000.

Coşkun, V., Derince, M. Ş. ve Uçarlar, N., (2010) *Dil yarası: Türkiye'de eğitimde anadilinin kullanılmaması sorunu ve Kürt öğrencilerinin deneyimleri*, DİSA, Diyarbakır.

Cummins, J., (1979) "Linguistic interdependence and the educational development of bilingual children", *Review of Educational Research*, 49, s. 222-251.

Cummins, J., "Immersion education for the millennium: What we have learned from 30 years of research on second language immersion", 16 Temmuz 2012, http://www.iteachilearn.com/cummins/immersion2000.html.

Çayır, K., (2010) "Yeni Bir 'Biz' Anlayışı Geliştirme Yolunda Eğitim, *Ders kitapları ve okullar, eğitim, çatışma ve toplumsal barış: Türkiye'den ve dünyadan örnekler*, K. Çayır (der.), Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul.

Duff, P., (2007) "Multilingualism in Canadian schools: Myths, realities, and possibilities", *Canadian Journal of Applied Linguistics*, 10 (2), s. 149-163.

Eğitim Sen., *Eğitim Sen Anadili Araştırması, Türkiye Taraması 2010*, 16 Temmuz 2012, www.egitimsen.org.tr/icerik.php?yazi_id=3210.

Gökşen, F., Cemalcılar, Z. ve Gürlesel, C. F., "Türkiye'de İlköğretim Okullarında Okulu Terk ve İzlenmesi ile Önlenmesine Yönelik Politikalar", ERG, AÇEV, KA.DER, İstanbul, 2008, 16 Temmuz 2012, http://su-erg.advancity.net/uploads/pdf/AÇEV_Okulu%20Terk%20Raporu.pdf.

Gül, İ. I., (2009) "Eğitime Erişim: Eğitimde Ayrımcılık Yasağı ve Fırsat Eşitliği", I. Tüzün, (der.), *Eğitim Hakkı ve Eğitimde Haklar: Uluslararası İnsan Hakları Belgeleri Işığında Ulusal Mevzuatın Değerlendirilmesi*, Eğitim Reformu Girişimi, İstanbul, s. 17-99.

Gürsel, S., Uysal-Kolaşin, G. ve Altındağ, O., (2009) "Anadili Türkçe Nüfus ile Kürtçe Nüfus Arasında Eğitim Uçurumu Var", 16 Temmuz 2012, http://www.betam.bahcesehir.edu.tr/UserFiles/File/ ArastirmaNotu49.pdf.

Hornberger, N. H. ve Skilton-Sylvester, E., (2000) "Revisiting the continua of biliteracy. International and critical perspectives", *Language and Education* 14, (2), s. 96-122.

Kaya, N., (2009) *Unutmak mı, Asimilasyon mu? Türkiye'nin Eğitim Sisteminde Azınlıklar*, Uluslararası Azınlık Hakları Grubu, 16 Temmuz 2012, http://www.minorityrights.org/download. php?id=633.

KONDA, (2006) "Toplumsal Yapı Araştırması 2006. Biz Kimiz?", 16 Temmuz 2012, http://www.konda.com.tr/ html/dosyalar/ttya_tr.pdf.

Lambert, W. E., (1975) "Culture and language as factors in learning and education", A. Wolfgang, (der.), *Education of immigrant students*, Ontario Institute for Studies in Education, Toronto, s. 91-123.

SOL, (2010) "Çokdillilik 7'den 70'e yararlı", 16 Temmuz 2012, http://haber.sol.org.tr/bilim-teknoloji/cokdillilik-7den-70e-yararli-haberi-35054.

Şahin Fırat, B., (2010) "Burada benden de bir şey yok mu öğretmenim?' Eğitim sürecinde kimlik, çatışma ve barışa dair algı ve deneyimler", Toplumsal uzlaşma aracı olarak eğitimin rolü projesi alan araştırması raporu, Tarih Vakfı, İstanbul.

Uysal-Kolaşin, G. ve Güner, D., (2010) "4 milyon742 bin kadın okuma yazma bilmiyor", 16 Temmuz 2012, http://betam.bahcesehir.edu.tr/tr/wp-content/uploads/2010/08/ArastirmaNotu085.pdf.

BEŞİNCİ KISIM

Ayrımcılıkla Mücadele ve Önyargıları Azaltmak

20

Önyargıyı ve Ayrımcılığı Azaltmak

Melek Göregenli

Özet
Giriş
Yasal Sistemin Dönüştürülmesi
Ayrımcı Dilin ve Medyanın Dönüştürülmesi
Önyargının ve Ayrımcılığın Önlenmesinde İlişki Hipotezi
Kaynakça

Özet

Önyargı ve ayrımcılığı önlemek, öncelikle bu toplumsal olguların nedenlerini oluşturan zihinsel ve toplumsal yapıları dönüştürmekle mümkündür. Bu bölümde ilk olarak önyargıları azaltma yönünde gerçekleştirilebilecek toplumsal dönüşümler üzerinde durulacak, daha sonra önyargı ve ayrımcılığın ortaya çıkmasında etkili olan zihinsel faktörler ele alınarak, bu konuda önerilen teorik modeller tanıtılacaktır.

Giriş

Önyargının azaltılmasına yönelik önlem alabilmek ve buna ilişkin bir kavramsal çerçeve oluşturabilmek için öncelikle önyargı ve ayrımcılığı ortaya çıkaran zihinsel ve toplumsal arka planın anlaşılması gerekir. Önyargı ve ayrımcılığın nedenleri çok boyutludur. Bunlar kabaca zihinsel nedenler ve toplumsal nedenler şeklinde gruplanabilir. Önyargı ve ayrımcılığı azaltmak için alınacak önlemler de bu iki boyutta düşünülmelidir.

Önyargıların oluşmasında etkili olan bireysel faktörleri anlayabilmek için, genetik ve evrimsel öncülleri savunan görüşlerden, kişiliğin ve tutumların etkisini vurgulayan görüşlere kadar çok sayıda yaklaşıma bakmak gerekir. Toplumsal yapı, gruplararası ilişkilerde geçerli olan kalıpyargılar, normlar, yasalar, kurumsal işleyişe ilişkin düzenlemeler ve baskın grupların 'diğerleri' üzerinde güçlerini korumalarını sağlayan diğer tüm mekanizmalar önyargı ve ayrımcılığın ortaya çıkmasında etkili olan toplumsal etkenler arasında sıralanabilir. Ayrıca, medyanın toplum üzerindeki etkisi, eğitim sistemi, çalışma hayatının genel işleyişinde toplumu oluşturan farklı gruplara yönelik tutumlar ve genel olarak bir toplumda çoğunluğa uyma (konformite), çoğunluk yönünde davranma ve itaat etme süreçlerinin, önyargının ve ayrımcılığın azaltılmasında olumlu ya da olumsuz payları vardır.

Önyargı ve ayrımcılığın azaltılması için yapılacak çalışmalarda, bu faktörlerin tümünün aralarındaki ilişkinin fark edilmesi ve önlemlerin bu kademelerde ayrı ayrı planlanması önemlidir. Yasal sistemdeki kimi değişiklikler, hâkim ve dezavantajlı grup üyelerinin 'toplumu oluşturan farklı grupların eşit statüde olduğu'na ilişkin yeni algılar ve tutumlar oluşturmalarını sağlayabilir ve gruplararası çatışmaya temel oluşturan ayrımcı tutumları azaltabilir.

Yasal Sistemin Dönüştürülmesi

Yasaların uygulanması bağlamında toplumu oluşturan gruplara eşit davranılmaması ayrımcılığı pekiştirirken, neyin yasal olup olmadığına ilişkin belirsizlik yaratma da ayrımcılığı ve hak ihlallerini yaygınlaştırmaktadır. Örneğin Hristiyan içerikli yayın yapan radyolar misyonerlikle suçlanmakta ve bu radyoların çalışmaları engellenmektedir. Oysa ülkemizde, bu konuda hiçbir yasal tanımlama ve kısıtlama bulunmamaktadır. Ayrıca var olan yasalar, RTÜK vb. araçlar yoluyla denetimi mümkün kılmaktadır. Bir başka çarpıcı örnek de, LGBTT örgütlenmelerini engelleme konusunda yasaların yanlı uygulanışıyla ilgilidir. Eşcinsellerin hak talepleri için dernek kurma girişimleri 'genel ahlaka ve kurallara' aykırı oldukları gerekçesiyle engellenmeye çalışıl-

maktadır. Yasalar konusunda belirsizlik yaratarak keyfi uygulamaları mümkün ve meşru kılmak da bir başka ayrımcılık uygulamasıdır. Kimlik talepleri konusunda neyin dile getirilip getirilmeyeceği belirsizdir; dini referansların hangi durumda ve hangi çerçevede laikliğe aykırı bir suç oluşturabileceği belirsizdir; başörtüyle girilemeyecek olan kamusal mekânların sınırları belirsizdir; Ermeni sorunuyla ilgili düşünceler ifade edilirken hangi tümcelerin, hangi nitelemelerin yasal olmadığı belirsizdir; kiliselere ya da evlerdeki ibadethanelere giden yurttaşların hangi yasal gerekçelerle izlendikleri, fişlendikleri, ailelerine yanlış bilgiler verilerek özel hayatlarına müdahale edildiğinin yasal arka planı belirsizdir; temel yaşam ve iş kaynakları hiç göz önüne alınmayan ve sürece hiç dâhil edilmeyen Romanların yaşadıkları bölgelerin, hangi yasal çerçevelerde öncelikle ele alındığı belirsizdir. Travesti ve transseksüellerin çalıştırılmamaları, eğitim hakkından yoksun bırakılmaları, kentlerin belirli bölgelerinde ya da sokaklarında dolaşma ve yerleşme haklarının engellenmesi hiçbir yasal zemine dayanmamaktadır. Bununla birlikte, sokakta çalışmaları durumda Kabahatler Kanunu'nu ihlal etmekten ötürü cezai müeyyidelere tabi tutulmaları da hiçbir yasal zemine dayanmamaktadır.

Türkiye'de bir topluluğun, bir cemaatin doğrudan ismi kullanılarak, vatandaş olma hakkının yasalarla kısıtlanmasına ve böylelikle ayrımcılığın yasal hale getirilmesine örnek olarak, 1934 yılında çıkarılan ve 19 Ekim 2008'de yürürlükten kaldırılan 2510 sayılı İskan Kanunu'ndan söz etmek gerekir. Bu yasayla Çingeneler, vatan hainleri, casuslar, anarşistler, yurt dışına çıkarılmışlar vb. gruplarla birlikte, 'vatandaş olamayacaklar' arasında sayılıyordu. Bulgaristan ve Yunanistan'dan gelebilecek Çingenelerin, Türkiye'ye geçişini engellemek için çıkarılmış bu yasa gerçekte uygulanmamış olsa da, yakın zamanlara kadar yürürlükte kalmış olması bakımından önemli bir örnek oluşturmaktadır.

Uzun mücadeleler sonucunda elde edilen, sakatlara yönelik kimi yasal haklar hiç uygulanmamakta ya da kısmen uygulanmakta –örneğin, sakat işçi çalıştırma zorunluluğu– ve uygun yasal düzenlemeler gerçekleştirilmemektedir.

Bir başka çarpıcı örnek de TCK'da yer alan 301. madde'dir. Bu madde, Türkiye'de Türkler dışındaki etnik grupların 'eşit yurttaşlar' olduklarına ilişkin temel anayasal vurguyu zedelemiş ve gruplararası önyargının tüm nedenlerini pekiştirecek bir işlev görmüştür. Ayrıca, etnik gruplar arasındaki eşitsizliklerin dile getirilmesinde önemli bir yasal engel oluşturan 301. madde, daha sonra bir nefret cinayetinin hedefi olan Hrant Dink'in, 'Türklük' düşmanı ilan edilmesine ve yargılanmasına yasal zemin oluşturmuştur.

Bütün bu örnekler, önyargıların ve ayrımcılığın azaltılması için öncelikle yasal sistemin dönüştürülmesi gerektiğini ortaya koymaktadır. Böylece, toplumu oluşturan tüm gruplar, karşısında gerçekten eşit oldukları ve eşit hissettikleri bir yasal sistemin varlığının farkında olacaklar, ayrımcılığın öncelikle kamu otoritesi eliyle uygulanması bu yolla engellenebilecektir.

Ayrımcı Dilin ve Medyanın Dönüştürülmesi

Ayrımcılığı besleyen sosyal etkiler, yaygın olarak medya, eğitim sistemi ve çalışma hayatının kurallarıyla sağlanır. Kuşkusuz, bu mecralardan en önemlisi medyadır, çünkü medya, eğitim sistemi ve çalışma hayatını biçimlendiren ayrımcı ideolojileri üretir, besler ve yaygınlaştırır. Medyadaki programlarda, gruplararası ilişkilerin daha arkadaşça, eşitlikçi ve kalıpyargıları yaygınlaştırmayacak şekilde ele alınması, medyanın ayrımcılığı azaltma konusunda önemli bir etkiye sahip olmasını sağlayacaktır. Amerika'da eğitim sisteminde yaygın olarak işlenen 'tolerans öğretimi' ve okullarda yaygın olarak dağıtılan 'ırkçılık karşıtı' propaganda içerikli yayınlar, bu alandaki olumlu örneklerdendir. Bilgi ve enformasyon sağlama tekeli oluşturma konusunda iktidarların giderek güç kazanması ve iletişim teknolojilerinin yaygınlaşması her ne kadar alternatif bilgi kanallarını güçlendirse de, yaygın medyanın büyük çoğunluklar üzerindeki etkisini arttırmıştır. Yaygın medyada olayların ele alınma biçimi ayrımcılığı oluşturmakta ve pekiştirmektedir. Ayrımcılığa uğrayan grupların yaşadığı yasal hak ihlallerine ilişkin yanlış bilgiler verilmektedir. Örneğin, sakatlarla ilgili yapılan yasal düzenlemeler konusunda büyük ilerlemeler kaydedildiğine ilişkin enformasyon yanıltıcıdır ve genellikle ayrımcılığa uğrayan grupların medyada yer bulup doğru enformasyonu sağlamaları mümkün olamamaktadır. Medyada haberlerin işlenişi sorunludur: Ayrımcılığa uğrayan grubun uğradığı haksızlığı, ayrımcılığı gizleyen ve sorumluluğu ayrımcılığa uğrayanlara yükleyen bir anlayış söz konusudur. Ayrımcılığın bir başka biçimi olan görünmez kılmak, yok saymak, medyada hiç yer vermemek ile ortaya çıkmaktadır. Hayatın sadece bazı büyük kentlerin merkezlerinde geçen bir olgu olarak ele alınması, zaten kentlerin periferik bölgelerine itilmiş dezavantajlı grupları dışlamakta ve bu grupların 'gündem'e gelmeleri ancak kriminal çerçevede gerçekleşmektedir. Bunun sonucunda yoksulluk, giderek ayrımcılığın tüm biçimlerini ağırlaştıran, başlı başına bir ayrımcılık alanı haline gelmiştir.

Düşünmenin en dolaysız aracısı olarak dil, insanların zihniyet yapılarının oluşmasında, kendileriyle doğrudan ilişkili olan ya da olmayan tüm ol-

gular hakkında fikir, kanaat ve davranış geliştirmelerinde kullanılan en önemli araçlardan biridir. İnsanlar, dünyayı kategorize etme, bu gruplandırma içinde kendilerini bir yerde konumlandırma, 'ben ve öteki', 'biz ve onlar' vb. ayrım yapma süreçlerini öncelikle 'dil'le gerçekleştirir. Dil, kişisel olarak öğrenilen, fakat toplumsal olarak inşa edilen bir iletişim aracıdır. Dolayısıyla ayrımcılık, çok sık ifade edildiği gibi, önce dilde başlar ve eğer bir gün dünya üzerinde ayrımcılıktan söz edilmeyecekse, o gün kullandığımız dil bugünkünden çok farklı olacaktır. Geleneksel ve yeni biçimleriyle medya, toplumsal gruplar arasındaki iletişim sırasında kullanılan dilin ideolojisinin oluşturulmasında en etkili mecralardan biridir.

Ayrımcılık, öncelikle hiyerarşik bir toplum örgütlenmesine dayanır ve bu hiyerarşinin hem yukarıda hem de aşağıda olanlar açısından meşrulaştırılabilmesi için ayrımcı bir dile ihtiyaç duyulur. Hiyerarşiyi meşrulaştırmaya yönelik dil, hayatın içinde ayrımcılık yaşantılarının doğallaşması oranında sıradanlaşır ve yaygınlaşır. Gerek farklı medya ve iletişim kanallarında haber ve olguların ele alınışına ilişkin seçicilik yoluyla gerekse kullanılan dil yoluyla, ayrımcılığa uğrayan gruplara yönelik kalıpyargı ve önyargılar oluşturulur ve pekiştirilir. Ayrımcılığa uğrayan grupların üyelerinin uğradıkları ayrımcılık sonucunda yaşadıkları mağduriyet, gerçeğin çarpıtılması ve kullanılan dilin de etkisiyle önemsizleştirilir; mağduriyet, mağdurun hak ettiği doğal bir sonuç gibi sunulur; böylelikle mağdur değersizleştirilir. Bu nedenle, medyada kullanılan dilin eşitlikçi ve ayrımcılığa karşı bir anlayışla biçimlendirilmesi, ayrımcılıkla mücadelenin en önemli ayaklarından birini oluşturmaktadır.

Medyadan ve yasal alandan verilen örnekler normatif toplumsal etkiyi resimlerken, yani toplumda önyargıyı besleyen normları değiştirmeyi hedeflerken, enformasyon vermeye dayalı programlar, önyargı ve ayrımcılığı önleyici yönde bir anlayışı geliştirmeyi hedefler. Eğitim programları genelde enformasyona dayalı olsalar da, öğretmenler ve farklı eğitim kademelerinde rol alanlar normatif standartların oluşmasını sağlayabilir. Eğitim sisteminde ayrımcılığı önleyecek yaklaşımlara örnek olarak, okullarda yapılabilecek kültürlerarası eğitimi, ders kitaplarının ayrımcılığa duyarlı bir anlayışla oluşturulmasını verebiliriz.

Ayrımcılığa neden olan toplumsal arka plan kuşkusuz burada tartışılan kadarıyla anlaşılamaz. Dolayısıyla ayrımcılığın önlenmesi için alınması gereken toplumsal önlemler de bu alanlarla sınırlı değildir. Yukarıda sadece bazı alanlar örneklenmiştir. Önyargıyı ve ayrımcılığı besleyen toplumsal ya-

pı, zihinsel süreçleri de biçimlendirir. Zihinsel değişimlerse ancak toplumsal dönüşümlerle mümkün olabilir. Aşağıda, ayrımcılıkla mücadelede gerekli zihinsel değişimlerle ilgili yaklaşımlar özetlenecektir.

Önyargının ve Ayrımcılığın Önlenmesinde İlişki Hipotezi

'İlişki hipotezi' kavramı, gruplararası önyargı ve ayrımcılığı azaltmak için Allport (1954) tarafından ortaya atılmış olan fikirlerin bütününü temsil etmektedir. Bu yaklaşımın temelinde yatan düşünce, gruplararası düşmanlığın, grupların birbirine yabancı ve uzak olmasından kaynaklandığı, uygun şartlar sağlandığında grup üyeleri arasındaki düşmanlığın azalacağı ve daha olumlu tutumların geliştirilebileceğidir.

Allport (1954) ayrımcılığın önlenmesi için dört temel şartın olduğunu söylemektedir:

1) Sosyal ve kurumsal destek: Kurumsal destek, toleransın ve farklılığın kabul edilmesiyle ilgili sosyal normların ortaya çıkmasını sağlayabilir. Amerika'da bütünleştirilmiş karma konut projesine ilişkin çalışmalar sosyal normlardaki değişimler ile farklılıkların kabul edilmesine yönelik uygulamalar arasında yakın bir ilişki olduğunu göstermiştir. Siyahlardan farklı bölgelerde ve ayrı konutlarda yaşayan beyazlara kıyasla, karma konutlarda yaşayan beyazların ırklararası etkileşimle ilgili olan tutumlarının daha olumlu olduğu bulunmuştur. Türkiye açısından düşünüldüğünde, özellikle büyük kentlerde, farklı sosyal ve sınıfsal özelliklere sahip kentli yurttaşların karşılaşmalarını sağlayacak kamusal mekânların yaratılmasının, ayrımcılığın önlenmesinde etkili olacağı söylenebilir.

2) Tanışıklık potansiyeli: Kişiselleşmiş özel bir ilişki, resmi ilişkilere kıyasla, birbirine önyargıyla yaklaşan insanlar arasında yakınlığı arttırabilir ve ayrımcılığı azaltabilir. Öncelikle yakın ilişkiler, kendi içinde ödüllendiricidir: Bir kişiyle yaşanan ilişkiden kaynaklanan olumlu etki, dış grubun bir bütün olarak algılanmasını ve bu grubun da olumlu algılanmasını sağlayabilir. Ayrıca, dış grup üyeleri hakkında yeni ve doğru bilgiler edinmek, olumsuz kalıpyargıları yıkabilir ve bu sayede gruplararası farklılık algısı azalırken benzerlik algısı artabilir. Önyargıyla yaklaşılan farklı bir etnik grup üyesiyle yaşanabilecek olumlu bir ilişki ya da yakınlık, kişinin kendi ile 'diğeri' arasındaki benzerlik algısını güçlendirerek ve 'diğeri'nin ait olduğu grubu olumlu algılanmasını sağlayabilir.

3) Eşit statü: Ayrık gruplar genellikle statü açısından da eşit değildir ve düşük statüdekiler beceri ve yetkinlik açısından çoğunlukla olumsuz kalıp-

yargılarla tanımlanır. Toplumsal eşitliğin sağlanması farklı süreçlere bağlı olsa da, düşük statüdeki gruplara ait kişilerin değerlendirilmesinde etkili olan olumsuz kalıpyargıların adaletsiz ve yersiz oldukları konusunda farkındalık oluşturulabilir.

4) İşbirlikçi etkileşim: Sosyal psikoloji literatüründe pek çok araştırma, farklı grupların üyelerinin birbirleriyle rekabete girdikleri durumda, gruplar arasında gerginlik ve düşmanlık duygusunun arttığını göstermiştir; gruplar, bir amaca birlikte yöneldiklerinde ise işbirlikçi ve dayanışmaya dayalı bir ilişki kurulabilmektedir. Toplumu oluşturan farklı grupların ortak bir amaca yönlendirilmeleri, birbirlerini algılamalarını da etkileyecek, önyargı ve ayrımcılığı azaltacaktır.

Önyargıyla mücadelede davranışsal yaklaşımlar da kullanılmaktadır (Brewer ve Gaertner 2003). Belirli koşullar altında gruplararası iletişim sağlanarak işbirlikçi öğrenme teknikleri kullanılabilir. Bilişsel yaklaşımlar ise çeşitli mekanizmalar yardımıyla kalıpyargıları ve tutumları değiştirmeyi içerir; grup içindeki rol ve etkinlikleri yeniden tanımlayarak, dış grup üyelerinin bir grup olarak değil de ayrı bireyler olarak algılanmalarını sağlamak bunun bir örneğidir.

Korkuya ters düşen bir rol modelin varlığı, sembolik tehditler üzerine kurulmuş olan korkuları yenmemizde etkili olabilmektedir. Örneğin Michael Jordan, hem siyahlar hem beyazlar tarafından oldukça sevilen bir rol modeldir ve Amerika'da siyahlara duyulan korkunun azalmasında önemli payı olmuştur. Bu yaklaşım önyargıyla mücadelede kullanılmaktadır: Kalıpyargılara ters düşen örneklerin toplumda başarılı olabildiği durumlarda, destekleyici eylem programları oldukça etkili zihinsel dönüşümler sağlayabilmektedir. Fakat bu yaklaşımın riskleri de vardır. Azınlıklara ve önyargıyla yaklaşılan gruplara ait başarılı kimseler, çoğunluk tarafından istisna olarak görülebilmektedir; dolayısıyla kalıpyargılar varlıklarını devam ettirebilmektedir. Ayrıca, bir başka sakınca da önyargıyla yaklaşılan gruplara ait insanların sürekli 'olumlu' davranışlarda bulunması gerektiği inancının bir başka önyargıyı doğurması ihtimalidir.

Planlı olarak, kişisel ayrımcılık tecrübelerinin yaşatılması da interaktif ve deneysel bir yöntem olarak etkilidir. Deneysel çalışmalar yoluyla, azınlık grup üyelerinin her gün karşılaştıkları önyargı ve ayrımcılığa, çoğunluk grup üyelerinin maruz bırakılmaları ve bu deneyimlemeleri sağlanır. Bu yöntemden beklenen sonuç, deneyin sonunda çoğunluk grup üyelerinin azınlıkların yaşantılarıyla daha kolay empati kurabilmeleridir.

Sonsöz yerine önyargıyla ve ayrımlıkla mücadelenin, nihai olarak önyargının ve ayrımcılığın olmadığı bir toplum ve dünya tahayyülünü gerektirdiği söylenebilir. Bireysel düzeyde zihinsel dönüşümlerin sağlanması, ancak toplumsal bir niyetlilik ve kamu otoritelerinin siyasal kararlılığıyla mümkündür. Böylece toplumsal ve zihinsel dönüşümler bir arada, birbirini pekiştirerek gerçekleşebilir.

KAYNAKÇA

Allport, G. W., (1954) *The nature of prejudice*, Addison-Wesley, Cambridge, MA.

Brewer, M. B. ve Gaertner, S. L., (2003) "Toward Reduction of Prejudice: Intergroup Contact and Social Categorization", R. Brown ve S. L. Gaertner (der.), *Blackwell Handbook of Social Psychology*, Intergroup Processes, s. 451-472.

21

Toplumsal Temas: Önyargı ve Ayrımcılığı Önlemek İçin Bir Sosyal Değişim Aracı Olarak Kullanılabilir mi?

Esra Çuhadar Gürkaynak

Özet
Giriş
Toplumsal Temas Hipotezi Nedir?
Toplumsal Temas Önyargı ve Ayrımcılığı Hangi Koşullarda İyileştirebilir?
Toplumsal Temas Önyargı ve Ayrımcılığı Neden Azaltır?
Toplumsal Temas Önyargı ve Ayrımcılığı Önlemek İçin Yeterli mi?
Toplumsal Temasın Sonuçlarının Birey Düzeyinden Grup veya Toplum Düzeyine Genellenebilmesi
Sonuç
Kaynakça

Özet

Toplumsal gruplar arasında temas olmaması önyargıyı besler, ayrışmanın ve sosyal mesafenin artmasına yol açar, ayrımcılığı destekler. Öte yandan farklı toplumsal gruplardan bireyler birbirleriyle temas kurdukça, önyargıların temelinde yatan hatalı genellemeler fark edilir, farklılıkların yanı sıra benzerlikler keşfedilir, 'öteki' grubun aslında sanıldığı kadar kötü ve homojen olmadığı görülür. Tüm olumlu sonuçlarına rağmen toplumsal temas kusursuz işleyen bir toplumsal değişim aracı değildir. Bireylerin, değişen tutumlarını birey düzeyinden grup düzeyine genellemesi zorluklardan biridir. Bu bağlamda de-

kategorizasyon, baskın kategori oluşturma ve yeniden kategorizasyon gibi genelleme stratejileri ortaya atılmıştır. Ancak, bunların uygulamaya geçirilmesi her zaman çok kolay olmamaktadır. Tüm bu zorluklara rağmen toplumsal temas çatışma içindeki grupların ya da birbirine karşı önyargı besleyen grupların arasındaki ilişkileri iyileştirmek amacıyla çeşitli sosyal değişim ve çatışma çözme girişimlerine temel oluşturan en önemli kuramsal yaklaşımlardan biri olmayı sürdürmektedir.

Giriş

Ayrımcılığın temelinde yatan önyargı, öteden beri sosyal bilimcilerin anlamaya ve önlemeye çalıştığı bir olgu. Önyargı, bir grubun (dini, etnik, cinsiyet, ırk vb.) tamamına, ya da bir gruba ait olduğu için belli bir bireye yöneltilen, hatalı, değişmeyen ve genellemeci olumsuz tutum olarak tanımlanıyor (Allport 1954). Önyargı sadece ayrımcılığa neden olmakla kalmayıp, çoğu zaman gruplar arasında yaşanan çatışmanın ve hatta şiddetin gelişiminde de anahtar bir rol oynamakta. Birbirini düşmanca algılayan gruplar, 'öteki' grubun üyelerine tamamen olumsuz özellikler atfederken; kendi grupları için sadece olumlu genellemelerde bulunurlar. Uyuşmazlık (çatışma) tırmandıkça bu hatalı genelleyici tutumlar daha da belirginleşir ve kemikleşir. Gruplar arasında iletişim kesilebilir; bireyler 'öteki' grubun üyeleriyle minimum düzeyde temas kurabilir hatta hiç temas kurmayabilir. Fiziksel ve psikolojik ayrışma önyargıyı daha da besleyebilir, 'öteki' grup gitgide daha homojen ve olumsuz özelliklerle anılır hale gelebilir. Bu tutumlar zamanla kurumlara da sirayet edip kalıcı hale gelebilir, hatta kuşaktan kuşağa aktarılabilir. Nihayet bireylerin gözünde 'öteki' grubun üyeleri artık kendileriyle 'eşit' haklara veya sosyal, ekonomik statüye sahip insanlar olmaktan çıkar. İlişkiler bu aşamaya vardığında 'öteki' grubun tüm üyelerine karşı ayrımcılık ve şiddet içeren davranışlar 'meşru' görülmeye başlanır.

Önyargı, kendisini üç farklı biçimde ele verir: Bilişsel yapılarda (kalıpyargılar), duygularda ve davranışlarda (diğer grubun üyelerine sosyal mesafe koymak, ayrımcılık uygulamak, şiddet uygulamak). Önyargının davranışsal uzantıları içinde sosyal sonuçları açısından belki en az fark edileni sosyal mesafe koymaktır. Sosyal mesafe koymak şiddet veya ayrımcılık kadar dikkat çekmese de (en azından siyasa yapıcılar gözünde) aslında ayrımcılığa ve şiddete giden yolun ilk durağı olarak düşünülebilir. Belli bir grubun üyelerinin yaşadığı semte uğramaktan kaçınmak ya da yaşam alanlarının homojenleşerek etnik veya dini gruplar etrafında ayrışması, bireyleri 'öteki' gruba karşı ayrımcılık uygulamaya rahatlıkla hazır hale getirir.

Sosyal mesafe koymanın tam tersi sosyal (toplumsal) temastır. Toplumsal gruplar arasında temas olmaması önyargıyı besler, ayrışmanın ve mesafenin artmasına yol açar, ayrımcılığı destekler. Tüm bunlar 'biz' ve 'diğerleri' arasındaki ayrımın; olumsuz ve hatalı genelleyici tutumların daha da pekişmesine ve hatta kurumsallaşmasına yol açar. Bu nedenle önyargı ile başa çıkmanın en önemli araçlarından biri 'toplumsal temas' olarak görülür. Farklı toplumsal gruplardan bireyler birbirleriyle temas kurdukça, önyargının temelinde yatan hatalı genellemeler fark edilir, farklılıkların yanı sıra benzerlikler keşfedilir, 'öteki' grubun aslında sanıldığı kadar 'kötü' ve 'homojen' olmadığı görülür. Kısacası, bireyler birbirinin gözünde 'insanlaşır;' belli bir grubun üyesi olmaktan ziyade insani özellikleriyle ön plana çıkarlar.

Toplumsal Temas Hipotezi Nedir?

Toplumsal gruplar arasında temas eksikliği gruplar arasındaki sınırları belirginleştirir ve 'öteki' ile ilgili olumsuz yargıları pekiştirir (Hewstone and Greenland 2000: 140). Sosyal mesafenin artmasını önlemek için ve nihayetinde önyargının önünü almak üzere, 'toplumsal temas' 1950'li yıllarda bir hipotez olarak ortaya atılmıştır. Hipotez şu önermeye dayanır: Eğer çeşitli gruplardan insanlar arasında etkileşimsizlik ve ayrışma önyargıyı besliyorsa, bunun tam tersi, birbirini olumsuz olarak algılayan grup üyeleri arasında toplumsal teması sağlamak önyargının azalmasına neden olabilir (Pettigrew 1998). Bu amaçla birbirini olumsuz algılayan grupların üyeleri arasında etkileşim sağlarsak, bu kişiler 'öteki' grup üyeleri ile ilgili besledikleri düşmanca kalıpyargılarını sorgulamaya başlayabilir, 'öteki' grup içinde farklı sesler ve görüşler olduğunu fark edip genelleyici ve hatalı yargılarından vazgeçebilir, hatta kendi grupları ve 'öteki' grup arasındaki benzerlikleri keşfedip o grubun üyelerini yeniden 'insan' olarak algılayabilir. Birbirine düşman olan grupların temsilcilerinin rahat ve dostça bir ortamda bir araya gelmesi ve insani ilişkiler kurması sonucunda iyi ilişkiler geliştirilebileceğine ve çatışmaya olan bakış açılarının değişebileceğine inanılır.

Görünürde çok net olan bu hipotezden hareketle yapılan araştırmalar bu önermenin her zaman geçerli olmadığını göstermektedir. Toplumsal temas her zaman olumlu tutum değişiklikleriyle sonuçlanmamakta, bilakis bazı durumlarda önyargıları ve grupların birbirlerine karşı duydukları düşmanca tutumları pekiştirmektedir. Örneğin, 1960'larda Türkiye'den Almanya'ya giden işçiler iki grup arasındaki toplumsal teması artırmasına rağmen, bu temas iki grubun üyelerinin birbirlerine karşı daha olumsuz tutumlar geliştir-

mesine yol açtı. Dolayısıyla, temas hangi durumlarda ilişkileri iyileştirir konusu önemli bir soru haline gelmiştir.

Toplumsal Temas Önyargı ve Ayrımcılığı Hangi Koşullarda İyileştirebilir?
Toplumsal temasın hangi koşullar altında önyargıyı besleyici, hangi koşullar altında önleyici bir etki yaptığını anlamak için bugüne kadar birçok araştırma yapıldı ve hâlen yapılmakta. Bu araştırmaların ilki ve en önemlilerinden biri Allport (1954: 281) tarafından yapılmıştır. Allport, taraflar arasında birebir temas ve etkileşimin sadece belli koşullar sağlandığında olumlu sonuçlandığını öne sürer. Bunlar şöyledir: Temas birbirine statü olarak eşit kişiler arasında gerçekleşirse, bu kişiler ortak bir amaç doğrultusunda bir araya gelirse, kişiler arasında bir tür bağımlılık veya işbirliği gerektiren bir durum varsa ve taraflar arasındaki temas ve ilişki diğer kurumlar ve çevre tarafından da desteklenirse.

Allport'dan sonra birçok bilim insanı (Cook 1978; Pettigrew 1998; Amir 1969) bu koşulları doğrulayan ve daha da ayrıntılandıran çalışmalar yaptı. Örneğin, Pettigrew da doğrudan etkileşimin başarılı olabilmesi için aynı koşulların yerine getirilmesi gerektiğini desteklemiştir ve koşulları şu şekilde yerleşik hale getirmiştir: Tarafların eşit statüye sahip olması, ortak amaç arayışı içinde olmaları, işbirliği içinde birbirleriyle temas kurmaları ve çevredeki kurumlardan destek görmeleri ya da en azından çevrenin temas için olumlu bir ortam sağlaması. (Pettigrew 1998; Forbes 1997: 23) Bu koşulları doğrulayan bir başka önemli çalışma da Muzafer Sherif (1966) tarafından yapılmıştır. Sherif, gruplar arasında rekabet olduğu ve ortak amaç olmadığı durumlarda çatışmanın kolayca ortaya çıktığını ve şiddete kadar tırmanabildiğini göstermiştir. Dolayısıyla, işbirliği ortamı yerine rekabet ortamında gerçekleşen temas ve etkileşim, grup üyeleri arasında ilişkileri iyileştirme değil, aksine kötüleştirme eğilimi göstermektedir. Bu temel koşullara daha sonradan başkaları da eklenmiş, ancak bu dört koşul minimum ve olmazsa olmaz koşul olarak önemini korumuştur. Son yıllarda çok önemli olarak bir de temasın dostane bir ortam içinde gerçekleşmesi koşulu eklenmiştir (Pettigrew 1998: 72).

Özetle, tüm bu çalışmaların gösterdiği, doğrudan temas ve etkileşimin her zaman olumlu sonuçlanmayacağı, tam tersine bazı koşullar yerine getirilmeden gerçekleşirse önyargıları ve olumsuz tutumları daha da pekiştirerek durumu kötüleştireceğidir.

Toplumsal Temas Önyargı ve Ayrımcılığı Neden Azaltır?

Toplumsal temas hipotezi uzun yıllar boyunca sadece sonucun 'iyi' olduğunu söylemekle, ancak bu sonuca nasıl bir 'süreç' sonucu ulaşıldığına değinmemekle eleştirildi (örn. Bar and Bargal 1995). Bunun üzerine sürecin nasıl gerçekleştiğini anlamaya yönelik çalışmalar yapıldı. Sonuçta toplumsal temasın önyargıları ve düşmanca tutumları nasıl azalttığı konusunda aşağıdaki psikolojik süreçlerin rolü olduğu öne sürülmüştür (Pettigrew, 1998: 70-73, Cuhadar ve Dayton 2011):

1. *'Öteki' grup ile ilgili öğrenmenin gerçekleşmesi yoluyla:* Var olan kalıpyargı ve tutumların temas sonucu 'öteki' hakkında elde edilen 'yeni bilgi' ışığında sorgulanması ve güncellenmesi. İsrailli ve Filistinli çocukları bir araya getiren bir yaz kampında çocukların birbirleriyle ilgili yeni şeyler öğrenmesini buna örnek olarak gösterebiliriz. Bir Filistinli çocuğun İsrailliler arasında dindar ve dindar olmayanların bulunduğunu, bazılarının kendisi gibi futbol sevip bazılarının spordan hoşlanmadığını fark etmesi 'öteki' grupla ilgili homojen algının ve kalıpyargıların sorgulanmasına neden olur.
2. *Önce davranışın değişmesi yoluyla:* Düşmanca ya da önyargıyla algılanan grup üyesiyle dostane bir ortamda temasta bulunmak, yani kalıpyargılar ve tutumdan önce davranışı değiştirmek, davranış değişikliğinin bilişsel ve duygusal değişimi de beraberinde getirmesiyle sonuçlanabilir. Yeni olumlu davranış biçimi olumlu tutum gelişmesine yol açabilir. Yine aynı örnekten hareketle, bir İsrailli ile önce futbol maçı yapıp aynı takımda oynamak ve işbirliği yapabildiklerini görmek bir Filistinli çocuk için önce davranışı değiştirmek yoluyla kalıpyargıların sorgulanmasına yol açabilir.
3. *Duygusal bağlar kurulması yoluyla:* Öteki grup üyelerine karşı olumlu duygular ve empati sağlanması sayesinde de olumsuz tutum ve önyargılar değişebilir. Bir Filistinli ve İsrailli çocuk yaz kampında dostluk geliştirip duygusal bir bağ kurabilirler. Bunun sonucunda tüm 'öteki' grup üyelerine karşı tutumları da daha olumlu hale gelebilir.
4. *Kendi grubunu yeniden değerlendirme yoluyla:* 'Öteki' gruba karşı tutum ve önyargıların azalması bireyin kendi grup aidiyetini yeniden değerlendirmesi yoluyla da olabilir. Örneğin, kendi grubunun o kadar da homojen ve tek tip olmadığını görmek ya da kendi gru-

bunun da zayıf olduğu noktaları görmek 'öteki' gruba karşı duyulan önyargıyı azaltabilir.

Toplumsal Temas Önyargı ve Ayrımcılığı Önlemek İçin Yeterli mi?

'Temas hipotezi' yıllar içinde çeşitli nedenlerle eleştirildi. Bu eleştirilerden bazıları bu yaklaşımı bireylerarası ilişkilere fazlasıyla odaklanmakla ve gruplararası düzeye yeterince eğilmemekle suçladı. Hewstone ve Brown (1986) gibi bazı araştırmacılar gruplararası düzeyi göz önünde bulundurarak hipotezin yeniden düzenlenmesi gerektiğini söylediler. Kişilerarası temasın ve sonucunda bireyler düzeyinde görülen önyargıların iyileşmesi sürecinin, grup düzeyinde önyargıları ortadan kaldırmak için etkili bir yöntem olmadığını öne sürdüler. Dolayısıyla, önyargı ve ayrımcılık ile mücadele etmek için ortaya atılan bu yaklaşımın en önemli sorunlarından biri, temasın, koşullar yerine getirildiğinde bireylerarası düzeyde birtakım kazanımlara yol açabilmesine rağmen bu kazanımların gruplararası ilişkilere genellenmesi konusunda sorunlar olduğu ve bu konuya yeterince değinilmediği idi (Abu Nimer 1999: 4). Bu eleştiriler doğrultusunda, kazanımların bireyden gruba genellenebilmesi için üç değişik strateji öne sürüldü (Pettigrew 1998: 70). Bir sonraki bölümde bu stratejiler detaylı olarak ele alınacaktır.

'Temas' hipotezine ilişkin ikinci önemli eleştiri, eşitsizliklerin ve ayrımcılığın kurumsallaştığı toplumsal bir düzende kişilerarası ilişkileri düzeltmenin ve bireyi hedef almanın kurumsallaşmış ayrımcılık ve eşitsizlik karşısında yetersiz olacağıdır (Reicher 1986). Doğrusu, birçok 'inatçı' çatışma vakasına baktığımızda benzer bir tabloyla karşılaşıyoruz. Bu tür çatışmaların hemen hepsinde, gruplar arasındaki çatışmanın kaynağında önyargı ve düşman imgeleri gibi algılamalardan kaynaklanan nedenlerle birlikte ciddi biçimde kurumsallaşmış yapısal eşitsizlikler ve ayrımcılık da söz konusudur. Dolayısıyla, sistematik olarak bu kurumsal yapılarla ilgilenmedikçe sınırlı sayıda kişiler arasında gerçekleşecek olan temas ve etkileşimin sonuçları da sınırlı olacaktır. Hatta bazı araştırmacılar hipoteze yöneltilen bu eleştiriyi daha da ileri götürerek (Örn. Abu Nimer 1999 içinde Lemish ve diğ.1989) kişilerarası doğrudan etkileşimin sadece bir çözüm ilüzyonu yarattığını ve yapısal adaletsizlikler devam ettiği müddetçe de yarardan çok zarar getirdiğini, çünkü temasın güçlü ve avantajlı durumda olan grubun çıkarlarına hizmet ettiğini öne sürmüşlerdir.

Bu konuda uygulamada yaşanan bazı sorunlar hipoteze yöneltilen eleştirilerin önemini daha da artırmıştır. Örneğin, yaz kamplarında bir araya getirilen İsrailli ve Filistinli çocukların bu kamplardaki etkileşimleri sonucun-

da 'öteki' ve çatışma hakkında tutumları değişmekte, ancak evlerine geri döndüklerinde çevrelerinden gördükleri dışlanma ve içine girdikleri devam eden çatışma ortamı bazı kişilerde bunalımlara ve çıkmazlara yol açmaktadır. Bu insanların geri döndükleri yerlerdeki yapısal sorunlar, çatışma ortamı ve adaletsizlikler devam ettiği müddetçe, geçirdikleri bireysel değişimin kalıcı olmayacağını ya da uzun vadede çatışmanın çözümüne katkıda bulunmayacağını öne sürenler vardır.

Tüm bu eleştirilere rağmen toplumsal temas önyargı, ayrımcılık ve çatışma ile başa çıkmak için elimizde bulunan birkaç sosyal değişim aracından biri olmayı sürdürmekte. Son yıllarda yukarıda öne sürülen eleştirilere yanıt bulmak ve bu önemli sosyal değişim aracını nasıl daha etkin kullanabiliriz sorusunu yanıtlamak amacıyla birçok yeni çalışma ve uygulama yapıldı. Aşağıda bu çalışmalar sonucunda elde edilen bulgular ve toplumsal temasın nasıl daha etkin hale getirilebileceğine dair verilen yanıtlar ele alınmaktadır.

Toplumsal Temasın Sonuçlarının Birey Düzeyinden Grup veya Toplum Düzeyine Genellenebilmesi

Temastan elde edilen kazanımların bireyden tüm gruba ve hatta başka grup üyelerine de genellenebilmesi konusu ciddi bir şekilde ele alınmıştır. Genelleme sorunu üç aşamada önümüze çıkmaktadır ve bir toplumsal temas programı düzenlenirken bunların her birine dikkat edilmesi gerekmektedir.

1) Bireyin bir durumdan başka bir duruma genelleme yapabilmesi: Yukarıdaki İsrail-Filistin yaz kampına katılan öğrenciler örneğinden devam edecek olursak bununla kast edilen bu genellemenin kamp ortamıyla sınırlı kalmaması; örneğin, kamptaki Filistinli çocuklar hakkında olumlu tutumlar geliştiren İsrailli çocuğun bunu başka bir ortamda, mesela okulunda bulunan Filistinli çocuklara da genelleyebilmesidir.
2) Birey düzeyinden tüm gruba genelleme yapabilme: Bu tür genelleme ile kast edilen temasta bulunan birey için gelişen olumlu tutumun o bireyin temsil ettiği tüm grup üyelerine karşı da duyulabilmesidir. Örneğin, "Ahmet çok iyi bir Filistinli çocuktur ama o bir istisnadır, diğer tüm Filistinliler İsraillileri yok etmeye çalışan teröristlerdir" türü bir sonuç temasın sadece temas edilen grup üyesi Ahmet ile sınırlı kaldığı ve tüm gruba (Filistinlilere) genellenemediğini gösterir.

3) Bir 'öteki' gruptan başka bir 'öteki' gruba genelleme yapabilme: Önyargıya sahip olan bireyler genellikle bu önyargılarını tek bir grupla sınırlamazlar. Örneğin, Almanya'daki göçmen işçi Türklere karşı olumsuz tutumlar barındıran bir insan büyük olasılıkla Kuzey Afrikalı siyah göçmen işçilere de karşı benzer bir tutum sergiliyordur. Bu nedenle "Bu gruplardan herhangi birine karşı olan önyargının değişmesi diğer gruplara karşı olan önyargıyı da azaltır mı?" sorusu bu tür genelleme tartışması içinde yer almaktadır.

Aşağıda bu her bir tür genelleme sorunu için uygulamada önerilen stratejilere değinilmektedir.

Birinci tür genellemenin gerçekleşmesi için toplumsal temasın aynı gruptan farklı üyelerle birden fazla farklı bağlamda tekrarlanması önerilir (Pettigrew 1998: 74).

İkinci tür genellemenin hangi koşullar altında gerçekleştiği sorusuna hâlâ yanıt aranmaktadır ve birinci kadar net bir cevap verilememiştir. Ancak, bunun başarıyla gerçekleştiği üç farklı strateji belirlenmiştir. Bunları şöyle açıklayabiliriz:

a) De-kategorizasyon: Bu stratejiyi Brewer ve Miller (1984) ortaya atmıştır. Buna göre toplumsal temas sırasında grup aidiyeti daha az belirgin olursa, sosyal kategoriler daha esnek hale gelir. Grup sınırlarının geçişkenliği kolaylaşır, böylece grup üyeleri daha kolay 'bireyselleşebilir' ve 'öteki' grubun tamamına karşı olan ayrım silikleşir. Çare, bireylerin grup aidiyetlerini baskılayarak bireyselliklerini ön plana çıkarmaktır (Brewer ve Miller 1984: 288-289). Özetlemek gerekirse, çok kesin çizgilerle belirlenmiş grup kategorilerini (etnik, dini, cinsiyet vs) 'de-kategorize' etmek ya da onların varlıklarını inkâr etmeden silikleştirmek. Silikleştirme derken inkâr etmek anlaşılmamalıdır. Söylemek istediğim, insanları tanımlayan tek unsurun etnik kimlikleri olmasından çıkıp, çoklu bir kimlik ile ve bireysel özellikleri etrafında kendilerini tanımlayabilmelerini sağlamak. Grup kategorilerinin keskin sınırları kaybolduğu zaman sosyal ilişkilerde birey ve bireyin özellikleri ön plana çıkmaya başlar; insanlar birbirlerini belli bir grubun veya cemaatin üyesi olduğu için değil insani özellikleri doğrultusunda tanımlar ve bu bağlamda birbirleriyle ilişki kurar. Öte yandan, bir kez grup kategori-

leri keskinleştikten sonra onların daha önemsiz veya silik hale gelmesi kolay değildir. Ancak kendimizi tanımlayan tek sosyal kimliğin belli bir grup kimliği olmadığı ve bireysel özelliklerimizin ön plana çıktığı durumlarda önyargının azalması ve tüm grup düzeyine genellenmesi kolaylaşır. Böylece grup kimliğimizi koruyarak, ondan vazgeçmeden, ama diğer sosyal kimlikleri de dışlamayan barışçıl sosyal ilişkiler kurulabilir.

b) Baskın kategori: Hewstone ve Brown (1986) ve Brown ve diğ. (1999), Brewer ve Miller'ın dekategorizasyon stratejisini eleştirerek bu alternatif stratejiyi daha etkin olduğu için önerdiler. Dostane bir ortamda ve optimum dört koşul sağlandığında toplumsal temasta bulunan grup üyelerinin bilakis 'grup aidiyetleri' baskın bireyler olması, bu bireylerin daha 'tipik' grup üyeleri olarak algılanmasını sağlayacağından tüm gruba genellemenin daha başarılı olacağını iddia ettiler (Brown vd 1999: 744). Sonuç olarak, önyargı 'öteki' grubun homojen olarak algılanmasına neden olduğundan bu algıya yakın 'tipik' bir grup temsilcisi ile olan temasın genelleme yapılması için daha uygun olduğunu söylediler (Brown vd 1999: 761). Örnek verecek olursak, bir Filistinli için grup aidiyeti daha silik görülen bir 'çevreci' ya da barış gönüllüsündense bir 'asker' ya da 'yerleşimci' ile toplumsal temas, genelleme yapması için daha uygun olabilir.

c) Yeniden kategorizasyon: Birey düzeyinden tüm grup düzeyine genellemenin nasıl gerçekleşebileceğine değinen bu üçüncü strateji iki grubun, var oluşu için işbirliği yapmak zorunda oldukları ortak bir amaç çerçevesinde bir araya gelmesi; her iki etnik kategoriyi de aşan yeni bir ortak veya üst kimlik kategorisi oluşmasından bahsetmektedir (Gaertner vd. 1989, 1993). Örneğin, 'Türkiyelilik' üzerine devam eden kamusal tartışma bu seçeneği gündemimize taşımaktadır. Yine İsrail-Filistin bağlamından bir örnek vermek gerekirse, bu stratejiyi kullanarak bireysel düzeyde önyargılarını aşıp tüm gruba başarıyla genelleyebilen bir grup var: Çevreciler. Çatışmanın en şiddetli olduğu zamanlarda bile başat grup kimliklerini 'çevrecilik' olarak tanımlayan bir grup Filistinli ve Yahudi, şiddete ve siyasi ortamın dikte ettiği iki toplumun ayrışması/ayrılması istemine rağmen çevre uğruna beraber çalışmakta, aynı sosyal alanı paylaşmakta, bu arada anlamlı ve barışçıl ilişkiler kurabilmekte.

Aslında bu üç strateji birbirini dışlayıcı olarak değil, sırayla düşünülmelidir. Toplumsal temas ilk defa kurulurken önce dekategorizasyon kullanılabilir. Bu, bireylerin 'öteki' grup üyeleriyle ilk defa karşılaştığı ve anksiyetenin yoğun olduğu bir aşamada daha uygun olabilir ve temasa devam etmeleri yönünde onları motive edebilir. Öte yandan, temasın ileriki aşamalarında ikinci strateji daha önemli olabilir. Üçüncü strateji ise grup aidiyetlerinin ortak bir üst aidiyet etrafında yeniden tanımlandığı, önyargının maksimum düzeyde ortadan kalktığı bir aşamada gerçekleşebilir.

Sonuç

Sonuç olarak birbirini 'insan' olarak tanımayan, birbiriyle insani hiçbir ortak paydayı paylaşmayan, birbirini sadece 'öteki' grubun üyesi olarak gören bir toplumsal yaşam biçiminde önyargı ve ayrımcılığın yaygın olması şaşırtıcı değildir. Hatta bu koşullar toplumu gruplar arasında bir çatışmaya gebe kılmaktadır. Her çatışma ortamı içinde olmazsa olmaz en temel 'katkı maddesi'dir bu. 1800'lü yılların sonunda Kudüs'teki Arap-Yahudi ilişkilerine bakılırsa, her iki grubun farklı etnik/dinsel kimlikleri olmasına rağmen ortak sosyal alanı paylaşıp, etnik/dinsel bağlılıklarını aşan anlamlı sosyal ilişkiler geliştirebildiklerini görüyoruz. O kadar ki bugün Müslüman olmayan kimsenin giremediği Harem-ül Şerif'in bahçesinde şehre ilk uçağın gelişi hep beraber pikniklerle kutlanabilmiş ya da zeytin hasadında Arap ve Yahudi işçiler beraber çalışabilmiştir.[1] Bugün gelinen noktada ise grup kategorileri doğrultusunda sosyal alanın ayrışması o kadar kesindir ki, fiziksel olarak bir Yahudi, şehrin Arap bölgelerine gidebiliyor olsa bile zihinlerdeki ayrışma nedeniyle bu kısımlara ayak basmıyor. Gittikçe artan sosyal mesafe önyargıların daha da güçlenmesine ve Arap asıllı İsrail vatandaşlarına karşı ayrımcılık yapılmasına katkıda bulunuyor.

Toplumsal temas, uygun koşullar yerine getirildiğinde önyargı, ayrımcılık ve gruplararası çatışma ile başa çıkmak için eğitimle birlikte hâlen elimizde bulunan en önemli sosyal değişim araçlarından biri. Tüm eleştirilere ve eksikliklerine rağmen farklı gruplardan bireyleri dostane bir ortamda etkileşime girer hale getirmek, önyargı ve ayrımcılıkla başa çıkabilmek için elimizde bulunan ancak dikkatli ve özenli tasarlanması gereken bir sosyal değişim aracıdır.

---

1 Bu dönemdeki sosyal ve siyasal hayata ilişkin bir okuma için bkz. Amy Marcus- Dockser, *Jerusalem 1913: The Origins of Arab-Israeli Conflict*, Penguin Books, New York, 2007.

Kaynakça

Abu-Nimer M., (1999) *Dialogue, Conflict Resolution and Change: Arab-Jewish Encounters in Israel*, State University of New York Press, New York.

Allport G., (1954) *The Nature of Prejudice*, Perseus Books, Cambridge, MA.

Amir Y., (1969) "Contact Hypothesis in Ethnic Relations," *Psychological Bulletin*, 71, s. 319-42.

Bar, H., ve Bargal, D., (1995) "Living with conflict: Encounters between Jewish and Palestinian youth", The Jerusalem Institute for the Study of Israel (ibranice).

Brewer, M. B., ve Miller, N., (1984) "Beyond the contact hypothesis: Theoretical perspectives on desegregation", N. Miller ve M. Brewer (der.), *Groups in contact: The psychology of desegregation*, Academic Press, New York.

Brown, R., Vivian, J. and Hewstone, M., (1999) "Changing Attitudes Through Inter-group Contact: The Effects of Group Membership Salience", *European Journal of Social Psychology*, 29, s. 741-764.

Cook, S. W., (1978) "Interpersonal and Attitudinal Outcomes in Cooperating Interracial Groups", *Journal of Research and Development in Education*, 12(1), s. 97-113.

Cuhadar, E. ve B. Dayton, (2011) "The Social Psychology of Identity and Intergroup Conflict: From Theory to Practice", *International Studies Perspectives*, Cilt 12, s. 273-293.

Forbes, H. D., (1997) *Ethnic Conflict: Commerce, Culture, and the Contact Hypothesis*, Yale University Press, New Haven.

Gaertner, S. L., Dovidio, J. F., Anastasio, P. A., Bachman, B. A., ve Rust, M. C., (1993) "The common in-group identity model: recategorization and the reduction of intergroup bias", W. Stroebe ve M. Hewstone (der.), *European Review of Social Psychology*, Cilt 4, John Wiley, s. 1-26.

Hewstone, M. ve R. Brown, (1986) "Contact is not Enough: An Intergroup Perspective on the 'Contact Hypothesis", M. Hewstone ve R. Brown (der.), *Contact and Conflict in Intergroup Encounters*, Blackwell, Oxford.

Hewstone, M. ve Greenland, K., (2000) "Inter-group conflict", *International Journal of Psychology*, *35*, s. 136-144.

Pettigrew, T., (1998) "Inter-group Contact Theory", *Annual Review of Psychology*, 49, s. 65-85.

Reicher, S., (1986) "Contact, Action and Racialization: Some British Evidence", *Contact and Conflict in Inter-group Encounters*, M. Hewstone and R. Brown, Basil Blackwell, Oxford.

Sherif, M., (1966) *In Common Predicament: Social Psychology of Inter-group Conflict and Cooperation*, Houghton Mifflin, Boston.

22

Ayrımcılığın Önlenmesi ve Eşitliğin Sağlanmasında Hukukun Rolü

İdil Işıl Gül

Özet
Giriş
Eşitliğe Erişimin Ön Koşulu Olarak 'Eşitliğin Yokluğu'nun Kabulü
Özel Önlemler (Pozitif Edim/Pozitif Eylem)
Özel Önlemlerin Tercihinde Varsayımlar
Özel Önlemlerin Bir Türü Olarak 'Geçici Özel Önlemler'
'Geçici Olmayan Özel Önlemler'
Hukukun Özel Önlemlere Yaklaşımı
Çerçeveden Taşanlar
Kaynakça

Özet

Eşitlik ile ayrımcılık yasağı arasında son derece karmaşık bir ilişki vardır. Eşitlik çoğu zaman ayrımcılığın yokluğu olarak tarif edilir. Ancak kanunlarda ayrımcılık yapılmasa dahi kişiler belli bir hak veya özgürlükten tam ve eşit olarak yararlanamayabilir. Bu durumun birçok nedeni olabilir. Bu nedenler tespit edilmeden eşitliğin sağlanması mümkün değildir. Bu çalışmada eşitliğin sağlanması için atılması gereken adımları ifade eden 'özel önlem' kavramı ile bu kavramın görünümleri açıklanmaktadır. Son olarak hukukun özel önlem kavramına yaklaşımı kısaca ele alınacaktır.

Giriş

Eşitlik çoğu zaman ayrımcılığın yokluğu olarak tarif edilir. Bunun doğru olduğu varsayılırsa, ayrımcılığın yasak olduğu ve bu yasağın etkili şekilde uygulandığı hallerde eşitlik durumunun var olduğunu söylemek gerekecektir. Oysa ayrımcılığın olmadığı veya ortadan kaldırıldığı hallerde dahi eşitliğin var olmadığı görülebilmektedir. Buna eğitim bağlamında birçok örnek verilebilir. Örneğin anadili Türkçe olmayan bir çocuk ilköğretime başladığında, anadili Türkçe olan çocuklara kıyasla daha dezavantajlıdır. Burada ayrımcılığın hiçbir türü söz konusu olmasa dahi (örneğin çocuğun okula kaydedilmemesi veya kayıt için bir önkoşul olarak sınava alınması gibi), bu çocuğun eğitimin içeriğine erişimi ve eğitim ortamındaki sosyal ilişkilere erişimi sınırlıdır. Bu nedenle, eşitliğin sağlanabilmesi için ayrımcılığın yasaklanmasından daha fazlasına ihtiyaç vardır. Hukuk, bu amaçla kullanılabilecek araçlardan sadece biridir; kaldı ki çoğu zaman en etkili araç da değildir. Ama hukuk, eşitliğin sağlanması açısından kendisi dışındaki araçların kullanılabilmesinin arka planını oluşturur. Dolayısıyla, başta Anayasa olmak üzere, bütün temel yasal düzenlemelerin ayrımcılık yasağıyla yetinmemesi, eşitliğin yaşama geçirilmesini de amaçlaması önemlidir.

Eşitliğe Erişimin Ön Koşulu Olarak 'Eşitlik Yokluğu'nun Kabulü

Bir devletin eşitliği sağlamayı amaç edinmesinin ilk koşulu, 'eşitliğin yokluğu'nu kabul etmesidir. Bu da ancak istikrarlı ve ayrıntılı bir şekilde veri toplanmasını gerektirir: Verilerin bulunmadığı bir ortamda eşitliğin var ya da yok olduğunu söylemek mümkün değildir; çünkü elimizde bunun bilimsel bir dayanağı yoktur. Türkiye'de cinsiyet, engellilik ve yaş dışında, bireylerin haklardan yararlanmasına ilişkin veri toplanmamaktadır. Bu nedenle örneğin okula gitmeyen veya kayıtlı olmasına rağmen okula devam edemeyen çocukların etnik köken, anadili vb. niteliklerinin ne olduğu bilinmemekte, durum kestirmeci bir yaklaşımla yoksulluktan kaynaklanan bir sorun olarak nitelendirilmektedir. Oysa her bir bireyin insan hak ve özgürlüklerinden neden tam ve eşit şekilde yararlanamadığını tespit etmek, devletin uluslararası insan hakları hukukundan kaynaklanan yükümlülükleri arasındadır. Bu çerçevede Birleşmiş Milletler Irk Ayrımcılığının Ortadan Kaldırılması Komitesi ve Birleşmiş Milletler Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Komitesi, Türkiye'de istatistiksel veri eksikliği bulunmasını eleştirmişlerdir.

Birleşmiş Milletler Irk Ayrımcılığının Ortadan Kaldırılması Komitesi'nin Türkiye Raporuna İlişkin Sonuç Gözlemleri (CERD/C/TUR/CO/3) (24 Mart 2009):

"9. Komite, taraf Devletin anayasa hükümlerinin etnik grupların sayım yoluyla belirlenmesine ya da toplumun etnik yapısına ilişkin başka yollarla bilgi toplanmasına izin vermediği konusundaki açıklamalarını kaydetmekle birlikte, taraf Devletin raporunda toplumun etnik yapısına dair istatistiksel bilgi bulunmamasını üzüntüyle karşılamaktadır. Komiteye göre, bir ülkede farklı etnik grupların özel ihtiyaçlarının ve ırk ayrımcılığına karşı korumada olası eksikliklerin belirlenebilmesinin ön koşulu, toplumun etnik yapısına ilişkin bilgilerin mevcut olmasıdır.

...

Komite, ... konuyla ilgili nicel verinin bulunmaması durumunda Sözleşmenin kapsadığı bütün alanlarda nüfusun yapısını ve durumunu değerlendirebilmek için, taraf Devletin kullanılan ana dillere, yaygın olarak konuşulan dillere veya etnik çeşitliliğe dair diğer göstergelere ilişkin bilgileri ve bunların yanı sıra bu alanda gerçekleştirilmiş akademik çalışmalardan derlenmiş bilgileri sağlamasını tavsiye etmektedir.

10. Komite, farklı etnik grupların Parlamentoda ve diğer seçilmiş yapılardaki temsil durumuna ve yanı sıra kamu kurumlarına katılım düzeyine ilişkin bilginin bulunmamasını üzüntüyle karşılamaktadır. Komite, taraf Devleti farklı etnik grupların Parlamentoda ve diğer seçilmiş yapılarda yeterli düzeyde temsil edilmesini ve kamu kurumlarında yer almalarını sağlamaya teşvik etmekte ve bu tür bilgilerin taraf Devletin bir sonraki dönemsel raporuna dâhil edilmesini talep etmektedir."

Her ne kadar her bir bireyin etnik kökeninin, anadilinin ve dininin bilinmesinin ayrımcılığa temel oluşturabileceği ve olumsuz bir sonuç yaratacağı düşünülebilirse de, bu konularda veri toplamak için mutlaka birey bazında anket, sayım vb. yapılmasına gerek bulunmamaktadır. Örneğin hangi illerde hangi etnik kökenden bireylerin sayısının ağırlıkta olduğu bilinmektedir; ayrıca tüm büyük şehirlerde o şehrin hangi mahallelerinde hangi etnik kökenden bireylerin ağırlıklı olarak yaşadığının bilgisi mevcuttur. Örneğin İstanbul'da Romanların veya Kürtlerin ağırlıklı nüfusu oluşturduğu yerler bilinmektedir. Dolayısıyla bu mahallelerdeki çocukların okullaşma oranlarıyla benzer gelir seviyesindeki diğer mahallelerdeki çocukların okullaşma oranla-

rı karşılaştırıldığında, devletin ne tür tedbirler alması gerektiği konusunda bilgi edinilebilecektir. Bu sonuçlar cinsiyet ve yaş bazında ayrıştırıldığında, hangi etnik kökenden kız çocuklarının kaç yaşına kadar okula gönderildiklerine ilişkin sonuçlar ortaya çıkacaktır. Bu tür bir veri çalışması yapılmaksızın, farklı niteliklere sahip nüfus kesimlerinin hak ve özgürlüklerden yararlanmak için ne tür desteklere ve özel çabalara ihtiyaç duyduğunun belirlenmesi olanaksızdır.

Eğitimin zorunlu ilköğretim yaşının sonuna kadar (farklı etnik köken ve cinsiyetten çocuklar dâhil olmak üzere) tüm çocuklara açık ve ücretsiz olması eşitliğin olduğu anlamına gelmez, çünkü uygulamada çoğunlukla bazı gruplar daha avantajlıdır. Bu, sadece eğitimle de sınırlı değildir; polis gücünde, yargıda, bakanlıklarda, sağlık personelinde, parlamentoda, karar alma ve güç kullanma yetkisine sahip tüm kurumlarda benzer çalışmaların yapılması ve buralara eşit katılımın güçlendirilmesi için etkin bir çabaya girilmelidir.

Özel Önlemler (Pozitif Edim/Pozitif Eylem)

Yukarıda belirtildiği üzere, gerçek eşitliğe varabilmenin ön koşulu eşitsizliğin varlığını tespit edecek verilerin geliştirilmesidir. Gerekli olan, yalnızca sayısal verilerle sınırlı değildir. Hangi haklardan yararlanırken eşitsizlik(ler)le karşılaşılmaktadır? Bu eşitsizlik(ler) ne(ler)den kaynaklanıyor olabilir? Farklı grupların heterojenliği söz konusu olduğuna göre (Örneğin engelli çocuklardan bahsedildiğinde akla sadece tekerlekli sandalye kullanan çocuklar gelmektedir) bu grupların ihtiyaçları nelerdir? Özetle bu veriler yalnızca soruna değil aynı zamanda çözüm yollarına da işaret edebilmelidir.

Eşitliğin sağlanması amacıyla atılan adımlara 'özel önlemler' denmektedir. Özel önlemler çok çeşitlidir. Örneğin anadili Türkçe olmayan çocuklar söz konusu olduğunda, bu çocukların ilköğretime başlamadan bir yıl önce dil öğrenimine odaklı okulöncesi programlara kaydolması; okula başladıklarında yine dile odaklı ek dersler almaları; kendi anadillerini bilen öğretmenlerin sınıflarına yerleştirilmeleri gibi önlemler, muhtemelen çocuğun dersleri anlaması bakımından kolaylaştırıcı olacaktır, ama sorunu çözmekte yetersiz kalacaktır. Çünkü eğitim dilini bilmeyen bir çocuğun bu nedenle dışlanması, çocuğun okul başarısının düşmesine yol açabilir.

Eğer çocuk fiziksel engelli ise, buna ilişkin tedbirlerin alınması, görme engelli ise derslerin kayda alınması, öğrenme yavaşlığı varsa alternatif ders materyallerinin sağlanması gibi önlemler düşünülebilir. Daha önce de belirtildiği gibi, bu tür sorunların çözümünde kullanılabilecek araçlar çok çeşitlidir.

Günümüzde kız çocuklarının okullaşma oranlarının arttırılması için alınan birçok önlem bunlara örnek verilebilir.

Özel Önlemlerin Tercihinde Varsayımlar

Ayrımcılığın eşitsizliklerin asli kaynağı olduğuna kuşku yoktur. Ayrımcı zihniyet her bir nesil tarafından bir sonrakine aktarıldıkça, ayrımcılık yerleşik hale gelir. Ayrımcı zihniyetin sonraki nesillere aktarılması gibi, ayrımcılıktan kaynaklanan mağduriyet de sonraki nesillere aktarılır. Bir süre sonra ayrımcılık ve sonuçları, her iki taraf bakımından da gündelik hayatın sıradan, fark edilmeyen bir unsuru haline gelir. Örneğin Romanların, kadınların, eşcinsellerin veya engellilerin sadece belirli iş kollarında çalışıyor olması genellikle sorgulanmaz; yaşam süregeldiği gibi devam eder. Zira, çoğu zaman bu grupların kendilerinin bu iş kollarında çalışmayı istedikleri, bu konuda zorlanmadıkları düşünülür. Örneğin Romanların çiçekçilik yapması, Roman erkeklerin enstrüman çalması ve kadınların dansöz olması; etnik kökeninden bağımsız olarak kadınların ev işi yapması (gerçi etnik kökenden bağımsız olduğunu söylemek doğru da olmayabilir; çünkü Roman kadınların hırsızlık yapabileceği endişesiyle evlerde temizlikçi olarak çalıştırılmamaları söz konusudur); eşcinsellerin eğlence sektöründe çalışması; engellilerin genel olarak dilencilik yapması, görme engellilerin telefon santrallerinde çalıştırılması, saz çalıp türkü söylemesi, mendil veya kalem satması sıradan klişeler olarak görülür. Oysa, bu gruplara mensup kişilerin hiçbiri sonsuz sayıda seçenek arasından bu işleri seçmiş değildir. Mensubu oldukları gruplara ilişkin varsayımlar nedeniyle kendilerini bu işleri yaparken bulmuşlardır.

Son yıllarda, ayrımcılık ve sair nedenlerle fırsat eşitliğine sahip olmayan kişi grupları lehine benimsenen özel önlem çabaları artmıştır. Ancak, bu özel önlemlerin bir kısmı da ayrımcı zihniyetten tümüyle sıyrılamamıştır. Başka bir ifadeyle, eşitsizliği ortadan kaldırmak için alınan tedbirlerin dahi bir kısmı ayrımcı niteliktedir. Zira, ayrımcılıkta olduğu gibi, özel önlemlerin seçiminde de varsayımlar hâkim olmaktadır. Nitekim, yıllar boyunca kadınlara aile odaklı görevlerin ağırlıklı olarak yüklenmesinin sonucunda, kadınlar çalışma hayatına etkin bir biçimde katılamamaktadır. Bugün, çalışma hayatında kadınlara karşı ayrımcılık tümüyle ortadan kalksa dahi, çalışan kadın ve erkek sayılarının, kadın ve erkeklerin nüfusa oranlarını karşılaması mümkün değildir. Örneğin bir kadın çalışmaya karar verdiğinde, ev işlerine ve çocuk bakımına ilişkin kendisine yüklenen görevleri yerine getirmesinde aksaklıklar olacaktır. Bu alanlarda herhangi bir aksama yaşanmaması için bu işle-

rin başkalarına devredilmesi gerekecektir. O durumda akla ilk gelen yine kendileri de kadın olan anneanne ve babaannelerdir. Var olan bütün iş yerleri, kadınların istihdama katılmasını kolaylaştıracak bir önlem olarak kreş açmış olmadığına göre, kadının çalışmasınının toplumda 'doğal' bir durum olarak algılanmadığını söyleyebiliriz. İş yerlerinin sadece kadın çalışanların sayısına bağlı olarak kreş açmak zorunda olmaları, çocuk ve kadının ayrılmaz bir bütün oldukları algısını göstermektedir. Bu nedenle, her ne kadar bu düzenleme olumluysa da, ayrımcı zihniyeti içinde barındırmaktadır. Kadının çalışmasını gerçekten destekleyen bir kreş düzenlemesi, çocuğun, annenin çalıştığı iş yerinin kreşine devam edeceğini varsaymamalıdır. Örneğin anne üst düzey bir yönetici olarak uzun çalışma saatlerine sahipse ve babanın çalışma süresi daha kısaysa, anlamlı olan, çocuğun babasının çalıştığı işyerinin kreşine devam etmesidir. Annenin çocuğuna yakın olmayı isteyeceği varsayımı veya annenin çalışma saatlerinin babadan az olacağı varsayımı eşitliği sağlamayı amaçlayan özel önlemleri ayrımcı kılacaktır. Benzer şekilde engelli kadınlara meslek edindirmek için takı tasarımı ya da biçki-dikiş kursu açılması, Roman çocuklara yönelik projelerde müzik ve dans gösterisi hazırlanması gibi örnekler de varsayımların eşitliği sağlamayı amaçlayan çabaları olumsuz etkilediğini göstermektedir.

Özel Önlemlerin Bir Türü Olarak 'Geçici Özel Önlemler'

Her ne kadar eşitliği sağlamak için alınabilecek özel önlemleri sınıflandırmak mümkün görünmese de, diğerlerine kıyasla daha sıklıkla dile getirilen bir özel önlem türü, 'pozitif ayrımcılık' olarak bilinen 'geçici özel önlemler'dir. Geçici özel önlemler eşitlik sağlandığında sona erdirilir; 'geçici' olarak adlandırılmasının nedeni de budur. Aksi takdirde, eşitliğin diğer bir kişi/grup aleyhine bozulması söz konusu olacaktır. Örneğin bir iş yerinin kadın çalışan sayısını eşitlemek amacıyla, sayı eşitleninceye kadar sadece kadın istihdam etmeye karar vermesi bir geçici özel önlemdir. Zira o işyerinde çalışan kadınlar ile erkeklerin sayısı eşitlendiğinde, bu uygulamaya son verilmesi gerekir. Aksi takdirde kadın çalışanların sayısı erkeklerden fazla olacak, bu da eşitliğin, erkekler aleyhine bozulması anlamına gelecektir. Buna benzer uygulamalar polis teşkilatlarında veya üniversitelerde de görülmektedir. Örneğin Amerika Birleşik Devletleri'nde üniversiteler Afrikalı-Amerikalı ile Latin Amerikalı başvuruculara kota veya öncelik tanıyabilmektedir. Örneğin yüzde 5'lik bir kota söz konusu ise, kendisinden daha başarılı beyaz bir öğrenci aday karşısında, bu kotadan yararlanabilecek nitelikte, beyaz olmayan bir öğrenci

aday, akademik nitelikleri çok iyi olmasa da tercih edilebilecektir. Zira, akademik olarak daha başarılı olan beyaz aday zaten çok elverişli koşullarda yetişmiş ve eğitim görmüştür. Yani akademik başarısında beyaz olmasının önemli bir rolü vardır. Geçmişten gelen bu avantajlar ile dezavantajların denkleştirilmesi söz konusudur.

Bu tür geçici özel önlemler tepkiyle karşılanabilmektedir; eşitliği sağlama bakımından sorunlu uygulamalar içerme riski taşıdığı dile getirilmektedir. Kota nedeniyle üniversitede eğitim görme olanağını bir azınlık mensubuna kaptıran çoğunluk mensubu bir birey, geçmişten gelen ayrımcılığın bedelini neden kendisinin ödemek zorunda olduğunu anlamayabilecektir. Benzer şekilde kota nedeniyle işe alınan engelli birey, kendisine uygun olduğu düşünülen çaycılık, odacılık, temizlik işçiliği gibi işlerde çalıştırıldığında, o iş yerindeki diğer çalışanlarla istihdama eşit şekilde katılmış sayılmayacaktır. Nitekim hukuk fakültelerinden mezun birçok görme engellinin kamu sektöründe santral memuru olarak çalıştırılmasına sıklıkla rastlanmaktadır. Bu da, diğer bireylerin engellilere ilişkin algısını pekiştirmekten öteye gitmemektedir. Aynı şekilde, parlamentolarda kadın kotası olması halinde, kadın parlamenterler muhtemelen orada olmayı aslında hak etmemiş ama sırf kadın oldukları için bu olanağı elde etmiş bireyler olarak görülebilmektedir. Dolayısıyla, bu tür önlemlerin, bilinç arttırıcı başka önlemlerle de desteklenmesi son derece önemlidir.

'Geçici Olmayan' Özel Önlemler

Yukarıda da belirtildiği gibi, geçici özel önlemler, özel önlemlerin sadece bir türüdür. Ayırt edici özellikleri şunlardır: Eşitliğin sağlanmasına kadar sürdürülürler; eşitliğin sağlanmasına rağmen devam ettirilmeleri durumunda eşitlik dengesini diğer kişi grupları aleyhine bozarlar. Diğer özel önlemler ise sürekli niteliktedir. Zira bunlar bireylerin haklardan tam ve eşit şekilde yararlanmalarına zemin sağlamakla birlikte, başka bir grup açısından olumsuz sonuçlar yaratmaya, diğer bir ifade ile eşitlik dengesini bozmaya elverişli edimler değildir. Örneğin engelliler için geçerli olan bazı özel önlemler engelli olmayan kişiler bakımından herhangi bir eşitsiz durum ortaya çıkarmamaktadır. Kaldırımlara rampa koyulması, toplu taşıma araçlarında hem sesli (görme engelliler için), hem de yazılı (işitme engelliler için) uyarı sistemleri kullanılması, işitme engellilerin kamu hizmetlerine erişiminde eşitliği sağlamak üzere işaret dili uygulamasının yaygınlaştırılması bu niteliktedir.

Hukukun Özel Önlemlere Yaklaşımı

Bugünün uluslararası ve ulusal hukuku, genel olarak ayrımcılık yasağı ile yetinir görünmektedir. Çoğu düzenleme kağıt üzerinde varsayımsal bir eşitliği öngörmekte, devlete eşitliğin hayata geçirilmesine yönelik önlemler alması yükümlülüğü yüklememektedir. Bazı hallerde ise devletin bu tür önlemleri alma yetkisinin bulunduğunun söylenmesi ile yetinilmektedir. Anayasa'nın 10. maddesi bu bağlamda iyi bir örnektir.

Anayasa:

X. Kanun önünde eşitlik

MADDE 10- Herkes, dil, ırk, renk, cinsiyet, siyasî düşünce, felsefî inanç, din, mezhep ve benzeri sebeplerle ayırım gözetilmeksizin kanun önünde eşittir.

(Ek fıkra: 7/5/2004-5170/1 md.) Kadınlar ve erkekler eşit haklara sahiptir. Devlet, bu eşitliğin yaşama geçmesini sağlamakla yükümlüdür. (Ek cümle: 12/9/2010-5982/1 md.) Bu maksatla alınacak tedbirler eşitlik ilkesine aykırı olarak yorumlanamaz.

(Ek fıkra: 12/9/2010-5982/1 md.) Çocuklar, yaşlılar, özürlüler, harp ve vazife şehitlerinin dul ve yetimleri ile malul ve gaziler için alınacak tedbirler eşitlik ilkesine aykırı sayılmaz.

Anayasa'nın 10. maddesinin ilk paragrafına bakıldığında, kağıt üzerinde, varsayımsal bir eşitlik anlayışının kaleme alındığı görülecektir. 2004 yılında eklenen ikinci paragrafında, sadece kadın-erkek eşitliği konusunda varsayımsal eşitlikten öteye gidilmiş ve devlete bu eşitliği yaşama geçirmek üzere önlem alma yükümlülüğü getirilmiştir. 2010 yılında eklenen son paragrafa göre ise, bir yükümlülükten ziyade, takdir yetkisi kaleme alınmıştır. Buna göre devlet, engellilerin haklardan tam ve eşit yararlanmasını sağlamak amacıyla önlemler alırsa (ki almayabilir), bunlar eşitlik ilkesine (ve bu yönüyle hukuka) aykırı sayılmayacaktır. Türkiye'de birçok engelli örgütü, bu hükmü, devlete engelliler için özel önlemler alma yükümlülüğü getirdiği yönünde yorumlamaktadır. Oysa, bu paragrafın söylediği, devletin bu tür önlemler almasının hukuken izin verilebilir olduğudur. Eğer, devlete bir yükümlülük yüklenmek istenseydi, kadın-erkek eşitliğine ilişkin ikinci paragraftaki gibi güçlü ve kesin bir dil kullanılırdı. Son olarak, Anayasa'nın 10. maddesinin, farklı anadilleri olan, farklı din ve inançlara sahip, farklı etnik kökenden bi-

reylerin eşitliğini yaşama geçirmeye yönelik devlete hiçbir yükümlülük yüklenmediği, hatta buna izin verilmediği söylenebilir. Bu çerçevede örneğin Türkiye'deki Romanların parlamentoda temsilini güvence altına almak üzere bir kota düzenlemesi yapılsa, bunun anayasal bir dayanağı olmadığından, Anayasa Mahkemesi tarafından iptal edilecektir. Ama söz konusu kota kadın kotası olursa, bunun anayasal bir dayanağı olduğundan, kota düzenlemesi Anayasa'ya uygun olacaktır.

Bu bağlamda, eşitliğin kimler için sağlanmasının devletin yükümlülüğü olduğunun veya devlete hangi grupların eşitliğinin sağlanmasına yönelik takdir yetkisi verildiğinin Anayasa'da açıkça düzenlenmesi büyük önem arz etmektedir. Özetle Anayasa'nın en önemli maddelerinden birinin, eşitlik meselesini düzenleyen hükmü olduğu söylenebilir.

Çerçeveden Taşanlar

Yeni anayasa yapım sürecinde önemli bir rol üstlenen Anayasa Uzlaşma Komisyonu çalışmalarının, 'eşitlik' başlığını taşıyan 3. maddesinin görüşmeleri sırasında tıkanması, bu madde kapsamındaki sorunların Türkiye siyasetinin odağını teşkil ettiğinin önemli bir göstergesidir. Anadilinde eğitimden başörtüsü konusundaki girişimlere, eşcinsellerin eşitlik talebinden mahalle baskısına ve gayrimüslim azınlıklar ile Alevilerin taleplerine kadar uzun yıllardır yapılan tartışmaların sonuçlanmasını gerektiren 'eşitlik' düzenlemesinin hazırlanması, sivil toplum örgütleri tarafından da yakından izlenmektedir. Bu çerçevede sivil toplum örgütleri kendi taleplerini TBMM Anayasa Uzlaştırma Komiyonu'na iletmektedir. Türkiye Ekonomik ve Sosyal Etüdler Vakfı (TESEV) tarafından yürütülen bir demokratikleşme çalışması olan ANA[L]İZ (Anayasa İzleme) Projesi bu tartışmaların bir araya getirildiği ve değerlendirildiği bir mecra olması bakımından önemlidir.[1]

KAYNAKÇA

Gül, İdil Işıl ve Karan, Ulaş, (2011) *Ayrımcılık Yasağı: Kavram, Hukuk, İzleme ve Belgeleme,* İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, (Bu kitaba ve bu kitabın tamamlayıcısı olan *Ayrımcılık Yasağı Eğitim Rehberi*'ne http://insanhaklarimerkezi.bilgi.edu.tr/source/221_sub5b.asp adresinden ulaşılabilir).

Gül, İdil Işıl, (2009) "Eğitime Erişim: Eğitimde Ayrımcılık Yasağı ve Fırsat Eşitliği", *Eğitim Hakkı ve Eğitimde Haklar - Uluslararası İnsan Hakları Belgeleri Işığında Ulusal Mev-*

1 (http://anayasaizleme.com adresinden sivil toplum örgütlerinin anayasal talepleri ile yürütülen diğer anayasa girişimlerinin bilgilerine ulaşılabilir (erişim tarihi: 6 Temmuz 2012)). TBMM çatısı altında yürütülen çalışmalara ilişkin bilgilerin paylaşılması için kurulan Yeni Anayasa sitesi de izlenebilecek diğer bir mecradır (https//yenianayasa.tbmm.gov.tr/).

zuatın Değerlendirilmesi, (Derleyen: Işık Tüzün; Yayına Hazırlayanlar: İrem Aktaşlı, Ayşe Berktay Hacımirzaoğlu, Neyyir Berktay, Aytuğ Şaşmaz), Eğitim Reformu Girişim Yayını, Yelken Basım, İstanbul, (ISBN: 978-975-8362-91-2) s. 17-99.

–, (2008) "Ayrımcılık Yasağına İlişkin Bazı Sorunlar," *Uğur Alacakaptan'a Armağan,* İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, II. Cilt, İstanbul, s. 339-357 (ISBN 978-605-399-044-4).

23

Ayrımcılıkla Mücadelede Sivil Toplum Örgütlerinin Rolü

Ayşe Beyazova

Özet
Giriş
Türkiye'de Ayrımcılıkla Mücadelede Sivil Toplum Örgütlerinin Rolü
Cinsiyet Temelli Ayrımcılıkla Mücadele: Kadın Örgütlerinin CEDAW Sürecindeki Etkili Rolü
Cinsel Yönelim Temelli Ayrımcılıkla Mücadele
Irk ve Etnik Köken Temelli Ayrımcılıkla Mücadele
Din ve İnanç Temelli Ayrımcılıkla Mücadele
Engellilik Temelli Ayrımcılıkla Mücadele
Sonuç Yerine
Çerçeveden Taşanlar
Kaynakça

Özet

Sivil toplum örgütleri, ayrımcılıkla mücadelenin önemli aktörleridir. Bu kuruluşlar, ayrımcılık vakalarının izlenmesinden, belgelenmesinden mağdurların savunulmasına ve kamuoyu oluşturmaya kadar birçok alanda etkinlik yürütür. Türkiye'de son yıllarda artan oranda bir sivil örgütlenmeden söz etmek mümkündür. Bu yazı Türkiye'de farklı alanlardaki sivil toplum örgütlerinin çalışmalarına ilişkin örnekler sunarak, ayrımcılığın önlenmesinde örgütlenmenin ve örgütleri bir araya getirerek güçbirliği oluşturan ağlar kurmanın önemini vurguluyor.

Giriş

İnsan haklarını savunmanın önemli bir yönü ayrımcılıkla mücadele etmektir. Ayrımcılıkla mücadele, ayrımcılık yasağını korumayı ve eşitlik ilkesini hayata geçirmeyi amaçlar. Önlenmesi için oluşturulmuş pek çok ulusal veya uluslararası yasa ve yaptırımın varlığına rağmen, ayrımcılık hâlâ hem Türkiye'nin, hem de dünyanın gündemini meşgul eden ciddi bir insan hakları sorunudur. Hukuksal düzlemdeki bu önlemler şüphesiz önemlidir, ancak toplumsal düzlemde etkin bir biçimde desteklenmedikçe hayata geçemezler.

Tüm diğer mücadele alanlarında olduğu gibi, ayrımcılıkla mücadelede de toplumsal örgütlenmenin önemi büyüktür. Toplumsal örgütlenme, dernek ya da vakıf gibi hükümet-dışı örgütlerden sendikalara, meslek odalarından düşünce kuruluşlarına, platform ve koalisyonlara kadar örgütlerin hareket ettiği geniş ve çeşitlilik içeren bir alanda meydana gelir. Sivil toplumun hareket alanı olarak adlandırabileceğimiz bu alanda yasal olarak tescillenme ihtiyacı duymadan kurulup sürdürülen küçüklü büyüklü girişimler, insiyatifler de yer alır. Sivil toplum "toplumsal sorunlara etkili ve uzun dönemli çözüm bulma sürecine aktif olarak katılan ve bu temelde de siyasi aktörleri bu çözümleri yaşama geçirecek politikalar üretmeye yönlendirmek için çalışan farklı gönüllü kuruluşların devletin direkt müdahalesi dışında oluşturduğu ortak alan" olarak tanımlanabilir (Keyman 2007).

Sivil toplum örgütlerinin ayrımcılıkla mücadele konusunda yapabilecekleri çok şey vardır. Ayrımcılıkla mücadele, bir örgütün temel amacı olabileceği gibi, yürütülen faaliyetlerin bir parçası da olabilir. Bunlar arasında, ayrımcılığa yol açan önyargı ve kalıpyargılarla mücadele etmek, ayrımcılığı izlemek ve belgelemek, ayrımcılığı ortadan kaldırmak için alınacak tedbirleri belirlemek, tüm bunlarla ilgili farkındalık yaratmak, ayrımcılık mağdurlarının hak arama yollarını kullanmasını sağlamak, stratejik davalar açmak ve dava takibini yapmak, ağlar veya platformlar oluşturmak gibi çeşitli etkinlikler yer alır. Bunlar sokak eylemlerinden milletvekillerine yönelik lobicilik faaliyetlerine kadar geniş bir yelpazede yürütülür.

Ayrımcılık yasağı alanında, olan ile olması gereken arasındaki farkı dayanaklarıyla ortaya koyan izleme ve belgelemenin özel bir önemi vardır. İzleme ve belgeleme, savunuculuk faaliyetlerinin hangi alanlarda, kimlerin hak ve özgürlüklerden yararlanmasını güçlendirmek amacıyla, kimlere yönelik ve ne süreyle yapılması gerektiğini etkili ve verimli şekilde planlanması açısından önemlidir (Gül ve Karan 2011).

Bireysel ve toplumsal düzeyde ayrımcılığın önlenmesi konusunda de-

neyim ve donanım sahibi olan sivil toplum örgütlerinin, bulundukları ülkede geliştirilen ayrımcılık karşıtı politikalara katkıda bulunması ve var olan yasa ve politikaları değiştirmek için karar vericileri etkilemesi de çok önemlidir. Yapabilecekleri bir diğer önemli katkı, ayrımcılık karşıtı devlet politikalarının uygulanmasını izlemek, değerlendirmek ve düzenli olarak raporlamaktır. Örgütlerin çoğunluğu kendi bulundukları ülkede ayrımcılık yasağının korunması ve eşitliğin sağlanması için çalışırken, bugün küresel düzeyde kolektif etkinlikte bulunan çok sayıda uluslararası örgüt de vardır.

Türkiye'de Ayrımcılıkla Mücadelede Sivil Toplum Örgütlerinin Rolü

Türkiye'de kadınlara veya çocuklara karşı ev içi şiddet, ırkçılık ve etnik şiddet, homofobik nefret suçları, engellilere yönelik ayrımcılık gibi toplumdaki belli gruplara sistematik olarak yönelen aşağılama, mağdurlaştırma, dışlama veya şiddet olguları önemli mücadele alanlarıdır. Dolayısıyla ırk veya etnik köken, din veya inanç, engellilik, cinsel yönelim veya cinsiyet kimliği, sağlık durumu gibi çeşitli temellerde ayrımcılığa karşı çalışan pek çok örgüt bulunmaktadır. Örgütler ayrımcılığın gerçekleştiği bağlama odaklı olarak da faaliyet yürütebilmektedir; çalışma yaşamında ayrımcılığa ilişkin çalışmalar yapan sendikalar gibi. Buna ek olarak, ayrımcılıkla mücadeleyi insan hakları mücadelesinin önemli bir boyutu olarak benimseyen ve pek çok temelde ve bağlamda ayrımcılığa karşı birlikte mücadele eden insan hakları örgütleri vardır.

Türkiye'deki örgütlerin ayrımcılık karşıtı faaliyetleri özellikle farkındalık artırma ve eğitime odaklanırken; yasal düzenlemelerin oluşturulmasına yönelik çabalar, hak arama mücadelelerinde mağdurlara idari ve yargısal destek sağlama, yayın hazırlama, kamuoyu oluşturma, lobicilik, savunuculuk, sivil toplumu destekleme, eğitim düzenleme, araştırma, anket düzenleme, imza kampanyaları ve diğer kampanyalar, izleme, veri toplama, belgeleme ve rapor hazırlama, sanat ve kültür alanındaki çalışmalar, yürütülen diğer faaliyetler arasındadır (Eryılmaz Dilek ve Karan, 2010: 44). Bu noktada Türkiye'de sivil toplum örgütlerinin ayrımcılık yasağına ilişkin davalara müdahil olmalarının yasal olarak düzenlenmemiş olduğunu belirtmekte fayda var. Bu durum sivil toplum örgütlerinin, ayrımcılık mağdurlarının güçlendirilmesi ve faillerin cezalandırılmasını sağlamada yeterince etkin olamamasına yol açmaktadır.

Kadınlar, engelliler, yoksullar, çeşitli etnik ya da dini grupları desteklemek amacını güden örgütlenmelerin Osmanlı dönemine uzanan çok uzun bir geçmişi vardır. Ancak ayrımcılık mağdurlarının desteklenmesine yönelik yaklaşım, Türkiye'de geleneksel olarak 'hak temelliden' ziyade 'yardım te-

melli' yaklaşımdır. Toplumsal zihniyette yerleşik olan bu yaklaşım, mağdura merhamet edilmesi gerektiğinden yola çıkar. Burada bir grup insanın diğer bir gruba merhamet etmesi söz konusudur. Böylece ayrımcılık mağduru ile yardım eden taraf arasında bağımlılık içeren, hiyerarşik bir ilişki kurulur. Ayrıca mağdur görülen kişilerin ihtiyaçlarının sağlanması, iyilikseverliğe bağlı, keyfî bir iş haline gelir. Bu koşullarda var olan ayrımcılık durumu sürekli olarak yeniden üretilir. Türkiye'de geleneksel olarak kabul gören yardım temelli yaklaşımın bizzat kendisi de ayrımcılık alanında çalışan insan hakları örgütleri için ayrı bir mücadele alanıdır.

Çeşitli örgütler arasında hak temelli çalışma özellikle 1980'lerden sonra yaygınlaşmaya başlarken, insan hakları örgütleri de özellikle bu dönemde kurulmaya başlamıştır. Türkiye'de ayrımcılıkla mücadelede hak temelli yaklaşımın benimsenmesinde 80'lerden itibaren hem kamusal hem de özel alanda bireysel özgürlük talebini yükselten, 90'larda kurumsallaşan ve 2000'lerde konu odaklı çalışmaya başlayan kadın örgütlerinin önemli rolü vardır. Hayatın her alanında cinsiyetçilikle mücadele eden ve pek çoğu feminist özellikler taşıyan kadın örgütleri, ataerkilliği sorgulayan söylemleri ve toplumsal cinsiyet eşitsizliğine karşı çıkan eylemleriyle kadın sorununu bir hak mücadelesi olarak Türkiye'nin politik gündeminde tutmayı başarmışlardır (Uçan Süpürge 2009).

Cinsiyet Temelli Ayrımcılıkla Mücadele: Kadın Örgütlerinin CEDAW Sürecindeki Etkili Rolü

Kadın örgütlerinin, Birleşmiş Milletler Kadına Yönelik Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi'nin (CEDAW) Türkiye'deki uygulama sürecine katılımı, bu konuda iyi bir örnektir. Bunun nedeni ülkede kadın örgütlerinin bir araya gelip güç birliği oluşturduğu aktif bir kadın hareketinin bulunması ve bu örgütlerin yasa ve politika uygulamalarının geliştirilmesi ve denetlenmesi gibi süreçlerde aktif olmasıdır.

Türkiye'deki kadın örgütleri CEDAW Komitesi'ne 2. ve 3. birleştirilmiş dönemsel ülke raporunun sunulduğu 1997'deki gözden geçirme sürecinde gölge rapor sunarak katıldılar. Özellikle Medeni Kanun'un eşitsizlik içeren maddelerinin iptali, kadınların yasal okuryazarlığının sağlanması, kadın sığınaklarının sayı ve etkinliğinin artırılması, acil yardım (SOS) hatlarının kurulması, namus cinayetlerine verilen cezaların ağırlaştırılması, adli makamların toplumsal cinsiyete duyarlılıklarının artırılması, kadının istihdamının artırılması ve hükümetin kadın örgütleriyle işbirliği içinde hareket etmesi gibi konular üzerinde durdular.

Gölge Rapor Nedir?

BM insan hakları sözleşmelerini onaylayan taraf devletlerin BM altındaki ilgili Komite'ye düzenli resmi raporlar sunması gerekir. Taraf Devlet'in kendi yasalarını ve uygulamalarını Sözleşme'ye uygun hale getirme sorumluluğu vardır; resmî raporda bunu ne düzeyde gerçekleştirdiğini anlatır. Rapor sunma süreci Komite'nin 'Gözden Geçirme Süreci' olarak adlandırılır. Gözden geçirme sürecinde sivil toplum kuruluşlarının da önemli bir rolü vardır. Resmî rapora alternatif 'Gölge Raporlar' sivil toplum kuruluşları veya oluşturdukları platformlar tarafından sunulur. Gölge raporlar, hükümetin söz konusu insan haklarını koruma yükümlülüğünü yerine getirip getirmediğinin sivil toplum örgütleri tarafından değerlendirilmesini içerir. Komite, resmî raporla sivil toplum örgütlerinin hazırladığı gölge raporları karşılaştırarak sonuç görüşlerini Taraf Devlet'e iletir.

CEDAW Komitesi de Türk hükümetine gönderdiği nihai gözlemlerde bu konulara yer verdi. 1997-2005 arasında Türkiye'de bu konularda somut ilerlemeler gerçekleşti. Örneğin 1998 yılında aile içi şiddete karşı 'koruma/uzaklaştırma emri' kanunu yürürlüğe girmiş, 1999 yılında Türkiye, CEDAW Sözleşmesi'nin 15. ve 16. maddelerindeki çekinceleri kaldırmış; 2000 yılında İhtiyari Protokol'ü imzalamış ve 2002'de yürürlüğe koymuş; 2001 yılında yeni Medeni Kanun kabul edilmiş ve burada kadınlara karşı ayrımcılık içeren maddeler ('mal rejimi' ile ilgili madde dışında) kadınların talepleri doğrultusunda değiştirilmiştir (İlkkaracan Ajas, 2008).

Türkiye'nin 2005'te yapılan bir sonraki gözden geçirme sürecinde de Türk Ceza Kanunu Kadın Platformu ve CEDAW Sivil Toplum Yürütme Kurulu tarafından hazırlanan iki ayrı gölge rapor sunuldu ve bunlar, hem Komite'nin Türkiye'ye ilettiği nihai görüşlerde, hem de medyada önemli yer buldu. 2005'te vurgulanan görüşler arasında, Türk Ceza Kanunu'nda değişmesi gereken maddeler, Anayasa'da kadına yönelik geçici özel önlemler, kadın ombudsmanlığı, Siyasi Partiler Yasası'nda yüzde 30 kadın kotası, edinilmiş malların paylaşımı rejiminde eşitlik sağlanması, kadın sığınaklarının artırılması ve güçlendirilmesi, kadın istihdamının artırılması, Ailenin Korunmasına Dair Kanun'un etkinliği ve eğitim alanındaki cinsiyetçiliğin ortadan kaldırılması yer alıyordu. 2005-2010 arasındaki dönemde, kadın örgütlerinin taleplerinin Türkiye'deki yasa ve uygulamalara yansıması açısından bir önceki dönemde-

ki kadar hızlı ilerleme kaydedilemedi. Dolayısıyla 2010 yılındaki gözden geçirme sürecinde sunulan gölge raporda bir önceki taleplerin bazıları aynen veya genişletilerek tekrar yer aldı.

2010'daki gölge rapor da Türk Ceza Kanunu Kadın Platformu ve CEDAW Sivil Toplum Yürütme Kurulu tarafından, 71 örgütü temsilen sunuldu. Kadın örgütleri raporda Anayasa ve yasaların çeşitli noktalarda hâlen CEDAW'a aykırı olduğunu vurguladı. Raporda özellikle Anayasa değişikliği sonrası kadınların 'korunmaya muhtaç' olarak tanımlanması, Medeni Kanun'da değişiklikler yapılması gerektiği, yasalarda töre cinayetleri yerine namus cinayetleri tanımının kullanılması gerektiği, buna yönelik cezaların uygulanamaması, geçici özel önlemler, Anayasa'nın ayrımcılık maddesine 'cinsel yönelim ve cinsiyet kimliği'nin eklenmesi, bekâret kontrolü, evli kadınların evlenmeden önceki soyadını taşıyabilmesi, kadınların siyasete katılımının artırılması, bunun için Siyasi Partiler ve Seçim Kanunu'nun değiştirilmesi, kamu kaynakları ayrılması, kamu kaynaklarının dağıtımında kadınların söz sahibi olması ve toplumsal cinsiyete duyarlı bütçe hazırlanması gibi konular üzerinde durdular.

CEDAW Sözleşmesi ve gölge raporların hazırlanmasında kadın örgütlerinin gösterdiği kararlılık ve etkinlik, Türkiye'de kadına yönelik ayrımcılıkla mücadelede önemli bir süreçtir. Türkiye'de ulusal düzeyde aktif ve güçlü bir kadın hareketinin bulunması, kadın örgütleri arasında dayanışma ve işbirliği, diğer uluslararası mekanizmalarla koordinasyonun sağlanması ve medyayla etkin ilişkiler kurulması CEDAW mekanizmasının Türkiye'de ulusal düzeyde güçlü bir etki yaratmasına yardımcı olmuştur (İlkkaracan Ajas 2008). Bunlara ek olarak hükümetin siyasi irade göstermesi ve işbirliğine açık olması da önemli önkoşullardır. CEDAW, kadınlara yönelik ayrımcılıkla mücadele için sivil toplum örgütlerinin hem yerel hem de uluslararası düzlemde etkin olmasını sağlayan bir araçtır.

Cinsel Yönelim Temelli Ayrımcılıkla Mücadele

Türkiye'de 1980'lerin ikinci yarısından itibaren lezbiyen, gey, biseksüel, travesti ve transseksüel (LGBTT) bireyler de sivil toplum içinde sorunlarını dile getirmeye başlamıştır. LGBTT bireyler toplum tarafından genellikle 'ahlaksız', 'sapık', 'hasta', 'anormal' gibi olumsuz ifadelerle tanımlanırken, medya da çoğunlukla bu kanıyı pekiştirmektedir. Aynı yaklaşım devlet ve yargı makamları tarafından da sergilenmektedir. Medyada olumsuz temsil edilen, yasalarda tanınmayan, toplumda görmezden gelinen LGBTT bireyler sistematik

olarak ayrımcılığa, dışlanmaya ve şiddete maruz kalmaktadır. Türkiye'de LGBT hareketinin örgütlü hale gelmesi, 1993-94'te mümkün olmuştur. LGBTT bireylerin büyük şehirlerde daha fazla görünür olabilmesi, örgütlenmelerinin de şehirlerde başlamasına yol açmıştır. Ankara'da Kaos GL ve Pembe Hayat, İstanbul'da Lambdaistanbul, Bursa'da Gökkuşağı, İzmir'de Siyah Pembe Üçgen dernekleri, verdikleri yasal mücadele sonucunda dernekler kütüğüne kayıtları yapılmış LGBTT dernekleridir.

Bunların yanı sıra yasal olarak kayıtlı olmayan pek çok sivil girişim de bulunmaktadır. LGBTT bireylerin yaşadıkları ayrımcılık ve insan hakları ihlalleri, Türkiye'deki hemen tüm LGBTT örgütlerinin bir araya gelerek oluşturdukları LGBTT Hakları Platformu tarafından 2007 yılından beri raporlaştırılmakta ve kamuoyuyla paylaşılmaktadır. Ayrıca, LGBTT örgütleri tarafından düzenlenen Homofobi Karşıtı Buluşma, Onur Haftası Etkinlikleri ve Baki Koşar Nefret Suçları ile Mücadele Haftası LGBTT politikalarının tartışıldığı gelenekselleşen etkinliklere dönüşmüştür. LGBTT Hakları Platformu, LGBTT bireylerin temel hak ve özgürlüklerinin ihlal edildiği ve devletin yeterli korumayı hem yasal düzeyde hem de uygulama düzeyinde sağlamadığını belirterek bir dizi önlem almasını talep etmektedir. Bunların başlıcaları, Anayasa'nın 10. maddesine 'cinsel yönelim ve cinsiyet kimliği' ibarelerinin eklenmesi, ayrımcılığa karşı yasa çıkarılması ve yasalarda ayrımcılığı düzenleyen maddelere 'cinsel yönelim ve cinsiyet kimliği' ibarelerinin eklenmesidir (Güner ve diğ. 2010).

Irk ve Etnik Köken Temelli Ayrımcılıkla Mücadele

Türkiye'de ırka ve etnik kökene dayalı ayrımcılıkla mücadele, toplumsal zihniyeti, hukuksal düzlemi, devletin sergilediği resmî bakış açısını ve politikalarını içine alan çok geniş bir alanda gerçekleşmektedir. Resmî olarak kabul gören azınlıklar Lozan Antlaşması'nda belirtilen Museviler, Ermeniler ve Rumlardır; ancak Türkiye'de bu gruplar dışında da Romanlar, Kürtler, Çerkesler, Çeçenler, Lazlar gibi birçok azınlık yaşamakta, ayrıca farklı ülkelerden gelen birçok yasadışı göçmen, sığınmacı veya mülteci bulunmaktadır. Türkiye ırk ve etnik kökene dayalı ayrımcılığı yasaklayan çeşitli uluslararası sözleşmelere taraftır ancak bu sözleşmeleri azınlıklara yönelik maddelere çekince koyarak onaylamıştır[1]. Özellikle eğitim ve anadiliyle ilgili maddelere koyulan çekince-

1 Her Türlü Irk Ayrımcılığının Ortadan Kaldırılmasına ilişkin Uluslararası Sözleşme (IAOKS), Medeni ve Siyasi Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme (MSHS), Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme (ESKHS) ve Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi (AİHS), Çocuk Haklarına dair Sözleşme (ÇHS).

ler ayrımcı uygulamalara zemin oluşturmaktadır. Çeşitli araştırmalar Türkiye'de toplumsal düzlemde yaygın olan etnik kökene dayalı ayrımcılığın özellikle son yıllarda artmakta olduğunu göstermektedir (Alp ve Taştan, 2010).

Türkiye'de belirli bir etnik ya da dinî gruba yönelik çalışan çok sayıda örgütün yanı sıra insan haklarına ilişkin genel faaliyet gösteren pek çok örgüt vardır. 1980'lerden sonra Türkiye'de hak temelli çalışmanın yaygınlaşmasına öncülük eden örgütler arasında İnsan Hakları Derneği (İHD) ve Türkiye İnsan Hakları Vakfı (TİHV), 1990'larda kurulan MAZLUMDER bu alanda önemli çalışmalar yürütmektedir. Bu örgütler ayrımcılık ve insan hakları ihlalleriyle mücadele için izleme ve raporlama, mağdurların desteklenmesi ve hukuksal yollara başvurmalarının sağlanması, mağdurların rehabilitasyonu, kamuoyunun bilgilendirilmesi gibi çeşitli çalışmalar yürütmektedir. Ayrıca, İnsan Hakları Derneği, Türkiye İnsan Hakları Vakfı ve Uluslararası Af Örgütü'nün birlikte oluşturduğu İnsan Hakları Ortak Platformu "Türkiye'deki insan hakları hareketinin kapasitesini, unsurları arasındaki işbirliğini ve genel etkisini güçlendirmek için" kurulmuştur (İHOP 2012). Dolayısıyla ayrımcılıkla mücadele bağlamında da çalışmalar yürütmektedir. Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı'nın ders kitaplarının içeriğini insan hakları açısından taranmasına ilişkin çalışması da bu alanda kayda değerdir. Roman hakları üzerine çalışmalar yapan Ulaşılabilir Yaşam Derneği ve Helsinki Yurttaşlar Derneği, azınlık haklarının geliştirilmesiyle ilgili projeler yürüten Toplum ve Hukuk Araştırmaları Vakfı (TOHAV) bu alanda çalışan örgütler arasındadır. Belli bir etnik ya da dinî gruba yönelik çalışan STK'lar arasında ise Kafkas Dernekleri Federasyonu, Hacı Bektaş Veli Anadolu Kültür Vakfı, Romanlar Sosyal Kültür Dostluk ve Dayanışma Derneği, Edirne Roman Kültürünü Araştırma Geliştirme Yardımlaşma ve Dayanışma Derneği gibi kurumlar sayılabilir.

Din ve İnanç Temelli Ayrımcılıkla Mücadele

Türkiye'de din ve inanç özgürlüğü alanında çeşitli sorunlar vardır. Türkiye'de devletin tüm din ve inançlara eşit mesafede durmayışı, nüfusun yüzde 97'sinin mensubu olduğu Hanefi-Sünni İslam inancının devlet himayesinde oluşu, zorunlu din derslerinin varlığı, nüfus cüzdanlarında din hanesinin bulunması, cemevlerinin yasal statüsünün bulunmaması, başörtüsü yasağının kadınların özellikle eğitim ve istihdama katılması önünde engel oluşturması, sadece gayrimüslimlerin azınlık kabul edilmesi, Protestan kiliselerinin açılmasındaki sıkıntılar gibi pek çok sorun bunlar arasındadır.

Türkiye'de pek çok dini azınlık vardır ve bunların birçoğu din ve inanç alanındaki ayrımcılıkla mücadele bağlamında faaliyet göstermektedir. Bu alanda faaliyet gösteren örgütler arasında Alevi Kültür Dernekleri, Beyoğlu Musevi Hahamhanesi Vakfı, Protestan Kiliseler Derneği, AKDER gibi çok sayıda örgüt sayılabilir. Türkiye'de din ve inanç alanındaki ayrımcılıkla mücadele edenlerin çoğunluğu dernek veya vakıf statüsünde örgütlenmektedir.

Kayabaş ve Kütküt hazırlamış oldukları 'Türkiye'de Din veya İnanç Temelinde Ayrımcılığın İzlenmesi' raporunda bu kuruluşlar arasında hak savunuculuğu alanında öne çıkanların özellikle Alevilerin ve başörtülülerin kurdukları veyahut içinde yer aldıkları örgütlenmeler olduğunu; ancak genel olarak bu alanda çalışan örgütlerin yasa koyucuyu etkileyebilecek bir güce tam olarak sahip olmadığını belirtiyor (2010). Aynı raporda Türkiye'de bu alanda faaliyet gösteren örgütlerin birbirleriyle diyalog kuracakları zeminin oluşması gerektiğine ve ortak savunuculuk faaliyeti yapmalarının önemine vurgu yapıyorlar. Raporda alandaki izleme ve raporlama ihtiyacının da altı çiziliyor.

Engellilik Temelli Ayrımcılıkla Mücadele

Türkiye'de engellilere yönelik toplumsal zihniyette yerleşik 'merhamet ve acıma' temelli yaklaşım ve devlet politikalarını da şekillendiren tıbbi modelin yaptığı 'normal-anormal' sınıflandırması, engelli bireylere yönelik ayrımcı tutumları güçlendirmektedir. Türkiye'de engellilere yönelik çalışan çok sayıda dernek varsa da,[2] bu alandaki geleneksel örgütler çoğunlukla 'yardım temelli' çalışmaktadır. Akdağ ve diğerleri tarafından hazırlanan Türkiye'de engellilere yönelik ayrımcılığa ilişkin raporda, engellilere yönelik çalışan derneklerin ayrımcılık konusunda eğitim almasının, izleme ve raporlamanın, alanda çalışan örgütler arasında işbirliğinin, ayrımcılık mağdurlarının yasal yollara başvurması için örgütlerin köprü görevi üstlenmesinin ve uluslararası işbirliklerinin önemine değinilmiştir (2010). Türkiye'de engellilerin haklarına yönelik çalışan örgütler arasında Türkiye Sakatlar Derneği, Türkiye Körler Federasyonu, Fiziksel Engelliler Vakfı, Özürlüler Vakfı, Altı Nokta Körler Derneği, Omurilik Felçlileri Derneği, Görme Özürlüler Derneği, Toplumsal Haklar ve Araştırmalar Derneği, Türkiye Kas Hastalıkları Derneği, Engelli İnsan Hakları Derneği sayılabilir.

Türkiye'nin 2008 yılında Birleşmiş Milletler Engelli Hakları Sözleşmesi'ni onaylamasının ardından, engelli hakları alanındaki örgütlerin ortak

2 İçişleri Bakanlığı Dernekler Dairesi'nin verilerine göre, 2012 yılı itibariyle engellilere yönelik çalışan derneklerin tüm dernekler içindeki oranı yüzde 1'dir.

hak talepleri daha sık duyulur hale gelmiştir. Engellilik alanında izleme ve belgeleme alanında Eşit Haklar için İzleme Derneği 'Türkiye'de engellilere yönelik ayrımcılık ve hak ihlalleri 2011 yılı izleme raporu'nu yayımlamıştır (ESHİD 2010). 2011 yılında ayrıca, Türkiye'nin çeşitli bölgelerinden engellilik ve/veya ayrımcılık konusunda faaliyet gösteren sivil toplum kuruluşlarının bir araya geldiği Ayrımcılıkla Mücadele Platformu kurulmuştur. Platformun hedefi sivil toplum kuruluşlarının ortak hareket etmelerini ve güç birliği yapmalarını sağlamaktır. 2012 Temmuz ayında tüm kamusal alanlar ve şehiriçi toplu ulaşım araçlarının engellilerin erişimine uygun hale getirilmesi için tanınan sürenin dolacağı 7 Temmuz tarihine günler kala TBMM'de verilen bir önergeyle sürenin 3 yıl daha uzatılmasına yönelik yasa değişikliği, engelli örgütlerinin 7 Temmuz Platformu içinde bir araya gelmesini sağlamıştır.

Sonuç Yerine

Türkiye'de ayrımcılıkla ilgili çalışan örgütler genel olarak incelendiğinde, kadının insan hakları üzerine çalışan örgütler dışında ulusal nitelikli işbirliği ağlarının sayısının oldukça az olduğu görülmektedir. Cinsiyet ayrımcılığıyla mücadele alanındaki örgütlenmenin etkinliği ülkede aktif kadın örgütlerinin bileşeni olduğu bir kadın hareketinin bulunmasından kaynaklanıyor. Cinsiyet kimliği alanındaki mücadele ise daha az sayıda ancak etkili mücadele yürüten dernek ve girişimlerin ortaklığıyla devam ediyor. Irk veya etnik kökene dayalı ayrımcılığın önlenmesi bağlamında özellikle insan hakları örgütlerinin öne çıktığını görüyoruz. Tabii belirli bir etnik ya da dinî gruba yönelik faaliyet yürüten örgütler de bu mücadeleyi destekliyor. Din temelli ayrımcılıkla mücadele alanında belli bir din etrafında ortaklık ve güç birliği oluşturan dernek ve vakıflara rastlıyoruz; bu bağlamda çalışan tüm örgütler için kapsayıcı bir ağ veya platform oluşmasına ihtiyaç var. Türkiye'de engellilere yönelik ayrımcılığın önlenmesi gündeme geldiğindeyse, Türkiye'de toplumsal zihniyette yerleşik olan 'yardım temelli' bakış açısı ön plana çıkıyor. Engellilere destek amacıyla çalışan örgütler geleneksel olarak yardım temelli bakış açısına sahipse de özellikle son yıllarda engellilere yönelik ayrımcılıkla mücadele bağlamında hak temelli çalışan örgütlerin arttığını ve ortak çalışma için ağ ve platformların kurulduğunu gözlemliyoruz.

İnsan haklarını savunmanın önemli bir yönü olan ayrımcılıkla mücadele etme bağlamında örgütlü olarak ve sivil toplum örgütleri arasında ağlar kurularak hareket etmenin önemi büyüktür. Ulaş Karan ve Sevinç Eryılmaz Di-

lek de, İstanbul Bilgi Üniversitesi İnsan Hakları Araştırma ve Uygulama Merkezi'nin Belgeleme ve Raporlama Yoluyla Türkiye'de Ayrımcılıkla Mücadele Projesi kapsamında Türkiye'de ayrımcılıkla mücadele konusunda çalışan örgütlerin haritalanmasına ilişkin yürüttükleri çalışmada fonların ve genel olarak örgütlerin kapasitesinin yetersizliğine, toplumun şüpheci yaklaşımına ve medyanın kullandığı ayrımcı dile dikkat çekerken bu konuda oluşturulacak ağların önemine vurgu yapmaktadır (Eryılmaz Dilek ve Karan 2010).

Çerçeveden Taşanlar

Okuduğunuz bu yazıda kamuoyunda farklı alanlarda ayrımcılıkla mücadele denilince akla gelen çeşitli örgütlere değindik; ancak bu yazıda değinilemeyip alanda etkili faaliyet yürüten çok daha fazla örgüt bulunduğunu akılda tutmak gerekir. Burada özellikle cinsiyete, cinsiyet kimliği ve cinsel yönelime, ırka veya etnik kökene, dine ve engelliliğe dayalı ayrımcılıkla mücadele eden örgütlere değindik. Burada değinilmeyen farklı ayrımcılık temelleri ve bu alanlarda çalışan örgütler de bulunmaktadır. Örneğin HIV+ bireylerin uğradığı ayrımcılığı önlemekle ilgili çalışan Pozitif Yaşam Derneği veya ruh sağlığı alanında ayrımcılıkla ilgili çalışan Ruh Sağlığında İnsan Hakları Derneği bunlar arasında sayılabilir. Türkiye'de sivil toplumun ve katılımcı demokrasinin gelişimi için çalışan Sivil Toplumu Geliştirme Merkezi (STGM) veya üniversitelerde insan haklarını yaygınlaştırmak ve sivil toplumu güçlendirmek amacıyla kurulmuş olan araştırma ve uygulama merkezleri de bu bağlamda dikkate değerdir.

Sivil toplum kuruluşu dendiğinde akla ilk aşamada yasal olarak kayıtlı bulunan dernek ve vakıflar geliyor. Ancak, adı ne olursa olsun birden çok kişinin belli bir amaç uğruna bir araya gelip ortak faaliyette bulunmasını hedefleyen bütün biçimler dernek ve vakıf kavramı dışında da örgütlenme özgürlüğü bünyesinde tanımlanır ve değerlendirilir (TESEV, 2004).[3] Tüm bu örgütlenme biçimleri örgütlenme özgürlüğü bağlamında değerlendiriliyor olsa da 'sivil toplum kuruluşu' kapsamına hangi örgütlenmelerin dâhil olduğu önemli bir tartışma konusudur.

Bugün sendikaların bir sivil toplum kuruluşu bağlamında ele alınıp alınamayacağı yönünde farklı görüşler bulunsa da ayrımcılıkla mücadele konusunda sendikaların faaliyetlerinin üzerinde durulması gerekir. Türkiye'de sendikalar çalışma yaşamındaki ayrımcılıkla etkili biçimde mücadele etmek-

3 Turgut Tarhanlı'nın AB Uyum Süreci ve STK'lar Sempozyumu'ndaki konuşmasından alınmıştır. (2003)

tedir. Ayrımcılıkla sendikal mücadele genelde engellilik ve toplumsal cinsiyet temelli ayrımcılıkla mücadele kapsamında gerçekleşmektedir (Eryılmaz Dilek ve Karan 2010:13).

Başta belirttiğimiz gibi ayrımcılıkla örgütlü mücadele alanı oldukça geniştir. Bu yazıda kısaca Türkiye'de ayrımcılıkla mücadele eden sivil toplum kuruluşlarının genel bir resmini sunmaya çalıştık. Daha ayrıntılı bilgi edinmek isteyenlerin bu alandaki sivil toplum kuruluşları, bunları güçlendiren kurumlar ve bir araya geldikleri ağ ve platformların çalışmalarını yakından incelemesinde fayda vardır.

KAYNAKÇA

Akdağ, A. Ş., Tanay, G., Özgül, H., Birer, L. K., Kara, Ö., (2010) "Türkiye'de Engellilik Temelinde Ayrımcılığın İzlenmesi Raporu", Istanbul Bilgi Üniversitesi İnsan Hakları Hukuku Uygulama ve Araştırma Merkezi, İstanbul, insanhaklarimerkezi.bilgi.edu.tr/docs/Engellilik_Izleme_Raporu.doc, 04.07.12.

Alp, S. ve Taştan, N., (2010) "Türkiye'de Irk veya Etnik Köken Temelinde Ayrımcılığın İzlenmesi Raporu", Istanbul Bilgi Üniversitesi İnsan Hakları Hukuku Uygulama ve Araştırma Merkezi, İstanbul, http://insanhaklarimerkezi.bilgi.edu.tr/docs/Irk_veya_Etnik_Koken_Izleme_Raporu.pdf, 04.07.12. Eryılmaz Dilek, S. ve U. Karan, (2010) "Belgeleme ve Raporlama Yoluyla Türkiye'de Ayrımcılıkla Mücadele Projesi Haritalama Çalışması Raporu", İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, s. 24-28.

Dernekler Dairesi, (2010) "Grafikler, Kurulan Derneklerin Hedeflediği Kitleye göre Dağılımı", http://www.dernekler.gov.tr/index.php?option=com_content&view=category&layout=blog&id=52&Itemid=12&lang=tr, 04.07.12.

ESHİD, (2010) "Türkiye'de Engellilere Yönelik Ayrımcılık ve Hak İhlalleri 2011 İzleme Raporu", Eşit Haklar için İzleme Derneği, http://www.esithaklar.org/wp-content/uploads/2012/06/ESHID-EngelliRaporu2011.pdf, 04.07.12.

Güner, U. Kalkan, P. Öz, Y. Özsoy, E. C. Söyle, F., (2010) "Türkiye'de Cinsel Yönelim veya Cinsiyet Kimliği Temelinde Ayrımcılığın İzlenmesi Raporu", Istanbul Bilgi Üniversitesi İnsan Hakları Hukuku Uygulama ve Araştırma Merkezi, İstanbul, http://insanhaklarimerkezi.bilgi.edu.tr/docs/Cinsel_Yonelim_veya_Cinsiyet_Kimligi_Izleme_Raporu.pdf

Gül İ. I. ve Karan U., (2011) "Ayrımcılık Yasağı Eğitim Rehberi", İstanbul Bilgi Üniversitesi İnsan Hakları Uygulama ve Araştırma Merkezi, İstanbul, http://insanhaklarimerkezi.bilgi.edu.tr/docs/Ayrimcilik_Yasagi_Egitim_Rehberi.pdf

İHOP, (2012) İnsan Hakları Ortak Platformu Internet Sayfası, www.ihop.org.tr, 04.07.12.

İlkkaracan, Ajas, İ., (2008) "Birleşmiş Milletler CEDAW Sürecinde Sivil Toplum Örgütleriyle Savunuculuk ve Lobicilik, Türkiye Gölge Raporları: 1997 ve 2005 Deneyimleri", Kadının İnsan Hakları Yeni Çözümler Derneği, Artpres, İstanbul.

Kayabaş, E. ve Kütküt Ö. M., (2010) "Türkiye'de Din veya İnanç Temelinde Ayrımcılığın İzlenmesi Raporu", Istanbul Bilgi Üniversitesi İnsan Hakları Hukuku Uygulama ve Araştırma Merkezi, İstanbul, http://insanhaklarimerkezi.bilgi.edu.tr/docs/Din_veya_

Inanc_Izleme_Raporu.pdf, 04.07.12.
Keyman, F., (2007) "Avrupa'da ve Türkiye'de Sivil Toplum, Sivil Toplumu Geliştirme Merkezi", http://www.stgm.org.tr/tr/icerik/detay/avrupa-da-ve-turkiye-de-sivil-toplum, 04.07.12.
TESEV, (2004) "AB Uyum Süreci ve STK'lar Sempozyumu", 12-13 Aralık 2003, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul.
Türkiye'de Kadın Örgütleri Rehberi 2009, Uçan Süpürge, http://www.ucansupurge.org/veritabani/

Dizin

11 Eylül 6
1915 tehciri 97-99
1961 Anayasası 140
301. madde 247
6-7 Eylül Olayları 98

Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP) 8
adaletsizlik 20, 63-65, 67, 258, 259
Adıvar, Halide Edip 106-108
Adorno, Theodor 24, 25, 43, 49, 107, 111
ahlaki dışlama 59, 65, 66
aile içi şiddet 98, 182, 279
AKDER 283
Aleviler 5, 11, 29, 61, 75, 131, 139, 217, 223, 225, 239, 273, 283
algısal uyum 32
algısal yanlılık 32
Allport, Gordon 12, 22, 24, 25, 40, 49, 250, 252, 254, 256, 263
Almanya 6-8, 73, 116, 148, 164, 201, 206, 236, 255, 260
Altı Nokta Körler Derneği 283
alt-ırkçılık 197, 204
Amerika Birleşik Devletleri (ABD) 4, 11, 46, 47, 57, 89, 97, 98, 169, 172, 188, 199, 200, 201, 204, 205, 234, 236, 248, 250, 251, 270
anadilde eğitim 5, 8, 45, 143, 218, 221, 229, 231-241, 273
Anayasa Mahkemesi 127, 130, 273
Anayasa Uzlaşma Komisyonu 273
Antik Toplum 199
Antik Yunan 91
anti-özcülük 23
anti-semitizm 97
antropoloji 78, 89, 94, 177, 197, 198, 201
antropometri 90
apartheid 97
Aristo 135, 199
arttırıcı çokdillilik 229, 234, 235
asimilasyon 97, 99, 100, 213, 236
aşırı-özdeşim 55, 56
Atatürk, Mustafa Kemal 90
Aviram, R. B. 52, 55, 58
Avrupa Birliği (AB) 8, 69, 116, 122-125, 128, 167, 190, 212, 218
Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi 120, 142, 223
Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi 118, 119, 120, 214, 281
Avrupa Konseyi 118, 122, 214, 215, 217
Avrupa Sosyal Anketi 163
Aydınlanma 88, 91, 92, 94
ayrımcı dil 171, 193, 238, 239, 245, 248, 285
ayrımcılık hukuku 4
Ayrımcılıkla Mücadele Platformu 284
Ayrımcılıkla Mücadele ve Eşitlik Kurulu 12

Bakhtin, M. 91
başörtüsü 7, 13, 91, 120, 273, 282
Baumann, Zygmunt 169, 172
Beauvoir, Simone de 174
bekaret kontrolü 280
Benedict, Ruth 201
benlik saygısı 72, 74, 76, 79, 81, 83
Beyaz Türkler 91
Beyoğlu Musevi Hahamhanesi Vakfı 283
bilinçaltı 24, 149, 208
bilinçdışı 41, 42, 44, 45, 53-55, 158
bilişsel cimrilik 28
Birleşik Krallık 99
Birleşmiş Milletler (BM) 116-118, 120, 122, 150, 180, 214, 219, 266, 267, 278, 283, 286
Birleşmiş Milletler Kadına Yönelik Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi (CEDAW) 175, 179-185, 275, 278-280, 286
Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNPD) 180, 219
Blumenbach, Johann Friedrich 199
Boas, Franz 201
Boer Savaşları 206
Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Politika Forumu (SPF) 185, 195
bölünmüş ırkçılık 197, 204
Brewer, M. B. 46, 78, 251, 260, 261, 263
Brezilya 89
Brown, Gordon 99
Bulgaristan 164, 206, 218, 247
Büyük Varlık Zinciri 197-199

Ceza ve Güvenlik Tedbirlerinin İnfazı Hakkında Kanun 130
Cezmi 105
cinsel yönelim 8, 16-18, 23, 60, 95, 121, 122, 134, 138, 162, 182, 183, 277, 280, 281, 285
cinsiyet ayrımcılığı (bkz. cinsiyete dayalı ayrımcılık)
cinsiyet kalıpları 174, 183
cinsiyet kimliği 277, 280, 281, 284-286
cinsiyet rolleri 31, 32, 143, 173
cinsiyetçilik 10, 11, 41, 57, 162, 170, 278, 279
cinsiyete dayalı işbölümü 173, 176

Çerkesçe 230
Çerkesler 5, 8, 206, 215, 217, 222, 281
çiftdilli eğitim 231
Çin 88, 91, 200
çoğunluğa uyma 246
çok kültürlü yaklaşımlar 23
çokdilli eğitim 229, 231-233, 235, 238-240
çokkültürcülük 4, 95, 100, 101

Damdakiler 109
Danimarka 7, 164, 206
Danıştay 142, 223
Darwin, Charles 89, 199
Davranış Bilimlerinde Araştırmacı Etkisi 34
davranışsal uyum 32, 33
de-kategorizasyon 260-262
demokratikleşme 13, 226, 239, 273
Devlet Memurları Kanunu 130, 141
dezavantajlı gruplar 20, 64, 67, 140, 188, 190, 248
Dilek Eryılmaz, Sevinç 285
Dink, Hrant 247
dışlama 18, 23, 59, 65, 66, 93, 118, 149, 150, 166, 192, 248, 261, 277
Diyarbakır 220, 230, 231
doğrudan ayrımcılık 115, 122, 130, 133, 139, 153
Doğu Bloku 215
dolaylı ayrımcılık 115, 122, 123, 133, 139-141
Dorian, Nancy 236
Dört Etmen Modeli 35
Dünya Bankası 188
duygusal olgunluk 53, 57
Duyuş-Çaba Modeli 35

Edirne Roman Kültürünü Araştırma Geliştirme Yardımlaşma ve Dayanışma Derneği 282
eğitime erişim hakkı 211, 219
Ekrem, Recaizade Mahmut 106
eksiltici çokdillilik 229, 234, 235
engelli bireyler 123, 124, 160, 283
Engelli İnsan Hakları Derneği 283
erkek egemen ideoloji 60, 67
erkeklik 46, 173, 178, 183, 184
Ermenice 221, 222, 230
Ermeniler 8, 9, 77, 143, 206, 213, 215, 217, 224, 225, 227, 281
Errington, Joseph 236
eşcinseller 9, 22, 98, 100, 119, 188, 206, 246, 269, 273
eşit statü 12, 46, 235, 246, 250, 256
eşit yurttaşlık 239
eşitlik ilkesi 5, 16, 126, 127, 133-136, 140, 141, 159, 160, 272, 276
eşitlik yokluğu 266
etnik gruplar 4, 19, 37, 140, 162, 230, 238, 247, 250, 267
etnik kimlik 8, 23, 90, 260
etnik köken 16, 18, 21, 29, 34, 60, 68, 118, 119, 121, 122, 130, 135, 138, 143, 202, 217, 266-269, 272, 275, 277, 281, 282, 284-286
etnik merkezcilik (etnosantrisizm) 24, 78, 79, 82
etnisite 97, 198, 201, 203, 204, 207
etnoloji 89
evrim kuramı 199

Fairbairn, W. R. D. 55
farkındalık 42, 69, 82, 171, 238, 251, 276, 277
feminizm 278
Filistin 257-259, 261
Finlandiya 7, 164, 199
Fiziksel Engelliler Vakfı 283
Frankfurt Sosyal Araştırmalar Enstitüsü 24
Fransa 73, 164, 205, 216
Fransız Devrimi 88
Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi 134
frenoloji 90
Fromm, E. 24

Gaelic 99
Galton, Francis 89

gayrimeşrulaştırma 65, 66
gayrimüslimler 98, 102, 213-215, 225, 273, 282
geriatri 172
gettolaştırma 99
göç 6, 8, 90, 201, 202, 220, 221, 238, 240
göçmenler 6, 8, 11, 100, 101
Gökkuşağı 281
Görme Özürlüler Derneği 156, 283
Gramsci, Antonio 98, 203, 208
Guilliamin, Colette 198, 208
Gül, Işıl 5
Gündüz, Aka 106
Güney Afrika 97, 203, 205, 206, 237

Hacı Bektaş Veli Anadolu Kültür Vakfı 282
Helsinki Yurttaşlar Derneği 282
Hewstone, M. 255, 258, 261
Hindistan 185, 200
Hırvatistan 164, 218
Hitler, Adolph 89
hiyerarşi 5, 6, 10, 17, 20, 21, 25, 48, 60, 61, 67, 87, 89, 96, 98, 102, 164, 193, 240, 249, 278
Hogg, M. 11, 80
Hollanda 7, 164, 200, 203, 206
Homo sapiens sapiens (modern insan) 201
homofobi 25, 41, 57, 100, 277, 281
Horkheimer 24
Hz. İsa 200

Irk, Dil ve Kültür 201
ırkçılık 4, 12, 23, 41, 57, 88, 89, 92, 94, 104, 105, 110, 131, 162, 170, 197, 198, 203-208, 248, 277

İbranice 221, 230
iç grup kayırmacılığı 74, 78, 81
İkinci Dünya Savaşı 22, 24, 43, 73, 116, 137, 201, 206, 214
İlhan, Attila 106
İngiltere 4, 169, 199, 206
İnsan Hakları Derneği (İHD) 208, 282, 283, 285
İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi 137, 214
İnsan Hakları Ortak Platformu 12, 208, 282, 287
İş Kanunu 115, 128, 129, 131, 151, 181
İş ve İşçi Bulma Kurumu (İŞKUR) 151
işçi sınıfı 101, 178
İslam 4, 7, 64, 91, 98, 106, 108, 223, 282
İslamofobi 6, 7
İslami radikal terör 7
İspanya 5, 164, 206, 218
İsrail 164, 257-259, 261, 262
İstanbul Büyükşehir Belediyesi (İBB) 156-158
İsveç 7, 164, 199, 203
İtalya 22, 203, 206

Japonya 89
Johannesburg 206

kadına yönelik şiddet 17, 64, 182
kadınlık rolü 46, 173, 177, 183, 184, 185
Kafkas Dernekleri Federasyonu 282
kamuoyu 4, 7, 11, 104, 159, 188, 191, 193, 202, 275, 277, 281, 282, 285
kamusal alan 4, 8, 90, 91, 100, 101, 239, 284
Kanada 89, 169, 218, 233
Kant, Immanuel 198, 199
Kaos GL 281
Kar 104
Karan, Ulaş 122, 123, 133, 284
Karaosmanoğlu, Yakup Kadri 106
Katolik Kilisesi 199
Kemalizm 90
kentleşme 6
King, Martin Luther 47
Kıptice 230
kişiliksizleşme 76
Kocagöz, Samim 106
kolektif narsisizm 56, 57
Konya 4
Kroeber, Alfred 201
Kuhn, Thomas 204
Kuntay, Mithat Cemal 106
Kürtçe 4, 203, 205, 212, 230-232, 235, 237, 238, 241
Kürtler 5, 6, 8, 9, 19, 41, 54, 92, 97-99, 205, 206, 215, 217, 222, 224, 232, 238, 267, 281

laiklik 8, 247
Lambdaistanbul 281
Lazca 230
Lerner, M. J. 62-64
lezbiyen, gey, biseksüel, travesti ve transseksüel (LGBTT) 182, 184, 246, 280, 281
Lozan Barış Antlaşması 143, 203, 211, 214-217, 222, 239, 281

Macaristan 164, 206, 218
maddi eşitlik 133, 135, 136
madun gruplar 8-11
Marcuse, H. 24
Marksist teori 12
Marx, Karl 199
masumiyet karinesi 129, 130
MAZLUMDER 282
Mead, Margaret 201
Medeni Kanun 130, 278-280
Merton, Robert 33, 34
Milletler Cemiyeti 216
Milli Eğitim Bakanlığı 12, 142, 143, 181, 222, 224
Milli Eğitim Temel Kanunu 130, 142, 219, 223, 225
milliyetçilik 24, 41, 57, 94, 102-106, 108-111, 205, 208, 212, 224
Mithat, Ahmet 106
mobbing 123
Morgan, L. Henry 199
Museviler 203, 206, 213, 215-217, 221, 223, 281, 283
mutlak eşitlik 135

Namık Kemal 105
namus cinayetleri 278, 280
narsisizm 45, 51, 55-57
Nazizm 24, 97
nefret söylemi 8, 12, 13, 239
Neyzi, Ali N. 109
Nietzsche, F. 111
Norveç 164, 199, 223
Nüfus Hizmetleri Kanunu 142

OECD Ülkeleri 190
Omurilik Felçlileri Derneği 283
Osmanlı İmparatorluğu 4, 5, 97, 211, 213, 277
otorite Şgürleri 35, 37, 38, 82
Otoriter Kişilik Kuramı 24

öjenizm 89
özcülük 15, 22, 23, 46, 58, 88
özdeğer 39, 45, 54, 55, 57
özdüşünümsellik 58
özel hayat alanı 121
özgüven 47, 76
Özürlüler Hakkında Kanun 130, 142
Özürlüler Vakfı 283

Pamuk, Orhan 104
Pareto 12
Pembe Hayat 281
Peru 235
politik ırkçılık 197, 204, 205
Polonya 164, 206
pozitif ayrımcılık 40, 41, 124, 126, 140, 270
pozitif edim 265, 268
pozitif eylem 265, 268
Pozitif Yaşam Derneği 285
Protestan Kiliseler Derneği 283
psikanaliz 39, 40, 42-44, 48, 51, 53

Quechua 235

Radyo ve Televizyonların Kuruluş ve Yayın Hizmetleri Hakkında Kanun 130
rol model 171, 251
Roman/Çingene 8, 10, 122, 139, 205, 206, 217, 220, 221, 225, 238, 239, 247, 267-269, 273, 281, 282
Romanlar Sosyal Kültür Dostluk ve Dayanışma Derneği 282
Rönesans 92-94
Ruh Sağlığında İnsan Hakları Derneği 285
Rum mübadeleleri 98
Rumca 222, 230

sağduyu (common sense) 203, 207, 208
Sami, Şemsettin 104, 106
Sanayi Devrimi 88
Sarrazin, Michael 7, 13
Sennett, Richard 169
Seyfettin, Ömer 106, 107
Sezai, Samipaşazade 106
Sıraftaki Pygmalion 34
Sivil Haklar Hareketi 4
sivil toplum kuruluşları/örgütleri (STK'lar) 4, 9, 12, 162, 185, 220, 225, 273, 275-277, 279, 280, 284-286
Sivil Toplumu Geliştirme Merkezi (STGM) 285
Siyah Pembe Üçgen 281
Siyah Türkler 91
siyasal katılım 181
siyaset-altı ırkçılık 207
siyasi ırkçılık 205, 207
Siyasi Partiler Kanunu 130
Skrypnek, B. J. 36
Snyder, M. 35, 36
Sosyal Değişim Derneği 12

sosyal hâkimiyet 43, 56
Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu Kanunu 130
Sosyal Karşılaştırma Kuramı 79
Sosyal Kimlik Kuramı 22, 67, 71-74, 77-83
sosyal normlar 31, 250
sosyal politikalar 151, 163, 171, 172, 185, 190, 192, 193, 195
sosyal psikoloji 15, 39, 40, 42, 46, 48, 51, 59, 61, 71, 79, 251
sosyal sınışandırma 21, 27-30, 36-38, 71-73, 77, 78
sosyal yapı 71-73, 80, 82
Soyadı Kanunu 4
soykırım 41, 97, 107, 116, 148
Soysal, Sevgi 109
Spivak, G. 98
Stalin, Joseph 97
Sumner, William G. 78
Süryaniler 4, 8, 203, 206, 213, 215, 217, 218, 222, 224

Şahin, Haluk 170
şekli eşitlik 133, 135, 136
Şerif, Muzaffer 73

T.C. Başbakanlık Özürlüler İdaresi 150, 151, 153, 160
Taaşşuk-ı Talat ve Fitnat 104
taciz (ayrıca bkz. mobbing) 41, 98, 115, 123, 131, 144, 205
Tajfel, Henri 28, 45, 71, 73, 75
tam-ırkçılık 197, 204-207
Tanzimat Fermanı 213
Tarih Vakfı 224-226, 282
teoloji 198, 199
Tevhid-i Tedrisat Kanunu 212, 214
toplumsal cinsiyet 19, 87, 97, 173-175, 180, 182, 185, 278, 280, 286
Toplumsal Haklar ve Araştırmalar Derneği (TOHAD) 156, 283
toplumsal hiyerarşi 20, 60, 87
Toplumsal Temas Hipotezi 253, 255, 257
Türk Ceza Kanunu 115, 127, 128, 141, 279, 280
Türk modernleşmesi 4
Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) 273, 284
Türkiye Ekonomik ve Sosyal Etüdler Vakfı (TESEV) 273
Türkiye Kas Hastalıkları Derneği 283
Türkiye Körler Federasyonu 283
Türkiye Sakatlar Derneği 283
Türklük 8, 46, 55, 57, 94, 213, 224, 247
Turner, John 45, 50, 71, 73, 75-77

Ulusal Azınlıklar Yüksek Komiserliği 215
Ulusal Eylem Planı 167, 172, 180
ulusaşırı göç 6
ulus-devlet 6-8, 88, 110, 213
Uluslararası Af Örgütü 282
Uluslararası Hrant Dink Vakfı 12, 13
uluslararası sözleşmeler 117-122, 125, 128, 141, 150, 175, 184, 212, 215-217, 219, 222, 226, 226, 281
Uşaklıgil, Halit Ziya 106
uyuşmazlık 141, 254

Van 230, 231
Varlık Vergisi 98, 102
Vatan Yahut Silistre 105

Wieviorka, Michel 204, 205

yabancı düşmanlığı 7
Yahudiler 5, 8, 66, 89, 92, 97, 107, 110, 143
yansıtmalı özdeşim 44, 51, 54-56
yaşçılık (ageism) 161, 162, 165, 170-172
Yaşlılar Sendikası 167
yok sayma 150, 248
yoksullukla mücadele 188, 192, 194, 195
Young-Bruehl yaklaşımı 43, 44
Yunanistan 164, 206, 222, 247
Yunanlılar 106, 163
Yürümek 109

Zazaca 230
zenofobi (yabancı korkusu) 204
Zizek, Slavoj 97
zorunlu din dersi 5, 211, 222, 223

Türkiye son yıllarda önemli bir toplumsal dönüşüm geçiriyor. Dilleri, dinleri, mezhepleri ya da cinsiyetleri hâkim normlardan farklı olan gruplar ayrımcılığa uğradığını gittikçe daha sık dile getiriyor. Buna paralel olarak geçmişte tabu olan konular hem toplumsal hem de siyasal düzeyde açıkça tartışılıyor.

Bu süreç iki olasılığı barındırıyor. Bir yandan, farklı grupların kamusal alanda görünür olması, gruplararası gerginliği artırma potansiyeli taşıyor. Zira eşitlik talep eden gruplar, hâkim normları ve toplumsal hafızayı sorguluyorlar. Bu çerçevede yerleşik normların ve kimlik sınırlarının tehdit altında olduğunu düşünen hâkim gruplar ile eşitsizliği sorgulayan gruplar arasındaki gerilimler artabiliyor.

Öte yandan bu süreç, çatışma kadar barış potansiyeli de barındırıyor. Çünkü Türkiye'de ilk defa, tabu olarak kabul edilen konuların adını koyabilmeye ve bunları tartışabilmeye başladık. Uzun yıllar süren inkâr politikasından sonra madun grupların sorunları kamusal alana taşınıyor. Dolayısıyla bu süreç iyi yönetilebilirse, ileride çoğulcu, demokratik ve barış içinde yaşayan bir toplumsal ve siyasal yapı kurabilmek de mümkün olacak.

Elinizdeki kitap, bu çerçevede "gruplararası ilişkiler nasıl kuruluyor?"; "önyargılar neden kaynaklanıyor?"; "ayrımcı davranışlar nasıl azaltılabilir?" gibi soruları eğitimle ilişkili olarak ve disiplinlerarası bir yaklaşımla ele almaya çalışıyor.

Sosyoloji

KENAN ÇAYIR MELEK GÖREGENLİ **H. ANDAÇ DEMİRTAŞ MADRAN** ARUS YUMUL **BÜLENT SOMAY** HERKÜL MİLLAS **İDİL IŞIL GÜL** ULAŞ KARAN **SÜLEYMAN AKBULUT** AKSU BORA **PINAR UYAN SEMERCİ** SEMRA SOMERSAN **NURCAN KAYA** MÜGE AYAN CEYHAN **ESRA ÇUHADAR GÜRKAYNAK** AYŞE BEYAZOVA

AÇIK TOPLUM VAKFI

Global Dialogue

İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ
"Laureate International Universities Network" Üyesidir

ISBN: 978-605-399-037-6
9 786053 990376

www.bilgiyay.com

İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI